

**YAHUDİLİK'TE, HİRİSTİYANLIK'TA VE İSLÂM'DA
İRTİDAT**

Ali Osman KURT

**Cumhuriyet Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

96015

**Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin Felsefe ve Din Bilimleri
Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı İçin Öngördüğü**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Olarak Hazırlanmıştır

**Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ahmet GÖKBEL**

**TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ
SİVAS-2000**

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı'nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan: Doç. Dr. Ahmet Gökbel
Üye: Doç. Dr. Sinasi Günelir
Üye: Doç. Dr. Hasan Köse

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

..18/..9../2000

Prof. Dr. Ali ERKUL
Enstitü Müdürü

ÖZET

BAŞLIK: YAHUDİLİK'TE, HİRİSTİYANLIK'TA VE İSLÂM'DA İRTİDAT

Bu tez, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır.

Bu çalışma, bir giriş, üç bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, din değiştirmenin psiko-sosyolojik sebepleri, Yunan ve Roma dinlerinde irtidat ve üç dine göre irtidatın kavramsal boyutu üzerinde durulmaktadır.

Birinci bölümde, Yahudilik'te irtidat şekilleri, Yahudi hukukunda mürtedin durumu ve Yahudi tarihinde irtidat olayları ele alınmaktadır. Yahudilik'te din ile ırk özdeş kabul edildiği için, bir Yahudinin din değiştirmiş olsa bile Yahudi kabul edildiğini görüyoruz. Ayrıca Yahudilik'te birkaç husus dışında herkesin ittifak ettiği inanç esaslarının bulunmaması, dinden çıkmaya sebep olan hususların tespitini güçleştirmektedir.

İkinci bölümde, Hıristiyanlık'ta irtidat şekilleri, Kilise hukukunda mürtedin durumu ve Hıristiyanlık tarihinde irtidat olayları değerlendirilmektedir. Hıristiyanlık inanç esaslarının Pavlus'la birlikte ortaya çıkmaya başlaması, Hıristiyanlığın kurucusunun Pavlus olduğu izlenimini vermektedir. Hıristiyanlık'ta ayrılıkların ve bölünmelerin temelinde İsa Mesih'in tabiatı, Baba ile olan münasebeti, Meryem'in Tanrı doğuran olup olmadığı gibi doktrinsel veya Papa'nın yanılmazlığı, havari ve komünyonun anlamı ve İsa'nın geliş gayesi gibi teknik sebepler yer almaktadır. Bunun sonucu olarak din içi sapkınlıklar irtidat kabul edilmekte ve başka bir dine geçmekten daha tehlikeli görülmektedir.

Üçüncü bölümde ise İslâm'da irtidat şekilleri, İslâm hukukunda mürtedin durumu ve İslâm tarihinde irtidat olayları ele alınmaktadır. İslâm'da irtidatın şer'i dayanağının Kur'an-ı Kerim değil, Peygamber (sav)'in sözleri ve tarihî uygulamalar olduğu görülmektedir. Klasik fıkıh kitaplarında mürtedin öldürüleceği görüşüne karşın, son dönem İslâm alimlerinden kimisinin, irtidatı din ve vicdan hürriyeti bağlamında değerlendirip mürtedin öldürülemeyeceği; geçmişte olan uygulamaların ise dinî değil siyasî sebeplere dayandığı görüşünde oldukları görülmektedir.

Sonuç kısmında ise, karşılaştırmalar yaparak konunun genel bir değerlendirmesi verilmektedir.

ABSTRACT

TITLE: APOSTASY IN JUDAISM, CHRISTIANITY AND ISLAM

This study is prepared as a post graduate thesis at Cumhuriyet University Social Sciences Institute. It consists of an introduction, three parts and a conclusion.

In the introduction, the psychological reasons of apostasy, apostasy in Roman and Greek religions and the conceptual dimension of apostasy according to the three religions are concentrated on.

In the first part, the forms of apostasy in Judaism the situation of apostates in the Jewish law and apostasy events in the Jewish history are handled. We see that even if a Jewish person changes his religion, he/she is considered Judaist because religion and race are considered identical in Judaism. In addition, it is difficult to discover the matters which cause a person to get away from his religion because there are not doctrinal principles in Judaism that every body can agree unanimously except for a few matters.

In the second part, the forms of apostasy in Christianity, the situation of apostates in the church law and apostasy events in the Christianity history are concentrated on. In the base of disagreements and differences in Christianity are doctrinal like the nature of Messiah, his relation to the Father, whether Mary theotokos or technical reasons like the state of rightness of Pope, the meaning of disciple and communion and the goal of Jesus to come. As a conclusion, inter-religion deviations are considered apostasy and seen more dangerous than accepting another religion.

In the third part, the forms of apostasy in Islam, the situation of apostates in the Islamic law and events of apostasy in the Islamic history are handled. It is seen that the legal support of apostasy in Islam is not the Qur'an itself, but the sayings of the Prophet and historical practices. Despite the opinion in the classical books relating to jurisprudence in Islam about apostates to be killed, it is seen that some muslim scholars of the last century have been evaluating apostasy in the context of freedom of religion and conscience and they agree that an apostate cannot be killed and the practices in the past are not based on religious reasons but political ones.

In the conclusion, a general evaluating of the subject is given after making some comparisons.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
A. METODOLOJİK BİLGİLER.....	1
B. DİN DEĞİŞTİRMENİN PSİKO-SOSYOLOJİK SEBEPLERİ.....	4
C. YUNAN VE ROMA DİNLERİNDE İRTİDAT.....	6
D. İLÂHİ DİNLERDE İRTİDATIN KAVRAMSAL BOYUTU.....	11
1. İRTİDATIN SÖZLÜK ANLAMI.....	11
2. İRTİDATIN TERİM ANLAMI.....	14
3. İRTİDAT ANLAMLI DİĞER KAVRAMLAR.....	18
a. <i>Yahudilik'te</i>	18
aa. Mumarim.....	19
ab. Meshummadim.....	20
ac. Minim.....	21
ad. Marranos ve Anusim.....	22
b. <i>Hıristiyanlık'ta</i>	24
ba. Skizma.....	24
bb. Heresy.....	24
1. Ebionizm ve Nâsuralar (Nasraniler).....	27
2. Gnostisizm.....	29
3. Syncretism.....	32
bc. Heterodoksi.....	33
bd. Helenizm ve Hermetisizm.....	33
c. <i>İslâm'da</i>	35
ca. Küfür.....	35
cb. Dalâlet.....	36
cc. Zendeke ve İlhâd.....	37
cd. Tekfir.....	40

I. BÖLÜM

YAHUDİLİK'TE İRTİDAT

A. YAHUDİLİK'TE İRTİDAT ŞEKİLLERİ.....	42
1. İNANÇ ESASLARINI KABUL ETMEME.....	42
2. KUTSAL KİTAPLARI ELEŞTİRME VEYA İNKAR ETME.....	46
B. YAHUDİ ŞERİAT'INDA İRTİDAT VE MÜRTEDE AİT HÜKÜMLER.....	49
1. YAHUDİLİKTE DİNDEN ÇIKMANIN İMKANI.....	50
2. EVLİLİK.....	52
3. BOŞANMA.....	54
4. MİRAS.....	55
5. ŞAHİTLİK.....	56
6. CENAZE İŞLEMLERİ.....	56

7. MÜRTEDİN CEZASI	57
<i>a. Dünyevî ceza</i>	57
aa. Tanrı Tarafından Verilen Cezalar	57
ab. Dini Yasaların �ng�rd�ğ� Cezalar	59
<i>b. Uhrevi Ceza</i>	62
8. MÜRTEDİN TÖVBESİ	64
9. MÜRTEDLERLE İLGİLİ FOLKLOR	67
C. YAHUDİ TARİHİNDE İRTİDAT OLAYLARI	68
1. HZ. MUSA DÖNEMİ	71
2. HAKİMLER VE KRALLAR DÖNEMİ	74
3. ORTA ÇAĞ	76
4. ÇAĞDAŞ DÖNEM	78
5. ESKATOLOJİK İRTİDAT	85
D. YAHUDİLERİN ETKİLEŞİMDE BULUNDUKLARI İNANÇLAR	87
1. YABANCI KÜLTÜRLERİ KABUL (HELENİZM)	87
2. HİRİSTİYANLIĞA GEŐİŐLER (EBİONİTLER VE SONRASI)	91
3. İSLÂM'A GEŐİŐLER	94

II. BÖLÜM

HİRİSTİYANLIK'TA İRTİDAT

A. HİRİSTİYANLIK'TA İRTİDAT ŞEKİLLERİ	101
1. DOKTRİNDEN KAYNAKLANAN İ' TİZALLER (HERESY)	107
<i>a. Mesih'ten Kaynaklanan İ'tizaller</i>	107
aa. Arianizm	109
ab. Apollinarianizm	110
ac. Nestunlik	111
ad. Monofizitlik	112
<i>b. Meryem'den Kaynaklanan İ'tizaller</i>	114
<i>c. Kutsal Ruh'tan Kaynaklanan İ'tizaller</i>	116
2. DOKTRİNDEN KAYNAKLANMAYAN İ' TİZALLER (SKİZMA)	116
<i>a. Havarî ve Kom�nyonun Anlamı, Cemaat İdaresinin Şekli ve İsa'nın Geliş Gayesi</i>	117
<i>b. Papa'nın Yanılmazlığı</i>	117
<i>c. İkonaklazm</i>	118
<i>d. Papa'nın Otoritesi (Doğu-Batı ve Protestan Kiliseleri Ayrılığı)</i>	119
B. KİLİSE HUKUKUNDA İRTİDAT VE CEZASI	122
1. TARİHİ S�REŐTE İRTİDAT SUÇUNUN TEŞEKKÜLÜ	123
2. KİLİSE HUKUKUNDA MÜRTEDE İLİŞKİN HÜKÜMLER	126
3. MÜRTEDİN TÖVBESİ	132
C. HİRİSTİYANLIK TARİHİNDE İRTİDAT OLAYLARI	134
1. İLK DÖNEM (BAŐLANGIŐTAN 313 YILINA KADAR)	135
2. İMPARATORLUK DİNİ OLDUKTAN SONRA	139
<i>a. Heretik ve Mürtedlerle Mücadele</i>	139
<i>b. Sahte Doktrin �Ğreticileri İle Mücadele</i>	141
3. ÇAĞDAŞ DÖNEM	142
4. ESKATOLOJİK İRTİDAT	144

III. BÖLÜM

İSLÂM'DA İRTİDAT

A. İSLÂM'DA İRTİDAT SUÇUNUN ŞER'İ DAYANAKLARI	146
1. KUR'AN-I KERİM	147
2. HADİS	156
B. İSLÂM'DA İRTİDAT ŞEKİLLERİ	160
1. SÖZ VE İFADELER	163
2. HAREKET VE DAVRANIŞLAR	166
C. İRTİDAT SUÇUNUN HUKUKİ BOYUTU	170
1. KLASİK KAYNAKLARDA İRTİDAT	170
2. İRTİDAT SUÇUNUN SİHHAT ŞARTLARI	172
a. Akıl ve Bulûğ	172
b. Cinsiyet	173
c. Hür İrade	175
3. İRTİDAT VE MÜRTEDE İLİŞKİN HÜKÜMLER	176
a. Asli Hükümler	177
b. Fer'î Hükümler	182
c. Mürtedle İlgili Diğer Hükümler	183
D. İSLÂM TARİHİNDE İRTİDAT OLAYLARI	184
1. HZ. MUHAMMED DÖNEMİ	186
a. Hz. Muhammed'in Mürtedlere Karşı Tavrı	190
b. Hz. Muhammed'in Münafıklara Karşı Tavrı	193
c. Hz. Muhammed'in Müslüman Casuslara Karşı Tavrı	195
2. DÖRT HALİFE DÖNEMİ	196
a. Yalancı Peygamberler Hareketi	198
aa. Esvedü'l-Ansî	198
ab. Tuleyha b. Huveylid	199
ac. Müseylimetü'l-Kezzâb	200
b. Hz. Ebû Bekir ve Sonrası İsyân ve İrtidat Hareketleri	202
3. ESKATOLOJİK İRTİDAT	210
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	211
KAYNAKÇA	220

ÖNSÖZ

Din, insan toplumlarında sürekli bir fenomen olarak kendini göstermekte ve tarih boyunca dinsiz hiçbir bir topluma rastlanmamaktadır. Ancak dinler kendi içerisinde, toplumlar ve kültürler gibi önemli farklılıklar ve değişiklikler arzedeabilmektedir. Bu kadar çok dini içerisinde barındıran toplumlarda, dinsizliğe ve inançsızlığa olan eğilim de, en azından potansiyel olarak her zaman var olagelmıştır.

Mensubu bulunduğu dinden mezhepten ayrılıp dinsizliğe veya başka bir dine geçmek olarak tanımlanan irtidat, kendisini yegane kurtuluş yolu olarak gören dinler için, en ciddi problem olarak karşımıza çıkmaktadır.

İrtidat kavramının, zaman içerisinde, dinin içinde bulunduğu sosyo-politik konumuna göre yeni anlamlar kazandığı veya daha önceki anlamlarını yitirdiği gözlemlenmektedir. İşte bu çalışmada, dünya nüfusunun yarısının mensup olduğu Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinlerinde irtidat kavramının nasıl anlaşıldığı ve tanımlandığı, bir realite olarak irtidat karşısında nasıl tavır takınıldığı ve mürtede hangi müeyyideler uygulandığı gibi konuların ele alınması amaçlanmıştır.

Çalışma, bir giriş, üç bölüm ve bir sonuç halinde sunulmuştur. Giriş kısmında metodolojik bilgilerden sonra, her üç din için ortak olan din değiştirme sebepleri ele alınmış, sonra Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta irtidat konusuna bir ön hazırlık olması amacıyla, Yunan ve Roma dinlerinde irtidat konusu kısaca değerlendirilmiştir. Ayrıca burada, irtidat kavramının her üç dine göre sözlük ve terim anlamları ile irtidata yakın anlamlı kavramlar birlikte verilmiştir.

Üç bölümde, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da irtidat konuları işlenmiş olup her bir bölümde irtidat şekilleri, mürtede uygulanacak cezalar, tarihî süreçte dinden çıkma olayları ortak başlıklar olarak ele alınmıştır. İslâm'da irtidat suçunun şerî dayanakları, önemine binaen diğerlerinden farklı olarak ayrı başlık halinde verilmiştir.

Sonuçta ise, her üç dinin irtidata bakışları, benzer ve farklı yönleri karşılaştırmalı olarak genel bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Dinlerin irtidat konusuna bakışları değerlendirilirken, çok büyük farklılıklar olmadıkça, merkezî otoritenin temsil ettiği resmî inancın dışındaki görüşlere fazla yer verilmeyip konu genel bilgiler şeklinde takdim edilmiştir. Dinlerin irtidata yaklaşımlarında mümkün olduğu nispette o dinin kutsal kitapları veya kendi mensuplarınınca kaleme alınmış kaynaklara öncelik verilmeye çalışılmıştır. Ancak yine de

karşılaştırmalı çalışmalardaki zorluklar sebebiyle eksiklikler bulunması kaçınılmazdır. Bu konuda yapılacak yeni çalışmalara bir başlangıç niteliği taşıyacağı inancındayız.

Bu çalışmanın başlangıcından son aşamasına kadar kıymetli mesaisini harcayan, bu konuda maddî ve manevî desteğini esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Ahmet GÖKBEL'e, konu seçimi ve proje oluşumunda fikirlerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN, Doç. Dr. Baki ADAM ve Yrd. Doç. Dr. Kürşat DEMİRCI'ye teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Ayrıca bu çalışmada yardımlarını gördüğüm Yrd. Doç. Dr. Talip ÖZDEŞ, Yrd. Doç. Dr. Sabri ERTURHAN, Yrd. Doç. Dr. Metin ÖZDEMİR ve Yrd. Doç. Dr. İsmail ÇALIŞKAN'a şükranlarımı sunuyorum.

Ali Osman KURT

KISALTMALAR

A.Ü.İ.F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.İ.F.D	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
A.Ü.S.B.E.	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ank.	Ankara
bkz.	Bakınız
çev:	Çeviren
D.G.B.İ.T.	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
E.Ü.E.F	Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
E.Ü.İ.F.D.	Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ed.	Editör
İ.B.A.	İnsan Bilimleri Araştırmaları
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	İslâmi Araştırmalar Merkezi
İst.	İstanbul
KUBA	Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı
M.E.B.	Milli Eğitim Bakanlığı
M.Ü.S.B.E.	Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
O.M.Ü.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
s.	Sayfa
S.Y.G.V.	Sema Yazar Gençlik Vakfı
sa:	Sayı
T.D.V.	Türkiye Diyanet Vakfı
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
Tah:	Tahkik eden
U.Ü.S.B.E.	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
Yay.	Yayınları, Yayınevi

GİRİŞ

Allah tarafından özgür bir varlık olarak yaratılan insan, günah işleme potansiyeline sahiptir. İnsanda var olan günah işleme gücü, bazen Tanrı ile olan tüm bağlarını koparma şeklinde kimi zaman da inandığı dinden ayrılıp başka bir dine geçme şeklinde kendini gösterir. Her din kabul edilmiş ve dokunulmazlığı belirtilmiş doğrulara karşı çıkmaya yeltenenlere “*mürted*”, “*hain*” ve “*düşman*” gözüyle bakmaktadır ki bu gayet normaldir. Çünkü bir inancın dört tabakasının bulunduğu ve bu tabakalardan birisinin de “*fikrin doğruluğuna yapılan itirazlara karşı çıkma temayülü*” olduğu vurgulanmıştır.¹

Bazı dinler, kendi mensuplarının doğru yolda olduğunu, yalnız kendine mensup onların kurtuluşa ulaşacağını iddia ettiği gibi, bu tür dinlere mensup insanlar da, kendi dinlerinin mutlaka doğru ve gerçek olduğunu kabul edip başka dinlerin yanlış ve sapık olduğuna inanırlar. Bu durumda olan dinler için “*irtidat*”, bağışlanamaz suçlar kapsamında değerlendirilmektedir.

Bu şekilde kısa bir giriş yaptıktan sonra, şimdi bu kısımda sırasıyla; çalışmada kullanılan metodolojik bilgiler, din değiştirmenin psiko-sosyolojik sebepleri, Yunan ve Roma dinlerinde irtidat ve ilâhi dinlerde irtidatın kavramsal boyutu hakkında bilgi verilecektir.

A. METODOLOJİK BİLGİLER

Dinler Tarihi'nin genel amacı, araştırma objesi olarak seçtiği fenomeni tek boyutta ve geriye doğru, modern bilimin ortaya koyduğu şartlar altında ve olabildiğince objektif olarak incelemektir. Karşılaştırmalı Dinler Tarihi ise genel dinler Tarihi'nin amacından biraz farklı olarak, dinleri yalnızca geriye doğru değil, aynı zamanda paralel bir şekilde yatay düzlemde ele almayı öngörür.²

Bu çalışma, dinî bir fenomen olan *irtidat* kavramını, hem geriye doğru hem de yatay düzlemde ele almayı amaçlamıştır. Bu maksatla, ilk önce irtidatın her üç dine göre fenomenolojik olarak, ardından da bir olgu olarak benzerlik ve farklılıklarının, kutsal metinlerin konuyu ele alış şekliyle birlikte tespiti amaçlanmıştır.

¹ Yümni Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, (İFAV), İstanbul, 1993, s. 65.

² Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, (İnsan Yay.), İstanbul, 1997, s. 10.

Dinden dönme gerçeği hiçbir dinin göz ardı edemeyeceği ciddi bir olaydır. Zira hiçbir din ve inanç sistemi, hafife alınmayı, eksik, bozuk ve yetersiz olarak değerlendirilmeyi affetmez. Dinlerin irtidat konusuna bakışları arasındaki fark, yalnızca tavır farkıdır. Bu çalışmanın bir amacı da, dinlerin din değiştirenlere karşı takındıkları tavır farkları ve takınılan tavırların dinin içinde bulunduğu sosyo-politik duruma göre değişiklikler gösterip göstermediği hususlarının belirlenmesidir.

İnsanların ilkel veya evrensel, hak ya da bâtıl mutlaka bir dine/inanca inanması beklenir. Çünkü üstün bir güce inanma ihtiyacı fitridir, yani her insanda doğuştan vardır. Bu ihtiyaç doğru bir şekilde giderilmezse yerini yanlış ve sakat inançlar doldurur. Bu nedenle, dinden çıkmayı büyük bir problem olarak gören dinler, dinden çıkanları suçlamadan önce, dinden çıkmaya sebep olan hususları tespitte çalışması gerekir. Şayet problem, dinin inananları tatmin etmemesi noktasında ise suçu dışarıda aramak veya dinden çıkanları cezalandırmak, dinden çıkmaları sadece erteler ve samimi olmayan bağlılıklara yol açar. İşte bu çerçevede, bir dinden çıkmanın oranı, o dinin insanların maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılamadaki başarı ya da başarısızlığı ile olan ilişkisinin boyutunu gündeme getirmektedir.

Bazı sosyologlar, insanların yanlış kanaat ve inançlara sahip olmasını dış çevrenin etkisine bağlamaktalar. Şayet insan kendi halinde bırakılır, hiçbir etki ve yönlendirme olmazsa doğruları bulabileceği düşüncesindedirler. Bu düşünce din eğitim ve öğretimini dışlayan yanlış bir anlam içerse de, insanın herhangi bir önyargıya sahip olmadan saf akıl ve vicdanı ile doğrulara ulaşabileceğini anlatması açısından dikkate değerdir. Bu anlamda son yüz yıllarda genel hürriyetler kapsamında daha bir yüksek sesle telaffuz edilen din ve vicdan hürriyeti ile din değiştirme olayının dinlerce nasıl uzlaştırıldığı meselesi, dinler için bu konunun önemini ve güncelliğini göstermektedir. İrtidat konusunda öldürmeye varan cezalar öngören dinlerin, dinler arası diyalog ve uzlaşma çalışmalarında, nasıl bir uzlaşma zemini bulacakları ve bu konuda ne kadar mesafe alabilecekleri, üzerinde düşünülmesi gereken hususlardır. Şayet dinler arası diyalog çalışmalarında, hiç kimsenin bir dine girmesi için baskı yapılmaması ve dileyenin dilediği dine inanmada serbest olması gibi bir sonuç elde edilmesi isteniyorsa, irtidat konusunun öncelikle halledilmesi gerekmektedir.

Her din kendisini, başka dinlere göre tanımlamakta ve onlara göre üstün yönlerini ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Dinlerin üzerinde konuşmaktan en çok kaçındığı konu, irtidat olayıdır. Konuya her dinin kendi zaviyesinden bakıldığında, iki ucu keskin kılıç

gibidir. Hangi din olursa olsun, irtidat konusunu değerlendirirken, kendilerinin insanlığın kurtuluşunu sağlayabilecek en doğru din olduğuna özellikle vurgu yapmaktadırlar. Örneğin, Müslümanların nazarında İslam; dünya ve âhirette insanların mutluluğunu sağlayacak, en son ve en doğru dindir. İslam dini dışındaki dinler ise, ya insanların bizzat kendi elleriyle icat ettikleri, vahye dayanmayan *bâtıl dinler*, ya da vahye dayanan ilahî bir din olmalarına rağmen, zamanla menfaat, çıkar, siyasî ve güç hesapları sebebiyle değiştirilip bozulan *bâtıl dinlerdir*. Müslümanların gözünde Yahudilerle Hıristiyanlar, dinleri Tanrısal hakikatin daha eski, eksik ve yürürlükten kalkmış biçimlerini oluşturduğu halde, kendilerine sunulan en son ve mükemmel biçimini bile bile ve aptalca reddeden kimselerdir. Durum böyle olunca, yegane doğru din kabul edilen İslam'la şerefledikten sonra irtidat etmek, hele bir de bâtıl bir dine geçmek affedilmesi mümkün olmayan bir suçtur. Hıristiyanlık'ta belli bir dönem Kilise dışında kurtuluş olmadığı söylenmişken, İsrailoğullarına gönderilen ve yalnızca onların kurtuluşunu vaat eden Yahudilik'te ise dinden çıkmanın imkansızlığı vurgulanır.

Araştırmamızda dinlerin birbirine göre durumları, hak ya da batıl oluşları, orijinal olup olmamaları gibi konular üzerinde durulmamış, her din kendi bütünlüğü içerisinde ele alınıp kutsal kitapların ve din adamlarının *dinden dönme* olayına nasıl baktıkları ve dinden dönenlere karşı toplumun tavrı tarihi örnekler göz önünde bulundurularak incelenmeye çalışılmıştır. Dinlerin mürtedde öngördüğü cezalarla, pratikte mürtedlere uygulanan cezaların örtüşmemesi, mürtedin öldürülmesinin dinî endişelerden başka sebeplere dayanabileceğini akla getirmektedir. Meşru otoritenin himayesi altında öldürme işine, eski zamanlardan günümüze kadar hep dinî sembollerin eşik ettiği görülmektedir.

Çalışmamızda, dinlerin din değiştirenlere bakışı ve tavrı değerlendirilirken *karşılaştırmalı metot* kullanılacaktır. Karşılaştırma yapılırken bir dinin ilkeleri ile diğer dinin uygulamalarını, birinin en iyi yanı ile diğerinin en kötü yanını ya da bir dinin üstün olduğu ve toplumda önem taşıdığı bir dönemle, diğer bir dinin toplum tarafından değersiz kabul edildiği dönemi karşılaştırılarak, birinin diğerine üstünlüğünü göstermek gibi bir çelişkiye düşülmemeye özen gösterilmiştir.

Karşılaştırmalı metottan başka, *deskriptif* metot kullanılmış olup hiçbir dinin haksız bir savunması veya tenkidi yapılmamış her dine aynı mesafede ve objektif davranılmıştır. Fenomenlerin belirlenmesinde *fenomonolojik* metottan, kavramların tetkikinde ise *Filolojinin* metodundan faydalanılmıştır.

B. DİN DEĞİŞTİRMENİN PSİKO-SOSYOLOJİK SEBEPLERİ

İnsanın doğumu ile birlikte hazır bulduğu şeylere yetiler³, sonradan çalışarak elde ettiği şeylere de kazanımlar denir. Birincisinde herhangi bir irade ve tercih söz konusu değilken, kazanımlar da, dış etkilerin de rolü olmasına rağmen, tamamen irade ve tercih ön plandadır. Din ise, insanın doğumu ile birlikte hazır bulduğu, ancak belli bir zaman sonra kabul veya reddetme şeklinde tercih edebildiği bir olgudur.

Dinlerin hak/bâtıl, ilahî/ilahî olmayan ya da ilkel, millî veya evrensel karakterli oluşlarına bakmadan, herhangi bir dine mensup bir kişinin, atalarından miras aldığı veya kendi tercihi ile kabul ettiği dininden ayrılmasına hangi motiv ya da motivlerin sebep olduğunun bilinmesi gereklidir. Aksi takdirde bu konu iyi anlaşılmeden, tüm dinlerde az ya da çok varolan din değiştirme olaylarının, özellikle o din mensuplarınca, anlaşılması mümkün değildir. Daha açık bir ifade ile, din değiştirme sebepleri bilinmeden, mutlak hakikat ve kurtuluşun kendilerinde olduğunu, kendi dışında kalanların dalâlet ve küfür içinde bulunduğunu iddia edenlerin⁴, din değiştirenleri anlamaları imkansızdır.

Bütün dinlerde meydana gelen din değiştirmelerde ortak etkiler olmasına rağmen, her dinin bizzat kendisinden veya müntesiplerinden kaynaklanan özel sebepler de vardır.

Sosyal olarak insanları harekete sevk eden temel motifler korku, menfaat ve inançtır. İnsan ya korkudan, ya menfaatten ya da inandığından dolayı davranışta bulunur.⁵ Bu üç din değiştirme tipini sıralamaya tabi tutarsak her halde menfaat motifi ağır basar. Zira insanı inkâra sürükleyen amillerin başında, kişinin içinde bulunduğu yoğun çıkar/haz ağı olduğunu, çünkü insanın fitrî olarak daima çıkar ve haz peşinde koştuğunu,⁶ hatta bir kısım inananların Allah'a karşı yaptığı kulluğun bile çıkara dayandığını Kur'an dile getirmektedir.⁷ Din değiştirme de dinî bir davranış şeklidir ve bu üçlü tasnifin dışında

³ "Yeti" kavramı "mevâhib", yani karşılıksız olarak birine verilmiş yetenekler anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1970, s. 759.

⁴ Mutlak hakikat ve kurtuluşun yalnız kendilerinde olduğunu iddia edenlerin yanıldıklarını şu iki âyet bildirmektedir: "Yahudiler: 'Hiristiyalar sağlam bir temel üzerinde değildir'. Hiristiyancılar da: 'Yahudiler sağlam bir temel üzerinde değildir' diyorlar. Halbuki, her iki grup da aynı kitabı okuyorlar.", Bkz. *Bakara 2:113*; ve yine başka bir âyette "'Yahudi ve Hiristiyancı olandan başkası cemete giremeyecek' dediler. Bu onların kuruntusudur.", Bkz. *Bakara 2:111*.

⁵ Sezen, 64.

⁶ Bkz. *Kıyamet 75:20; Âdiyât 100:8; Fecr 89: 20; Güler, 23*.

⁷ Şu âyet çıkara dayalı kulluk yapanlar için güzel bir örnektir: "İnsanlardan kimi Allâh'a iğreti bir şekilde kulluk eder; kendisine bir iyilik isabet ederse bundan pek memnun olur, bir de müsibet uğrarsa yüz üstü döniverir. O dünyayı da âhireti de kaybetmiştir. İşte bu apaçık zıyanın tâ kendisidir." Bkz. *Hacc 22:11*.

tutulamaz. Başka dine bağlı bir kimse ile evlenme,⁸ başka dine bağlı kişilerin oluşturduğu bir toplum içinde yaşamını sürdürme (Bu da topluma uyma isteği, çevredekilerden saygı görme ve takdir edilme isteği veya toplumun kültür ve geleneklerini benimseme gibi sebeplerden olabilir),⁹ ağır vergiler ödemek zorunda kalma, aşağılanmalar, hapisten kurtulmak isteme,¹⁰ başka din mensupları tarafından sosyal statü vaadi¹¹ veya salt maddî çıkar sağlama¹² gibi din değiştirmelerde menfaat motifi; inanılan dinden tatmin olmama, kendi dininin uygun olmayan yönlerini ve başka bir dinin daha üstün esaslar içerdiğini öğrenme, başka dine bağlı kişilerin olumlu davranışları, dindarların veya din adamlarının olumsuz tutumları ve dinî telkin gibi sebeplerde inanç motifi; işlediği bir suç sebebiyle kesinleşmiş bir cezadan kurtulmak için başka bir dinin himayesine girme¹³ gibi din değiştirmelerde menfaat ve korku motifi; cibrî (zor kullanarak) yapılan din değiştirmelerde ise korku motifi hakimdir.

Entelektüel, mistik, deneysel, duygusal, yeniden uyanış ve cibrî (zorlama) gibi farklı din değiştirme motiflerine de rastlanmaktadır.¹⁴ Bu sınıflandırmada dikkat edilirse bazı din değiştirmeler, kabul edilecek din mensuplarıyla oluşan karşılıklı ilişkiler neticesinde meydana gelen günlük etkileşimlerle,¹⁵ bazıları da kişinin böyle bir tecrübeden çok, entelektüel anlamda dinden tatmin olması veya deneyerek dini benimsemesi ile gerçekleşir. Din değiştirme tipleri değişik şekillerde olabilir. bunlar sosyal veya tarihi

⁸ Bu konuda eş-Şeybani'den gelen bir rivayete göre Hz. Ali'ye Hıristiyanken Müslüman olan sonra yine eski dinine dönen birisi getirilir. Hz. Ali o şahsa yönelttiği: *'Her halde sen mirasını alabilmek için irtidat ettin, sonra tekrar İslâm'a döneceksin'* sorusuna olumsuz cevap alınca, *'O zaman bir kadına talip oldum, kabul etmeyince onunla evlenebilmek için irtidat ettin'* diye sorar. Yine olumsuz cevap alması üzerine İslâm'a dönmesini ister, kabul etmeyince de boynunun vurulmasını emreder. Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Muhallâ*, XII, (Dâru'l-Kutubü'l-İlmiyye), Beyrut, 1984, s. 111; Ayrıca bkz. M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, II, (ter: komisyon), İz Yay, İstanbul, 1995, s. 588-589.

⁹ Hüseyin Peker, *Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler*, (Basılmamış Doktora Tezi), A.Ü.S.B.E., Ankara, 1979, s. 27.

¹⁰ Bernard Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, (çev: Bahadır Sina Şener), İmge Kitabevi, İstanbul, 1996, s. 112-113.

¹¹ H. H. B.-S., "Apostasy", *Encyclopedia Judaica*, III, (Ed. Cecil Roth and Geoffrey Wigoder), Jarusselam and New York, 1971-1972, s. 203.

¹² Orta Çağ'da birkaç kez din değiştirmiş birisinin Hıristiyanlığa geçtikten sonra söylediği: *"İaftiz yapıldı. Artık çok param olacak"* sözleri hem o çağın genel karakterini hem de maddî çıkarın din değiştirmede ne kadar etkili olduğunun bir göstergesidir. Bkz. H. H. B.-S., III/205.

¹³ Peker, 27.

¹⁴ Köse, 79.

¹⁵ H. H. B.-S., III/203.

duruma göre farklılıklar gösterebilir. Mesela eskiden yaygın olan mistik motif günümüzde yerini genelde entelektüel motife bırakmıştır.¹⁶

Bütün bu yukarıda sayılan din değiştirme sebeplerine bakıldığında, din değiştirmelerin önemli bir kısmının dinî sebeplere dayanmadığı görülmektedir. İslâm dünyasında yaşayan Yahudilerin İslâm dinine geçme sebepleri üzerinde duran Bernard Lewis, burada asıl sebebin menfaat, korku ve hırs üçlüsü olduğu, içtenlikle benimseyenlerde bile bu dürtülerin bulunduğu görüşündedir: *“Kovuşturmaya ya da ayrımcılığa uğramaktan duyulan korku, grupların olduğu kadar bireylerin de din değiştirmelerine sebep olmuş olmalı. Belli ki hırs da, hükümdarın hizmetinde bir azınlık inancının üyeleri varabilecekleri en üst noktaya ulaşan pek çok kişiyi güdüleyen dürtüydü. Bazen din değiştirmek sadece daha fazla ilerlemek için değil, varılan noktada tutunabilmek için de gerekliydi... Cezanın seçeneği-ölüm cezasından, hapis yatmaktan ya da daha hafif cezalardan kurtulmanın bir yolu olarak görülen din değiştirmek ise, ceza yargılamalarının olağan bir özelliğidir. Evlilik modern toplumlarda olduğu gibi Orta Çağda da din değiştirmekte başlı başına bir neden olabilmekteydi...”*¹⁷

Hodgson ise gayri müslimlerin İslâm dinine geçmelerinde Bernard Lewis’ın saydıklarından farklı olarak; müslümanlarla aynı kıyafeti giyememe, ata binememe, sözlerinin mahkemede müslümana karşı delil olamaması, öldürülmeleri bir müslümanın öldürülmesi kadar kerih görülmemesi gibi sebepleri saymaktadır.¹⁸

C. YUNAN VE ROMA DİNLERİNDE İRTİDAT

Her hangi bir dinde, din değiştirme sebepleri ve boyutları araştırılırken, öncelikle bilinmesi gereken şey; terk edilen dinin konumudur.¹⁹ Din-devlet ilişkisinde dinin hangi konumda olduğu bilinirse, bazı dönemler dinden çıkmanın, münferit olaylar dışında, neredeyse hiç olmamasını, bazı dönemlerde ise toplu yaşanmasını anlamak ve açıklamak

¹⁶ Köse, 79.

¹⁷ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 112-113.

¹⁸ Hodgson, II/588-589.

¹⁹ Dinin konumundan kasıt; din-devlet ilişkisinde, din ve devletin birbirinden ayrılmasına dayanan “*Seküler*”, dinin devlet güdümüne girdiği “*Bizantist*”, devletin dinin güdümünde olduğu “*Teokratik*” ya da devletle dinin kutuplaşmasına dayanan “*çatışmacı*” modellerden hangisinin geçerli olduğunun bilinmesi gereklidir. Bkz. Kadir Canatan, “*Kilise-Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye’de Laiklik*”, *Bilgi ve Hikmet*, Yaz 1995, sa: 11, s. 29.

daha kolaylaşır. Yahudilik ve Hıristiyanlıkta dinden çıkma olaylarının zaman zaman artıp azalması ve yine dinden çıkanlara verilen cezaların şiddetinin sertleşip hafiflemesi, başka özel sebepler olsa da, dinin konumunun birer yansımalarıdır. Şöyle ki, Kudüs'te yaşayan ve her hangi bir dış baskıya maruz kalmamış Yahudiler için yabancı din ve kültürlere ait şekli de olsa bir takım inanç ve gelenekleri benimsemek, dinden çıkma kabul edilirken; Helenizm etkisi/baskısı altında yaşayan diaspora Yahudileri için bu durum dinden çıkma olarak algılanmamaktadır. Aynı şekilde Hıristiyanların dinden dönmelere karşı başlangıçta takındığı tavır, Roma imparatorluğunun resmi dini haline geldikten sonraki tavrı ile aynı olmadığı görülür. Bu söylenenlerden, hangi din olursa olsun *din değiştirmenin cezası gerektiren bir suç kabul edilip edilmemesinin, dinin toplum hayatında söz sahibi olması ile yakından ilgili olduğu sonucuna ulaşılabilir.*

Bu kısa girişten sonra, Yahudilerin uzun yıllar hakimiyeti altında yaşadığı, Hıristiyanlığın da topraklarında doğup büyüdüğü Roma, kısmen de Yunan medeniyetlerinin inanç yapıları ve dinden çıkanlara karşı tavırlarına bir göz atalım.

Roma imparatorluğu her yönüyle bir "*dünya devleti*" olması sebebiyle, içinde her din ve ırktan insanı barındırıyordu. Roma yöneticileri, topraklarında yaşayan halkların özerkliğine saygı duyuyor ve onları kendi dinlerinde serbest bırakıyorlardı. Halktan sadece *merkezi otoriteye boyun eğip, imparatorluk kültürünü kabul etmelerini* istiyorlardı.²⁰

Yunan hakimiyeti altında yaşayan Yahudiler ise bazı kralların olumsuz tavırları hesaba katılmazsa,²¹ yarı bağımsız idiler.²² Ancak burada da özgürlükler, Yunan ilahlarını aşışlamama ve kendi tanrıları yanında onlara da saygı gösterme şartı ile sınırlı idi.

Yunan'da ve heterojen bir yapıya sahip Roma imparatorluğunda²³ irtidat yabancı bir kavramdı. Ancak bu durum sınırsız bir tolerans olduğu anlamına da gelmiyordu. Bu toleransın sınırı vatandaşların atalarının dinini terk etmeleriyle bitmekteydi. Hıristiyanlığın paganlar arasında yayılması ve özellikle ikinci Kartaca savaşından sonra, sadece sıradan halkın değil, Romalıların ileri gelenlerinin de atalar yolunu terk etmeye başlamalarıyla

²⁰ Canatan, 25.

²¹ Özellikle imparator IV. Antiochus Epiphanes (M.Ö. 175-164)'in şiddetli zulüm ve baskı dönemleri bu olumsuzluklara bir örnektir. Bkz. H. G. Kippenberg, "*Apostasy*", *Encyclopedia of Religion*, I, (Ed. Mircea Eliade), New York, 1987, s. 353.; F. J. Foakes-Jackson, "*Apostasy*", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, I, (Ed: James Hastings), s. 623; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, (A.Ü.İ.F.), Ankara, 1965, s. 134.

²² Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, (Ocak Yay.), Ankara, 1997, s. 225.

²³ Canatan, 25.

irtidat bir sorun haline geldi.²⁴ İşte Hıristiyanların kovuşturulmaları ve dinlerini değiştirmeye zorlanmaları bu tarihten sonraya rastlar. Oysa Hıristiyanlık bu zamana kadar Romalılar tarafından Yahudiliğin bir uzantısı ve iç sorunu olarak görülmüştür.²⁵ Elbette bunda ilk Hıristiyanların devlete ve siyasal iktidara karşı gösterdikleri bağlılığın da etkisi büyüktür. Pavlus'un bu istikametteki sözlerine²⁶ rağmen Hıristiyanlar, inançlarına aykırı gördükleri Roma imparatorunun tanrısal özelliklere sahip olduğu anlayışına²⁷ ve kutsanmasına şiddetle karşı çıkarlar. Oysa bu durum Roma hukukuna göre devlete karşı işlenmiş bir suçtur.²⁸ Hıristiyanların Roma'da zulüm görmelerine, Roma kralının kutsanmaması yanında, paganizmin ruhuna aykırı bir takım yenilikler getirmeleri²⁹ ve daha da ötesi "*Hıristiyanların kendi tanrıları dışındakilere saygılarının olmaması ve kendi yollarından başka yolların insanı mahva sürüklediği*"³⁰ iddiasında bulunmalarıdır.

Hıristiyanlığın gelişiyle birlikte terk edilmeye başlanan atalar dini ve gelenekleri, Hıristiyan misyonerleri vasıtasıyla daha da yaygınlaşmıştı. Hıristiyan din adamları pagan kültlerini kesinlikle reddediyorlar; atalar dinini terk edenler ise tekrar dönmedikleri gibi, eski kutsal yemek toplantılarına bile katılmıyorlardı. Böyle davranmalarında yeni girdikleri dinin etkisinin olduğu³¹ Romalı yöneticilerce de bilinmekteydi.³²

²⁴ Kippenberg, I/354.

²⁵ Canatan, 25.

²⁶ Pavlus, hükümetleri, Tanrı tarafından kurulan ve insanları kötülük yaptıklarında cezalandıran, iyilik yaptıklarında ise ödüllendiren bir otorite olarak tanımlıyordu. Bkz. *Romalılara Mektup 13/1-7*

²⁷ Günay Tümer, "*Bizans'ta Din-Devlet İlişkisi*", *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu (Bildiriler)*, (Beyan Yay.), İstanbul, 1996, s. 53.

²⁸ Canatan, 25; Tümer, "*Bizans'ta Din-Devlet...*", *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu (Bildiriler)*, 53.

²⁹ Pavlus'un, paganları Hıristiyanlığa çekmek için Yahudi şeriatının kesin emrine karşı verdiği tavizlere rağmen, (sünnet adetini kaldırmasıyla ilgili bkz. *Resullerin İşleri 21/21*) yine de Hıristiyanlığın pagan dinlerine yabancı ve ters gelen inançları bulunmaktaydı: "İlk günaha inanmak, acı çeken bir tanrı tarafından kurtarılmaya, vaftize, dinsel eylemlere, yeniden dirilmeye, mahşer duruşmasına inanmak gibi" Bkz: Albert Bayet, *Dine Karşı Düşünce Tarihi*, (çev: Cemal Süreyya), (Broy Yay.), İstanbul, 1991, s. 33-34.

³⁰ Bayet, 33-34.

³¹ Pavlus, Yahudi asıllı olmayan Hıristiyanlara, pagan kutsal yemeklerine katılmamaları için şöyle tavsiyelerde bulunur: "*Çünkü bir kimse bilgi sahibi olan seni puthanede sofraya oturmuş görürse, putlara kurban edilmiş şeyleri yemek için, eğer kendisi zayıf ise, vicdanı cesaret almaz mı? Çünkü zayıf adam, kendisi için Mesih'in öldüğü kardeş, senin bilginle helâk olur. Ve böylece kardeşlere karşı günah ederek ve onların zayıf vicdanını yaralayarak, Mesih'e karşı günah edersiniz.*" Bkz. *Korintlilere Birinci Mektup 8/10-12; 10/19 vd.*

³² Kippenberg, I/354.

Yahudilerin, Roma imparatorluğunca saygın kabul edilen bütün tanrı ve tanrıçaları aşağılayıp onlara saldırmaları,³³ Romalılarca “*dinsizlik*” olarak algılanmasına sebep olmuştur.³⁴ Yahudilerin Romalı yöneticileri kızdıran bir diğer tavırları ise vergiye esas kabul edilecek düşüncesiyle nüfus sayımı yaptırmamalarıdır. Yahudi tarihinde nüfus sayımının henüz Davud zamanında bile şiddetli itirazlara ve peygamberlerin tehditlerine yol açtığını görüyoruz. Zira sayım vergiye esas teşkil ediyordu; halbuki vergi, gerçek bir ruhani idarenin nazarında dine aykırı bir şeydir.³⁵ Aynı şekilde M. S. 6. yılda imparator Augustos vergilerin kolay toplanmasını sağlamak için nüfus sayımı yaptırmak istemiş, Yahudiler de verginin meşruluğunu reddederek, Yahve’den başka hükümdar olamayacağı, kendisini tanrılaştırmış olan imparatora vergi ödemenin Tevrat’a aykırı olacağı³⁶ gerekçesiyle Gamala şehrinden Yahuda adında biri ile Saduk isminde bir Ferisî bir ayaklanma başlatmışlardır.³⁷

Paganlar tarafından Hıristiyanlara karşı yöneltilen bu suçlamalar doğuda ve batıda farklılık göstermekteydi. Doğu Yunan toplumunda Hıristiyanlar tanrı tanımazlıkla (ateizm) suçlanırken, Latin Batıda atalarının dinini terk etmekle suçlanmaktaydılar. Bu suçlamalar ve karşı cevaplar ilk kez Aziz Justin Martyr³⁸ tarafından M.S. 150-155 arasında yazılan 1. Apology³⁹ isimli eserde dile getirildi. Galerious Tolerans Fermanı’nda (M.S. 311), atalar dinini terk etmeyi Hıristiyanlara yapılan zulüm ve işkence sebebi olarak gördüğü için, Hıristiyanların atalarının dinine tekrar dönmeleri için zor kullanılması gerektiği görüşündeydi. Böylece dinlere karşı toleransta Hıristiyanlık hariç tutulmaya başlandı.⁴⁰

³³ Bayet, 31.

³⁴ Kippenberg, I/354; Bayet, 31.

³⁵ Ernest Renan, *İsa’nın Hayatı*, (çev: Ziya İhsan), (M.E.B), İstanbul, 1997, s. 38.

³⁶ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, (D.İ.B), Ankara, 1987, s. 28.

³⁷ Renan, 38.

³⁸ Hıristiyanlığın ilk iki yüzyılında ortaya çıkan ve yeni dini anlaşılır hale getirme ve onu pagan felsefe karşısında savunma çabası veren din adamı ve düşünürlerine “*Apolojistler*” adı verilmektedir. İşte bu ilk apolojistlerden birisi de Aziz Justin’dır. Bkz. Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (Ekin Yay.), Ankara, 1997, s. 56.

³⁹ “*Apology*” kelimesi sözlükte savunmak anlamında kullanılırken kavram olarak, “*Apology*”den türetilmiş, “*Apolojetik*” ise, genel olarak bir öğretiyi ve ona yöneltilen eleştirilere karşı savunma yöntemlerine verilen addır. Teolojide, inancın Tanrısal kökenini akıl yoluyla haklı kılma çabası. Hıristiyanlıkta, bir dogmayı, akla hitap eden kanıtlar yoluyla savunan ve haklı gösteren teoloji dalı. Bkz. *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, (Sev Yay.), İstanbul, 1997, s. 37; Cevizci, 56.

⁴⁰ Kippenberg, I/354.

Genel anlamda pagan kùltleri, rakip kùltlere veya felsefî çevrelere bağlanan bireyleri dışlamıyor, hatta bunu normal karşılıyordu. Ancak yine de pagan tanrıları yöneticiler tarafından resmen tanınmaktaydı. Örneğin *di puplici populi Romani* bu otoritelerden birisiydi. Her vatandaş pagan tanrılara saygı göstermek zorunda idi. Böyle yapmayı reddeden Hıristiyanlar, hurafecilik (*superstitio*) ve siyasi isyanla suçlandılar. Eski Hıristiyanlığın önemli bir eleştirmeni olan felsefeci Celsus, Hıristiyanları bu tavırlarından dolayı topluma saygısızlık yapmakla suçlamaktadır. Bir yüzyıl sonra, yani M. S. 270 yılında Porphyry eleştiriye devam ettirdi ve Hıristiyanları tanrı tanımazlar (ateist) olarak nitelendirdi. Dinsizlik suçlamasının gerekçesi ise, Hıristiyanların her millet ve şehrin varlık sebebi olan atalarının tanrılarını terk etmeleri idi. Diğer bazı pagan eleştirmenler ise onlar için şiddet kullanılmasını ve yaptırım uygulanmasını savunuyorlardı. Dio Cassius, Maecenas imparator Augustus'a hitaben yazdığı bir mektubunda şöyle der: “*Ata geleneklerine daima saygı göster ve başkalarını da aynı şeyi yapmaya zorla.*” Benzer bir ifade Diocetian'ın yayınladığı bir fermanda; “*daha önce atalar tarafından ortaya konmuş bir şeyi reddetmek cezalandırılması gereken en büyük bir suçtur.*” şeklinde geçmektedir. Hıristiyanların, Decius'tan beri maruz kaldıkları zulüm ve işkencelerde, bu eleştiri ve tavırların payı çoktur.⁴¹

Sonuç olarak denebilir ki, çeşitli dinleri içinde barındıran Yunan ve Roma devletlerinde, dinlerin çeşitliliğine ve hatta belli bir noktaya kadar dinsizliğe tolerans gösterilirken, kralların kutsanmaması, atalar dini ya da ata geleneklerinin reddedilmesi, problem oluşturuyordu. Dolayısıyla bu devletlerde toleransın sınırları hem dinî, hem de politik nitelikli olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁴¹ Kippenberg, I/354

D. İLÂHİ DİNLERDE İRTİDATIN KAVRAMSAL BOYUTU

“İrtidat”, en genel anlamıyla “*dinden çıkma, dini terk etme, din değiştirme...vb.*” demektir. Din değiştirme olgusu, her dinin kendi terminolojisi içerisinde farklı kavramlarla ifade edilmektedir. Sözlük anlamları açısından benzer olan bu kelimeler, terim anlamları itibariyle farklılıklar göstermektedir. Bunun iki önemli sebebi; her dinin kutsal metinlerinin kendine özel olması ve kavramın tarihi süreçte, dinin içinde bulunduğu sosyo-politik şartlara göre, yeni anlamlar kazanmasıdır.

Kelimenin kavramsal anlamı, dinler arasındaki literatür ve tarih tecrübesinden kaynaklanan farklılıktan başka, kimi zaman bir dinin kendi içindeki gruplar arasında bile farklı tanımlanmaktadır. Bu durum, özellikle dinî kavramların anlaşılması ve yorumlanmasında daha çok kendini hissettirmekte, hele bu kavramın tanım ve kapsamının belirlenmesi, pratikte birilerinin hayatına son verilmesine, dinden ve toplumdan dışlanmasına varan bir cezaya uğratılmasına sebep oluyorsa, durum içinden çıkılmaz bir hal almaktadır.

İrtidatın kavramsal boyutunun giriş kısmında verilmesinde, ileride ayrı bölümler altında incelenecek olan üç dine (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm) göre irtidat konusuna bir ön hazırlık olması amaçlanmıştır. Her din için bir realite olan *din değiştirme* olgusunun, o dine inananlar tarafından nasıl anlaşıldığının veya ona ne gibi anlamlar yüklediğinin bilinmesi, ileride ele alınacak olan din değiştirme şekilleri başta olmak üzere pek çok konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Burada, araştırmamıza konu olan dinlerde din değiştirmenin hangi kavramlarla ifade edildiği, bunların sözlük ve terim anlamları ile din değiştirme kavramına yakın anlamlı kelimeler incelenecektir.

1. İrtidatın Sözlük Anlamı

Yahudilik, Sami gelenekten olan dinlerden birisidir. Kendine özel Kutsal Kitab’a ve dinî/tarihî tecrübelerini içeren geniş yazılı kaynaklara sahiptir. Bu kaynakların geçerlilik ve bağlayıcılığı konusunda mezhepler arası ihtilaflar bulunmasına rağmen, genel eğilim, bunların Yahudi tarih tecrübesinin birer ürünü olduğu ve en azından bu amaçla saygı duyulması gerektiği yönündedir.⁴²

⁴² Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, (Seba Yay.), Ankara, 1997, s. 149.

Yahudilikte irtidatın karşılığı olarak *apostasy* kavramı kullanılmaktadır. *Apostasy* Grekçe *apostasis*in ikinci hali olan *apostasiadan* türetilmiştir. Kelime Grekçe'de *apo* (*away from*) ve *stasis* (*rebellion*) kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşmuştur.⁴³ *Apostasy* kelimesi sözlükte; *isyan*⁴⁴, *ayaklanma*, *ihtilal*, *uzaklaşma*⁴⁵, *başkaldırı*, *hainlik*, *mensubu bulunduğu zümre, parti veya siyasî ve dinî bir örgütten ayrılma...*⁴⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

Bu terimin sözlük anlamında, Plutarch ve Halikarnaslı Dionysus'un eserlerinde kullanıldığı görülür.⁴⁷

Hıristiyanlık, Yahudilik içinden çıkmış bir din olmasına ve Yahudi kutsal kitaplarını benimseyip reddetmemesine rağmen; yine de kendisine özel ayrı tarihi, kutsal kitabı ve terminolojisi olan bir dindir. Hıristiyanlık bir anlamda Yahudiliğin bir ürünü olduğu için⁴⁸, daima Yahudilikle eşzamanlı ve ona paralel olarak gelişmiştir. Hatta İsa'dan başlamak üzere diğer dini otoritelerin olaylara bakış ve tavırları Yahudiliğe göre şekillendirilmiş⁴⁹ veya değiştirilmiştir.⁵⁰

Yahudilikle Hıristiyanlık arasında, her konuda olduğu gibi, terminoloji konusunda da zamanla farklılaşmalar görülür. Bunun en önemli sebebi, Hıristiyanlığın monoteist

⁴³ The Eardmans Bible Dictionary, "Apostasy", (Ed. Allen C. Myers), Michigan, 1987, s. 66.

⁴⁴ Bkz. Sayılar 14/9.

⁴⁵ Kippenberg, I/353; G. J. "Apostasie", Catholicisme Hier-Aujourd'hui-Demain, I, Paris, Tarihsiz, s. 720.

⁴⁶ Foakes-Jackson, I/623.

⁴⁷ Foakes-Jackson, I/623.

⁴⁸ Hz. İsa şu sözleri Hıristiyanlığın Yahudiliğin bir devamı olduğunun en iyi delilidir: "Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim." Bkz. Matta 5/17.

⁴⁹ Yeni Ahit'te yer alan bazı hükümler, Eski Ahit'te bulunan hükümlerden esinlenerek getirilmiştir. Birkaç örnek verirek: "Atalarınıza, 'Adam öldürme. Öldüren yargılanmayı hak edecek' (Bkz. Çıkış 20/13; Tesniye 5/17) denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, 'kardeşine karşı öfkelenen her kişi yargılanmayı hak edecek' (Bkz. Matta 5/21-22); Ve yine 'Zina etme.' (Çıkış 20/14; Tesniye 5/18) denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki..." (Bkz. Matta 5/27-28); 'Yalan yere ant içme, ama Rab'be içtiğin antları tut.' (Bkz. Sayılar 30/2; Tesniye 23/21) denildiğini duydunuz. Oysa ben size diyorum ki..." (Bkz. Matta 5/33-35.); Ayrıca karşılaştırmalı olarak kısasla ilgili Bkz. Çıkış 21/24-Luka 6/29-30; Komşuları sevip düşmanlardan nefret etmekle ilgili Bkz. Levililer 19/2-Luka 6/27.

⁵⁰ Yahudilikte olmazsa olmaz esaslardan olan Sünnet ve koşer (perhiz ve domuz yasağı gibi), Hıristiyanlık'ta ilk Yahudi-Hıristiyan muhalefetine rağmen kaldırılmıştır. Bkz. Ekrem Sarıçioğlu, Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, (Kardelen Kitabevi), Isparta, 1999, s. 268; İlber Ortaylı, "Yahudiler'in-Müslümanlar'ın Şeriatları ve Hıristiyanlık", İslamiyât, I, sa: 4, Ankara, Ekim-Aralık 1998, s. 128.

olma özelliğini kaybetmesi ve Yahudiliğin putperestlik (*avodah zarah*)⁵¹ olarak gördüğü *teslis* ve *inkarnasyon* (*hulûl*)⁵² gibi hususları inanç esasları içerisinde saymış olmasıdır.

Bütün bu ayrılıkların yanında, Hıristiyanlık ve Yahudilikte, anlam ve içerik farklılıkları bulunmasına rağmen, *din değiştirme* anlamında kullanılan *apostasy* kavramı ortaktır. Daha önce Yahudilikte *irtidat* anlamında verilen *apostasy* kelimesi, Hıristiyanlıkta meydana gelen din değiştirmeler için de kullanılan genel bir kavramdır.

Burada, daha önce verildiği için, *apostasy* kelimesinin menşei üzerinde durmaya gerek yoktur. *Apotasy* kelimesi sözlük anlamı itibarıyla Yahudilik ve Hıristiyanlıkta benzerlik gösterir.⁵³

Kelime, Yeni Ahit'te sözlük anlamıyla da kullanılmakta ve şöyle geçmektedir: "*Tevdas, kendisini bir şeymiş gibi göstererek ayaklandı.*"⁵⁴ Ve yine "*Tevdas'tan sonra tahrir günlerinde Galileli Yahuda ayaklandı*"⁵⁵ ve bir kavmi peşine taktı. O da helak oldu..."⁵⁶

İslâm'da dinden çıkma anlamlarında "*ridde*" ve "*irtidat*" kelimeleri kullanılmakta olup her iki kelime de Arapça *r-d-d* maddesinden türetilmiş mastarlardır. Kelime kök halinde *reddetmek*, *kabul etmemek*, *döndürmek*, *geri çevirmek*⁵⁷, *yankılanmak*⁵⁸...vb. anlamlara gelir. "*Ridde*" irtidat mastarının ismi olarak da kullanılmaktadır⁵⁹. *İrtedde* -an harfi ceriyle *dönmek*, *vazgeçmek*, *değiştirmek* anlamlarına gelir⁶⁰. Aynı kökten ifti'âl babından ism-i fâil olan *mürted*, *dönmek* kökünden *dönen* anlamındadır.

⁵¹ H. H. B.-S, III/202.

⁵² *Incarnation*: Kelimenin terim anlamı "*tenleşme*" (*enfleshment*) demektir. Hıristiyan teolojisinde Tanrı'nın yaratılmamış olan ezeli mesajının tenleşip İsa'da vücut bulmasıdır. Yani Tanrı Mesaj ve Kelamı bir kitapta değil, İsa'nın insanlığında vahyedilmiştir. Böylece İsa bizzat Tanrı vahyi olmaktadır. Bu konu Yuhanna İncili'nde şöyle geçmektedir: "*Başlangıçta Söz vardı. Söz, Tanrı ile birlikteydi ve Söz Tanrı'ydı. Başlangıçta O, Tanrı ile birlikteydi. Her şey O'nun aracılığı ile var oldu, var olan hiçbir şey O'nsuz olmadı.*" (Bkz. *Yuhanna 1/1-3*). İsa'nın Rab olarak adlandırılması ile ilgili ayrıca bkz. *Korintlilere Birinci Mektup 8/6; İbranilere Mektup 1/1-3*. Bkz. Beardsle, 301. Bkz. William A. Beardsle, "*Incarnation*", *The Oxford Companion To The Bible*, New York, 1993, s. 301; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, (Vadi Yay.), Ankara, 1998, s. 193.

⁵³ Foakes-Jackson, I/623.

⁵⁴ Bkz. *Resullerin İşleri 5/36*.

⁵⁵ Bir Yahudi olan Yahuda, verginin meşruluğunu reddettiği için, Roma imparatorlarının vergi toplamak için başlattığı nüfus sayımına karşı çıkıp isyan etmiştir. Bkz. Renan, 38.

⁵⁶ Bkz. *Resullerin İşleri 5/37*.

⁵⁷ Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, "*er-Ridde*", *Lisânü'l-Arab*, III, Beyrut, 1994, s. 172-173; Muhammed Murteza ez-Zebîdî, "*er-Ridde*", *Tâcü'l-Arûs Min Cevâhiri'l-Kâmûs*, IV, Beyrut, 1994, s. 450.

⁵⁸ İsmail b. Abbad, "*er-Ridde*", *el-Muhîr fî'l-Lüga*, IX, Beyrut, 1994, s. 257.

⁵⁹ ez-Zebîdî, IV/450.

⁶⁰ İbn Manzûr, III/172.

2. İrtidatın Terim Anlamı

Batılı kaynaklarda din değiştirme kavramı (*apostasy*), aralarında farklar olmasına rağmen, hem Yahudilik hem de Hıristiyanlık için ortak kullanılmaktadır. Bu ortak kullanıma rağmen, kutsal metinlerin öğretilerine, tarihten gelen uygulama ve geleneklere göre *apostasy* kavramına farklı anlamlar yüklenmiştir. Apostasy kavramının iki din arasındaki farklı anlamlarına geçmeden önce, her iki dini de kapsayacak şekilde bir din değiştirme tanımı yapılabilir: “Bir kişi veya topluluğun, bir inancı değiştirip başka bir inanca bağlanması ve onun kurallarına göre yaşamasıdır.”⁶¹ Bu, Yahudilikten Hıristiyanlığa ya da Hıristiyanlık’tan Yahudiliğe geçme şeklinde olabileceği gibi, bunların dışında başka bir inanç veya görüşü benimsemek de dinden çıkma olarak değerlendirilir. Apostasy kavramını kullanırken dikkat edilmesi gereken, terk edilen, bırakılan dinin esas alınması gerektiğidir. Aksi takdirde bu olaya apostasy değil, conversation (ihtida) adı verilir.

Apostasy kavramı, Yahudi dini literatüründe *Yahve (Yehova) ’ye*⁶² veya *dünyevi bir iktidara karşı gelmek, isyan etmek*⁶³ anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca dinden çıkma anlamında olmayıp bir kralın putperestliği için de hainlik anlamında yine *apostasy* kavramı kullanılmıştır.⁶⁴

Yahudiliğin Yunan kültürünün (Helenizm) etkisinde kaldığı ilk dönemlerde, Muhafazakâr Yahudilerce Yunan adetlerini kabul etmek⁶⁵ ve yine ağırlıklı olarak XIX. Yüzyıl olmak üzere, farklı dönemlerde Cumartesi (Sabbath=şabat) yasağına uymamak⁶⁶

⁶¹ H. H. B.-S, III/201.

⁶² Eski Ahit’te Yahve’ye karşı gelmek anlamında şu ifade yer alır: “*Kadir, Allah, Yehova, Kadir, Allah, Yehova o bilir; İsrail’de bilecek, eğer isyanla ve eğer Rabbe karşı hainlikle ise (bugün bizi kurtarma)*”, *Yeşu 22/22; ayrıca bkz. Yeşu 22/16.*

⁶³ Kutsal Kitab’ın Yunanca çevirisi olan Septuagint’te, İsraililerin Tanrıya karşı isyanlarını (*rebel*) ifade etmek için kullanılan kavram “*apostasia*” kelimesinin fiil halidir. “*Rabb’e karşı isyan etmeyin*” Bkz. *Sayılar 14/9; John MacArthur-Jr., Beware The Pretenders, (Victor Books), New York, 1980, s. 27; Foakes-Jackson, I/623.*

⁶⁴ “*Ve kral Ahaz’ın krallığı zamanında hainlik edip attığı bütün takımları hazırladık; ve işte onlar Rabbin mezbahı önündedir.*” Bkz. *II. Tarihler 2 19.*

⁶⁵ Foakes-Jackson, I/623.

⁶⁶ David Ellenson, “*The Orthodox Rabbinate and Apostasy in Nineteenth-Century German and Hungary*”, *Jewish Apostasy in the Modern World*, (Ed. Todd M. Endelman), Holmes Meier publishers, New York, 1987, s. 165.

ya da sünnet olmamak⁶⁷ dinden çıkmak olarak telakki edilmiştir. Bu son örnekler, Yahudilikte bazı dönemler, içinde bulunulan zor şartların da bir sonucu olarak, dinî sapkınlıkların (heresy), dinden çıkmakla eşdeğer kabul edildiğinin göstergeleridir.

Ayrıca kelime Yahidi dinî literatüründe, bugünkü modern anlamıyla da kullanılmıştır.⁶⁸ Yani bir yahudi, başka bir dinin inanç ve pratiklerini kabul etse, günah işlemiş olsa bile mürted olmasına rağmen yine Yahudidir.⁶⁹ Bu ise Tanrı ile İsrail arasında yapılan ahitten kaynaklanmaktadır: *“Ben bu ahdi ve bu yemini yalnız sizinle değil, fakat bugün Allahımız Rabbin önünde bizimle beraber duranla ve bugün bizimle beraber burada olmayanla da yapıyorum.”*⁷⁰ Buradan da anlaşılıyor ki, Yahudilik bir inanç meselesi olmayıp tamamen kavmi özellikleri yansıtan bir olgudur.⁷¹

Apostasy kavramı genel olarak, *“dinden ayrılma veya bir kişinin benimsediği bir inancı değiştirmesi”*⁷² anlamına gelirken, Hıristiyanlıkta farklı tarifler yapılmıştır. Bunlardan birkaçı şöyledir: Dindar bir aile içinde veya dinî bir kimlikle yetişen birisinin *“benimsediği bir inancı terk etmesi”*⁷³, *“içinde bulunduğu dinî gruptan ayrılması”*, *“belli bir zaman diliminde de olsa Kilise'ye devamı terk etmesi”*⁷⁴, *“inandığı ve sevdiğini iddia ettiği Tanrı'ya karşı isyanı”*⁷⁵ ya da *“bilerek ve isteyerek İsa ve öğretisini reddetmesi.”*⁷⁶ demektir.

Katolik mezhebinde *“apostasy”* kavramının anlamı, biraz daha özele indirgenerek, *“bir kişinin vaftiz edilip yaşamını onun kurallarına göre sürdürdüğü Katolik inancını iç*

⁶⁷ *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, “Apostasy”, I, New York, Tarihsiz, s. 78; Felicien Challeye, *Dinler Tarihi*, (çev: Semih Tiryakioğlu), Varlık Yay., İstanbul, 1960, s. 130.

⁶⁸ Bkz. *I. Makkabiler 2/15*. Bkz. Foakes-Jackson, I/623.

⁶⁹ Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, “Apostasy (In Jewish Law)”, *Encyclopedia Judaica*, III, Jarusselam and New York, 1971-1972, s. 212; Michael Wyschogrod, “Musevilik Açısından İslâm ve Hristiyanlık”, *İbrahimi Dinlerin Diyalogu*, (çev: Mesut Kardeşhan), Pınar Yay., İstanbul, 1993, s. 36.

⁷⁰ Bkz. *Tesniye 29/14-15*.

⁷¹ Wyschogrod, 36.

⁷² I. H. Ma., “Apostasy”, *New Dictionary of Theologi*, I, (Ed: Sinclair B. Ferguson and David F. Wright), Leicester, England, Tarihsiz, s. 39.

⁷³ I. Ha. Ma., I/39.

⁷⁴ *Apostasy* kavramının farklı tarifleri için bkz. Ralph W. Wood-Bernard Spilka-Bruce Hunsberger and Richard Gorsuch, *The Psychology of Religion*, (The Guilford Press), New York, 1996, s.101.

⁷⁵ Macarthur-JR, 28.

⁷⁶ *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, “Apostasy”, I/78.

dünyasında ve dış yaşantısında tamamen terk etmesi ve günahkâr olması halidir.” şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁷

Hıristiyanlıkta dinden çıkan kişinin bilerek ve isteyerek, yani hür iradesiyle çıkması gerektiği özellikle vurgulanır: “Çünkü hakikat bilgisine nail olduktan sonra kasten günah işlersek, artık günahlar için kurban kalmaz...”⁷⁸ Bir başka yerde “Eğer gelmemiş ve onlara söylememiş olsaydım, günahları olmazdı; fakat şimdi günahları için özürleri yoktur.”⁷⁹ denilerek günahların öğrendikten sonra başladığı, daha önce bilgisizlik sebebiyle yapılanların günah sayılmayacağı ifade edilmektedir. Yine cehaletin sonucu olan inançsızlığın hata ile olandan farklı olduğu açıkça dile getirilmektedir: “Fakat o zaman Tanrı’yı bilmeyerek tabiatı ile ilâh olmayanlara kulluk ettiniz; fakat şimdi Tanrı’yı bildikten ve daha ziyade Tanrı tarafından bilindikten sonra, yeniden tekrar kulluk etmek istediğiniz zayıf ve hakir iptidailiğe nasıl yine dönüyorsunuz?”⁸⁰

Yeni Ahit’te “apostasy” kelimesi terim anlamında sadece iki kez kullanılmaktadır. Bunlardan birisi James (Yakup)’in Kudüs’te Pavlus’u uyardığı *Resullerin İşleri* kitabında,⁸¹ diğeri de eskatolojik (âhir zaman) irtidatla ilgili Pavlus’un *Selaniklilere İkinci Mektubu*’nda geçer.⁸²

Yeni Ahit’te geçen diğer din değiştirmeler için *apostasy* kavramı dışında başka kelime ve ifadelerin kullanıldığı görülmektedir. Bir tanesi şöyledir: “Bunun üzerine öğrencilerinin bir çoğu geri döndüler. Artık O’nunla dolaşmaz oldular. O zaman İsa Onikilere (hâvarilere): ‘Siz de mi ayrılmak istiyorsunuz’ diye sordu.”⁸³ Yani burada, bir kısım insanların İsa’ya önce bir müddet imân ettikleri, daha sonra gerisin geri inançlarından döndükleri ve ayrıldıkları⁸⁴ anlatılmaktadır.

Aziz Augustinus ilk insanın dinden ayrılmasını, “insanın düşüşü” olarak nitelemekte ve ilk atamızın mutlak bir özgürlüğe sahipken Tanrı’ya itaat edip etmeme

⁷⁷ F. X. Lawlor, “Apostasy”, *New Catholic Encyclopedia*, I, Washington, 1966, s. 679.

⁷⁸ Bkz. *İbranilere Mektup* 10/26-29.

⁷⁹ Bkz. *Yuhanna* 15/22.

⁸⁰ Bkz. *Galatyalılara Mektup* 4/8-9.

⁸¹ “Ve senin için haber almışlar ki, milletler arasında olan bütün Yahudilere oğullarını sünet ettirmeyip âdetlere uymasınlar diye, Musa’dan dönmelerini öğretiyormuşsun.” Bkz. *Resullerin İşleri* 21/21.

⁸² “Kimse sizi hiçbir şekilde aldatmasın. Çünkü imândan dönüş (irtidat) başlamadıkça, mahvolacak olan o yasa tanımaz adam ortaya çıkmadıkça o gün gelmeyecektir.” Bkz. *Selaniklilere İkinci Mektup* 2/3; Macarthur-JR, 28.

⁸³ Bkz. *Yuhanna* 6/66.

⁸⁴ Macarthur-JR, 28.

arasında bir seçimde, isteyerek itaatten ayrılıp ilk günaha engel olmaması anlamında kullanırken,⁸⁵ Aziz Thomas kelimeyi itaat etmeme, söz dinlememe ve boyun eğmeme anlamlarında kullanmaktadır.⁸⁶

İslâm dini literatüründe *dinden çıkma* anlamında kullanılan *irtidat* kelimesi, Kur'an-ı Kerim ve hadislerde sözlük ve terim anlamlarıyla kullanıldığını görmekteyiz.⁸⁷

İrtidat kelimesi, Dinler Tarihi'nde genel anlamda, tüm dinlerde olan kopuş ve ayrılıkları ifade ederken, özel anlamda Şer'î bir kavram olarak, "*İslâm'dan çıkıp dinsiz yaşamayı tercih etmek veya Müslümanlıktan başka bir dine girerek İslâm dinini reddetmek*"⁸⁸ anlamında kullanılmıştır.

Mürted ise "*İslâm dininden çıkan*" kimseye verilen bir isimdir. Sıhhat şartlarını da göz önüne alarak "*mürted*"i şu şekilde tanımlayabiliriz: Akıllı; bulûğa ermiş, müslüman erkek veya kadının; zorlama olmaksızın irtidat kasdı ile; İslâm dininde zarûrî olarak inanılması gereken şeyleri; tamamen veya kısmen inkâr etmesi ve bu inkârını ve inkâr sayılabilecek davranışını söz, fiil ve alay gibi kişinin duygularını belirtme yollarından biri ile ortaya koymasına *irtidat*, bunu yapana da *mürted* denir.⁸⁹

Mürted kavramı farklı bir yaklaşımla şöyle tanımlanmıştır: "*Din bilimcilerinin asgari gereklerine bile uymayan*"⁹⁰ ya da "*İslâmî olan bütün mezheplerin en toleranslı dolaşım alanının da dışına çıkan*"⁹¹ müslüman demektir.

⁸⁵ Foakes-Jackson, I/623.

⁸⁶ Foakes-Jackson, I/623.

⁸⁷ Bu konu, III. Bölüm içinde "*İslâm'da İrtidat Suçunun Şer'î Dayanakları*" başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁸⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslâmiyye ve Istilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, IV, (Bilmen Yay.), İstanbul, Tarihsiz, s. 5; *Türk Ansiklopedisi, "Dönmeler"*, XIV, (M.E.B), Ankara, 1966, s. 41; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib el-Maverdî, *Hukmü'l-Mürted Mine'l-Havri'l-Kebur*, Kahire, 1987, s. 25; Ahmet Fethi Behnisî, *el-Mevsûatü'l-Cinâiyyi fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, III, Beyrut, 1991, s. 126; Şemsuddin Muhammed b. Ebi'l-Abbas Ahmed b. Hamza b. Şihabuddin er-Remlî, *Nihâyetü'l-Muhtac ilâ Şerhu'l-Minhâc*, VII, Beyrut, 1984, s. 414.

⁸⁹ Nihat Dalgın, "*İrtidat ve Cezası*", *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, (KUBA), sa: 10,11,12, Ağustos, Eylül, Ekim 1998, s.172; Alâuddin Ebû Bekr b. Mesûd Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi fi Tertîbi's-Şerâi*, IX, Beyrut, 1997, s. 526; Behnisî, III/126; er-Remlî, VII/413-414; Abdulkâdir Udeh, *et-Teşrîu'l-Cinâiyyi'l-İslâmî Mukârenen bi'l-Kânûni'l-Vaz'î*, II, Beyrut, 1994, s. 706; el-Maverdî, 25; Muhammed Hayraheykel, *el-Cihad ve'l-Kıtâl fi's-Siyaseti's-Şer'iyye*, I, (Dâru'l-Beyân), Beyrut, 1996, s. 55.

⁹⁰ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, (çev. Mehmet Harmancı), Sabah Yay., İstanbul, 1995, s. 179.

⁹¹ Bekir Topaloğlu, "*İslâm İnancı Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*", *Din ve Vicdan Hürriyeti*, (Aydınlar Ocağı Yay.), İstanbul, 1991, s. 30.

3. İrtidat Anlamalı Diğer Kavramlar

Dinden çıkma anlamında Yahudilik ve Hıristiyanlıkta ortak olan *apostasy* kavramı dışında, din değiştirmenin farklı boyutlarını ifade etmek amacıyla her dinin kendine özel kavramlar kullanılmaktadır. Yahudilik'te dinden çıkma anlamında olan *apostasy* kavramına yakın anlamalı *mumarîm*, *meshummadîm*, *meharsîm*... gibi Yahudiliğe özel kavramlar kullanılmaktadır. Ayrıca İngilizce'de *apostasy* kelimesi ile eş anlamlı olan *exiting* (çıkış), *dropping out* (üyelikten ayrılmak, çıkmak), *leave taking* (ayrılmak, vazgeçmek), *disaffiliation* (yakın ilişki içinde bulunmamak), *disengagement* (ilişisini, bağlantısını kesmek) ve benzeri kelimelere rastlanmaktadır.⁹² Hıristiyanlıkta terim anlamında, din içi sapkınlıkları ve ayrılıkları niteleyen *heresy* ve *schism* kavramlarının yaygın olduğu görülmektedir.

a. Yahudilik'te

Yahudi dinî literatüründe, *apostasy*den başka din değiştirme anlamında kullanılan birçok kavram vardır. Bu kavramlar genellikle Yahudi hukukunu içiren *halakhahta*⁹³ yer alır. Burada Yahudilikten dönenlerle ilgili, farklı olaylar için farklı kavramlar kullanıldığı görülür. Bunlar arasında başlıcaları; *mumarim*, *meshummadim*, *minim*, *masoroth*, *maddihim*, *kôfer* ve *poshe'a Yisrael*'dir. Ancak *halakhahta* genel anlamda irtidat mümkün olmadığından dolayı,⁹⁴ yukarıda adı geçen ve din değiştirme, dine karşı gelme gibi anlamlara gelen terimler, Rabbinik literatürde çok nadir ve vurgulanmaksızın kullanıldığı gibi⁹⁵ bazen birbirinin yerine kullanıldığı da olmaktadır. Yahudi dini literatüründe geçmediği halde, baskı altında dinini değiştirmek zorunda kalan veya farklı inanç yapısına sahip bir toplum içinde kendilerine yer edinmek isteyen Yahudilerin din değiştirmelerini ifade etmek için, Yahudi olmayanlarca kullanılmış kavramlar da vardır. Bunların en meşhuru *Marrano*, *Anusim* ve *Dönme* kavramlarıdır.

Şimdi bu kavramların anlamlarına ve din değiştirmenin hangi şekillerini ifade ettiklerine bir bakalım.

⁹² Ralph W. Wood-Bernard Spilka-Bruce Hunsberger and Richard Gorsuch, 101.

⁹³ *Halakhah*: İbrance "yürüme" demek olup, Talmud'un haram, helal, farz gibi dinî kural ve kanunlarını ihtiva eden kısmına denir. Bkz: Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 153; Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 10; Schimmel, 156.

⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz. "Yahudilikte Dinden Çıkmanın İmkani" başlığı.

⁹⁵ Roth-Wigoder, III/212.

aa. Mumarim

Değişme kökünden türetilmiş olup “*dinini değiştiren*”⁹⁶ “*açıkça Yahudi inancına karşı gelen ve dinin emirlerini çiğneyen*”⁹⁷ demektir. Baskı altında Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmek *meshummad* olarak adlandırılırken, İslâm dinine geçmek aynı kavramla ifade edilmez. Bunun yerine İslâm’a geçenleri ifade etmek üzere *mumar* kavramı kullanılır. *Mumar*, açıkça Yahudi öğretisi ve uygulamalarına karşı gelen,⁹⁸ Yahudi hukukunun açık rakipleri⁹⁹ olarak tarif edilir. Bu anlamıyla *mumar* ile *apostasy* kavramları anlam bakımından aynıdır.

XIX. Yüzyılda Ortodoks düşünürler geleneksel Yahudi inancına karşı gelip hahamların otoritesine karşı gelen Reform yanlısı düşünürler için *maddihim (haddi aşanlar)*, *meshummadim* ve *mumarim* gibi Ortaçağ rabbinik edebiyatında din değiştirenler için kullanılan terimlerle saldırdıkları görülür. Bunlar arasında Haham Zvi Hirsch Chajes (1805-1855) başta gelir. Chajes 1845 yılında reformculara karşı bu kavramları yazılarında sıklıkla kullanır.¹⁰⁰

10 Mart 1847’de Yahudiler için “*Bağlı oldukları toplumdan ayrılabilme hakkı*” tanıyan bir kanunun çıkması üzerine 8 Yahudi vatandaş Ortodoks kontrollü Yahudi toplumundan (Yahudilikten değil) ayrılma talebinde bulunur. Bu durumda olanlara Rabbinik literatürde *din değiştirenler (mumarim)* kelimesiyle nitelendirilir. Çünkü bunlar Hıristiyan toplumu içinde yaşamakla diğer Yahudi üyelerinin sahip olmadığı haklara sahip olmak için toplumla ilişkilerini kesmeye karar vermektedirler. Daha da ötesi, bu adamlar Hıristiyanlığa dönmeseler de sözlü kanuna ve Rabbinik Ortodoks otoritesine karşı geldikleri için “*Yahudi olmayanlar (gentiles) gibi*” değerlendirilip *mumar* kabul edilirler ve kendilerine din değiştirenler olarak davranılır. Yani Yahudi düğün töreniyle evlenemez, Yahudi gibi cenaze töreni yapılmaz, Torah’ın toplu okunmasına çağrılmaz ve ölen akrabalarının ağıt ayininde yer almalarına izin verilmez.¹⁰¹

Bu da gösteriyor ki, Ortodoks Yahudilikte dinî reform yapmak isteyenler ya da hahamlık otoritesini kabul etmeyenlerle dini tamamen terk edenler (apostat) aynı kategoride değerlendirirler. Ancak zamanla dinde yapılan reformların çoğunluk tarafından kabul görmesiyle bu anlayış yıkılır.

⁹⁶ Roth-Wigoder, III/212.

⁹⁷ Philip Birnbaum, *Encyclopedia of Jewish Concepts*, New York, 1991, s. 354.

⁹⁸ Birnbaum, 609.

⁹⁹ Ellenson, 169.

¹⁰⁰ Ellenson, 170.

¹⁰¹ Ellenson, 171-172.

ab. Meshummadim

Kavram İbranice *shamed* fiilinin edilgen halidir ve Yahudiliğin zulümlerle dolu uzun terihinde baskı altında¹⁰² zorunlu dönemleri veya törenlerle ilgili bir kısmı kuralları bilerek ihlal edenleri¹⁰³ ifade eder. Kelime sözlükte *vaftiz edilme veya vaftiz olma* anlamlarına da geldiği için, İslâm dinine geçmek *meshummad* olarak isimlendirilmez.¹⁰⁴

Orta Çağ'da baskı altında Yahudilikten ayrılıp Hıristiyanlığa geçenler (*meshummadim*), geçtikleri dinde samimi olduklarını göstermek için, önceki dindaşlarına akıllamaz zulüm ve işkence yaptıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Yahudiliğe ait kutsal kitapların yakılması, Yahudi çocukların zorla vaftiz edilmesi, pek çok gizli-Yahudinin (Marranos) ihbar edilmesi ve avlanarak öldürülmesi, muhtemelen şüpheleri kendilerinden uzak tutmak için casusluk yapan *meshummad*larca teşvik edilen olaylardan bazılarıdır.¹⁰⁶

XIX. Yüzyıldan sonra *meshummad* teriminin sadece Yahudilikten ayrılıp Hıristiyan olanlar için değil, açıkça Ortodoks inancını kabul etmeyip hahamlığın otoritesine isyan edenler için kullanılmaya başlandığı görülür. Bu da daha çok Reformist Yahudiler için kullanılır. Reformistler Yahudilikten tamamen ayrılmış birisiyle aynı kategoride değerlendirilir. Bunların toplumdan kovulmaları, mümkün olmazsa evlerine gidilmemesi, yemeklerinin yenilmemesi, ibadette Yahudi olarak sayılmamaları, Yahudi gibi gömülmemeleri, Torah'ın toplu okunmasına çağrılmamaları veya ölen akrabalarının ağıt ayininde yer almamaları¹⁰⁷... gibi mürtedlere (*apostate*) ve kısmen yabancılara (*gentiles*) uygulanan kısıtlamalar, aynen Reformistlere de uygulanır.

¹⁰² Roth-Wigoder, III/212.

¹⁰³ Foakes-Jackson, I/624

¹⁰⁴ Birnbaum, 609.

¹⁰⁵ *Meshummad*ların XIV. ve XV. Yüzyıllar boyunca Hıristiyan İspanyası'nda Yahudi düşmanlığının (antisemitizm) en önde gelen ismi hiç şüphesiz bir Yahudi dönmesi ve Burgos baş piskoposu olan Abner'dir. Abner, Hıristiyan İspanya'da Yahudilerin asimilasyonunu ilk başlatan kimse olması yanında, Papa ve Hıristiyan din adamlarını Yahudilerin Hıristiyanlığa geçmeleri için yeterince baskı yapmadıkları gerekçesiyle suçladığı görülür. Bkz. H. H. B.-S, III/204.

¹⁰⁶ XVI. Yüzyılda yaşamış olan diğer bir tanınmış bir *meshummad*, dinini değiştirdikten sonra Almanya'da Talmud'un toplatılmasını savunanlar arasında bulunan Johann Pfefferkorn'dur. Pfefferkorn çok sayıda Yahudi karşıtı yazılarında, bütün Yahudilerin ya Almanya'dan sürülmelerini ya da baca veya yol temizlikçileri olarak istihdam edilmelerini savunur. Pfefferkorn'un Reform hareketleri sonrasında da Talmud'a yaptığı eleştiri ve saldırılar artarak devam eder. Bkz. *The Encyclopedia of The Jewish Religion*, "Apostasy", I, (Ed. R. J. Zwi Werblowsky-Geoffrey Wigoder), Phoenix House, London, Tarihsiz, s. 38; H. H. B.-S, III/205; Birnbaum, 610.

¹⁰⁷ Ellenson, 170-172.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru yine bir Ortodoks olan Esriel Hildesheimer, geleneksel Yahudi inancını (Ortodoksluk) reddetme kararının Hıristiyanlığa geçme arzusuyla olursa *irtıdat* sayılması gerektiğini, inanç meselelerinde toplumun çoğunluğu ile farklı fikre sahip olanların Hıristiyanlığa geçmeyi düşünmedikleri için *irtıdat* kapsamında değerlendirilemeyeceğini söyler. Buna göre Reformistler, “Tanrı'nın Sina'da İsraililerle yapmış olduğu ahit”i yıkma çabası olmayan “*Deistler*” olarak, Tevrat'ta söz edilen din değiştirenlerden farklı ve daha ziyade kendilerini “*toplumun gidişatından (yollarından) ayıran*” bir topluluktur.¹⁰⁸ Böylece *meshummad* kavramı, Hıristiyanlığa geçenleri ifade eden ve bu anlamıyla geleneksel Yahudilik inancına (Ortodoksluk) sadık olmayan Yahudilerle, Hıristiyanlığa geçenleri ayırmak için ayırıcı bir kavram durumuna gelir.

Aralarında farklılıklar bulunmasına karşın *mumar* ile *meshummad* kavramları, sıklıkla birbirinin yerine kullanıldığı görülür.¹⁰⁹

Görüleceği üzere *meshummad* ile *marrano* kavramları arasında anlam benzerliği bulunmaktadır. Aralarındaki fark; *meshummadlar* baskı altında dinlerin değiştirdikten sonra, geçtikleri yeni dini bütünüyle kabul edip önceki dinlerine tavır alırlarken, *marranolar* yeni geçtikleri dini kabul etmiş görünüp önceki dinlerine bağlı kalırlar. *Meshummad* kavramı bir süre bazı Ortodoks alimlerin Reformistleri ifade etmek için kullanılmışsa da diğer Ortodokslarca uygun bulunmaz ve zamanla kelimeye yüklenen bu anlam kaybolur.

ac. Minim

Kelime Talmud'da, özellikle ilk Hıristiyanlar (ki hepsi Yahudilikten dönmediler) hakkında¹¹⁰ olmak üzere diğer bütün Yahudi heretikleri için kullanılmaktadır. Ayrıca şeklen Yahudi olan gizli mürtedler için de kullanıldığı görülür. Bu anlamıyla diğer bütün inançsız Yahudi gruplarından daha aşağı kabul edilirler.¹¹¹ 1435'te Paolalı Francis tarafından kurulan ve dünyadan el etek çekmeye aşırı önem veren Hıristiyan keşiş tarikatı da minimler olarak bilinir. Bu tarikat XVI. Yüzyılda hayli yayılmışken XVIII. Yüzyıldan itibaren gerileme eğilimi göstermiştir.¹¹² Minimlerin Yahudi-Hıristiyanlar (Ebionitler) mı

¹⁰⁸ Ellenson, 172-173.

¹⁰⁹ Birnbaum, 354.

¹¹⁰ Baki Adam, “Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslâm'a Bakışı”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, Ankara 8-9 Kasım 1996, s. 162.

¹¹¹ Birnbaum, 353.

¹¹² Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 263.

Yoksa Yahudiliğin Gnostik mezheplerinden birisi mi olduğu tartışmalıdır. *Minimler* kendilerini Yahudilerden ayrılmış görmemelerine karşın Talmut'ta ayrı bir mezhep olarak zikredilir. Ancak Yahudilerle aralarında ki fark çok az olduğu için Yahudi olmayanlara ya da Yahudilikten ayrılanlara asla *minim* denmez. Minimlerin en meşhuru Elisha ben Abuyah ve R. Eliezer'dir. R. Eliezer minim şüphesiyle tutuklanmıştır.¹¹³

Bu kavramlar dışında iftiracı ya da politik hain anlamında *masoroth*,¹¹⁴ Yahudi devletine karşı gelen anlamında *Poshe'a Yisrael*,¹¹⁵ dini yaşamada gevşeklik gösterip haddi aşanlar anlamında *maddihim*,¹¹⁶ Yahudiliğe hiç inanmamış, kâfir anlamında *kôfer*¹¹⁷ gibi kelimeler de irtidatla yakın anlamlı kavramlardır.

ad. Marranos ve Anusim

Murrano kelimesi "lanetli, iğrenç ya da halk dilinde domuz" anlamlarına gelmektedir.¹¹⁸ *Anusim* kelimesi ise kavram olarak "hayatları tehdit edilerek zorla başka bir dini kabule maruz kalanlar" demektir. Bu iki kavram zorla din değiştirmeye maruz kalanlar için kullanılmakta olup birbirinin yerine kullanılmaktadır. Hıristiyanların 1391'den önce ve bunu takip eden dönemdeki zulüm ve baskıları neticesinde topraklarını terk etmek istemeyen bazı Yahudiler, kovuşturmalar karşısında uzlaşmayı seçip dinlerini gizleme yolunu tercih ettiler. Buna Marranizm denir. Yani Katolik olmaları istendiğinde görünüşte bunu yapmakla birlikte Yahudi imânlarını koruyan ve hatta zamanı gelinceye ya da imânlarını açıkça sürdürmenin mümkün olacağı bir yere gidinceye kadar ibadetlerini belli ölçülerde gizli olarak sürdüren İspanyol ve Portekizli Yahudilerin içinde buldukları durum.¹¹⁹

Yahudilerin şeklen Hıristiyanlığı kabul etmeleri İspanya'da "Yeni Hıristiyanlar" kavramını doğurmuş ve bu yeni Hıristiyanlar "eski Hıristiyanlar" ve "saf Hıristiyan kanı taşıyanlar"la eşit sayılmamışlardır. Bunlara Marranolar denilmiş ve hiçbir zaman gerçek

¹¹³ Foakes-Jackson, I/624.

¹¹⁴ Foakes-Jackson, I/624.

¹¹⁵ Roth-Wigoder, III/212.

¹¹⁶ Ellenson, 170.

¹¹⁷ Roth-Wigoder, III/212.

¹¹⁸ Vicomte Leon de Poncius, *Judaism and The Vatican*, (Fransızcadan İngilizce'ye çev: Timothy Tindal-Robertson; İngilizce'den Türkçe'ye çev: İsmail Çetin), A.Ü.S.B.E., (Basılmamış Lisans Tezi), Ankara, 1986, s. 22; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler Tarihi*, (Hamle Yay.), İstanbul, 1997, s. 213.

¹¹⁹ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 100-101; Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 212.

Hıristiyan olarak görülmemişlerdir.¹²⁰ Oysa Marranolar arasında Keşiş, Rahib/Rahibe hatta Papaz ve Piskopos bile olanlar çıkmıştır.¹²¹ Bunlardan Pablo de Santa Maria (Solomon ha-Levi) bir marranodur ve Burgos baş piskoposluğu gibi yüksek kilise rütbeliğine getirilmiş, göreve geldikten sonra da tamamen Hıristiyan olduğunu göstermek için, eski dindaşlarına en büyük zulümlerin yapılmasına sebep olmuş ve Yahudiliği yok etmek için var gücüyle çalışmıştır. Bundan başka Yahudilikten Hıristiyanlığa dönen ve Hıristiyanlarca marrano olarak kabul edilmelerine rağmen, Yahudiliğe en fazla saldıranlar arasında Fransa'da Nicholas Donin, İspanya'da Peter Alfonsi, Hermann of Cologne, Pablo Christiani¹²² ve Hieronymus de Sancta Fide (Joshua Lorki) ile Almanya'da Petrus Nigri (Schwarz) sayılabilir. Bunlar XIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla kadar ki tartışmalarda Yahudilere saldırmada etkin rol oynamışlar ve aleyhlerinde telkinlerde bulunmuşlardır. Bununla da kalmayıp yetkilerini kullanarak Hıristiyanlığı uygulamaları için Yahudilere baskı uygulamışlardır.¹²³

İspanya ve Portekiz'deki marranolardan başka, Macaristan'da da baskılar sonucu dinlerini değiştiren ancak eski inanç ve geleneklerini gizliden gizliye devam ettiren Yahudiler de vardır. Bu neslin ardından gelen yeni nesil ise babalarının dinini tamamen unutup Hıristiyanlar gibi yaşamaya başlarlar. Bu yeni nesle halk "*Yahudilerin Hıristiyan nesli*" ya da kısaca "*Hıristiyan Yahudiler*" derler. Sadece 1941'de Macaristan'da yaşayan Hıristiyan-Yahudilerin sayısı hakkında 80.000 ila 100.000 arasında rakamlar verilmektedir.¹²⁴

Ancak marranolar veya anusimden bir kimse tövbe edip tekrar Yahudiliğe dönmek isterse durumu ne olacaktır? Bunlar, kendi arzu ve iradesi ile dinini değiştirenlerle bir mi tutulacaktır? Marranoların durumu hakkındaki genel kanaat şudur; zorla din değiştirmeye maruz kaldıkları halde inançlarını koruyup dinlerini içten asla terk etmeyen¹²⁵ bu insanlar, tekrar Yahudiliğe dönmek isterlerse, bunun için hiçbir şey yapmaları gerekmez, istekleri derhal yerine getirilir ve topluluğa kabul edilirler.¹²⁶

¹²⁰ H. H. B.-S, III/204.

¹²¹ Poncius, 21-22.

¹²² Jeremy Cohen, "*The Mentality of The Medieval Jewish Apostate: Peter Alfonsi, Hermann of Cologne, and Pablo Christiani*", *Jewish Apostasy in The Modern World*, (Ed: Todd M. Endelman), New York, 1987, s. 20-22.

¹²³ H. H. B.-S, III/203-204.

¹²⁴ William O. Mc. Cagg, "*Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*", *Jewish Apostasy in The Modern World*, (Ed: Todd M. Endelman), New York, 1987, s. 142.

¹²⁵ Bunu Hıristiyanlar söylemektedirler. "*Zira zâhiren Yahudi olan Yahudi değildir... fakat içten Yahudi olan Yahudidir.*" Bkz. *Romalılara Mektup 2* 28-29.

¹²⁶ Roth-Wigoder, III/212.

b. Hıristiyanlık'ta

ba. Skizma

"Skizma" kavramı, "Hıristiyan topluluğu içinde meydana gelen doktrin farklılığından kaynaklanmayan bölünme"¹²⁷ demektir.

Katolik inancında *inanınlar* ifadesiyle, papa, piskoposlar ve rahiplerden sonra kilisenin geri kalan üyeleri kastedilir. İnanınların mevcut hiyerarşiye sadakat göstermeleri yanında, Kilise teşkilatı içinde yer alan bütün yasal makamların pratik direktiflerine de uymaları gerekir. Vaftiz olduktan sonra, bilerek ve isteyerek Papa'nın üstün kudretini tanımayan kimseye "*şizmatik*" yani ayrılıkçı adı verilir. Eğer bu kişi, üstelik Kilise'nin öğretisinin şu veya bu temel noktasını reddediyorsa, ona sapkın (*heretik*) adı verilir.¹²⁸

Hıristiyanlık tarihinde doktrin farklarından kaynaklanmayan irili ufaklı pek çok bölünme (skizma) yaşanmıştır. İsa cemaati içerisindeki ilk belirgin bölünme M.S. 70 yıllarında ya da daha erken yaklaşık M.S. 50 yıllarında vuku bulunmuştur.¹²⁹ Ancak bunların arasında en büyük bölünme, kuşkusuz, Doğu Batı ayrılması olarak da bilinen, Roma Kilisesi ile İstanbul Kilisesinin, yetki konusunda meydana gelen anlaşmazlıklar sebebiyle birbirinden ayrılmasıdır.¹³⁰

Bu konu ayrıca, "*Doktrinden kaynaklanmayan i'tizaller*" başlığı altında tekrar değerlendirilecektir.

bb. Heresy

"Heresy" kavramı Yunanca "*hairesis*" kelimesinden türetilmiş olup, sözlükte "*tercih, seçim, seçme, karar*"¹³¹ veya "*alma*"¹³² anlamlarına gelir. Terim olarak ise, "*Kilise tarafından öğretilen iman hakikatinden farklı bir kanaate sahip olmak veya bu*

¹²⁷ Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, (Ohan Basımevi), İstanbul, 1992, s. 169; Sarıçoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 301.

¹²⁸ P. Xavier Nuss-Hakkı Demirel, *Hıristiyan Öğretisi*, (Müjde Yay.), İstanbul, 1994, s. 107.

¹²⁹ Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, (İnsan yay), İstanbul, 1996, s. 81.

¹³⁰ Michel, 103-104.

¹³¹ Kurt Rudolph, "*Heresy*", *Encyclopaedia of Religion*, VI, (Ed. Mircea Eliade), New York, 1987, s. 269; Albert M. Besnard, *Hıristiyan İlahiyatı (Katolik Mezhebi)*, (çev: Mehmet Aydın), Arı Basımevi, Ankara, 1983, s. 142.

¹³² Bayet, 41.

hakikati inkar ve reddetmek”,¹³³ daha genel bir ifade ile “otoritenin tanımlamış olduğu doğru inançtan¹³⁴ ya da ana doktrinden ayrılmak”¹³⁵ anlamlarını taşımaktadır. “İlginç bir inanç sorunu karşısında kendilerinde bir tavır takınma, kişisel fikirler taşıma ve din kardeşlerinin çoğunun duygularıyla çatışsa da bunları savunma hakkı gören mümin kişilerin durumunu anlatmak”¹³⁶ için heretik (*sapkın*) kavramı kullanılırken, bu kanaati yayan ve tahrik edene de *heresiark* denilmektedir.¹³⁷

Kavram zaman zaman irtidat anlamında kullanılmasına karşın, aralarında tür olarak değil derece olarak farklılık olduğu göze çarpar. İrtidatta Tanrı inancına ve otoritesine tam bir karşı çıkış varken sapkınlıkta böyle değildir. Heretik (*sapkın*) Tanrı inancına sahip olmakla birlikte Hıristiyanlık içerisinde yanlış ve aykırı düşüncelere sahip kimsedir. Buna göre mürted şu yönlerden heretikten ayrılır: Heretik hıristiyan olduğunu iddia ederken, mürted bunu kesinlikle reddeder. Ayrıca mürted Hıristiyanlık dışında bir dine geçip rakip bir toplum içinde bulunabilmesine rağmen, heretik, rakip bir hıristiyan birlik oluşturmaz.¹³⁸

Hıristiyanlıkta *sapkınlık (heresy)* suçunun oluşabilmesi için, kesin ayrılmalarda (*apostasy*) olduğu gibi, kişinin kendi isteğiyle ve kusurlu olarak Kilise’den ayrılması şartı aranmaktadır. Böyle olursa “*bölünme*” ya da “*sapkınlık*” meydana gelmiş olur. Bu sebeple Katolik imanı ile bütünleşmeyen¹³⁹ veya çok sayıda inanan tarafından paylaşılan basit bir teolojik kanaatten ayrılan,¹⁴⁰ ancak hiçbir suç işlememiş olan Hıristiyanlar için, “*ayrılmış*” ya da “*sapkın*” nitelemesi yapılamaz. Bu isim verilse bile, isteyerek ayrılma eyleminin suçu onlara yüklenemez.¹⁴¹

¹³³ Besnard, 142.

¹³⁴ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 67; Ayrıca bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 166.

¹³⁵ Rudolph, VI/270.

¹³⁶ Bayet, 41.

¹³⁷ Besnard, 142.

¹³⁸ Lawlor, I/679.

¹³⁹ P. Xavier Jacob-P. Luigi Iannitto-Nilay Hıdıroğlu, *Hıristiyan İnanç*, (çev: Leyla Alberti), İstanbul, 1994, s. 177-178.

¹⁴⁰ Besnard, 143.

¹⁴¹ Jacob-Iannitto-Hıdıroğlu, 177-178.

Bununla beraber din içi bölünmeler ve ayrılıklar, imtihan amacıyla, bir ölçüde normal karşılanmakta,¹⁴² ancak inananların, ayrılıkların tehlikelerine karşı uyarılması da¹⁴³ ihmal edilmemektedir.

Kavram, Yeni Ahit'in bir çok yerinde terim anlamında kullanılmaktadır.¹⁴⁴ Bazen saptıran olarak Şeytan¹⁴⁵ ve cinler, bazen aldatici ruh ve sahte öğreticiler gösterilmekte ve çoğu zaman da "apostasy" ile aynı anlamda¹⁴⁶ kullanılmaktadır.¹⁴⁷ Sapık mezheplerle ilgilenen ve onlarla mücadele eden meşhur iki *heresiolog* Lyonlu İraneaus (130-200 yılları) ile Romalı Hippolyte (ö. 325)'dir.¹⁴⁸

Katolik kilisesi Hıristiyanlığın başlangıcından itibaren heretiklerle mücadele etmiştir. Konstantin'in Hıristiyanlığı kabulünden sonra, devlet desteğini arkasına alan kilise, heretik ve şizmatiklere karşı güç kullanmaya başlamıştır. Patristik ve Orta Çağ'larda bunlara karşı uygulanan sindirme ve şiddet kullanımı artarak devam etmiştir. XIII. Yüzyıla gelindiğinde müminlerin izinsiz kutsal kitapları okumaları yasak edildiği gibi, vahyedilmiş gerçeklerin ifadesi olan kilise dogmalarını tartışmadan kabul etmek zorunda oldukları bildirilmiştir. Bu şekil davranmayanlar, sapkın sayılmışlardır.¹⁴⁹

Bugün pek kullanılmayan kavramın¹⁵⁰ Patristik Çağ'da üç aşırı formuna rastlanmaktadır: 1. Ebionizm (ilk Yahudi-Hıristiyanlar), 2. Gnostisizm (Bilinircilik), 3. Syncretism'dir. Şimdi sırasıyla bunları vermeye çalışalım.

¹⁴² "Tanrı'nın beğenisini kazananların belli olması için aranızda bölünmeler olması gerekiyor." Bkz. Korintoslulara Birinci Mektup 11/1.

¹⁴³ Kardeşler size yalvarırım, aldığımız öğretiye karşı gelerek ayrılıklara ve sapmalara sebep olanlara dikkat edin, onlardan sakının." Bkz. Romalılara Mektup 16/17.

¹⁴⁴ Örneğin bir yerde "bölücü, fırkacı" olarak geçmektedir. "Birinci ve ikinci uyarıdan sonra fırkacı (bölücü) kişiyle ilişkisini kes. Böyle bir kişinin sapmış olduğundan ve günah işlediğinden emin olabilirsiniz..." Bkz. Titus 3/10-11.

¹⁴⁵ "Siz babanız İblis'tensiniz ve babanızın arzularını yerine getirmek istiyorsunuz..." Bkz. Yuhanna 9/44. Yine bu anlamda: "Tanrı'nın görüntüsü olan Mesih'in yüceliğini bildiren müjdenin ışığı imansızların üzerine doğmasını diye bu çağın ilahı (Şeytan) onların zihinlerini kör etmiştir." Bkz. Korintlilere İkinci Mektup 4/4.

¹⁴⁶ "Ruh açıkça diyor ki, sonraki zamanlarda bazıları imandan dönecek. Vicdanları adeta kızgın bir demirle dağlanmış olan yalancılara ikiyüzlülüğü nedeniyle aldatici ruhlara ve cinlerin öğretilerine kulak verecekler." Bkz. Timoteyus'a Birinci Mektup 4/1-2. Benzer bir kullanım ise: "Vay bunların haline! Çünkü Kabil'in yolundan gittiler. Kazanç için kendilerini Balam'ınkine benzer bir yanılıya kaptırdılar. Korah'ınkine benzer bir isyanda mahvoldular." şeklindedir. Bkz. Yahuda 11.

¹⁴⁷ Besnard, 12.

¹⁴⁸ Mircea Eliade-Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, (Çev: Ali Erbaş), s. 121.

¹⁴⁹ Challeye, 204.

¹⁵⁰ Jacob-Iannitto-Hıdıroğlu, 177-178.

1. Ebionizm ve Nâsuralar (Nasranîler)

Ebionit kelimesi, İbranicce'de fakir anlamına gelmektedir. İsa cemaatini anlatmak için kullanılan bu kavramın verilmiş sebebi hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden birisi onların akıl bakımından fakir oldukları tarzındadır. Oysa genel kanaate göre, İsa cemaatine bu adın verilmesi, zühd hayatına ağırlık vermelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁵¹

İsa cemaati olarak da bilinen "Ebionizm" kavramı, Yahudilikten Hıristiyanlığa geçen ancak, Yahudi şeriatına sıkı sıkıya bağlı olanları ifade etmektedir.¹⁵² Özellikle Pavlus'un putperestlerin Hıristiyanlığa geçmelerini kolaylaştırmak için,¹⁵³ Yahudi Törelere putperest inanç ve adetlere ters düşen Cumartesi (Şabat)¹⁵⁴ ve gıda (koşer) kurallarına¹⁵⁵ riayet etmek, sünnet olmak¹⁵⁶ gibi adetlere uymak zorunda olmadıklarını söylemesiyle,¹⁵⁷ Yahudi kökenli Hıristiyanlarla pagan kökenli Hıristiyanlar arasındaki anlaşmazlıklar gün yüzüne çıkar. Ebionitler, inançla birlikte ameli de gerekli görürken, Pavlus ve dolayısıyla putperest kökenliler, kurtuluş için imanı yeterli sayarlar.¹⁵⁸

¹⁵¹ Salih Akdemir, *Hıristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. İsa*, (Basılmamış doktora tezi), (A.Ü.S.B.E), Ankara, 1992, s. 127-128.

¹⁵² Kippenberg, I/355; Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, (D.İ.B), Ankara, 1995, s. 19; Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 256; Hüseyin G. Yurdaydın-Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi*, (Gündüz Matbaacılık), Ankara, 1978, s. 193-194.

¹⁵³ Bayet, 33-34.

¹⁵⁴ Bkz. *Yuhanna 5/18*; Ayrıca bkz. Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, (Remzi Kitabevi), İstanbul, 1966, s. 124; Ayrıca Cumartesi yasağı ile ilgili olarak bkz. Ellenson, 165.

¹⁵⁵ Yahudilikte de yenmesi haram olan hayvanlar vardır; domuz eti, sürüngen ve böcek etleri, pulları ve yüzgeçleri bulunmayan balıkların etleri, tırnağı yarık olmayan ve geniş getirmeyen dört ayaklı hayvanların etleri, dini kurallara aykırı olarak kesilen hayvanların etleri ile etleri helal olan hayvanların atar damarları ve çiği iç yağları bunlar arasında sayılabilir. Bkz. Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 238; Ortaylı, 128.

¹⁵⁶ Bkz. *Galatyalılara Mektup 5/2-6; 2/16*; Ayrıca bkz. D. Nock, "Apostasy (Folklore)", *Encyclopedia Judaica*, III, (Ed. Cecil Roth and Geoffrey Wigoder), Jarusselam and New York, 1971-1972, s. 214; *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, "Apostasy", I/78; Challeye, 130.

¹⁵⁷ John W. Drane, "Paul", *The Oxford Companion to The Bible*, (Ed. Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), Amerika, 1993, s. 578; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 19; Besnard, 9; Michel, 97; Yıldırım, 55-56.

¹⁵⁸ Pavlus *Galatyalılara Mektup*'ta Yahudi öğretilerini terk etmenin, Hıristiyanlığı terk etmek sayılmayacağını söyler. Hıristiyanlıkta önemli olan şeyin *sevgi ile davranmaya sebep olan imân* olduğunu, pratikte yapılan yanlış ve hataların kişiyi dinden çıkarmayacağını bildirir. "İşte ben Pavlus size diyorum: Eğer sünnet olursanız, Mesih size hiç faide etmez. Ve sünnet olunan her adama bütün şeriatı tutmağa borçlu olduğuna tekrar şehadet ediyorum. Ey şeriatte salih kılınmak isteyen sizler, Mesih'ten ayrıldınız, inayetten düştünüz. Çünkü biz salâh ümidini Ruh ile imândan bekliyoruz. Çünkü

Yazarı belli olmayan fakat içeriğinden Ebionitlere yazıldığı anlaşılan bir kitap olan *İbranilere Mektupta* yazar, Hıristiyanlık için Yahudiliği, kilise için sinagogu bırakmış ilk Yahudi-Hıristiyanlardan, sapkınlık sayılan eski Yahudi Töreleri'ni bırakmalarını istemektedir.¹⁵⁹

Ebionitler, Petrus ve Hz. İsa'nın kardeşi Yakub (James) önderliğinde Pavlus'un dinî tasarruflarına ve putperest kökenli Hıristiyanlara tanıdığı tavizlere karşı çıkmışlarsa da,¹⁶⁰ bu hareket daha fazla tutunamayıp 70 senesi felaketnden önce vatanlarından göç etmeye başlamışlardır. Sahte Mesih Bar Kochba önderliğindeki Yahudi ayaklanmasının (M.S. 132-135) şiddetle bastırılması ve Yahudilerin sürgüne gönderilmeleriyle sayıları iyice azalmış olan Ebionitler, ancak V. yüzyıla kadar tarih sahnesinde kalabilmişlerdir.¹⁶¹

Nasranîler (Nasurai) ise Hz. İsa öncesi dönemde Yahudilik içerisinden türemiş olan ve Kudüs merkezli ortodoks Yahudilerle anlaşmazlığa düşen ayrılıkçı bir grup olduğu söylenmektedir. Cumartesi yasağını gözetmek, sünnet olmak...gibi Yahudi şeriatına uydukları belirtilen Nasranîleri'in, heretik değil, heteredoks bir Yahudi mezhebi olduğu görülmektedir. Ayrıca Sâbiiler'in *nasurai* terimini kendileri için bir ad olarak kullandıkları bildirilmektedir.¹⁶² Buna göre M.S. IV. Yüzyıla kadar Filistin bölgesinde varlıklarını sürdüren ve heterodoks bir Yahudi mezhebi olan Nasrâniler, diğer Yahudileri sapkınlıkla suçlarlar ve onların ellerinde bulunan kutsal metinleri apokrif sayarlar.¹⁶³ Bu isim başlangıçta Hz. İsa ve bütün Mesih inananlarına takılan alaylı bir lakapken, sonraları bir zamanlar Pavlus'u da tedirgin etmiş olan Yahudileştirme taraftarlarının geleneklerini sürdüren mezhebe isim olarak verilir. M. S. 70 yılında Kudüs şehri yerle bir edilmeden önce, Yahudi Mesihçiler (Nasranîler), Şeria nehrinin ötesine kaçıp Pella kentine sığınırılar. Dördüncü yüzyılın sonuna kadar varlıklarını devam ettiren Nasranîler, İsa Mesih'ten çok, Musa peygamberin Kutsal Yasası'na bağlı kalırlar.¹⁶⁴

Mesih İsa'da ne sümnetlilik, ne de sünnetsizlik, fakat sevgi ile âmil olan imân işe yarar." Bkz. *Galatyalılara Mektup* 5/2-6; 2/16.

¹⁵⁹ Bkz. *İbranilere Mektup*. Ayrıca bkz. Foakes-Jackson, U623.

¹⁶⁰ Pavlus'un; "Tanrı İsa'yı ölümlerden diriltilerek yeni bir selâmet çağı başlattığından, Hıristiyanlar için artık Yahudi töresine uyma zorunluluğu olmadığı" şeklindeki görüşünü, Petrus ve Yakub'un da kabul ettiği söylenmektedir. Bkz. Michel, 97; G. Barker, *O'nun İzinde (Hıristiyanlık ve Laiklik Tarihi)*, (Zafer matbaası), İstanbul, 1985, s. 14.

¹⁶¹ Bkz. Francine Kaufmann-Josy Eisenberg, "Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik", A.Ü.İ.F.D. (çev: Mehmet Aydın), XXIX, Ankara, 1987, s. 279-280; Sarıncıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 272.

¹⁶² Şinasi Gündüz, *Sâbiiler (Son Gnostikler)*, (Vadi Yay.), Ankara, 1995, s. 23-25.

¹⁶³ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 279.

¹⁶⁴ Barker, 28.

Ebionitlerle Nasranîler arasında ortak yönler bulunmakla birlikte, Ebionitler çok daha aşırıya gidip bütün Mesihçileri Musa'nın Kutsal Yasası'na uymaya zorlamak isterler. Pavlus'u dinî tasarrufları sebebiyle, mürted, hain ve münafık addederler. Aynı şekilde Pavlus'un kutsal kitabı bozduğunu düşündükler için, İncil'in yalnız *Matta* kitabını kabul edip,¹⁶⁵ Pavlus'un tüm yazılarını reddederler.¹⁶⁶ Hatta *Matta*'nın da Mesih'in doğa üstü doğuşuna,¹⁶⁷ ezelden beri var olduğuna ve bakire Meryem'den babasız doğduğuna ilişkin Kutsal Kitaptaki bazı ifadeleri kabul etmezler ve İsa Mesih'in insan olarak doğduğuna inanırlar.¹⁶⁸

2. Gnostisizm¹⁶⁹

"Gnostisizm" kavramı Yunanca "Bilgi" anlamına gelen "Gnose" kelimesinden türetilmiş olup "Bilinircilik" olarak Türkçe'ye aktarılabilmektedir. Burada kastedilen bilgi, şahsî ve mistik bir bilgi olup, gizli yollarla vahy ve ilham edilmiştir. Bu sebeple seçkin ve mistik tabiatlı insanlara mahsus bir bilgi türüdür.¹⁷⁰

Gnostisizm, Yahudi, Hıristiyan ve Pagan kaynaklı olup, bazı belirsiz Mesihçi kavramları Yunanistan, Mısır, İran ve Hindistan'ın mitoloji ve felsefelerinden alınan fikirlerle karıştıran, kurtuluşa yönelik (redemptioui) düalist¹⁷¹ bir dinî züht hareketidir.¹⁷²

¹⁶⁵ *Matta*'nın yazdığı ve Ebionitler tarafından kabul edilen kitabın, diğerler İncillerden ayrılan en önemli tarafı, İsa'nın Şeriat'ı kaldırmak için değil, tamamlamak üzere geldiğini söylemesidir. Dolayısıyla bu ifadeler, Ebionitlerin, Yahudi Şeriat'ını uygulamanın gereksizliğini savunan Pavlus'a karşı kullandıkları en büyük delildir. Bkz. *Matta 5/17*.

¹⁶⁶ Akdemir, 128.

¹⁶⁷ Bayet, 42.

¹⁶⁸ Barker, 28.

¹⁶⁹ *Gnostisizm*: Kendi arasında bir çok farklı akımlara ayrılan mezhep görünümlü bir dindir. Çünkü gnostisizmin başlı başına bir din sayılıp sayılamayacağı tartışmalıdır. Genellikle Hıristiyan materyallerini kullanılması ve olayların çoğunda kurtancı "İsa-Masih" diye isimlendirilmesi sebebiyle, bir çok Hıristiyan yazar, gnostisizmi Hıristiyanlık içerisinde kaynaklanan bir heretik akım olarak değerlendirmektedirler. İsa Mesih'in genel olarak fiziki bedeninin olmadığı ve bu yüzden de çarmıh üzerinde acı çekemeyeceği ve ölemeyeceğine inanılır. Bkz. Eliade-Couliano, 85; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 143.

¹⁷⁰ J. W. C. Wand, *A History of The Early Church*, London, 1936, s. 43; Süleyman Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, (Akçağ Yay.), Ankara, 1997, s. 180.

¹⁷¹ Düalist inançları arasında, gökten düşmüş olan ruh'un bedende mahpus olduğu, ölümün onun için bir kurtuluş sayılacağı; ilahi alemle bu dünyanın bir birine zıt olduğu...gibi hususlar sayılabilir. Bkz. Cevizci, 306; Bolay, 180-181.

¹⁷² Wand, 43; Barker, 28-29; Akdemir, 64.

Özellikle Yunan felsefesinin Hıristiyanlığa uyarlanması amacını taşıyan ve inanç yerine bilgiyi (gnosis) ön plana çıkaran bir öğretilerdir.¹⁷³ Miladi II. asırda ortaya çıkan bu akımı, Tanrı'nın kendiliğinden var olan, sonsuz, uzak ve bilinemez bir varlık olduğu düşüncesindedir.¹⁷⁴ Ayrıca Hıristiyanlıkta yer alan başta *teslis (üçleme)*, *Mesih'in inkarnasyonu (tecessüm)* ve *insanlığın amelleriyle kurtulamayacağı* gibi inançlar¹⁷⁵ ve dünyanın ve yaratıcısının aşağılığını vurgulayan¹⁷⁶ anlayış bu düşüncenin birer ürünüdür.

Gnostisizm'in Hıristiyanlık üzerindeki etkisi Pavlus'la birlikte başlar. Pavlus'un Hıristiyanlığı yaymak istediği bölgelerde sıradan dinleri ve Gnostisizm hakimdir. Hıristiyanlığı bu bölgelerde yaymanın yolunun, İsa'nın mesajını değil, aksine sıradan dinleri ve Gnostisizm'i esas almak gerektiğini gören Pavlus, bu yönde çalışmalarda bulunur. Böylece Pavlus, insanın amelleriyle kurtuluşa eremeyeceği ve dolayısıyla kurtuluşun ancak insan dışında ilahi bir lütufla gerçekleşeceği yolundaki Gnostik anlayışı benimser. Bunun yanında Gnostik efsaneyi alan Pavlus, ufak değişikliklerle İsa'ya uygular; Tanrı kurtuluşu gerçekleştirmek üzere, oğlunu, şeytani güçler tanınmasını diye insan şeklinde gönderir ve kurtuluşu gerçekleştirir.¹⁷⁷

Gnostisizm'in etkisiyle Hıristiyanlığa giren bir diğer unsur, *asli günah* inancıdır. Bu öğretiye göre, günah bir insan (Adem) yoluyla, ölüm de günah yoluyla bu dünyaya girmiştir. Bütün insanların günah işlemesi sebebiyle, ölüm herkesi kuşatmıştır. Günahıtan kurtulmak, amel işlemekle veya Yasa'nın gereklerini yapmakla¹⁷⁸ değil, ancak kefaretle (redemption) gerçekleşir.¹⁷⁹

Gnostisizm'in kimleri kapsadığı tam net değildir. Örneğin Basilides, Carpograte, Valentinus, Bordeisan, Hermenides'in Kilise dogmalarına genel olarak karşı çıkışları, Marcion'un Ahdi Atik'le İncil arasındaki bütün bağlantıları koparıp Hıristiyanlığı Yahudi düşmanı bir yola sokması, Ankratitler'in evliliği, eti ve şarabı yasaklamaları, Ebionitler'in İsa'nın doğaüstü doğuşunu reddetmeleri, Theodote'nin İsa'nın hem tanrı hem insan olduğu düşüncesine karşı çıkması, Modalistler'in Baba ve Oğul'un iki tanrısal gerçek

¹⁷³ Cevizci, 306; Bolay, 180-181.

¹⁷⁴ Barker, 29; Ali İsmail Güngör, *Vatikan, Misyon ve Diyalog*, (Töre Yay.), Ankara, 1997, s. 3.

¹⁷⁵ Cevizci, 306; Bolay, 180-181; Güngör, 3.

¹⁷⁶ Eliade-Couliano, 121.

¹⁷⁷ Akdemir, 67.

¹⁷⁸ Bkz. *Galatyalılara Mektup 2/16*.

¹⁷⁹ Akdemir, 68.

olduğu fikrini reddetmeleri birer gnostik ve heretik hareket olarak değerlendirilir.¹⁸⁰ Bunlardan başka gnostik din/mezheplerden en tanınmış ve etkili olanlardan bazıları şunlardır: 1. Maniheizm,¹⁸¹ 2. Bogomiller,¹⁸² 3. Katharlar (Catharizm),¹⁸³ 4. Pavlikanizm¹⁸⁴ 5. Doketizm¹⁸⁵ ...

¹⁸⁰ Bayet, 42.

¹⁸¹ *Maniheizm*: Mezopotamya'da doğan ve şehit edilmesine kadar Pers (Eski İran)'de aktif olan peygamber Mani (216-276) tarafından kurulan en etkili gnostik bir dindir. Maniheizm, Mani'nin yaşadığı dönemde İran, Mezopotamya ve Mısır'da etkin olur. Sonraki dönemlerde ise batıda Roma'ya; Doğu da ise Çin'e kadar yayılarak bir müddet Uygur Türk İmparatorluğu'nun (763-840) devlet dini olur. Bu doktrin, Radikal Düalizm'i, özellikle Karanlığın ve Aydınlığın "karışımı" olarak düşündüğü dünya fikri, antikozmik iyimserliği ve sert çileciliği ile karakterize edilir. Bunlar otoriteye başvurmadan, saf akılla insanları Tanrı'ya ulaştırıp bütün hatalardan kurtulacağını iddia ediyorlardı. Hıristiyanlıktaki anlamadan inanmak gerektiği prensibine karşı, tartışmadan ve hakikat olduğu anlaşılmeden dinlerine bağlanmayı doğru bulmuyorlardı. Maniheizm, M.S. 4. Yüzyılda Hıristiyanlığın en büyük rakibi konumuna gelmesi sebebiyle, bir çok Hıristiyan mezhep Katolik Kilise'sinin öğretilerine karşı çıktıkları için "*Manici (Mani dinine inananlar)*" nitelemesine uğramış ve "*din sapkını*" (*heretik*) gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Bunlardan bazıları *Montanistler*, *Novatyanlar*, *Donatusçular* ve *Priskilliyancılar*'dır. Bkz. Harun Güngör, "*Maniheizm*", E.Ü.İ.F.D, sa: V, Kayseri, 1988, s. 145-166; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 245-246; Zeki Özcan, *Agustinus'ta Tanrı ve Yaratma*, (Alfa Yay.), Bursa, 1999, s. 39; Eliade-Couliano, 86-87; Barker, 97.

¹⁸² *Bogomiller*: Kavram "*Tanrı'yı sevenler*" anlamına gelir. Bulgar asıllı olan Bogomiller Ortodoksları küçümserler ve şeytanın yaratıcı değil, sadece dünyanın mimarı olduğunu kabul ederler. X. Yüzyılda Bulgaristan'da ortaya çıkar, bir müddet sonra Bizans'a yerleşir, oradan da batıya yayılır. Fransız piskoposları vasıtasıyla yeni bir sapık mezhebe girdiği sırada ortadan kaybolur.(1167). Katolikler diğer gruplar gibi Bogomillere şiddetli zulüm yaparlar. Örneğin Vasil adında bir Bogomil, 1111 yılında fikirlerini insanlar arasında yaymaya çalışırken Bizans imparatoru Aleksyus tarafından tutuklanır ve zindana atılır. Orada 8 yıl kaldıktan sonra 1119 yılında diri diri yakılır. Birçok Bogomil Vasil gibi yakılarak öldürülür. Katolik Kilise'si, her zamanki gibi, bu inananları "*Manici (Manihaist)*" olarak niteleyerek "*heretik*" (din sapkını) olarak göstermeye çalışır. Bkz. Barker, 96-97; Eliade-Couliano, 88.

¹⁸³ *Katharlar (Catharizm)*: Bizanstan gelen Bogomil ve Maniheizm karışımı doktrin taraftarlarıdır. Bunların inançları arasında metensomatoz (ruhun önceden varoluşu), meleklerin bedenselliği, ruhların çokça yargılanması fikri, Tanrı'nın cüz'i iradesinin ve her şeyi yaratabilme gücünün inkârı gibi hususlardır. Bkz. Eliade-Couliano, 88.

¹⁸⁴ *Paulisianizm (Pavlikanlar)*: Hıristiyanlığın "*adaptasyoncu*", yani Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğulluğu sıfatını doğumdan sonra kazandığını kabul eden, Ermenistan ve küçük Asya'da sınırlı çevrelerde varlığını koruyabilmiş bir mezheptir. Bunlar bebeklerin vaftiz edilmesine karşı çıkar; kişinin tövbe edip İsa Mesih'e inanmadıkça vaftiz edilmemesi gerektiği savunurlar. Ortodoks kilisesinin ikon ve heykel kullanmasını, Hz. Meryem ve "aziz"lere dua edilip tapınılmasını ve diğer boş inançları kınarlar. İsa Mesih'in Tanrılığını inkâr etmedikleri halde, O'nun mükemmel insanlığına çok önem verirler. Pavlikanlar Hıristiyan sakramentleri de reddederler. Bkz. Barker, 82; Eliade-Couliano, 87, 89.

¹⁸⁵ *Doketizm*: Kavram Yunanca'da görünmek anlamına gelen "*dokeo*" kelimesinden gelmektedir. Bu öğretilerde İsa sadece insani görünüme sahip bir tanrı kabul edilmektedir. daha açık bir ifadeyle, İsa'nın yukarı Nur dünyasından gelmiş, dünyayı kurtarmak için insani bir vücuda bürünmüş ilahî bir varlık olarak telakkî edilmektedir. İsa'nın insani vücudu gerçek olmayıp bir hayalden ibarettir. Bu sebeple

Hıristiyanlıkta resmi kilise kararlarını onaylamayan veya kilise dogmalarına karşı çıkanların *sapık (heretik)* olarak değerlendirilip cezalandırılması, I. Konstantin zamanında devlet ile kilise işbirliğinden sonraya rastladığı görülür.¹⁸⁶ Bu dönemde anlaşma gereği olarak Kilise, vergi vermeyen veya askerlik hizmetinde bulunmayanları aforoz ediyor, siyasal iktidar da, resmî dine aykırı düşen unsurlara karşı baskıcı bir politika izliyordu.¹⁸⁷

3. Syncretism

"Syncretism" kavramı Grekçe "*syngkrisis*" kelimesinden türetilmiş olup sözlükte "*karışım, birleşim, birlik*" anlamlarına gelmektedir. Terim olarak; "*çatışma halinde olan farklı ideolojileri, düşünce veya uyumlu sosyal ilişkiler içerisinde birleştirmek*"¹⁸⁸ ya da "*çelişkili düşünce ve öğretileri uzlaştırmaya çalışan öğreti*"¹⁸⁹ şeklinde tarif edilmekte olup Türkçe'ye "*Uzlaşımçılık*" şeklinde yaklaşık bir çevirisi yapılmaktadır.

Çeşitli dinlerden alınan unsurların birleştirilerek yeni bir dinî inanç meydana getirme çabasını, Batılı müellifler *syncretism* olarak adlandırır. Bu bazen bilinçli yapıldığı gibi, çoğu zaman da tabii olarak gelişir. Din değiştirmelerde syncretism sıkça karşılaşılan bir olgudur. Din değiştirenlerin eski inanç ve kültürlerini büsbütün terk edemedikleri, yeni geçtikleri din içerisinde de bunları devam ettirdikleri görülür. Örneğin başka ırklardan Yahudiliğe geçenler, Yahudiliğin dinî inançlarını benimserken aynı zamanda kendi kültür ve medeniyetlerinin de en üstün medeniyet olduğu inancını korumuşlardır.¹⁹⁰

Bu genel bilgidен sonra Hıristiyanlıkta syncretisme bakarsak, asıl çıkış noktasının Hıristiyanlıkla Yahudiliği Hıristiyanlık ismi altında birleştirmek olduğu görülür. İsa cemaati (Ebionitler) bunun üzerinde çalışmışlardı. Yani Hıristiyan olmakla birlikte, Yahudiliğin *sünnet, koşer* ve *Cumartesi yasağı* gibi adetlere de devam etmek.¹⁹¹ Bu masumane başlayan hareket, zamanla bilinçli bir faaliyete dönüşür. Şöyle ki,

çarmıhta çektiği ıstıraplar da gerçek değildir. Bkz. Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş, Dinler Tarihine Giriş*, (A.Ü.İ.F. Yay.), Ankara, 1955, s. 178; Akdemir, 153.

¹⁸⁶ Barker, 81.

¹⁸⁷ Bayet, 39; Canatan, 29.

¹⁸⁸ Peter A. Angeles, *A Dictionary of Philosophy*, New South Wales, 1981, s. 286.

¹⁸⁹ Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, (Remzi Kitabevi), İstanbul, 1982, s. 433.

¹⁹⁰ Yıldırım, 44.

¹⁹¹ Yıldırım, 44.

Hıristiyanlığa 313 yılında serbesti verilmesi, 380’de de Roma devletinin resmî dini haline getirilmesinin ardından, herkes Hıristiyan olmaya mecbur bırakılmıştı. Yukarıdan aşağıya başlatılan, putperest ve diğer din mensuplarını ve hatta resmî inancın dışındaki mezhepleri bile kapsayan Hıristiyanlaştırma politikası, eski inanç ve geleneklerin yeni kılıf altında sürdürülmesine yol açmıştır.¹⁹²

Kilise, syncretism tehlikesine karşı tedbir olarak, önce II. asrın ikinci yarısında *İncil* metinlerini bir araya getirmiş, daha sonra inanç esaslarını ayinlerde kullanılacak şekilde belirlemiş ve nihayet kiliseyi çeşitli tehlikelerden koruyacak olan cemaat başkanlığını (*episkopos*) ihdas etmiştir.¹⁹³ Böylece başka din ve kültürlere ait inançların Hıristiyanlık inanç esaslarına katılmısının önüne geçilmeye çalışılmıştır.

bc. Heterodoksi

“*Heteredoksy*” kavramı sözlükte “*kabul edilmiş doktrinlere muhalefet*”¹⁹⁴ anlamındadır. Terim olarak ise: “*Ortodoksinin ya da merkezi din anlayışının dışında olan dinsel akım*” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu da *heresy* kavramı gibi merkezi din anlayışının dışında olma ve sapkınlığı ifade eder. Ancak aralarındaki fark, *heteredoksi* “*dinsel inanç ve kurallara aşırı bağlılığı ve ileri düzeyde katı bir muhafazakarlığı ifade etmesidir.*”¹⁹⁵

Orta Çağ Hıristiyan dünyasında heretik ve heterodoks kavramları, yerini *manichaei* terimine bırakır. Fakat yine de bunun heretik ve heterodoks kavramların hiç kullanılmadığı anlamına gelmez. Sadece Orta Çağda güçlü heretik ve heteredoks akımların geniş çapta Maniheizm’le etkileşim içerisinde bulunduğunu gösterir.¹⁹⁶

bd. Helenizm ve Hermetikizm

Helenizm, İskender’in (M.O. 362-331) ülke topraklarını genişletmesinin ardından ortaya çıkan bir kültürdür. Daha çok Grek dilinin kullanımı ve Grek düşüncesinin hakimiyeti ile karakterize edilir. Hıristiyanlığın doğuşundan önce ortaya çıkan Helenizm, Roma İmparatorluğu’nun sonuna (476) ve daha geç zamanlara kadar var olmuştur.¹⁹⁷

¹⁹² Besnard, 280; Canatan, 26.

¹⁹³ Schimmel, 178-179.

¹⁹⁴ İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, 457.

¹⁹⁵ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 169.

¹⁹⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, (Tarih Vakfı Yurt Yay.), s. 12-13.

¹⁹⁷ Eliade-Couliano, 113.

Roma İmparatorluğu içerisinde doğmuş olan Hıristiyanlık, IV. Asrın başlarında serbesti kazanıp devlet dini oluncaya kadar şiddetli baskı ve takibatlara maruz kalmışlardır. Hıristiyanların Romalı yöneticilerden zulüm görmelerinde, paganizmin ruhuna aykırı bir takım yenilikler getirmeleri,¹⁹⁸ ve bunun “*dinsizlik*” propagandası suçlamasından ötürüdür. Ancak bunlarında ötesinde Romalıları asıl kızdıran husus, Hıristiyanların kendi tanrılarının dışındakilere saygı göstermeyip, imparatorluk sınırları içerisindeki tanrıların boş ve zararlı putlar olduğunu ilan etmeleriydi.¹⁹⁹ Ayrıca, İskender ve Mısırlı Plotemeler hanedanı (M.Ö. 323-330) tarafından benimsenen ve Roma çağında imparator kültüne dönüşmüş olan kral kültüne²⁰⁰ boyun eğmemeleri baskıları daha da şiddetlendirir.

Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu karşısındaki bu pasif direnişe karşın, daha tarihin ilk evrelerinde Roma İmparatorluğu kültürünün tesiri altına girmiş, bunun neticelerinde fikrî ve teolojik semboller “*latinize*” olmuştur.²⁰¹ Bunun tabii sonucu olarak Hıristiyanlık, zamanla Helenistik bir hal almış; kutsal kitaplar Latince’ye çevrilmiş, dinin isminden dinin kurucusuna kadar her şey Grekçe bir isimle anılır olmuştur. Örneğin İsa cemaati başlangıçta, İncillerin ortaya çıkmadığı dönemde kutsal kitap olarak *Septuagint*’i²⁰² benimsemişken, Roma Hıristiyanlığının ağırlık kazanıp Latince’nin ön plana çıkmasıyla birlikte kutsal kitabın Latince versiyonu (Vulgate)²⁰³ diğer versiyonlarına göre daha yaygınlık kazanmıştı.²⁰⁴ Bundan başka Grekçe olarak Hz. İsa’ya *Hristos*, ona tapanlara *Hıristiyan*, dinin evrensel niteliğini belirtmek için *Katolik* terimleri kullanılmaya başlanmıştı.²⁰⁵

¹⁹⁸ Bunlar; ilk günaha, acı çeken bir Tanrı tarafından kurtarılmaya, vaftize, dinsel eylemlere, yeniden dirilişe, mahşer duruşmasına inanmak gibi. Bkz. Bayet, 33-34.

¹⁹⁹ Ömer Faruk Harman, “*Evrensel Dinlerin İnsan Haklarına Bakışı*”, *Diyanet İlimi Dergi*, (D.İ.B), XXXIV, sa: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 1998, s. 10; Bayet, 33-34.

²⁰⁰ Eliade-Couliano, 113.

²⁰¹ M. Nakib el-Attas, *İslâm ve Laisizm*, (çev: Selahattin Ayaz), Pınar yay, İstanbul, 1994, s. 47-48.

²⁰² *Septuagint*: Helenistik dönemde (M.Ö. III-M.S. IV. asır) Yunan kültürünün Filistin’e hakim olması üzerine, Yahudiler arasında Helenleşme başlamış ve bazı bölgelerde Yunanca, İbranice’nin yerini almıştı. *Septuagint*, Eski Ahid’in Yunanca konuşan İskenderiye cemaatine kazandırılması için yazılmıştır. Yetmiş veya yetmiş iki kişi tarafından tercüme edildiği için “*yetmiş*” anlamında “*Septuagint*” denmiştir. Bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 7; Michael D. Coogan, “*Septuagint*”, *The Oxford Companion To The Bible*, (Ed. Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993, s. 686.

²⁰³ *Vulgate*: Kutsal kitabın Jerome tarafından 382’den 402 tarihine kadar süren yirmi yıllık bir çalışma ile, Eski Ahid’in İbranice orijinalinden yapılan Latince tercümesidir. Bkz. Philip Sellew, “*Vulgate*”, *The Oxford Companion to The Bible*, (Ed. Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993, s. 790.

²⁰⁴ Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 25-26.

²⁰⁵ Drane, 578; Yıldırım, 41; Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, 87.

Hermetisizm ise Helenizm'in bir ürünü olup²⁰⁶ Hermetik literatürde²⁰⁷ ortaya konan dinî-felsefî sistemin adıdır.²⁰⁸ Grekçe bir kavram olan Hermetizm, gnostik düşünceler yanında çağın kültürel ortamından alıntılanmış astroloji, büyü ve simya bilgilerini içeren genel bir isimdir. Hermetizmin kaynağı, M.Ö. III. Yüzyılda ortaya çıkan ve Mısır tanrısı Hermes-Thot'a atfedilen bir kısım astroloji kitaplarıdır. Hermetisizm'in geri planında ise gnostik geleneğin yanı sıra Ortadoğu mitolojisi ve eski Yunan felsefesi vardır.²⁰⁹

c. İslâm'da

Kur'an-ı Kerim'de *irtidat* kelimesi dışında *dinden dönme* anlamına gelen başka ifadeler de kullanılmıştır. Ancak sonuçta hepsi aynı anlamı ifade etmekte olup irtidat kelimesinin bir açılımından ibarettirler. Bunlardan bazıları şöyledir: '*İmândan sonra küfre dönmek*²¹⁰, *imânı küfürle değiştirmek*²¹¹, *kendisine doğru yol belli olduktan sonra peygambere karşı çıkıp, müminlerin yolundan başka bir yol tutmak*²¹², *birden çok imân edip sonra küfre dönmek*²¹³...vb.

Bu kalıplar dışında irtidat kavramı ile pek çok ortak noktası bulunan, hatta bazen birbirinin yerine kullanılan, ancak tam örtüşmeyen kelimeler de vardır. Bu kavramlardan kısaca söz edip irtidatla benzer ve farklı yönlerini tespit etmek, konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

ca. Küfür

Anlam açısından aralarında pek çok açıdan benzerlikler bulunan irtidat ve küfür kavramları birkaç noktada ayrılırlar. Kâfir, İslâm'a hiç girmemiş, baştan beri küfür içinde olan²¹⁴ kimse için kullanılırken; mürted, müslüman olduktan sonra kendi iradesiyle İslâm

²⁰⁶ Eliade-Couliano, 116.

²⁰⁷ *Hermetik Literatür*: Mitolojik bir şahsiyet olan Hermes Trismegistus'a atfedilmekle birlikte, çeşitli dönemlere ait birçok anonim yazar tarafından kompoze edilmiş olan Yunanca ve Latince bir dizi felsefi ve dini doküman. Hermetik dokümanlarda, Ortadoğu'nun hakim geleneği olan gnostik doktrinler yaygın şekilde işlenir; ayrıca astroloji, büyü ve simyaya ilişkin bilgilere yer verilir. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 168.

²⁰⁸ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 168.

²⁰⁹ Eliade-Couliano, 116; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 168.

²¹⁰ Bkz. *Nahl* 16:106.

²¹¹ Bkz. *Bakara* 2:108.

²¹² Bkz. *Nisa* 4:115.

²¹³ Bkz. *Nisa* 4:137.

²¹⁴ Ahmed Saim Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, (Marifet Yay.), İstanbul, 1990, s. 79.

dininden çıkıp küfre giren²¹⁵ demektir. Bu sebeple, doğuştan beri küfür içinde olana *kâfir-i asli* denmiş ve ona uygulanan hüküm, inürtede uygulanan hükümlerden farklı olmuştur.²¹⁶

İslâm devletlerinde, gayr-i müslim vatandaşların dinlerinde serbest bırakıldıklarına ve İslâm dinine girmeleri için herhangi bir baskı ve şiddet uygulanmadığına tarih şahittir. Çünkü İslâm'da, insanlara, inanma ya da inanmama özgürlüğü tanınmıştır. Nitekim, "De ki: 'Gerçek Rabbinizdendir.' dileyen inansın dileyen inkâr etsin..."²¹⁷ âyeti bu gerçeği dile getirmektedir. Herkes, istediği şeye inanmakta serbesttir. İnsanların iradelerine inanma noktasında hiçbir şekilde müdahale edilmez. İnsanlar kendi iradeleri doğrultusunda inanma ya da inanmama özgürlüğüne sahiptir. İrtidat ise küfürden tamamen farklı bir kategoride, kamu düzeninin korunması amacına yönelik²¹⁸ olarak değerlendirilmiştir.

cb. Dalâlet

Sözlükte "kaybolmak, şaşırarak ve yanılmak" anlamlarında kullanılırken, terim olarak "bilerek veya bilmeyerek doğru yoldan az ya da çok ayrılmak, azmak ve sapmak" şeklinde tarif edilmektedir.²¹⁹

Kur'an-ı Kerim'de türevleriyle birlikte 218 yerde geçen dalâlet kavramı, hidayet zıddı olarak küfür ve sapıklık için kullanılmaktadır.²²⁰ İslâm literatüründe dalâlet kavramı nazari ve amelî ilimlerde olmak üzere iki kısımda değerlendirilmektedir. Nazari ilimlerde dalâlet, itikadla ilgili konularda gerçeğe aykırı inançları benimsemek²²¹ anlamında kullanılırken, amelî ilimlerde ibadet, ahlak ve hukuk alanına giren konularda İslâm'a aykırı fikirleri benimsemeyi ifade etmektedir.²²²

²¹⁵ İbn Manzûr, III/172; ez-Zebîdî, IV/450; er-Remlî, VII/413-414.

²¹⁶ Kılavuz, İmân-Küfür Sınırı, 79.

²¹⁷ Bkz. *Kehf* 18: 29.

²¹⁸ Yaşar Yiğit, "İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suç ve Cezasına Bakış", *İslâmiyât*, II, sa: 2, nisan-haziran 1999, s. 122.

²¹⁹ Ramazan Altıntaş, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, (Pinar Yay.), İstanbul, 1995, s. 271; Ömer Faruk Harman, "Dalâlet", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, (D.İ.B), İstanbul, 1993, s. 427.

²²⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâki, "Dil", *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Dâru'l-Fiker), Beyrut, 1991, s. 535-538.

²²¹ Bkz. *Nisa* 4:136.

²²² Bkz. *Nisa* 4:167; *Tövbe* 9:67; *Yunus* 10:73; Yusuf Şevki Yavuz, "Dalâlet (Mezhepler Tarihi)", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, (D.İ.A), İstanbul, 1993, s. 429; Altıntaş, 280-281.

Buna göre dalâlet irtidatın başlangıcı, irtidatta dalâletin sonucu olmaktadır. Ancak her dalâlet ehlinin mürted olduğunu söylemek zordur. Zira bilgisizlik, hevasına uyma, kibirlenme gibi sebeplerle dalâlete düşen bir kimse, İslâm'dan tamamen ayrılıp mürted sayılmadan tekrar hidayete erebilir.

Konuyla direkt bağlantısı olmayan ancak başka dinden çıkanların İslâm'a girmesini göstermesi sebebiyle hidayet kavramından da burada bahsetmek gerekir. Hidayet ya da ihtida, kavram olarak en geniş anlamıyla "*mensubu bulunduğu dinin kendine yüklediği yükümlülükleri yerine getirmeyen bir kimsenin bu tavrından vazgeçmesi; kendisini 'inançsız' olarak niteleyen bir kişinin de kendi toplumunun dinî kurallarını kabul ederek dindarlaşması*"²²³ anlamlarına gelmektedir. Özel anlamda ise, dinsizlikten veya başka bir dinden İslâm dinine dönenlere "gerçek yolu bulma" anlamına gelen hidayetten *mühtedî* denmekte, bu olaya da *ihtida* adı verilmektedir.²²⁴

Buna göre hidâyet, çeşitli sebeplerle bir kimsenin eski inançlarını yıkararak yeni inançlar ve davranışlar elde etmesi hali²²⁵ olarak tanımlanırsa irtidat kavramıyla ortak yönleri olduğu görülür. Aralarındaki fark, hidayet, eski inançlarından vazgeçip, (bu dinsizlikte olabilir), yeni inanç ve davranışlar kazanma; irtidat ise, inandığı dinden ayrılıp inançsızlığa veya başka bir inanç sistemine geçme durumudur.

Hiçbir dine sahip olmayan bir kimsenin dinsiz yaşamaktan vazgeçerek İslâm'dan başka, her hangi bir dini kabul etmesine *tedeyyün* denir.²²⁶ Buna göre İslâmî dinini kabul etmeye *tedeyyün* değil, *ihtida* denmektedir.

cc. Zendeke ve İlhad

Farsça bir kelime olan *zındık* kavramı, daha çok hukukî bir ıstılâh olarak kullanılmakta ve küfrü gerektiren inançlar taşıdığı halde müslüman görünen,²²⁷ Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu söylemekle beraber, küfrünü içinde gizleyen²²⁸ kimse

²²³ Ali Köse, *Neden İslâm'ı Seçiyorlar*, (İsam Yay.), İstanbul, 1997, s. 5.

²²⁴ *Türk Ansiklopedisi*, "*Dönmeler*", XIV/41; Devellioğlu, 500.

²²⁵ Celal Kırcı, "*Hidâyet*", *İslâmî Kavramlar*, (Sema Yazar Gençlik Vakfı Yay.), Ankara, 1997, s. 323.

²²⁶ *Türk Ansiklopedisi*, "*Dönmeler*", XIV/41.

²²⁷ Ya'kub b. İbrahim Ebû Yusuf, *Kitabu'l-Harâc*, Beyrut, Tarihsiz, s. 179; Bekir Topaloğlu, "*Zındık*", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, (M.E.B), Ankara, 1986, s. 558.

²²⁸ Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, 82.

anlamına gelmektedir. Bugünkü modern anlamıyla ise zındık; *'Allah'a ve her hangi bir dine inanmamakla beraber bunu gizleyen kişi*²²⁹ demektir.

Zındık kavramının menşei, içeriği, kimleri kapsadığı konusunda fıkıh kitaplarında özel bölümler ayrılmış, müstakil eser ve risaleler kaleme alınmıştır.²³⁰ Zındıklık Sâsânî döneminde düalist bir inanç sistemi (Seneviyye) geliştiren ve yayan Zerdüşt ve Mani ile ilgili olanlar²³¹ ya da maddenin ölümsüzlüğünü savunanlar (Dehriyyûn) için kullanılırken; daha sonraları anlamı genişletilerek İslâm esaslarını inkâr edenler, ateistler, İslâm'dan çıkan mürtedler, İslâm'ı içten yıkınaya çalışan münafıklar ve hatta mezhep tartışmalarında karşı mezhep mensuplarını itham etmek için kullanılır olmuştur.²³²

Münâfik kavramı ile anlamca benzer gibi gözükse de içerik farklılığı vardır. Şöyle ki, zındık, kendine göre fikrî ve ilmî bir iddianın sahibi olduğu, hatta aktif bir telkin faaliyeti içinde bulunduğu halde, münâfik böyle bir iddia ve telkinin peşinde değildir.²³³

Zındık ile mürted arasında da fark vardır. Şöyle ki, yapılan tanımlamadan da anlaşıldığı üzere zındık, mürtedden farklı olarak görünüşte de olsa müslüman olduğunu söyler. Ya da başka bir ifade ile zındık, İslâm'ı samimiyetle benimsedikten sonra, küfrü gerektiren inançlara saplanmış olabileceği gibi, başlangıçtan itibaren İslâm'ı benimsemesine rağmen, içinde her iki inancı da bir arada taşımış olabilir.²³⁴ Mürted ise söz veya davranışı ile inançsızlığını dışa yansıtır İslâm dinini bütünüyle terk eden kimsedir. Mürted İslâm'dan ayrıldıktan sonra bâtil dinlerden birisine de mensup olabilir.

Zındık olanların tespiti ve verilecek ceza konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak hukukî bakımdan zındıklık, mezhepler arası nüanslar bulunsa da, irtidat olarak görülür ve mürtede uygulanacak hükümler aynen tatbik edilir. Nitekim İbn Abbas'a Hz. Ali'nin zındıkları yaktığı haberi ulaştınca: "Hz. Peygamber bunu yasaklamış ve *"Allah'm azap ettiği şeyle azap etmeyin"* buyurmuştur. Ben olsam onları yaktırmazdım" der. Hz. Ali ise onları mürted olarak değerlendirmekte ve *"Hz. Peygamber: 'Kim dinini*

²²⁹ Ocak, 8.

²³⁰ Örneğin Kemal Paşa Zâde, *fi mâ Yete'allaku bi Lafzi'z-Zındîk*, isimli risâlesi; Ebû Muhammed Hişam b. Hakem ve Muhammed b. Ebi'l-Leys'in *Kitâbü'r-Redd 'ala'z-Zenâdika* isimli eserleri bunlar arasında sayılabilir.

²³¹ Ocak, 8.

²³² Selahattin Polat, *"Zındık", İslâmi Kavramlar*, Ankara, 1997, s. 745-746.

²³³ Topaloğlu, *"Zındık", İslâm Ansiklopedisi*, XIII/559.

²³⁴ Topaloğlu, *"Zındık", İslâm Ansiklopedisi*, XIII/560.

değiştirirse öldürün' buyurduğu için onları öldürdüm" demektedir.²³⁵ Buradan anlaşılacağı üzere İbn Abbas, zındıkların mürted kabul edilemeyeceğine değil, cezalandırma şekline itiraz etmektedir. Zimnen O da Hz. Ali gibi zındıkların mürted olduğunu kabul etmektedir. İmam Malik "Dinini değiştireni öldürünüz" hadisi gereğince tövbesi dahi istenmeden öldürülür derken, bir kısım alimler durumları kesin olarak öğrenilinceye kadar beklenilmelidir, bir kısmı da üç gün tövbeleri istenir, etmezlerse öldürülür görüşündedir.²³⁶

İlhad ve ondan türetilen mülhid terimi ise Arapça kökenlidir ve Kur'an-ı Kerim'de '*doğru yoldan çıkma, yanlış yola sapma*' anlamında birkaç yerde geçmektedir.²³⁷ Bu sözlük anlamıyla doğrudan bağlantılı olarak, 'dinsizlik, Allahsızlık' anlamında kullanılmaya başlanmış ve bu anlamıyla terim olarak literatüre geçmiştir.²³⁸

İlhad ile zendeka kavramları zaman zaman birbirinin yerlerine kullanılmakla birlikte, ilhad terimi zendekanın bir sonraki aşamasıdır denilebilir. Çünkü ilhad terimi İslâm dünyasında ilk defa İbnü'r-Râvendî (IX. ve X. Yüzyıllar) ile gündeme girmiştir. Bundan önce Zındıklar, kalplerinde inanmasalar bile, hiçbir zaman Allah'ın mevcudiyeti üzerinde tartışmamışlardır. Oysa bu kavramı ilk defa tartışmaya açan ve reddeden İbnü'r-Râvendî'dir. İşte bu aşamadan sonra ilhad terimi zendekanın ulûhiyet inancına yönelmiş ikinci aşaması kabul edilir.²³⁹

Kısacası Zendeka ve ilhad, ne tür olursa olsun, resmi İslâm dairesinin dışına çıkışı gösteren bütün inanç ve hareketleri²⁴⁰ ifade etmek için kullanılan iki kavramdır. Bu anlamda, İslâm dairesi içinde yer alan ancak Sünnî İslâm'a aykırı görülen bütün gruplar yanında, İslâm'a aykırı sapık inançlar taşıyan materyalistler, ateistler...vb. düşünce akımları da bu kavramların kapsamına girdiği söylenebilir.

²³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim Buhârî, *İstîtabetü'l-Mürteddin*, 2/6922; Süleyman b. El-Eşas b. Es-Sicistanî Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni ibn Mâce, *Hudûd*, 2; Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan en-Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14; Muhammed b. Muhammed b. Süleyman er-Rûdânî, *Cem'u'l-Fevâid (Büyük Hadis Kütüphanesi)*, III, (çev: Naim Erdoğan), İstanbul, 1996, s. 59.

²³⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hallâl, *Ahkâmü Ehli'l-Mîllet (Mine'l-Câmii'l-Mesâil el-İmâm Ahmed b. Hanbel)*, Beyrut, 1994, s. 460-461.

²³⁷ Bkz: *Hacc* 22:25; *A'raf* 7:180; *Nahl* 16:103; *Fussilet* 41:40.

²³⁸ Ocak, 13.

²³⁹ Ocak, 13.

²⁴⁰ Ocak, 2.

cd. Tekfir

Tekfir kelimesi terim anlamıyla; bir müslümanı veya müslüman kabul edilen bir kimseyi küfre nispet etmek,²⁴¹ kafir olduğunu söylemektir. Bu anlamıyla *tekfir*, farklılıklar bulunmasına rağmen, Hıristiyanlıktaki *aforoz* ile Yahudilikteki *herem* müesseselerine benzemektedir. Çünkü her üçünde de sonuç itibarıyla bir müminin, dinen yanlış ve yasak kabul edilen bir takım davranışlarda bulunduğu için, kendi isteği olmadan dinden çıktığına hükmetmektir.

Olay İslâm dini açısından incelenirse, Hz. Peygamber'in hayatı boyunca hiçbir kişi veya grubu ismen tekfir etmediği, daha çok bu durumda olan tiplerden ve alametlerinden söz ettiği görülür. Örneğin; “*Münafıklığın alameti üçtür...*”;²⁴² “*Kim bile bile öz babasından başkasının evladı olduğunu iddia ederse...*”, “*Kim bir kâhine gider söylediğini tasdik ederse...*”²⁴³, “*Kim Allah'tan başkasının adına yemin ederse...*”, “*Kim namazını terk ederse küfre girmiştir.*”²⁴⁴ Ehl-i Sünnet alimleri, bu tür hadislerin bazılarının kişiyi sakındırmak için olduğunu, küfre götürmediğini belirtmişlerdir.²⁴⁵

Tekfir, Kalam ilminin bir konusu olmasına rağmen, zaman zaman bazı İslâm filozoflarının da birbirini tekfir ettikleri görülmektedir. Bunlardan en meşhuru İmâm Gazalî'nin, Farabi ve İbn-i Sina gibi İslâm filozoflarını bir takım görüşlerinden dolayı tekfir etmesidir. Dinden çıkmaya sebep olan inançlara bir ışık tutması amacıyla Gazalî'nin tekfirine konu olan meselelere bakılacak olursa, bunların şu üç maddede toplandığı görülür:

1. Âlemin, zamanın ve hareketin Allah'la birlikte *ezelî (kadîm)*²⁴⁶ ve *ebedî (sonsuzluğu)*²⁴⁷ oluşu.
2. Allah'ın ilminin *cüziyyatı bilemeyeceği*.²⁴⁸

²⁴¹ Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 93.

²⁴² Buhârî, *İman*, 24; *Edeb*, 69; Ebu'l-Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisaburî el-Müslim, *İman*, 107.

²⁴³ Müslim, *Selâm*, 25; Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1992, II/429, IV/68.

²⁴⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *İmân*, 9; Nesâî, *Salât*, 8; İbn Mâce, *İkametü's-Salati...*, 77: 1078, 1079, 1080; İbn Hanbel, V/346.

²⁴⁵ Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 93-95.

²⁴⁶ Ebû Hâmid el-Gazalî, *Tehâfütü'l-Felasife (Felsefecilere Cevap)*, (Çev: Akif Nuri), İstanbul, 1969, s. 95-96. Yuhana Kamir, *et-Tehafütân*, Beyrut, 1986, s. 17.

²⁴⁷ Gazalî, 168-169. Kamir, 17.

²⁴⁸ Kamir, 13.

3. “Yüce Allah âlemin yapıcısı ve yaratıcısıdır ve âlem onun bir yapıtı ve fiilidir” sözü gerçek anlamda değil, mecazi anlamda söylenmiştir.²⁴⁹ Çünkü Allah teâlanın *irade sıfatı yoktur*.²⁵⁰

Gazali’ye göre filozoflar bu ve buna benzer görüşleriyle İslâm inancıyla çelişmişler ve küfre girmişlerdir. Oysa İbn Rüşd Gazali’ye reddiye yazıp (Tehâfüt et-Tehâfüt) İslâm filozoflarını savunmuştur. Bu örnekten de hareketle *tekfir*, sınırları kesin olarak belli olmayan, kişilerin ilmine, yetişme şartlarına ve içinde buldukları grubun görüşüne göre değişebilen subjektif bir konudur. İslâm tarihi içinde tekfirin birilerinin elinde silah olarak kullanılıp nelere sebep olduğu görülünce durumun vahameti daha iyi anlaşılmaktadır.²⁵¹

²⁴⁹ Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed İbn Rüşd, *Tehâfüt et-Tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)*, (çev: Kemal Işık-Mehmet Dağ), Samsun, 1986, s. 81.

²⁵⁰ Gazalî, 186-187;

²⁵¹ Konu ile ilgili yazılmış müstakil birkaç eser bulunmaktadır. Bunlar arasında Ahmet Saim Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, (Marifet Yay.), İstanbul, 1990; Hüseyin Yunus, *Tekfir Meselesi*, Van, Tarihsiz; Numan Abdurrezzak es-Samerrâî, *et-Tekfir*, (el-Menara), Riyad, 1984; Salim el-Behnesâvi, *el-Hukmü ve Kadiyyetü Tekfiri'l-Müslim*, (Darü'l-Buhüsü'l-İlmiyye), Kuveyt, 1985; Ahmet M. A. Celi, *Çağdaş Haricilik Düşüncesi*, (çev: Adnan Demircan), Beyan Yay., İstanbul, 1997.

I. BÖLÜM

YAHUDİLİK'TE İRTİDAT

A. YAHUDİLİK'TE İRTİDAT ŞEKİLLERİ

1. İnanç Esaslarını Kabul Etmeme

Yahudilikte Kutsal Kitab'ın üzerinde durduğu en önemli husus “Tanrı'nın birliği”²⁵² meselesidir. Diğer hiçbir esas bunun kadar önemle ele alınmamıştır. ²⁵³ İsa, Yahudi şeriatını tamamlamak üzere gönderildiğini söylemesine ve tüm mesaisini Yahudilerin Tanrı'nın istediği hayatı yaşamalarını sağlamak için harcamasına rağmen, Mesihlik iddiası, Tanrı krallığına yönelik sözleri²⁵⁴ ve “Tanrı'yi babası olarak göstermesi” sebebiyle, kendisini Tanrı ile eşit kılmakla ve dolayısıyla açıkça küfre sapmış olmakla suçlanmıştır.²⁵⁵

Yahudilikteki iman esaslarındaki bu belirsizliğin sebebini, Yahudi tarihi içerisinde İsrailoğullarının hayatlarının büyük bir bölümünü esaret ve sürgünde geçirmelerinde aramak gerekir. Çünkü bu durum, Yahudilerin inançlarında ve dini yaşantılarında büyük değişikliklere sebep olur.²⁵⁶ Zaten Yahudilerin inancı, “Tanrı'nın birliği” esası hariç, kendini daha çok günlük ibadetlerde gösterir.²⁵⁷

Tanrı tarafından Hz. Musa'ya, Sina Dağı'nda verilen *On Emir*,²⁵⁸ sistematik Yahudi inanç esasları özelliği taşımasına rağmen, sonraki dönemlerde bu yönde

²⁵² “Dinle ey İsrail: Allahımız olan Rab bir olan Rabdir.” Bkz. *Tesniye 6/4*; H. Martin James Loewe, “Judaism”, *Encyclopedia of Religions and Ethics*, VII, Edinburgh, 1908-1926, s. 580; Ayrıca Yahudilik'te bazı dönemler monoteizm değil henoteizmin hakim olduğu kanaati vardır. Yani henoteizm: Birçok tanrının varlığını kabul etmekle birlikte, bunlardan yalnızca bir tanesinin en yüce tanrı olarak kabul edilmesi doktrini. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 165.

²⁵³ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 122; Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 228.

²⁵⁴ Bkz. *Matta 26; Markos 14-15*.

²⁵⁵ “İmdi bundan dolayı Yahudiler onu öldürmeğe daha ziyade çalışıyorlardı. Çünkü yalnız Sebti (Cumartesi) gününü bozmakla kalmadı, fakat Tanrı'yi kendi babası iddiğini söyleyerek, kendisini Tanrı'ya müsavi kıldı...” Bkz. *Yuhanna 5/18*; ve yine bu nedenle küfre girdiğini söyledikleri pasaj şöyledir: “Yahudiler, Ona (Hz. İsa'ya) cevap verdiler: ‘Seni iyi işten dolayı değil; fakat küfürden dolayı ve sen insan iken, Tanrı ettiğinden dolayı taşıyoruz.’” Bkz. *Yuhanna 10/33; 19/7*.

²⁵⁶ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 223-224; Fatih Kesler, *Kur'an-ı Kerim'de Yahudiler ve Hıristiyanlar*, (T.D.V.), Ankara, 1995, s. 25.

²⁵⁷ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 228.

²⁵⁸ Hz. Musa'ya Sina'da verilen ve kısaca *On Emir* denen kurallar (*halakhah le-Moshe mi-Sinai*) şunlardır: 1. Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkaran Tanrı benim, 2. Benden başka tanrın olmayacak.

çalışanlar için bir ilham kaynağı olmuştur. Yahudilikte inanç esaslarının formüle edilmesi ilk defa, İslâm dünyasıyla temastan sonra, İskenderiyeli Yahudi filozof Philo (M.Ö. 20- M.S. 50) tarafından teolojik sistem kurma çabaları ile ortaya konmaya çalışılmıştır. Philo'nun üzerinde durduğu en önemli şey yine “Tanrı'nın birliği” meselesi olmuştur.²⁵⁹ Ancak Helenizm etkisinde yetişen Philo, Kitab-ı Mukaddes'i Platon'un felsefesi ile bağdaştırma²⁶⁰ içine girmiş olması sebebiyle, üzerinde ısrarla durduğu “Tanrı'nın birliği” doktrini “felsefi tevhid” suçlamasıyla kabul görmemiştir.²⁶¹ Philo'dan başka, iman esaslarını belirlemeye çalışan diğer bir Yahudi bilgini Saadiah Gaon (Said b. Yusuf el-Feyyumî) (892-942)'dir.²⁶² Sonuçta Yahudilikte, dua kitaplarına da giren, İslâm'daki “Amentü”ye benzer iman esaslarını ilk defa sistematik olarak belirleyen Yahudi filozofu Musa b. Meymûn²⁶³ (1135-1204) olmuştur.

İbn Meymûn'un tespit ettiği iman esasları şunlardır:

1. Tanrı'nın varlığına,
2. Tanrı'nın birliğine,
3. Onun cismi olmadığına,
4. Tanrı'nın ezeli (önsüz) ve ebedi (sonsuz) olduğuna,
5. Peygamberlerin bütün sözlerine,
6. Öğreticimiz Mûsâ'nın bütün peygamberlerin en büyüğü olduğuna,
7. Tanrı'nın insanların yaptıklarını ve düşündüklerinin hepsini bildiğine,
8. Tevrat değiştirilmemiş ve Yaraticıdan bir başkası tarafından da gönderilmemiş olduğuna,

Boşlukta, yerin üstünde veya altında, denizlerin derinliklerinde mevcut olan varlıkların resimlerini yapmayacak, onlara hiçbir surette tapmayacaksın, 3. Tanrı'nın ismini boş yere ağzına almayacaksın, 4. Cumartesi gününü daima hatırlayıp onu kutsal kılacaksın. Haftanın altı gününde çalışacak, yedincisinde istirahat edeceksin, 5. Anne ve babana hürmet edeceksin, 6. Öldürmeyeceksin, 7. Zina yapmayacaksın, 8. Çalmayacaksın, 9. Yalan şahadette bulunmayacaksın, 10. Hiç kimsenin evine, barkına, karısına, hizmetçisine, öküzüne, eşeğine velhasıl sana ait olmayan bir şeye göz dikmeyeceksin. Bkz. *Çıkış 20/1-17; Tesniye 5 6-21*. Ayrıca bu emirlerin bir kısmından Kur'an-ı Kerim'de söz edilmektedir. Krş. İçin bkz. *En'am 6: 151-152; İsrâ 17: 22-39*.

²⁵⁹ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 122.

²⁶⁰ Eliade-Couliano, 288; Challeye, 147.

²⁶¹ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 122.

²⁶² Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 121; Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 123.

²⁶³ Yahudiler *Moshe ben Maimon*, “*Maimonides*” ya da kısaca “*Maimon*” demektirler. Bazen de Rabbi Moshe Ben Maimon isminin baş harflerini kullanarak “*Rambam*” derler. Bkz. Daniel Wickwire, *Yahudi, Hıristiyan ve İslâm Kaynaklarına Göre Kutsal Kitabın Değişmezliği*, (Lütuf Yay.), İstanbul, 1999, s. 202; Mehmet Taplamacıoğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*, (Güneş matbaacılık), Ankara, 1966, s. 175.

9. Tevrat'ın Tanrı tarafından Mûsâ'ya Sina'da verildiğine,²⁶⁴

10. Tanrı'nın emirlerini tutanları mükafatlandıracağına, emirlerini yerine getirmeyenleri de cezalandıracağına,

11. Mesih'in geleceğine,

12. Tanrı'nın istediği bir tarihte ölüleri dirilteceğine,

13. Tanrı'nın bir cismi olmadığına ve hiçbir şekilde tasvir edilemeyeceğine bütün kalbimizle inanmak.²⁶⁵

Yukarıda sayılan bu on üç esas, sonraki dönemlerde günlük dua kitaplarına alınmış,²⁶⁶ hatta Moşe ben Meymûn tarafından, *bu esaslardan herhangi birini kabul etmeyenin kâfir olacağı ve Yahudi cemaatinden çıkmış sayılacağı* söylenmiştir.²⁶⁷

Musa b. Meymûn tarafından tespit edilen on üç maddelik inanç esaslarını, üç başlık altında toplayanlar da vardır. Bunlar; Tanrı'nın birliği, Musa'nın en büyük peygamber oluşu ve gecikmiş olsa da "Mesih" in geleceği inancıdır.²⁶⁸ İbn Meymûn'un tespit ettiği esaslardan hareketle, inançtan kaynaklanan ve dinden çıkmaya sebep olan bazı hususlar belirlenebilir. Zaten İbn Meymûn, daha önce geçtiği gibi, bu esasları kabul etmeyenlerin kâfir olacağı ve Yahudi cemaatinden çıkacağı görüşündedir.

İşte bu esaslardan çıkarılacak bir iki sonuç şöyledir: Tanrı'nın varlığı, birliği, maddi bir bedeninin olmadığı, ibadete sadece onun layık olduğu, hiçbir ortağının bulunmadığı, her şeyi yarattığı ve her şeyi bilebileceği gibi temel inançlar birlikte değerlendirildiğinde; Tanrı için maddî bir beden düşünüp putperestlik yapmak, ona herhangi bir şeyi ortak koşmak veya ondan başka birine ibadet etmek kişiyi küfre düşüreceği sonucuna rahatlıkla ulaşılabilir. Aynı şekilde Mûsâ'nın bütün peygamberlerin en büyüğü olduğuna, Tevrat'ın yaratıcı tarafından Sina'da Mûsâ'ya verildiğine ve bir harfi bile değiştirilmeden günümüze kadar geldiğine inanmamak da küfre düşüren diğer bir sebeptir.

Yahudilikte Tanrının ismine küfretmek de kişiyi dinden çıkarıcı ve cezası ölüm olan suçlardandır. Öyle ki, küfreden kişinin Yahudi olup olmaması sonucu değiştirmiyor: *"Ve Rabbin ismine küfreden mutlaka öldürülecektir; bütün cemaat mutlaka onu taşıyacaklar; garib olsun yerli olsun, Rabbin ismine küfrettiği zaman öldürülecektir."*²⁶⁹

²⁶⁴ Maimonides'in on üç maddelik iman esaslarının 8. ve 9. maddelerini Müslümanların "Tevrat'ın değiştirildiği" iddialarını çürütmek amacıyla yazdığı söylenmektedir. Bkz. Wickwire, 253.

²⁶⁵ Örs, 334; Tümer-Küçük, 251-252; Sarkıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 229; Taplamacıoğlu, 179; Osman Cilacı, *Dinler ve İnsanlar*, Damla Matbaacılık, Konya, 1990, s. 183-184.

²⁶⁶ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 122.

²⁶⁷ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 129; Tümer-Küçük, 252.

²⁶⁸ Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 20.

²⁶⁹ Bkz. *Levililer 24/16*.

Bu söylenenlerden, özellikle Tanrı'ya ortak koşmanın, ismine küfretmenin ve putperestlik yapmanın küfre sebep olacağı hususunda bütün Yahudi mezhepleri hemfikirken, Tevrat'ın, (Tanrı'nın Sina'da Mûsâ'ya verdiği şekliyle) aynen günümüze kadar değiştirilmeden geldiği hususunda, mezhepler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu konu ileride ayrıca değerlendirilecektir.

İnanç esasları yanında Yahudilikte dinî yaşantıyla ilgili olan bir takım esasların yerine getirilmemesi de dinden çıkma olarak algılanmıştır. Yahudilikte gereken şeylerden en önemlileri; Yehova'ya ibadet edip kutsal mabette kurban sunmak²⁷⁰, Cumartesi (Şabat)²⁷¹ ve gıda (koşer) kurallarına²⁷² riayet etmek, sünnet olmak²⁷³...vb amellerdir. Öyle ki XIX. Yüzyılda dinden çıkıp tekrar Yahudiliğe girmek isteyenlerden istedikleri en önemli iki ritüel, Cumartesi yasağı ve gıda kuralları olmuştur.²⁷⁴ Bunun yanı sıra, bazı Yahudi din adamları Tanrı'ya ibadetin sadece Kudüs mabedinde mümkün olacağı²⁷⁵ gibi bir anlayış geliştirmişlerdir.

²⁷⁰ Yahudilikte önemli bir yer tutan kurban ibadeti, mabedin yıkılmasıyla birlikte son bulmuştur. Zira Tanrıya kurban ancak mabedin yanında yer alan mezbahda (kurban kesilen yer) mümkün olmaktadır. Başka bir yerde mezbah yapmak Eski Ahit'te, Rabbe karşı gelmenin sebebi olarak gösterilmiştir: *"Rabbin bütün cemaati şöyle diyorlar: Bugün Rabbin ardınca yürümekten dönmek için, bugün Rabbe karşı isyan etmek için kendinize bir mezbah yapmakla İsrail Rabbine karşı ettiğiniz bu hainlik nedir?"* Bkz. *Yeşu 22/16*. Yine başka bir yerde: *"Allahımız Rabbin mezbahından başka kendinize mezbah yapmakla Rabbe karşı isyan etmeyin"* Bkz. *Yeşu 22/19*.

²⁷¹ Hz. Musa Cumartesi günü iş yapanların idam edileceğini bildirir. Bkz. Örs, 124; Ayrıca Cumartesi yasağı ile ilgili olarak bkz. Ellenson, 165.

²⁷² Yahudilikte bir takım hayvanların etlerinin yenmesi haramdır. Bunlar; domuz eti, sürüngen ve böcek etleri, pulları ve yüzgeçleri bulunmayan balıkların etleri, tırnağı yarık olmayan ve geviş getirmeyen dört ayaklı hayvanların et ve sütleri, dini kurallara aykırı olarak kesilen hayvanların etleri ile etleri helal olan hayvanların atar damarları ve çiği iç yağları. Bkz. Sarıncıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 238; Ortaylı, 128.

²⁷³ Sünnet olmak, Hıristiyanların bu adeti kaldırmasıyla birlikte, *"Yehova ile kavmi arasındaki ittifakın (ahdin) bir işareti"* olarak kabul edilir duruma gelmiştir. Bu sebeptendir ki, Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmiş olan havari Pavlus, Yahudilere çocuklarını sünnet ettirmemeleri yönündeki telkinleri sebebiyle onları dinden döndürmeye çalışmakla suçlanmıştır. Yeni Ahit'te bu şöyle anlatılır: *"Ne var ki, duyduklarına göre sen diğer uluslar arasında yaşayan bütün Yahudilere çocuklarını sünnet etmemelerini, törelerimize uymamalarını söylüyor, Musa'nın yasına sırt çevirmeleri gerektiğini öğretiyormuşsun."* (*Resullerin İşleri 21/21*). Hıristiyanlıkta, Pavlus'la birlikte sünnet adetinin ortadan kalkması ile, Yahudiler sünneti, Yahudi olmayanlarla aralarında bir ayırıcı işaret ve sünnet olmamayı dinden çıkmak olarak değerlendirmeye başlamışlardır. Bkz. Nock, III/214; *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, "Apostasy", 1/78; Challeye, 130.

²⁷⁴ Ellenson, 181.

²⁷⁵ Kaufmann-Eisenberg, 279.

2. Kutsal Kitapları Eleştirme veya İnkâr Etme

Eski Ahid'ten kaynaklanan ve mezheplerin birbirini karşılıklı dinden çıkmakla suçlamaları konusuna geçmeden önce, Eski Ahid'in ne olduğu, hangi bölüm ve kitapları içerdiği hakkında kısaca bilgi vermek, konunun daha iyi anlaşılması açısından faydalı olacaktır. Ayrıca Yahudilerce apokrif kabul edilen, ancak Hıristiyanların kutsal kitapları içerisinde saydıkları bölümler hakkında da bilgi vermek gerekecektir.

Yahudilerin kutsal kitabı Eski Ahid üç bölüm²⁷⁶ ve 24 kitaptan oluşmaktadır. Protestanlar hariç diğer Hıristiyan mezhepler, Yahudilerce apokrif kabul edilen kitapları²⁷⁷ Eski Ahid'e katarak kitapların sayısını 39'a çıkarmışlardır.²⁷⁸ Protestanlar ise "Deuterokanonik"leri²⁷⁹ apokrif sayarak, kutsal kitabın Eski Ahid kısmı olarak, Yahudi versiyonunu esas alırken,²⁸⁰ bugün hâlâ Filistin'in bazı köylerinde varolan ve Yahudiliğin bir mezhebi olan Samiriler ise yalnızca Musa Kitaplarını vahiy mahsulü sayarlar.²⁸¹

Bu arada Rabbanî kaynaklardan olan ve Eski Ahid'in ilk klasik tefsiri durumundaki Mişna'dan, Tosefta'dan, Mişna'nın yorumu olan Talmud'dan ve yine Eski Ahid'in bir başka açılardan yorumunu içeren Midraş'dan ve diğer kaynaklardan burada bahsetmek, araştırma konusunun kapsamı dışına çıkmak olur. Rabbanî kaynaklar hakkında geniş bilgi için, Baki Adam'ın Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat isimli eserine bakılabilir.

Yahudiler arasında, Eski Ahid'in ilk bölümünü oluşturan Tevrat'ın Hz. Musa'ya Sina'da verilen kitap olduğu düşüncesi yaygın bir inanç olmasına rağmen, Yahudi mezheplerinin Tevrat'ın geçerliliği ve bağlayıcılığı konusunda farklı inanç ve düşünceleri

²⁷⁶ Bu üç bölüm *Tevrat (Torah)*, *Peygamberler (Nevi'im)* ve *Kitaplar (Ketuvim)*'den oluşmaktadır.

²⁷⁷ Hıristiyanların Eski Ahid içinde kabul ettikleri ve "Deuterokanonik Kitaplar" olarak isimlendirdikleri kitaplar şunlardır: Baruh kitabı Yeremya içinde, Tobias, Judith, Ben Sira, Süleyman'ın Hikmeti, I. ve II. Makkabiler ile Ester ve Daniel kitaplarının bazı kısımları. Bkz: Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 25-26.

²⁷⁸ Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 232; Michel, 14.

²⁷⁹ Kudüs yakılarak Mabel yerle bir edildikten sonra Yahudi önderleri M. S. 100 yılında toplanarak "Septuaginta"ya dahil olan 39 kitaptan oluşan bir düstur (Kanon) saptadılar. Septuaginta'ya dahil olan ancak Yahudi bilginlerce kabul edilmeyen kitaplara "Apokrif (şüpheli yazılar)" ya da Deuterokanonik (Kanon'da ikinci sırayı alan) kitaplar adı verildi." Bkz. Michel, 14.

²⁸⁰ Michel, 29; Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 28.

²⁸¹ Samiriler (Şomronim)'in sadece Musa Kitaplarını sahih kabul etmesinde, "Soferim (Yazıcılar)'in Tevrat'a yeni kitaplar eklemeleri, yazılarını veya okunuşlarını değiştirmeleri etkili olmuştur. Samiriler ise, bir tek harfin bile değiştirilmesine karşı çıkmışlardır. Diğer Yahudilerin ellerinde varolan Tevrat'tan farklı bir nüshaları olduğu görülmüştür. İki nüsha arasındaki farkların sayısını altı bine çıkarırlar bulunmaktadır. Bkz. Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 143; Michel, 22.

bulunmaktadır. Özellikle Tevrat'ın bütün harf ve kelimeleriyle vahiy mahsulü olduğu inancı Klasik Yahudilikte temel dogmalardandır ve “*Torah Min Ha-Şamayim*” doktrini ile ifade edilmektedir.²⁸² Bu inanç, Yahudi mezhepleri arasında büyük bir anlaşmazlık konusu olması yanında, bazı mezheplerin küfürle ve dinden çıkmış olmakla suçlanmasının sebeplerinden de birisidir. Öyle ki Merano Ruhani Kurulunca 1546'da Eski Ahit'te dahil, kutsal kitapların Tanrı tarafından ilham edildiğinden şüphe edilmesi yasaklandı²⁸³ gibi kutsal kitapların ve şeriatın yeniden yorumlanmasını dinden uzaklaşma olarak değerlendirirler.²⁸⁴ Durum bununla da kalmaz. Rabbanî kaynaklardan Mişna'da Tevrat'ın vahiy mahsulü olduğunu (Torah Min Ha-Şamayim) inkâr edenin gelecek dünyada yerinin olmadığı²⁸⁵, hatta Tevrat'ın sadece bir noktasının Tanrı'ya ait olmadığını söyleyenin bile, ahiretten nasiplenemeyeceği belirtilmektedir.²⁸⁶ Yahudilerin on üç maddelik inanç esasını belirleyen Maimonides de bu görüştedir. “*Maimonides'e göre, Yahudilerin elinde mevcut olan Tevrat'ın her sözü Tanrı'ya aittir...Tevrat'ta bir öz, bir de öz olmayan kısım vardır; şu tarihler ve kıssalar öz olmayan kısımdandır; onlarda bir fayda yoktur, onlar Musa'nın sözleridir, diyen kimse kâfirdir (kofe). Tevrat'ın mervî tefsiri (Talmud) de Tanrı'dandır.*”²⁸⁷

Rabbanî kaynaklarda yer alan yorumlarıyla birlikte, Tanrı'nın Tevrat'ı, bütün harf ve kelimeleriyle Musa'ya yazdırdığı şeklindeki Ortaçağ doktrinine,²⁸⁸ hem Yahudiliğin kendi içinden hem de dışarıdan eleştiri ve tenkitler yöneltmiştir. İbn Hazm (ö. 1063), bilhassa Yahudi ve Hıristiyan Kitab-ı Mukaddesi üzerinde çok sistemli eleştirilerde bulunmuştur.²⁸⁹ İbn Hazm'ın el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal isimli meşhur

²⁸² Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 119; Challeye, 124.

²⁸³ Hikmet Tanyu, “*Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmî İnceleme ve Tenkidi*”, A.Ü.İ.F.D, XIV, Ankara, 1967, s. 111; Challeye, 124.

²⁸⁴ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 242.

²⁸⁵ (*Mişna, Sanhedrin, X: 1*) Bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 119-121.

²⁸⁶ (*Talmud Bavli, Sanhedrin, 99a; Avoda Zarah, 18a*). Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 119-121'den naklen.

²⁸⁷ Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 119-121.

²⁸⁸ Baki Adam, “*Tevrat'ın Tahriği Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış*”, A.Ü.İ.F.D, XXXVI, Ankara, 1997, s. 359.

²⁸⁹ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, (T.D.V.), Ankara, 1998, s. 49.

eserinde Yahudi kutsal kitaplarında var olan çelişkiler ve tahrifler konusuna yaklaşık yüz sayfa yer verilmiştir.²⁹⁰

Klasik dönemde, Tevrat'ı çeşitli açılardan tenkit edenlerin dışında onun vahye dayandığını inkâr edenler de olmuştur. Tevrat'ın vahiy mahsulü olduğunu ilk inkâr eden kimsenin Korah (Karun) olduğu, bunu yaptığı için yere batırıldığı bildirilmektedir.²⁹¹ Korah'dan sonra Tevrat'ın vahiyliğini inkâr eden ve bu inkârı sebebiyle rabbilerin âhiretten nasipsiz olarak ilan ettikleri ikinci meşhur isim, Yehuda'nın putperest krallarından olan Menasseh'dir. Tevrat hakkındaki sözleri dolayısıyla Rabbanî Yahudilerin "*Hivi el-Kelbî*" dedikleri Hivi el-Belhî ise Tevrat'ın vahiyliğini reddeden başka bir yahudidir.²⁹²

Aynı zamanda bir Yahudi olan Hollandalı filozof Spinoza (1632-1677), Kutsal Kitap içinde gördüğü tutarsızlıkları alaycı bir üslupla eleştiren yazıları sebebiyle²⁹³ 1656'da Amsterdam'da "*Herem*" cezasına çarptırılarak Yahudi cemaatinden atılır.²⁹⁴

Aydınlanma dönemine kadar olan zamanda Yahudilerin Tevrat eleştirmenlerine bakışlarını özetlersek; Ferisilikle başlayan ve günümüzde Ortodoks Yahudilik adıyla anılan grup, Tevrat'ın bütün harf ve kelimeleriyle vahiy mahsulü olduğu (*Tora Min Ha-Şamayim*) inancına yönelik her türlü eleştiri ve yorum yapanları "*Kofer*", yani "*Kâfir*" ilan etmişlerdir. Bu durumda olanların, Spinoza'da dahil olmak üzere, Yahudilikle alakaları kesilmiştir.

Ancak Aydınlanma sonrasında, Yahudiliği çağdaş yaşama uydurma gayretleri neticesinde Tevrat ve diğer kutsal kitapların ilahiliği tartışılmış ve sonuçta Ortodoks Yahudilerce küfür kabul edilen ve toplumdan atılmayı gerektiren anlayış, yerini, Tevrat'ın ilâhi unsurlar yanında beşerî unsurlar da taşıdığı inancına bırakmıştır.²⁹⁵ Öyle ki Emil Hirsh bunu daha da ileri götürerek, Tevrat'ın Tanrı'dan olmadığı gibi, bir tek satırının dahi Musa'ya ait olmadığını iddia etmiştir.²⁹⁶

²⁹⁰ Bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvai ve'n-Nihal*, (Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1996, I, s. 117-217.

²⁹¹ Bkz. *Sayılar 16. bâb*.

²⁹² Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, -161.

²⁹³ Challege, 124.

²⁹⁴ Tanyu, "*Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve...*", A.Ü.İ.F.D. XIV/111; Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 162.

²⁹⁵ Taplamacıoğlu, 180.

²⁹⁶ Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 147.

B. YAHUDİ ŞERİATINDA İRTİDAT VE MÜRTEDE AİT HÜKÜMLER

Müslümanlık ve Yahudilikte vahiy, Hıristiyanlık'tan farklı olarak, kamusal ve özel hayatı düzenler.²⁹⁷ Bu nedenle bu iki dinde hukuk birliği esastır.²⁹⁸ Ancak Yahudilikte dinin emir ve yasaklarını içeren ve bu kuralların ihlali sonunda verilecek cezaları belirleyen hukuk kurallarının teferruatlı olarak açıklanması, dinin başlangıcından çok sonraları olmuştur. M.Ö. II. Yüzyılda Makkabiler döneminde Peruşim (Ferisiler), Sadukim (Sadukiler) ve İsiyim (Esseniler) mezhepleri vardı ve bu yüzyılda "Soferim"²⁹⁹ çağı henüz devam etmekteydi. Tanah'a yeni kitaplar sokulmakta, Mişna henüz oluş halinde, Talmud çalışmaları ise başlamamıştı. Dolayısıyla çok genel ve "Kitab"da ifadesini bulan kesin hususlar dışındaki görüş farkları ve muhalefetler de, sonraları gördüğümüz "dinden çıkmış olmak veya sayılmak" müessesesi henüz oluşmamıştı.³⁰⁰

Yahudi hukukunu, kutsal kitaplardan bağımsız seküler bir anayasa olarak düşünmek imkansızdır. Çünkü İsrail'in dinden bağımsız bir anayasası olmayıp, Tevrat ve Talmud'a (özellikle *halakhah* bölümü) bağlı dinî esaslara uyulmakta, böylece Yahudilik inanç, âdet ve teamülü esas alınmaktadır.³⁰¹ Bunun temelinde yatan sebep, M.Ö. 466 yılında Esdras adlı bir rahip başkanlığında Yahudiler toplanıp, Tevrat'ı kavmin anayasası ve vicdanlarının kılavuzu olarak benimseyeceklerine ve dünya durdukça ondan ayrılmayacaklarına dair yemin etmeleridir. İşte Yahudiler, ta o karışık dönemden bugüne kadar yaptıkları bu yemine bağlı kalmışlardır.³⁰²

Burada mürtedin hukukî açıdan durumuna girmeden şu hususun da bilinmesi gerekir: Yahudilikte bir erkek çocuğu 12 yaş ve 1 aylık olunca "*Bar mitzva*" yani

²⁹⁷ Ortaylı, 132.

²⁹⁸ Hukuk birliğinden kasıt; Hıristiyanlık'ta olduğu gibi, dindarlar ve laikler için iki farklı hukukun bulunmamasıdır. Yani kısaca Hıristiyanlık'ta "*Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya verin*" (Bkz. *Matta 22:21*) tarzında bir düşüncenin Yahudilik ve İslâm'da bulunmamasıdır.

²⁹⁹ *Soferim*: "Soferim" kelimesi, kitap anlamındaki İbranice "Sefer" kelimesinden türetilmiş "Sofer" in çoğuludur. "Sofer" in lügat anlamı, müstensih ve yazar demektir. Eski Ahid'in yorumunda en yetkili kimselere verilen isimdir. Soferim'in Babil sürgünü dönüşünde Malaki ile son bulan peygamberlik kurumundan sonra, Ezra'nın önderliğinde ortaya çıktığı söylenmektedir. Ancak Soferim daha ziyade II. Mabed dönemine ait bir kurum olarak bilinmektedir. Bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 91-92; Ayrıca bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 344.

³⁰⁰ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 153.

³⁰¹ Hikmet Tanyu, *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler*, I, (Bilge Yay.), Yersiz, 1979, s. 44; Tanyu, "*Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve...*", A.Ü.İ.F.D, XIV/107.

³⁰² Will Durant-Roger Lambelin, *Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri*, (çev: Sami Sabit Karaman), İnkılap Yay., İstanbul, 1941, s. 56.

“Şeriatın oğlu” sayılır ve Yahudi şeriatına uymakla yükümlüdür.³⁰³ On iki yaşına kadar yaptıklarından babası sorumlu iken, bu tarihten sonra yaptığı her şeyden kendi sorumludur.³⁰⁴

Bu bilgilerden sonra, Yahudi hukukunda din değiştirme (irtidat)’nin imkanı ve şartları ile mürtedin dünya ve ahiretteki karşılaşacağı cezaların bilinmesi, Yahudilikte din değiştirmenin mümkün olup olamayacağı, olması halinde ne gibi kayıp ve yaptırımlara maruz kalınacağı gibi konuların aydınlanması açısından önemlidir.

Şimdi sırasıyla, Yahudi hukukunda dinden çıkmanın imkanı, dinden çıkanın Yahudi toplumu içindeki konumu, kendisi, ailesi ve mallarının durumu, evliliği, boşanması ve şahitliği gibi konularını vermeye çalışalım.

1. Yahudilikte Dinden Çıkmanın İmkani

Yahudilikte “*dinden çıkmanın imkanı*”ndan kasıt, bir Yahudinin dininden çıkmak istemesi halinde, dininin buna izin verip vermemesi ya da öngördüğü cezalarla buna baştan engel olması değildir. Burada kastedilen şey, bir Yahudinin dinini terk etmesi, hatta başka bir dine girip o dinin pratiklerini yapması durumunda bile, doğumuyla birlikte kazandığı “*Yahudi*” kimliğini koruması, yani kaybetmemesidir. Ancak yaşamı boyunca sahip olduğu bu kimlik, onun diğer mümin Yahudilerle aynı haklara sahip olacağı, dinini bırakıp başka bir dine geçmesi sebebiyle öylece bırakılıp, hiçbir ceza verilmeyeceği anlamına da gelmez. Bu durumdaki bir yahudi, toplumundan dışlanır, malî ve bedenî bir takım cezalar yanında sahip olduğu pek çok hakları da elinden alınır. Mürtede verilecek cezaların ayrıntıları daha sonra ayrıca değerlendirilecektir.

Yahudi din hukukuna göre, Yahudi bir anneden doğan veya tam olarak Yahudiliğe geçmiş bir insanın³⁰⁵ dinini değiştirmesi imkansızdır. Bu durum büyük günah işlemesi³⁰⁶, hatta başka bir dinin inanç ve pratiklerini kabul etmesi halinde bile değişmez, *halakhaha*

³⁰³ Yahudilikte dinî bakımdan kadınların yeri olmadığı için burada kadınlar için mükellef olma yaşından söz edilmemektedir. Zira kadınların Sinagoglara dahi girmeleri yasaktır. Ancak son dönemlerde Reformist Yahudiler, kadınların da ibadetlere erkeklerle birlikte sinagogda ibadete katılabileceklerine hatta hahamlık görevi bile üstlenebileceklerini söyleyerek, Ortodoks Yahudilerin kadına bakışını değiştirmişlerdir. Bkz. Challeye, 148; Schimmel, 243.

³⁰⁴ Örs, 373.

³⁰⁵ Irken Yahudi olmayanların da Yahudiliğe kabul edildiklerine dair bilgi için bkz. Adam, “*Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve...*”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, 150; Wyschogrod, 36-37.

³⁰⁶ *Sanhedrin, 4-4a* (Bkz. Roth-Wigoder, III/212)

göre bu şahıs yine Yahudidir.³⁰⁷ Bunun böyle olmasını, Tanrı ile İsrail arasında yapılan anlaşmaya bağlanmaktadır.³⁰⁸ Yahudi doğan birisi için Yahudilik bir seçim meselesi olmayıp, ondan dönüş yoktur. Onun için Yahudilik tek seçenektir. Aynı şekilde mürted bir anneden doğan çocuk, annesinin mürted olduğuna bakılmaksızın Yahudi kabul edilir. Her ne kadar Yahudi doğan bir kimse ölünceye kadar bu kimliği taşıyorsa da, yukarıda da anlatıldığı gibi, Yahudilikten ayrıлып başka bir dini kabul ettiği için günah işlemiş sayılır ve diğer günah işlememiş mümin Yahudilerden farklı muameleye tâbi tutulur.³⁰⁹

Yeri gelmişken şunu da belirtelim ki, bir kimsenin Yahudi olabilmesi için mutlaka annesinin Yahudi olması gerekir gibi yaygın ancak yanlış bir kanaat vardır. Oysa *halakhaha* göre ırken Yahudi olmayıp Yahudiliğe ihtida eden (*giyyur*) kimse de Yahudi sayılır ve din değiştiren kişi mucizevi olarak İbrahim, İshak ve Yakup'un evladı haline gelmiş olur. Bu nedenle Yahudiliğe geçiş hem manevi hem de biyolojik anlamda mümkün sayılır.³¹⁰ Buna en güzel örnek Kıpçak ve Hazar Türkleri'nin Yahudiliği kabul etmeleridir. Yahudiliğin bu bölgeye gelişi ve Hazarların Yahudiliği kabul edişleri ile ilgili farklı rivayetler bulunmasına karşın,³¹¹ genel kabul Hazarlar arasına Yahudiliğin 750 ila 790 yılları arasında girdiği yolundadır.³¹² Bu bölgede Hıristiyanlık ve İslâm dinleri bulunmasına rağmen, Hazarların Yahudiliği tercih etme sebepleri ile ilgili çeşitli görüşler bulunmaktadır. Hazarların Yahudiliği kabul edişlerinde dinî olduğu kadar siyasi sebeplerin de ağır bastığı rivayet edilmektedir.³¹³ Hazar hakani, "*İslâm'ı kabul ettiği takdirde bu dini temsilcisi durumunda bulunan Arapların vesayeti altına, Hıristiyanlığı kabul ettiği takdirde de Hıristiyanlığın temsilcisi durumunda olan Bizans'ın vesayeti altına gireceğini düşünür.*" Hiçbir devletin emri altına girmeden benimseyebileceği, aynı zamanda Hıristiyanlık ve İslâm gibi ilahî kaynaklı, tek tanrılı ve kitabı olan din Yahudilik olduğu için³¹⁴ tercihini bu yönde yapar.

³⁰⁷ Birnbaum, 354; Roth-Wigoder, III/212.

³⁰⁸ "*Ben bu ahdi ve bu yemini yalnız sizinle değil, fakat bugün Allahımız Rabbin önünde bizimle beraber duranla ve bugün bizimle beraber burada olmayanla da yapıyorum.*" Bkz. Tesniye 29/14-15.

³⁰⁹ Roth-Wigoder, III/212-213.

³¹⁰ Adam, "*Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve...*", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, 150; Wyszogrod, 36-37.

³¹¹ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, (Alış matbaacılık), Ankara, 1993, s. 137-140.

³¹² Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasi ve Dinî Tarihi)*, (Baskıya hazır eser), Sivas, 1999, s. 259.

³¹³ Kuzgun, 140.

³¹⁴ Gökbel, 260.

Hazar ve Kıpçakların dışında, tarihte Yahudiliği kabul etmiş başka yabancı milletlerin de olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında M.S. VII. Yüzyılda Himyerli Araplardan bir kısmı, Süleyman peygamber döneminde Yemen Melikesi Belkıs, sayıları yüzbinleri bulan Hindistan Yahudileri ile az da olsa Kürt Yahudiler gibi daha pek çok örnek sayılabilir.³¹⁵

2. Evlilik

Yahudilik evliliği, yerine getirilmesi zorunlu olan “*kutsal bir birlik*”³¹⁶ olarak görmesine,³¹⁷ evlenmeyen veya evlendiği halde bilerek çocuk sahibi olmayanları adanı saymamasına³¹⁸ rağmen, her dinde olduğu gibi bu dinde de bir takım evlenme yasakları getirilmiştir. Bu yasaklar arasında yer alan mürtedin evliliği konusuna geçmeden, Yahudilerin yabancılarla evlilik konusuna nasıl baktıklarının bilinmesi gerekir. Zira dinden çıkan birisi, gerçek anlamda olmasa da,³¹⁹ yine de bir yabancı sayıldığı için evlenme yasağı kapsamına girer. Bilindiği gibi Yahudiler kendilerini seçilmiş millet, üstün ırk kabul ettikleri için³²⁰ yabancı ile evlenmek, “*kutsal neslin*” bozulması,³²¹ ana dilin unutulması, dinden uzaklaşılması ve yabancı geleneklerin benimsenmesi gibi sonuçlara yol açtığı için uygun görülmez.³²² Evlenilecek olan yabancıların erkek veya kadın olması arasında fark gözetilmediği gibi, yabancı bir kadın Yahudi erkeği “Tanrı’nın yolundan yürümekten saptırıp, başka ilahlara kulluk ettirecek bir ‘kement ve tuzak’³²³ olarak görülmekte, yabancıyla evlenen birisi “Tanrı’ya hainlik etmiş”³²⁴ kabul edilmektedir. Ancak XIX. Yüzyılda Reformistler yabancıyla evlilik konusuna esneklik getirirler ve

³¹⁵ Gökbel, 262-263.

³¹⁶ Yahudilikte evliliğin “*kutsal birlik*” olarak görülmesinin sebebi; evliliği iki kişinin özel bir anlaşması olarak değil, Yahudi cemaatin yeryüzünden kalkmayacağı ve devam edeceğinin müjdecisi olarak kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bkz. Örs, 375.

³¹⁷ Asife Ünal, *Yahudilik’te, Hıristiyanlık’ta ve İslâm’da Evlilik*, (Kültür Bakanlığı Yay.), Ankara, 1998, s. 19.

³¹⁸ Örs, 374-375.

³¹⁹ Yahudiler, yabancı milletler için “*goim*” tabirini kullanırlar. “*Goim*”, “Musevî olmayan milletler” gibi anlamlarla birlikte “*kâfir*” manasına da kullanılmakta ve bütün Yahudi olmayanları kapsamaktadır. Bkz. (İşaya 2/2; 49/22-23); *The Eardmans Bible Dictionary*, “*Apostasy*”, 429; Durant-Lambelin, 7-8.

³²⁰ Kesler, 15.

³²¹ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 224.

³²² Ahmet Şelebi, *Mukarenetü’l-Edyan (el-Yahudiyeye)*, Kahire, 1986, s. 270; Ünal, 27.

³²³ Bkz. *Tesniye 7/3-4; Yeşu 23/12-13*.

³²⁴ Bkz. *Ezra 10/1-5; Nehemya 13/27*.

doğacak çocukların Yahudi şeriatına göre yetiştirilmesi şartıyla yabancılarla evliliğe izin verilmesini savunurlar.³²⁵ Ortodokslar Reformistlerin bu yaklaşımına şiddetle karşı çıkarak, hahamlığın otoritesine isyan etmeyi dinden çıkma kabul ettikleri için, değil yabancılarla, Ortodoks olmayanlarla yapılacak evliliklerin bile geçersiz olduğunu söylerler.³²⁶ Bu konuda XIX. Yüzyıl Ortodokslarından olan Jacob Ettlinger'in (1789-1871) Reformistler hakkındaki şu sözleri, o çağda Ortodoksların Reformistlere hangi gözle baktıklarının en iyi ispatıdır: *"Onlarla aramızda hiçbir ortak bağ yoktur. Onlar da diğer herhangi bir dini kabul edenler gibi algılanmalıdır... onların kızlarıyla evlenmek kesinlikle yasaklanmalı, hatta mümkün olursa toplum içinden atılmalıdırlar."*³²⁷

Bir yahudinin yabancıyla evliliği hususunda, bir takım endişelerle, konuya ihtiyatla yaklaşp bazı şartlar ileri sürenler, mürtedle evlilik hususunda da aynı endişeleri taşımaktadırlar. Sakıncalarına rağmen Yahudi hukukunda mürtedle evliliğe, Yahudi âdetlerine göre gerçekleştirilmesi şartıyla, izin verileceğini, bir yahudi ile bir mürted ya da iki mürted arasında gerçekleştirilen evlilik akdinin geçerli olacağını ve karı-koca sayılacaklarını söyleyenler olduğu gibi,³²⁸ başka bir dine geçmiş biriyle yapılacak evliliğin haramlığını ve geçersizliğini savunanlar da vardır.³²⁹ Evlenebileceği görüşünde olanlara göre, evlenen taraflardan hiçbirisi, devam eden evlilik Yahudi hukukuna göre geçerli olan boşanma veya ölüm gibi sebeplerle düşmedikçe, başka birisi ile evlilik sözleşmesi yapamazlar. Ancak evlilikleri başka bir inancın âdetlerine göre yapılırsa, onlar karı-koca olarak beraber yaşasa ve boşanma gerçekleşmese de Yahudi hukukuna göre evli sayılmazlar. Din değiştirmiş sıradan insanlar için verilen bu evlenme iznini din adamları için vermezler. Bu sebeple *"bir kohen (kâhin)in dininden dönmüş birisiyle evlenmesi"*³³⁰ yasaktır. Aynı şekilde bir mürted anneden doğan çocuk onun mürted olduğuna

³²⁵ Örs, 376; Ünal, 27; Ellenson, 169.

³²⁶ Ellenson, 169.

³²⁷ Ellenson, 170.

³²⁸ Roth-Wigoder, III/212.

³²⁹ Yahudi mezhepleri içerisinde gerek yabancıyla gerekse mürtedle evliliğe izin verenlerle, buna kesinlikle karşı çıkanların sonuçta aynı gayelerle bunu yaptıklarını görüyoruz. Zira izin verenlerin gerekçesi, yabancıyla veya mürtedle evlenebilmek için dinlerini değiştirenlerin sayısının her geçen gün arttığını görüp bir şekilde bunun önüne geçmek; yasaklayanların gerekçesi ise, neslin bozulacağı ve evlenen kimsenin Yahudinin dinini değiştirmesine sebep olabileceği endişesi taşımaktır. Bkz. Ellenson, 169-171; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 224; Ünal, 27.

³³⁰ Ünal, 25.

bakılmaksızın Yahudi kabul edildiği için, bir yahudi veya mürted ile evlenmesi durumunda evlilik geçerli³³¹ kabul edilir.

Dıştan evliliği kabul ettiği için Yahudi hukukunu çiğneyenlerin çocukları³³² ile Yahudi adetlerine göre yapılmayan yasak bir evlilikten doğan çocuklar “*mamzerim*” yani “*gayri meşru*” kabul edilip kendisiyle birlikte onuncu nesle kadar Rabbin cemaatine girmesi yasaklanır.³³³

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Yahudilerin yabancıyla ve dinini değiştirmiş birisiyle evlilik konusundaki klasik anlayış zaman içinde değişmiştir. Önceleri kesinlikle yasak olan yabancıyla ve mürtedle evliliğe, hatta şeriatın kesin olarak yapılmasını emrettiği yenge-kayın evliliğine³³⁴ bile, din değiştirme sebebi olur endişesiyle, izin verilir duruma gelinmiştir.

3. Boşanma

Yahudilikte boşanmaya izin verilmesine rağmen yine de hoş karşılanmamıştır. Bir kadının kocası tarafından boşanmasına sebep olarak kocasının eşinde “*utanılacak bir şey bulması ve gözünde karısının lütuf bulmaması*” gösterilmiştir.³³⁵ Burada kastedilen ayrılma sebepleri içerisinde “*dinden çıkma*”nın da olup olmadığı tam açık olmamasına rağmen, Yahudilerin, Yahudilikten ayrılmış bir kadına Tevrat’ın tüm emirlerine karşı gelip kuralları ihlal edebileceği, zina dahil her günahı işleyebileceği şüphesiyle baktıkları düşünülürse, dinden çıkmayı da bu ifadenin kapsamında boşanma sebepleri arasında saydıkları söylenebilir. Yahudilikte kadının evlenme hususunda herhangi bir tercihinin sözü olmamasına ve evliliğin onun kaderi kabul edilmesine rağmen, kadın mürted olduğunda bu faktör gözardı edilir. Zira yukarıda da değinildiği üzere, kadının dinden

³³¹ Roth-Wigoder, III/212.

³³² Ellenson, 168.

³³³ “*Námeşru çocuk Rabbin cemaatine girmeyecektir; kendinden olanlardan hiçbiri, hatta onuncu nesle kadar, Rabbin cemaatine asla girmeyecektir.*” Bkz. *Tesniye 23/2*; Ünal, 25.

³³⁴ Kocasını ölen ve bir erkek çocuğu da olmayan bir kadının (ki bu durumda olan kadına Yahudi hukukunda *levirate* denmektedir) neslin devamı için kocasının kardeşi (kayın) ile evlenmesi emredilmiştir. Bu konu Tevrat’da şöyle geçmektedir: “*Eğer kardeşler birlikte oturuyorlarsa ve onlardan biri ölürse ve onun oğlu yoksa, ölenin karısı dışarıda, yabancı bir adama varmayacaktır; kocasının kardeşi ona yaklaşacak ve kendisine karı olmak için onu alacaktır ve ona kayın biraderlik vazifesini yapacaktır...*” Bkz. *Tesniye 25/5-10*; Ayrıca “*Levirate*” kavramı için bkz. Timothy M. Willis, “*Lewirate Law*”, *The Oxford Companion to The Bible*, New York, 1993, s. 434.

³³⁵ Bkz. *Tesniye 24/1*.

ayrılması zina dahil her günahı işleyebileceği anlamına geldiği için, kocasına o kadınla yaşaması haramdır. Evli bir kadının başka bir erkekle evlenemediği gibi, mürted bir kadın da hem kocasıyla birlikte yaşayamaz hem de başka bir yahudi ile evlenemez. Bu durumda evliliğin zincirinden kurtulması kadının menfaatine olur.³³⁶

Benzer şekilde erkek Yahudilikten ayrılırsa, bu konu da Yahudi alimler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Birincisi, bu şahsın hanımı, bir mürtedle yaşayıp yaşamama konusunda tercih hakkına sahiptir. İster ayrılır, isterse birlikte yaşamaya devam eder. Ancak kadın istemese de, boşanmasında menfaati söz konusu ise, ona haber verilmeden mahkeme kararı ile boşanma gerçekleştirilebilir. Zira *halakhah* kurallarına göre “*Bir kimse diğer bir kimsenin haberi olmadan faydasına iş yapabilir.*”³³⁷ Bir diğer görüşe göre ise, dinini terk eden bir Yahudi “*kayıp*” veya “*ölü*” olarak değerlendirildiği için,³³⁸ karısı her bakımdan boşanmış sayılır. Bu iki görüşten tamamen farklı bir diğer yaklaşım ise; bir yahudi, dinini değiştirse bile yine Yahudi kalacağı düşüncesinden hareketle, erkek, kendi iradesiyle boşanması dışında, din değiştirmesi dahil hiçbir şey eşinin kendisinden ayrılması için sebep olamaz.³³⁹

4. Miras

Yahudi yasalarına göre ilk önce erkek çocuk kan bağı nedeniyle babasına mirasçıdır.³⁴⁰ Bu sebeple çocuk babasından kalan tüm haklara, mürted de olsa, mirasçı olur. Aynı şekilde babası da ona mirasçı olur. Ancak bu hükümlere rağmen mahkeme yetkiye sahiptir. İsterse mürtedi cezalandırmak için istimlak yetkisini (Hefker bet din hefker) kullanarak, babasının mirasını mürted olmayan mirasçılar arasında pay ederek, onu mirastan hariç tutabilir. Bunun sebebi de irtidatı teşvik etmemek ve önlemek içindir. Bu görüşe aykırı olarak, mahkemenin böyle bir yetkisinin olmadığı söylenmişse de, bu görüş çoğunluk tarafından benimsenmemiştir.³⁴¹

³³⁶ Roth-Wigoder, III/213.

³³⁷ Roth-Wigoder, III/213.

³³⁸ Yahudilikten ayrılanların “*ölü*” kabul edilmeleri, XVIII. Yüzyıldan sonra Yahudi toplumunun birlik ve beraberliği için kabul edilmiş bir hükümdür. Bkz. H. H. B.-S, III/210.

³³⁹ H. H. B.-S, III/210.

³⁴⁰ Yahudi yasalarına göre miras erkek evlada verilir. Erkek çocuk birden çok ise en büyük olana verilir. Hiç erkek çocuk yoksa, kız evladin erkek çocuğuna verilir. Bu da yoksa miras kız çocuğuna geçer. Erkek evlat varken kızlara miras verilmez. Kız çocuğu bülüğ çağı olan 12 yaşına (bat mitzva) ulaşmamışsa bakımı ve eğitimi için nafaka verilir. 12 yaşını geçtikten sonra hiçbir şey verilmez. Bkz. Şelebi, 297-298.

³⁴¹ Roth-Wigoder, III/214.

İsrail devletinin kurulmasından sonra bazı Yahudi hukukçuları mürtedi “ölü” hükmünde kabul etmeleri sebebiyle, mallarının da ölmüş bir insanın mirası gibi pay edilmesi gerektiğini savunmuşlardır.³⁴²

5. Şahitlik

Yahudi hukukuna göre mürtedin şahitliği kabul edilmez. Çünkü o Tevrat’ın kurallarını çiğneyip Kutsal Yasa’dan ayrıldığı için yalan söyleme ihtimali vardır. Statü bakımından Yahudi kabul edilse bile³⁴³, şahitlik konusunda kendisine güvenilmez. Bununla beraber istisna olarak, *agunah* (terk edilmiş kadın)’ın durumunu kolaylaştırmak ve tekrar evlenmesini temin etmek için, mürtedin o kadının kocasının öldüğüne dair yaptığı şahitlik kabul edilir.³⁴⁴

XIX. Yüzyılda Ortodokslar Reformistleri, hahamlığın otoritesine karşı çıkmaları, Tevrat’ın bağlayıcılığını reddetmeleri ve dıştan evliliği savunmaları gibi gerekçelerle dinden çıkmış sayıp, onların şahitliklerinin hiçbir şekilde dinlenmemesi ve kabul edilmemesi gerektiğini belirtmişlerdir.³⁴⁵

6. Cenaze İşlemleri

Hukukçuların genel görüşüne göre, ani ölümler hariç mürtedlere cenaze töreni yapılmaz. Ani ölümler de ise, onun tövbe etme imkanı kaybaldığı için, tövbe etmiş gibi kabul edilir. Bununla beraber bazı çevrelerde çocuk mürtedler için cenaze törenleri yapılması adettendir.³⁴⁶

Ölenin oğulları on bir ay *Kaddiş* (Kutsallama) denen duayı, ölüyü anmak için okurlar. Bu törene dostlar da katılır.³⁴⁷ Ancak Ortodoks Yahudileri, Reformist Yahudileri mürted kabul ettikleri için, ölen yakınlarının cenaze törenlerine alınmaması ya da kendileri öldüğünde arkalarından acınmaması ve ağlanmaması gerektiğini söylerler.³⁴⁸

³⁴² H. H. B.-S, III/210.

³⁴³ Dinden çıkan birisinin statü bakımından Yahudi kabul edilmesi ile ilgili olarak bu tezimizin 50-52. Sayfalarına bakılabilir.

³⁴⁴ Roth-Wigoder, III/213.

³⁴⁵ Ellenson, 169.

³⁴⁶ Roth-Wigoder, III/214.

³⁴⁷ Örs, 396.

³⁴⁸ Ellenson, 172.

7. Mürtedin Cezası

a. Dünyevî ceza

aa. Tanrı Tarafından Verilen Cezalar

İlâhi dinlerde Tanrı'nın geçmiş kavimlerden, kendi yolundan ayrılan, hak dini bozup başka tanrılara ve putlara tapan, ahlaksızlık yapan toplulukları daha dünyada iken cezalandırdığı³⁴⁹ belirtilmektedir. Aynı şekilde Yahudi kavminin de, daha bu dünyada iken putlara tapmaları, kutsal kitaplarını tahrif etmeleri, Yehova'ya verdikleri ahitlerini bozmaları, peygamberlerini haksız yere öldürmeleri...gibi sebeplerle bir takım cezalara çarptırıldıklarını kutsal kitaplardan öğreniyoruz.

Tanrı'nın suçluları bu dünyada cezalandırmasından kastedilen şey; işlenen büyük hata ve günahların cezasının, henüz bu dünyada iken verilmesidir. Yoksa ahirette karşılaşılabilecek ilahî cezalar ayrı bir konudur. Zaten Yahudiler, başlarına gelen bütün sıkıntı ve belaları hatta helak edilmelerini³⁵⁰ Tanrı'nın, bu dünyada, dinden uzaklaşmaları, ahdi bozmaları, emirleri tutmamaları ve başka ilahlara kulluk etmeleri³⁵¹ sebebiyle verdiğini kabul eder.

Deuteronomik yasalarda "*başka tanrılara ibadet edilmesi*" yönünde telkinlerde bulunanlara³⁵² ve dinini değiştirenlere karşı uygulanacak cezalar çok ağırdır. Bu durumda olanlara verilecek ceza Eski Ahid'te çok açık ve net olarak ortaya konmuştur: "*Eğer kardeşin, ananın oğlu, yahut kendi oğlun, yahut kendi kızın, yahut koynundaki karm, yahut canın gibi olan dostun, seni gizlice baştan çıkarmak için, senin ve atalarımızın bilmediğimiz, etrafınızdaki dünyanın bir ucundan öbür ucuna kadar, sana yakın yahut senden uzak olan milletlerin ilahlarından biri hakkında; gidelim ve başka ilahlara kulluk edelim, derse; ona uymayacaksın ve onu dinlemeyeceksin ve gözün ona acımayacak, ve esirgemeyeceksin, ve onu gizlemeyeceksin; fakat onu mutlaka öldüreceksin; onu öldürmek için önce senin elin, ve sonra bütün kavminin eli onun üzerine olacak. Ve ölsün diye onu taşılayacaksın, çünkü Mısır diyarından, kölelik evinden çıkararak Allah'ın Rabden seni çekmeye çalışmıştır.*"

³⁴⁹ Eski Ahid'te yer alan ve Yahudilerce Deuteronomik tarih diye isimlendirilen Tesniye, Yeşu, Hakimler, I. ve II. Samuel ile I. ve II. Krallar kitapları Tanrı'ya itaatın başarı, itaatsizliğin ise felaket getirdiğini anlatırlar. Bkz. Michel, 24; Ayrıca bkz. *A'raf* 7: 80-84.

³⁵⁰ Kaufmann-Eisenberg, 276.

³⁵¹ Schimmel, 141; Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 117; Yaşar Kutluay, *Siyonizm ve Türkiye*, (Selçuk Yay.), İstanbul, 1967, s. 6; Tümer-Küçük, 204; Kesler, 15.

³⁵² Foakes-Jackson, 1/623.

Ve bütün İsrail işitip korkacaklar ve bir daha aranızda bunun gibi kötü bir şey yapmayacaklar."³⁵³

Aynı şekilde Yahudi asıllı olan havari Pavlus'un, Yahudileri dinlerinden döndürmeye çalışmakla suçlandığı,³⁵⁴ Kudüs'e geldiğinde Yahudilerin kendisini bu sebeple cezalandıracaklarını öğrendiğinde ise, sırf cezadan kurtulmak için Yahudi törenlerine katıldığı ve mezbah da Yehova adına kurbanlar sunduğu bizzat Yeni Ahit'te anlatılır.³⁵⁵

On Emir'de kesin olarak yasaklanmasına rağmen³⁵⁶ Yahudilerin, eski alışkanlıklarından olan putperestliğe zaman zaman tekrar döndükleri, bu sebeple zaten kıskanç olan³⁵⁷ Yehova'yı kızdırıp, şiddetli cezalara çarptırıldıklarına dair Eski Ahid'te pek çok örneğe rastlamak mümkündür.

Daha Hz. Musa döneminde İsrailoğulları Mısır'daki esaretten kurtulmalarının ardından uzun zaman geçmeden, Rablerini unutup tekrar eski inançları olan putperestliğe dönmek isterler. Hz. Musa'nın Sina dağından gelmesi on gün kadar gecikince kardeşi Harun'dan kendileri için bir put yapmasını isterler. O da onların ellerindeki altınları toplayıp altından bir buzağı döker, önüne de kurbanlar için bir sunak kurar.³⁵⁸ Bu yaptıklarının cezası olarak Tanrı'nın emriyle Musa onlardan üç bin kişiyi birbirine öldürtür. Bu husus Tevrat'ın Çıkış bölümünde şöyle anlatılır: *"Ve onlar dedi: İsrailin Allah'ı Rab şöyle diyor: Herkes kılıcını beline kuşansın ve ordugahta kapıdan kapıya dolaşsın. Ve herkes kendi kardeşini ve kendi arkadaşını ve kendi komşusunu öldürsün. Ve Levi oğulları Musa'nın söylediği gibi yaptılar. Ve o gün kavimden üç bin adam kadar düştü.*"³⁵⁹ Burada cezayı veren insanlar olmasına rağmen, cezanın şeklini ve uygulanması

³⁵³ Bkz. Tesniye 13/6-18.

³⁵⁴ "Ne var ki, duyduklarına göre sen diğer uluslar arasında yaşayan bütün Yahudilere çocuklarını sümmet etmemelerini, törelerimize uymamalarını söylüyor, Musa'nın yasasına sırt çevirmeleri gerektiğini öğretiyormuşsun." Bkz. Resullerin İşleri 21/21.

³⁵⁵ Bkz. Resullerin İşleri 21/23-26.

³⁵⁶ Hz. Musa'ya verilen On Emir'den ikincisi putperestliğin yasaklanması ile ilgilidir: "Benden başka tanrım olmayacak. Boşlukta, yerin üstünde veya altında, denizlerin derinliklerinde mevcut olan varlıkların resimlerini yapmayacak, onlara hiçbir surette tapmayacaksın." Bkz. Çıkış 20 1-17; Tesniye 5/6-21.

³⁵⁷ "Çünkü Allahın Rab yiyip bitiren bir ateştir, kıskanç bir Allaktır." Bkz. Tesniye 4/24; Ayrıca bkz. Çıkış 34/13-14.

³⁵⁸ Bu konu Eski Ahid'te şöyle anlatılır: Rab Musa'ya: "Harun Mısır'dan zorla çıkarıp getirdiğin kavmini ifsat etti. Onlar, tavsiye ettiğin doğru yoldan ayrıldılar. Kendilerine dövme bir buzağı yaptılar. Ona secde edip, onun adına kurban kestiler." Bkz. Çıkış 32/1-8.

³⁵⁹ Bkz. Çıkış 32/18-28.

bizzat Tanrı'nın emri ile olmaktadır. Bu tarz bir ceza başka yerlerde ve çağlarda insanlar tarafından uygulanması imkansızdır. Zira bunun uygulanmak istenmesi halinde, toplum içinde kargaşa ve iç savaşa kapı açılmış olur.

Bunlardan birisi de, Hezekiel'de³⁶⁰ geçen Yahve'ye ait tapınaklarda putperestlerin putlara gizlice ibadet ettikleri ile ilgili örneklerdir: *"...Ve işte o kıskançlık putu, mezbah kapısının şimalinde, girilecek yerde idi....İçeri girip gördüm ve işte her çeşit yerde sürünenlerin ve menfur hayvanların süreti ve İsrail evinin bütün putları, çepeçevre duvara çizilmişti. Ve İsrail evi ihtiyarlarından yetmiş kişi onların önünde durmakta idi...Ve bana dedi: Ademoğlu İsrail evi ihtiyarlarının her biri kendi tasvirli odalarında, karanlıkta ne yaptıklarını gördün mü? Çünkü onlar Rab bizi görmüyor, Rab memleketi bıraktı diyorlar..."* Bunlardan başka kendi tapınaklarında *putlara ağlayan kadınlar,*³⁶¹ *güneşe tapan insanlar*³⁶² kötü işler yaptıkları için *"Yahve'nin onlara kızgınlıkla davranacağı, hiçbirine acımayacağı ve yüksek sesle çağırırsalar da dinlemeyeceği"*³⁶³ şeklinde Rab tarafından kınandıktan sonra, onlara bu yaptıklarının cezası olarak *"Tanrı tarafından silahlı olarak gönderilmiş altı adamın, o şehir (Yeruşalim)'de mekruh işlerden dolayı inleyip figan eden adamların alınlarına işaret koymalarını, bu işaretliler hariç şehirde bulunan ihtiyar, genç, ere varmamış kız (bakire), kadınlar ve çocukların boyunlarını acımadan ve esirgemededen vurmaları istendi ve cezaları bu şekilde verildi."*³⁶⁴

ab. Dinî Yasaların Öngördüğü Cezalar

Yahudilik, Tanrı ile kavmi arasında yapılan ahid sebebiyle, *"ahit dini"* olarak da isimlendirilir.³⁶⁵ İşte bu inanç sebebiyledir ki, Yahudilikten çıkan bir yahudi, kendisini Tanrıya ve halkına bağlayan *"ahid"*'i bozmuş³⁶⁶ kabul edilir. Her ne kadar Yahudiler, Yahudilik dışındaki din mensuplarından hıristiyan ve müslümanları *"Nuhîler"* (Bney

³⁶⁰ Bu dönemde Yahudilerin Babil'de sürgün olduklarını ve Hezekiel'in de bu dönemin bir peygamberi olduğunu unutmamak gerekir. Bkz. Schimmel, 226.

³⁶¹ Bkz. Hezekiel 8/5-15.

³⁶² Bkz. Hezekiel 8/16.

³⁶³ Bkz. Hezekiel 8/18.

³⁶⁴ Bkz. Hezekiel 9/1-6.

³⁶⁵ Kaufmann-Eisenberg, 270; Wyschogrod, 35.

³⁶⁶ Schimmel, 141; Adam, *"Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve..."*, Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I, 160.

Noah)³⁶⁷ olarak kabul etseler de, bir yahudinin bu dinlerden birisine geçmesine müsaade etmedikleri gibi, geçenleri de büyük günah işlemiş³⁶⁸ kabul edip cezalandırırlar.

Yahudi din hukukunda mürtedin şahsı ve malları hususundaki birtakım kısıtlama ve cezalarla ilgili bilgiler, daha önce mürtedin evliliği, boşanması, şahitliği, cenaze işlemleri ve tövbesi başlıkları altında verildiği için burada ayrıca vermeye gerek görülmemiştir.

Bunlardan başka her ne şekilde olursa olsun Yahudilikten ayrılmak, önceleri ancak bir takım özel kişilik hakların kaybedilmesine, ekonomik serbestlik ve bazı toplumsal paye ve sembollerin yasaklanmasına sebep olmakta iken,³⁶⁹ sonraki dönemlerde dinden ayrılmaların önüne geçmek, her fırsatta kolayca din değiştirmeleri engellemek ve toplumsal birlik ve beraberliği sağlamak amacıyla, dinden çıkanlar “ölü” kabul edilmeye ve buna göre hüküm verilmeye başlanmıştır.³⁷⁰ Mürtedin ölü kabul edilmesi kararı, Yahudilikten ayrılmanın önceden kazanılmış bütün hakların kaybedilmesi anlamına geldiğinin en büyük delilidir.

Din değiştirmiş olanların tekrar Yahudiliğe dönmek istediklerinde buna asla izin verilmemesi yönünde çıkarılan karar da,³⁷¹ yine yukarıda sayılan, din değiştirmelerin önüne geçmek ve toplumsal birliği sağlamak gibi, endişe ve gayelere matuftur.

Orta Çağ’ın karmaşık yapısı içinde irtidat çok daha farklı boyutlarda ele alınır. Zira bu çağda Yahudi toplumu, ortak ırkî özellikleri sebebiyle diğer toplumlardan ayrılırlar ve yarı otonom (özerk) politik statüye kavuşurlar. Ayrıca Ortodokslar toplum içindeki hakim

³⁶⁷ Halakhahta, Yahudi olmayanlar, dini inançlarına göre “Nuhiler” (Bney Noah) ve “Putperestler” (Avoda Zarim) olarak iki kısma ayrılırlar. Tevrat’ın Tekvin kitabının 9. Bâbında geçen yedi kanunu kalben benimseyenler ve gereklerini yerine getirenler dindar (hasid) kabul edilirler ve aynı zamanda her iki dünyada da kurtuluşa ulaşacaklarına inanılır. Ancak buna rağmen Nuhiler Yahudiliğe geçseler bile doğuştan Yahudi olanlara nispetle aşağı bir durumda kalırlar. Bunlara “Kapı dönmeleri” ya da “Tanrı’dan korkan adamlar” denilir ve Musa’nın emirlerine değil, Nuhun’kilere tabi bulunurlar. Nuhîlerin uyduğu yedi kanun şunlardan oluşur: 1. Putperestlikten kaçınmak, 2. Küfürden kaçınmak, 3. Zinadan, özellikle akrabalar arası zinadan kaçınmak, 4. Bütün münasebetlerde adil ve dürüst olmak, 5. Kan dökmek, 6. Hırsızlık yapmamak, 7. Canlı hayvanlardan et koparıp yememek. Bkz. Adam, “Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve...”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, 150-151; Renan, 146; Wyschogrod, 37.

³⁶⁸ Baki Adam, “Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslâm’a Bakışı”, *A.Ü.İ.F.D.*, XXXVII, Ankara, 1997, s. 345; Roth-Wigoder, III/212.

³⁶⁹ Bu durum, *halakhaha* göre “Yahudi dinini değiştirmiş bile olsa yine Yahudidir.” hükmünden kaynaklanmaktadır. Bkz. H. H. B.-S, III/210.

³⁷⁰ H. H. B.-S, III/210.

³⁷¹ Bu karar, İsrail devletinin resmen kurulmasından sonra 1950 tarihinde çıkarılan ve her Yahudiye İsrail’e girme yetkisi veren “Geri Dönüş Hukuku”nda geçen “Yahudi” kavramının mürtedi kapsamadığı ilkesidir. Bkz. Roth-Wigoder, III/214.

kültürel ve politik sınıf olarak buldukları yerlerde, sadece dinî bir ideolojiyi kurmakla kalmazlar, aynı zamanda da kurdukları normlardan sapma gösterenleri cezalandırmak için polis gücü ile güçlenirler. Bu şekilde toplum içindeki disiplini sağlamak ve muhalefeti susturmak için aykırı hareket edenleri lanetleyip dinden atmaya (*herem*) başlarlar. Bu çağda Yahudi toplumsal organlarınca kullanılan en etkili cezanın *herem* olduğu nakledilmektedir. Çünkü bu ceza Yahudilerin dıştan gelen ekonomik, sosyal ve dinî baskı ve boykotlara katlanmaya zorladığı gibi, aynı zamanda dinden çıkmalara veya en azından çıkanların sinagogu suçlamalarına engel olmaktadır.³⁷²

Orta Çağ'da "*herem*" cezası, başka dinlere geçenlerden çok, din içi sapkılara (Ortodoks olmayanlara) uygulanan bir cezalandırma yöntemidir. XX. Yüzyılın başlarına kadar Yahudilikten kesin olarak ayrılanlarla, Rabbinik öğretilerden birini çiğneyenler arasında ayırım yapmazlar. Bir takım iyi niyetli reform çalışmalarını dinden çıkmakla suçlayarak engellerler.³⁷³ Tevrat'ın bütün harf ve kelimeleriyle vahiy mahsulü olduğu "*Tora Min Ha-Şamayim*" dogmasına karşı yapılan eleştiriler Reform çalışmaları arasında sayılabilir. Öyle ki bu tür eleştiri ve yorum yapanların "*Kofer*", yani "*Kâfir*" sayılması Aydınlanma dönemine kadar devam eder. 1546 yılında yapılan Merano Ruhânî Meclisi, Kutsal Kitap'ın (Eski ve Yeni Ahit) Tanrı'nın vahiy olduğundan şüphe dahi edilmesini yasaklar. Bu sebeple pek çok kişi yakılarak öldürülür.³⁷⁴ Örneğin aynı zamanda bir Yahudi olan Hollandalı filozof Spinoza'nın (1632-1677) durumudur. Spinoza Kutsal Kitap içinde gördüğü tutarsızlıkları alaycı bir üslupla eleştiren yazıları sebebiyle³⁷⁵ 1656'da Amsterdam'da "*Herem*" cezasına çarptırılır ve lanetlenerek Yahudi cemaatinden atılır.³⁷⁶ Yahudilerin yanı sıra Protestanlar da Spinoza'nın "*Cehennem direği*" olduğunu söylerler.³⁷⁷

³⁷² Ellenson, 165.

³⁷³ Ellenson, 184.

³⁷⁴ Tanyu, "*Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve...*", A.Ü.İ.F.D, XIV/111.

³⁷⁵ Challeye, 124; Tanyu, *Tarih Boyunca...*, I/47.

³⁷⁶ Fikir ve davranışları sapık olarak nitelendirilip 27 temmuz 1656'da Amsterdam Sinagogu tarafından lanetlenerek, Yahudi cemaatinden atılan Spinoza'nın cemaatten atılış belgesine şunlar yazılır: "Melekler ve azizler tarafından yargılanmasının ardından biz, Baruh d'Espinoza'yı cemaatten kovuyor ve onu Kutsal Kitap'ın önünde, Tanrı'nın laneti ile lanetliyoruz. Kutsal Kitap'ta yazılı bütün lanetler onun üzerine olsun. Tanrı onu affetmeyecek ve onun ismini, anısını gök kubbenin altından silecektir. Biz, hiç kimsenin onunla, sözlü veya yazılı olarak, bulunmamasını emrediyoruz. Hiç kimse onunla aynı çatı altında bulunmayacak, ona yaklaşmayacak ve onun yazdıklarını okumayacaktır." Bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 162.

³⁷⁷ Tanyu, *Tarih Boyunca...*, I/48; Tanyu, "*Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve...*", A.Ü.İ.F.D, XIV/111.

b. Uhrevî Ceza

Hız. Musa'nın talimatlarının temellerinden olan ahiret inancı, Hız. Musa'dan bir süre sonra Yahudilerin yaşantısında görünmez olur. Milâttan önceki ikinci asırdan itibaren Filistin'de Daniel Kitabı ile ahiret gününe ve ölümlerin diriltileceğine dair inanç yeniden başlar.³⁷⁸ Yahudiliğe kıyamet ve haşır inancının Bâbil esaretinden sonra, İran tesiriyle girdiği görüşü hakimdir.³⁷⁹

Yahudi dini, cehennemi, kötöleri cezalandırmaya mahsus bir yer gibi tanımaz; fakat o derece korkunç olan asilerin atıldıkları ve geri dönemeyecekleri³⁸⁰ (Şeol) karanlıklar yatağından³⁸¹ söz eder. Öyle ki burası ölümlerin gölgeler (rephaim) halinde, canlılık belirtilerinden yoksun bir şekilde³⁸², hiçbir şey yapmadan, hiçbir şey bilmeden; aşağı yukarı tam bir yokluk içinde kaldıkları³⁸³ bir yerdir.

Mezhepler arasında görüş ayrılıkları bulunmasına rağmen,³⁸⁴ Yahudilikte ilahî ceza, inançların değil de amellerin bir karşılığı olarak görüldüğü için, mükafat gibi ceza da dünyevîdir.³⁸⁵ Üç büyük Yahudi grubundan Sadukiler, Tevrat'ta ahiretin varlığına dair bir işaret görmedikleri için kesin olarak reddederken³⁸⁶, Ferisiler yalnız muttakilerin kıyamette diriltilip Mesih'in hâkimiyetine katılacaklarına ve ebedi olarak mutlu bir dünya hayatı süreceklerine inanırlar. Yani Ba'se inanmaları da, yine bir dünya hakimiyet ve saadetine nail olmak şeklinde, bir ikinci hayat inancı olup³⁸⁷, bu da inançları sebebiyle zulme uğrayıp dünyevî bir zaferden ümitlerini kesmek zorunda kaldıktan sonra

³⁷⁸ "Ve yerin toprağında uyuyanlardan bir çoğu, bunlar ebedi hayata ve şunlar utanca ve ebedi nefrete uyanacaklar." Bkz. Daniel 12/2.

³⁷⁹ Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 229.

³⁸⁰ Ahmet Çelebi, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, (çev: Ahmet M. Büyükçınar-Ö.Faruk Harman), Kalem yay, İstanbul, 1978, s. 196.

³⁸¹ Challeye, 131; Durant-Lambelin, 38.

³⁸² Yıldırım, 17.

³⁸³ Challeye, 138.

³⁸⁴ Yahudi olduklarını söyleyen ancak diğer Yahudiler tarafından "mühtedî" kabul edilmeyen Şomronîm (Samiriler), İslâm hakimiyetine girdikten sonra öldükten sonra dirilmeyi, cennet ve cehennemi, mükafat ve cezayı benimsemişlerdir. Samirilerin Hız. Musa'dan sonra gelen peygamberleri kabul etmeyip sahte peygamberler olarak görmeleri, inançlarına da yansımıştır. Şöyle ki, yeniden dirilme gününde dindar kişi ayrılacak, sahte peygamberlerle onların peşlerinden gitmiş olanların hepsi ateşe atılarak yakılacaktır. Muttakiler ise cennetle mükafatlandırılacaklardır. Bkz. Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 143-147; Günay Tümer, *Biruni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, (D.İ.B.), Ankara, 1986, s. 231.

³⁸⁵ Şelebi, 194; Durant-Lambelin, 38; Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 196.

³⁸⁶ Bkz. *Resullerin İşleri 4-1-2; Matta 22/23-33*; Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 228; Yıldırım, 17; Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 131.

³⁸⁷ Yıldırım, 17; Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 223.

gelişmiştir.³⁸⁸ Burada ahiret inancının dindeki yerini belirtmesi açısından dikkati çeken husus, Ferisiler'in, yeniden dirilme esasını kabul ve genelleştirmesi karşısında muhalefet ederek bunu asla kabul etmeyen Sadukiler'in "dinden çıkmış olacağı" gibi düşüncelerinin bulunmamasıdır.³⁸⁹

Ancak daha sonraki dönemlerde, (ki bu özellikle İslâm hakimiyeti altında kaldıkları dönemi kapsar), Ortodoks Yahudilerin etkisiyle ahiret inancı tekrar gündeme gelmiş, bir Yahudi filozofu olan Moşe ben Meymûn tarafından inanç esasları içerisinde sayılmıştır.³⁹⁰ Bu kabulün bir sonucu olarak Mişna ve Talmud'da Tevrat'ın vahiy mahsulü olduğunu kabul etmeyenlerin ahirette nasipsiz kalacağı³⁹¹ belirtilerek, ceza ve mükafatın ötelere ait oluşu inancı da kutsal kitaplara girmiş oldu.

Bunun yanında son dönemlerde ortaya çıkan³⁹² ve Sadukilerin devamı niteliğindeki Reformist Yahudiler, Ortodoksların kabul ettiği Moşe ben Meymûn'un iman esaslarını kabul etmedikleri için, yeniden dirilme, ceza ve mükafatı reddetmişlerdir.³⁹³

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Yahudilikte din değiştirenin ahiretteki cezası konusu, Yahudi mezheplerinin ahiret inançları ile doğru orantılıdır. Zira ahiret inancını kabul etmeyen, mükafat ve cezanın bu dünyaya ait işler olduğunu söyleyenlere göre, dinden çıkmanın cezası yine bu dünyada verilir. Nitekim bunlar Yahudilerin başlarına gelen bütün bela ve musibetler, inançsızlıklarından³⁹⁴ yani Yehova'nın emirlerini tutmayıp karşı gelmelerinden kaynaklandığını söylemektedirler.³⁹⁵ Oysa ahiretin varlığını kabul edenlere göre, inançsızlığın cezası bu dünyada verilebileceği gibi, asıl karşılığı ahirette görülecektir. Örneğin, yukarıda da değinildiği gibi, Tevrat'ın vahiy mahsulü olduğunu kabul etmeyenlerin ahirette nasipsiz kalacağı³⁹⁶ düşüncesi bu inancın bir yansımasıdır.

³⁸⁸ Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 371; Durant-Lambelin, 38; Özellikle M.Ö. II. Yüzyılda mükafat ve cezanın ahirette de verileceği inancı, IV. Antiochus Epiphanes (M. Ö. 175-164)'in "inkarcıların mükafatlandırıldıkları, inananların ise şeriatı inkar etmedikleri için en korkunç işkencelerle öldürüldükleri" şiddetli zulüm döneminde yeniden gelişir. Bkz. Challeye, 144; Foakes-Jackson, I/623.

³⁸⁹ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 131.

³⁹⁰ İbn Meymun'un ahiretle ilgili kabul ettiği iman esası şudur: "Tanrı'nın istediği bir tarihte öhüler dirilecektir." Mükafat ve ceza ile ilgili olanı ise: "Tanrı emirlerini tutanları mükafatlandırır, emirlerini yerine getirmeyenleri cezalandırır." inancıdır. Bkz. Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 228.

³⁹¹ (Mişna, *Sanhedrin*, X: 1; Talmud Bavlî, *Sanhedrin*, 99a; *Avoda Zarah*, 18a) Bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 119-120.

³⁹² Reformist Yahudilik Moses Mendelssohn (1729-1786)'un başlattığı bir akımdır. Bkz. Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 242.

³⁹³ Tümer-Küçük, 252; Sarıkçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 242.

³⁹⁴ Bkz. *Hoşea* 14/2, 6; *Yeremya* 3/12-13.

³⁹⁵ Schimmel, 141; Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 117; Michel, 24.

³⁹⁶ (Mişna, *Sanhedrin*, X: 1; Talmud Bavlî, *Sanhedrin*, 99a; *Avoda Zarah*, 18a) Bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 119-120.

8. Mürtedin Tövbesi

Tövbe, her dinde olduğu gibi Yahudilikte de pişmanlık ve günahlardan arınma için bir yoldur.³⁹⁷ Başka ilahlara kulluk etmek veya Yehova'ya ortak koşmak gibi büyük günah işleyenlerin, Tanrı ile yapılan ahdi bozduklarına inanılmaktadır. Anlaşmaya tekrar bağlanmanın bir tek yolu vardır, o da tövbe etmektir.³⁹⁸ Ancak tövbe edilmesi ve bunun neticesinde de anlaşmaya tekrar bağlanması, dünyada ilahî cezanın hiç verilmeyeceği anlamına gelmez.

Yahudilikte Yehova'nın her hangi özel bir şart aramaksızın kendi özgür iradesiyle günahları affedebileceği gibi, kişisel pişmanlık şartıyla da affedebilir.³⁹⁹ *Halakhaha* göre tövbe edip Yahudiliğe tekrar dönen mürted için (Yahudiliği teknik olarak terk etmek mümkün olmadığından dolayı) özel bir törene gerek yoktur. Bununla beraber bazı sembolik hareketlerin yapılması gerektiğini söyleyen otoriteler de vardır. Bu sembolik hareketler, üç kişilik bir rabbi⁴⁰⁰ huzurunda günahlarını itiraf edip tövbe etmesi şeklinde gerçekleşir. Bu işlemden sonra Yahudi kurallarına uyacağına ve onlardan asla ayrılmayacağına dair söz vermelidir. Bazı kimseler ise mürtedin tekrar Yahudiliğe dönerken *mikvehe*⁴⁰¹ ritüel olarak dalmayı gerekli görürler. Yahudi yasaları *Marronların* ve diğer *anusim*⁴⁰²'in tekrar dine dönüşlerinde daha yumuşaktır. Onlar Yahudiliğe geçmek istediklerinde, bu istekleri derhal yerine getirilir ve topluluğa kabul edilirler.⁴⁰³ Öyle ki marranolarla evlilik konusunda çok tavizkardılar ve hiçbir engel koymazlar. Kendileri ve çocukları tam İsraili olarak kabul edilir. Ancak zaman geçtikçe tekrar eski dinlerine

³⁹⁷ Bkz. *Hoşea 14/2, 6; Yeremya 3/12-13.*

³⁹⁸ Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 228.

³⁹⁹ Yurdaydın-Dağ, 198.

⁴⁰⁰ *Rabbi*: İbranice olan "*Rabbi*" kelimesinin asıl kökü "Rav" dır. "Rav", "efendi", "üstad" demektir. "Rabbi" ise, "efendim", "üstadım" (*Yuhanna 1/38.*) anlamlarına gelmektedir. "Rabbi" terimi Miladî birinci yüzyılda, Yahudi hukukunda bilgili ve ehliyetli olan kimseler için kullanılmıştır. "Rabbi" Hz. İsa'nın yaptığı gibi Havra'da Torah'ı açıklayıp yorumlayan ve ibadetleri yöneten kimseler için (*Markos, 1/21; 6/2*) kullanılmıştır. Bkz. Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 3; Philip Stern, "*Rabbi*", *The Oxford Companion to The Bible*, (Oxford University Press), New York, 1993, s. 641.

⁴⁰¹ *Mikveh*: Kaynak suyu olan havuz anlamına gelmektedir. Bu havuza dalmak bir nevi gusül almaktır. Yahudilerde gusül, ya tamamıyla suya (mikveh) dalmak ya da akar su veya yağmur suyundan baştan aşağı yıkanmakla yapılmaktadır. Bkz. Ünal, 35; Örs, 378-379; Tümer-Küçük, 134.

⁴⁰² *Marrano* ve *anusim* kavramlarının anlamları için bkz. "*Din Değiştirme Anlamında Kullanılan Diğer Kavramlar.*" başlığı.

⁴⁰³ Roth-Wigoder, III/214.

dönmeleri mümkünken dönmeyen marranolarla ilgili hükümlerde de sertleşmeler görülür.⁴⁰⁴

İsrail devletinde, bir mürtedin yasal statüsünü belirlemek için çıkarılan kanunlar 1950'den sonraya rastlar. Bu tarihten önce mürtedin tekrar dine dönmesi, bulunduğu yerdeki en üst düzey din görevlisinin tutumuna bağlı oluyordu. 1950 tarihinde çıkarılan ve her Yahudiye İsrail'e girme yetkisi veren "Dönüş Hukuku"⁴⁰⁵'nda geçen "Yahudi" kavramının kimleri kapsadığı açık olmadığı için, İsrail hükümeti "Yahudi kimdir?" Sorusuna cevap ararken bir "Yahudi" tanımı yapmak durumunda kalır. Bunun sonucu olarak, "Dönüş hukuku"nda geçen "Yahudi" kavramının mürtedi de kapsayıp kapsamadığı ve mürtedlerin Yahudi nüfusuna kaydedilip edilmeyeceği sorunu ortaya çıkar.⁴⁰⁶ İrk, din ve milliyet faktörlerini ihtiva edecek hukukî bir formül bulamayan Tel Aviv hükümeti, dini kritere müracaat etmek durumunda kalır. Bu durumda Yahudi, "dini olan ya da dini ananelerden oluşmuş bir Yahudi toplumuna müntesip olup, başka bir dine dönmemiş kimse demektir. Bu kişi inanmış birisi olmak mecburiyetinde bile değildir."⁴⁰⁷

Dönüş hukukunda geçen Yahudi tanımının, sonraki dönemlerde İsrail'e gidip Yahudi vatandaşlığına girmek isteyen eski dönmeler için engel oluşturduğuna dair yaşanmış bir yığın örnek vardır. Bu duruma en güzel örnek 1945 yılında Karmel tarikatı⁴⁰⁸ mensubu Oswald Rufeisen olayıdır. Oswald 1922'de Polonya'da doğmuş, gençliğinde aktif bir siyonisttir. Savaş zamanında yer altında çalışmış ve Nazi katliamı sırasında Yahudilere yardım etmiştir. Ancak şartlar gereği 1942'de Hıristiyan olmasına rağmen, bağını Yahudi ırkından tamamen koparmamıştır. Hıristiyan keşişi olduktan sonra Polonyalı otoritelere İsrail'e gitmek istediğini bildirerek şöyle demiştir: "Bu başvuruyu hala bağımı koparmadığım Yahudi halkı için yapıyorum. 1942'de Katolik, 1945'de ise Manastır kurumlarına üye oldum. Ancak küçükliğimde İsrail otoritesini kabul edip bir siyonist olduğum için, daima İsrail'de bulunmak istemişimdir. Bu yolculuğu da bu sebeple istiyorum." 1962 tarihinde Daniel'in kardeşi Oswald, İsrail Yüksek Mahkemesine

⁴⁰⁴ Birnbaum, 610.

⁴⁰⁵ "Dönüş Hukuku": Yeni Yahudi devletinin 1950'de Tel Aviv'de yayınlanan temel hukukudur. Bu hukuka göre İsrail, kendi soylarından olan tüm Diaspora Yahudilerine ülkenin üyesi olma hakkını verir." Bkz. Roth-Wigoder, III/214; Poncius, 5-6.

⁴⁰⁶ Roth-Wigoder, III/214.

⁴⁰⁷ Poncius, 6.

⁴⁰⁸ Yaklaşık 1154'te Aziz Berthold tarafından Filistin'de kurulan bir Hıristiyan tarikatı. Bkz. Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 142.

Yahudiliğe kabul edilmesi için başvurmuştur. Oswald'ın Yahudiliğe kabul edilmesi demek otomatik olarak İsrail vatandaşı olması demektir. Mahkeme sözcüsü yargıç Silberg bu isteğin reddedildiğini söyledikten sonra gerekçesini de açıklamıştır. Yargıç, Oswald'ın *halakhaha* göre Yahudi olduğunu, ancak dönüş yasalarının *halakhaha* dayanmadığını, Yahudiliğin milli ve tarihsel geçmişinin esas alındığını bu nedenle de başvurunun reddedildiğini açıklamıştır. Başvurunun reddedilmesinin ardından kişinin içinde bulunacağı "büyük psikolojik sıkıntı"ya da atıfta bulunduktan sonra şunları söylemiştir: "*Bizden tarihi silmemiz ve 'Yahudi' terimini bütün insanlarımızın yüz yıllar boyunca uğruna canlarını verdiği ilahi değerleri inkâr etmemiz istenmektedir. Bunun gibi bir olay daha önce hiç olmamıştır.*"⁴⁰⁹

Yahudilikte XIX. Yüzyılda gelişen yeni oluşumların da etkisiyle "*Yahudi dönüş hukuku*"nda yer alan mürtedin tövbesinin asla kabul edilmemesi hükmüne aykırı görüşler de vardır. Din değiştiren ancak sonra pişman olup tövbe ettikten sonra gözle görülür bir şekilde Yahudi olan ve sinagoga katılıp toplumsal vergilerini düzenli şekilde veren birinin, törenlere katılabileceği; çünkü dini törenlerin kanun ile değil, geleneklerle ilgili olduğu ve törenlerin amacının da, Yahudilikten çıkmış bile olsa, bir *tövbekârın* yeni doğmuş bir bebek gibi günahsız duruma gelmesinin ifadesi olduğu söylenir. Böyle birisinin kendisini suçlu hissetmesini gerektiren bir durum bulunmadığı gibi, *Sabbath* ve Yahudi *diet* (koşer) kurallarını göz önünde bulundurarak sade bir hayat sürmesi yeterlidir. Tekrar dine dönmüş bir tövbekardan daha fazlasını ummak ve istenen törenleri yapmasında ısrar etmek, gerçek amaca (diğer mürtedlerin de Yahudiliğe dönmesi) zarar vermektense başka bir işe yaramaz. Pişman bir yahudiye geçmişte yaptıklarını hatırlatmak hiçbir işe yaramadığı gibi, çözüm de değildir. Çünkü hiç kimse yapmak istediklerinde mutlak anlamda hür değildir. Sonuçta bu görüşte olan Yahudi din adamları toplumun, "*eski din değiştiren ve pişman olup geri dönenlere, eski durumlarını ima bile etmemeleri gerektiğini*" söylerler. Bu görüşler XIX. Yüzyılın sonlarında Yahudi toplumunda din değiştirenlere karşı geliştirilen yeni bir tavrı yansıtır.⁴¹⁰

Özetle, başka bir dine, özellikle de Hıristiyanlığa girmek, kişiyi otomatik olarak Yahudi toplumundan çıkarır ve önceki tabiiyetine bakılmaksızın "*Dönüş Hukuku*"ndan faydalanamaz. Modern Yahudi yasaları açısından bir kimsenin Yahudi milletine kabul

⁴⁰⁹ H. H. B.-S, III/209; Roth-Wigoder, III/214.

⁴¹⁰ Ellenson, 181.

edilebilmesi için, Yahudiliği din olarak kabul etmiş olması yeterli olmayıp, daha önce Yahudilikten ayrılmamış olması şarttır. Yahudilikten ayrılıp Hıristiyanlığa veya başka bir dine geçmiş olmak zaten vatandaşlıktan çıkmaya yeter sebeptir. Bu kişi Yahudi olabilir ancak Yahudi (İsrail) vatandaşı asla. Bu durum tıpkı bir İngiliz Protestanının Katolikliğe girdikten sonra İngiliz oluşunun sona ermesi⁴¹¹ gibi değerlendirilir.

Yeri gelmişken şunu da vurgulamak gerekir ki; baskı altında dinini değiştirenlere tekrar dine dönmek istediğinde hiçbir şart aranmaksızın hemen kabul edilmelerine rağmen, dinde sebat edip baskılara boyun eğmek, hatta bu uğurda şehit olmak daha makbul sayılmaktadır. Her dinde olduğu gibi Yahudilikte de dininden dönmeyip şehit olanlardan gururla bahsederler. Yahudilikte ilk şehitler arasında Hannah ve oğulları, Haham Akiva ile arkadaşları sayılabilir. Aynı şekilde imânı terk etmektense ölmeyi seçen Medineli Yahudi Beni Kurayza kavminden hayranlıkla söz edilir.⁴¹²

9. Mürtedlerle İlgili Folklor

Mürtedler, Yahudi halk hikayelerinde genelde kanlarının bozuk olmasıyla suçlanırlar. Yahudi tarihinde mürtedler, eski dindaşlarına "*Gentile*"⁴¹³den daha büyük düşmanlık sergilemeleri ve düşmanlara yaranmak için Yahudiler aleyhine kötü söz ve fiili saldırılarda bulunmaları sebebiyle, çok sayıdaki anti-Semitik zulümlerin ve Yahudi toplumsal felaketlerin asıl müsebbibi olarak kabul edilirler. Bir mürtedle karşılaşıldığında üç kez yere tükürmek ve *İşaya 49/17.* cümlesini⁴¹⁴ okumak âdettendir. Mürtedlerin fiziki görünüşleri pek çok halk masalında çok gülünç durumda anlatılır. Meselâ bazılarında mürtedin hamamdaki sünnetli hali ile boynundaki haçın oluşturduğu çelişki anlatılır. Sonunda mürtedin şeytana bağlı olduğu vurgulanarak bitirilir. Özellikle Almanya'da Hıristiyanlığa geçen Yahudilerin, geçtikleri din içerisindeki samimiyetsizlikleri şu Yiddish⁴¹⁵ atasözünün temelini oluşturur: "*Bir yahudi dinini terk etmez.*"⁴¹⁶

⁴¹¹ Poncius, 6.

⁴¹² Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 98-99.

⁴¹³ *Gentile*: Dinî edebiyatta Musevî olmayan kimse, putperest. Bkz. *The Eardmans Bible Dictionary*, "Apostasy", 410; J. L. Houlden, "Conversion", *The Oxford Companion to The Bible*, New York, 1993, s. 132.

⁴¹⁴ "*Oğulların seğirtip geliyorlar; seni helâk edenler ve seni harap edenler içinden çıkacaklar*" Bkz. *İşaya 49/17.*

⁴¹⁵ *Yiddish*: İbranice ile karışık Alman lehçesi, Eşkenazi dili. Bkz. *İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü*, 1148.

⁴¹⁶ Nock, III/214.

C. YAHUDİ TARİHİNDE İRTİDAT OLAYLARI

Yahudilik, kimi Dinler Tarihçilerine göre hem ilahî kaynaklı hem de yaşayan dinlerin en eskisi olarak kabul edilmektedir. Geçmiş bir kaç bin yıl geriye giden bu dinin en önemli özelliklerinden biri, İsrailoğulları ile Tanrı arasındaki “ahd”e⁴¹⁷ kutsal kitaplarında geniş yer ayrılmasıdır. İsrailoğullarının başına gelen bütün sıkıntı ve belaların bu ahde uymayıp⁴¹⁸ dinden uzaklaşmaları, emirleri tutmamaları ve başka ilahlara kulluk etmelerinden⁴¹⁹ kaynaklandığı, hem kendi kutsal kitaplarında⁴²⁰ hem de Kur’an-ı Kerim’de⁴²¹ belirtilmektedir.

Yahudi tarihinin Yahudi inancının oluşmasında büyük etkisi olduğu bilinmektedir.⁴²² Bu açıdan Yahudi tarihinin Yahudilik için önemi çok büyüktür. Öyle ki Yahudi düşünürler, kendi tarihlerini tüm insanlığın tarihi sayar⁴²³ ve dünyanın alinyazısını kendi küçük milletlerinden ayırmazlar.⁴²⁴

Yahudi tarihine genel olarak bakacak olursak, çoğunlukla sürgün ve göçlerle neticelenen⁴²⁵ bir dizi savaş ve isyan olaylarından müteşekkil bir tarihtir.⁴²⁶ Antik Yahudi çağı hesaba katılmazsa, Yahudiler, kendi devletlerini kuruncaya kadar başka dinlerin egemenliği altında hayatlerini devam ettirmişlerdir.⁴²⁷ Bu ise önce Roma, sonra Roma imparatorluğunun resmi dini olmasıyla birlikte Hıristiyanlık ve nihayet İslâm hakimiyeti altında olmuştur. Bernard Lewis, Yahudilerin Hıristiyan ve İslâm egemenliği altındaki konumlarının aynı olmadığını söylemekte ve bunun sebebi olarak da, “*Hıristiyan egemenliği altındaki Yahudilerin, Hıristiyan bir ortamın Hıristiyan olmayan tek azınlığını oluşturmalarını; oysa İslâm egemenliği altındaki Yahudilerin, sayısız dini azınlıktan sadece birisini teşkil etmelerini*” göstermektedir. Yahudilerin çok farklı kültür ve medeniyetler içinde yaşamaları, kısmen onlardan etkilenmelerini sağlamışsa da⁴²⁸, bu

⁴¹⁷ Bkz. *Tesniye 29/14-15*.

⁴¹⁸ Schimmel, 141; Tümer-Küçük, 204; Kesler, 15.

⁴¹⁹ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 117.

⁴²⁰ Bkz. *Levililer 26/14-46; Hoşea 14/2, 6*.

⁴²¹ Bkz. *Al-i İmran 3: 77*.

⁴²² Kaufmann-Eisenberg, 267.

⁴²³ Kesler, 18.

⁴²⁴ Renan, 31.

⁴²⁵ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 8.

⁴²⁶ Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, 77.

⁴²⁷ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 8.

⁴²⁸ Challeye, 147.

durum onların dinsel ve etnik özelliklerini kaybettirmemiş⁴²⁹, aksine müşterek inanç ve ibadetler etrafında bütünleşmeleri sayesinde millî varlıklarını muhafaza etmeleri mümkün olmuştur.⁴³⁰ Yahudilerin başka kültürler içerisinde, kısmen etkilenmelerine rağmen, öz benliklerini ve temel dini inançlarını koruyabilmeleri ve tamamen asimile olmamalarını Yahudilerin birbirinden kesinlikle ayrılmayan hem din hem de millet (ırk) olma özelliklerinde aramak gerekir. Ancak burada kastedilen, iddia edildiği gibi biyolojik değil, etnik ve tarihi anlamda bir ırktır.⁴³¹

Yahudi tarihi ne kadar geriye götürülürse götürülsün, Yahudilik (hukuk sistemi olarak), tam anlamıyla, İsrailoğullarının Babil’de geçirdikleri sürgünden sonra inkişaf etmiştir.⁴³² Babil sürgününden tam 70 yıl sonra Fars Kralı Cyrus (Kurus) sürgünde olan Yahudilere dönüş izni vermesine rağmen çok küçük bir azınlık Filistin’e dönüp mabedi yeniden inşa etmiştir. Yahudilerin büyük bir çoğunluğu ise Babil’de kalıp Diaspora’ya oluştururlar. Bu durum iki ayrı Yahudi grubunu ortaya çıkarır: Bunlar Filistin’e tekrar döndükten sonra Yahuda’da ikamet edip mabed etrafında eski dini geleneklerini devam ettirenler ile Babil’de kalıp Sinagog etrafında teşkilatlanmış Diaspora cemaatidir.⁴³³ Bu ikinci cemaat Filistin’e dönenler tarafından, kutsal ve âdil bir toplumun ancak İsrail toprağı üzerinde gerçekleşebileceği ve yine Tanrı’ya ibadetin de sadece Kudüs mabedinde mümkün olacağı⁴³⁴ düşüncesinden hareketle eleştirilmişlerdir.

Kendilerini Yahudiliğin gerçek temsilcisi ve uygulayıcısı olarak gören Filistin Yahudileri, başlarına gelen tüm bu felaketlerin sebebi olarak, ilahi emirlere tam olarak uymamalarını görmüşlerdir. Bu nedenle Tevrat, eskisine oranla daha fazla Yahudilerin hayatlarında etkili olmaya başlamıştır.⁴³⁵ Bunun tabii sonucu olarak da, dinlerini terk edenler yanında başka kültürlere ait bir takım inanç ve adetleri benimseyenler⁴³⁶, koşer ve

⁴²⁹ Yurdaydın-Dağ, 168; Yıldırım, 43

⁴³⁰ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, (İnsan Yay.), İstanbul, 1998, s. 250.

⁴³¹ Poncius, 3.

⁴³² Schimmel, 149; Adam, “*Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve...*”, *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, 150.

⁴³³ Kaufmann-Eisenberg, 279.

⁴³⁴ Kaufmann-Eisenberg, 279.

⁴³⁵ Schimmel, 149; Michel, 24.

⁴³⁶ Foakes-Jackson, I/623.

Cumartesi (Sabbath=Şabat) yasağı gibi rabbinik öğretileri uygulamayıp⁴³⁷ dini yaşantılarında gevşeklik yapanlar, hain ve mürted kabul edilmeye başlanmıştır.

Konuya girmeden önce Yahudi tarihini ana hatlarıyla vermek, olaylar arasında bağlantı kurulmasında ve olayların zihinde canlandırılmasında kolaylık sağlayacaktır.

Tarihçiler arasında, Yahudi tarihi hakkında, farklı kriterler kullanılarak farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Araştırma konusunun daha iyi anlaşılmasında yardımcı olacağı düşüncesiyle, Yahudiliğin gelişim evrimi dikkate alınarak yapılmış olan sınıflandırmayı buraya almayı uygun gördük.

Yahudiliğin gelişimi dört evrede toplanmıştır:

1. İbranilerin dini. (Hz. İbrahim'den birinci mabedin tahribine (M. Ö. 586) kadar olan devre),

2. Hahamlık Yahudiliği. (Birinci mabedin yıkımından Talmud'un tamamlanmasına kadar olan devre),

3. Ortaçağ Yahudiliği,

4. Modern ve Çağdaş Yahudilik.⁴³⁸

Yahudiliğin bu gelişim evreleri de dikkate alınarak, Yahudi tarihinde İbranilerin dini ve Hahamlık Yahudiliği dönemlerinde gerçekleşen dinden dönme olayları daha da özele indirgenerek, Hz. Musa dönemi ve sonrası olmak üzere iki başlık altında, Yahudiliğin diğer iki evresi olan Ortaçağ Yahudiliği ile Modern ve Çağdaş Yahudilikte ayrı bir başlık altında değerlendirilebilir.

Hz. Musa'dan önceki dönemlerde (İbranilerin dini) gerçekleşen dinden dönmelere atıflarda bulunulmakla birlikte, olayların Hz. Musa ve sonrası dönemlerde yoğunlaşmış olması bu tasnifi zorunlu kılmaktadır. Gerek Eski Ahit'te, gerekse, aralarında üslup ve ufak bilgi farklılıkları bulunsa da Kur'an-ı Kerim'de, İsrailoğullarının Tanrı'nın emirlerine itaatsizlikleri ve ona ihanetleri geniş yer almaktadır. Bu nedenle Hz. Musa ve sonrası gerçekleşen dinden dönmeler hakkında edinilen bilgilerde bu iki kaynak temel teşkil etmektedir.

Eski Ahit'te birçok toplumsal irtidat örnekleri bulunmasına rağmen, İsrail dinini terk edenlerle ilgili bireysel irtidat örnekleri nadirdir.⁴³⁹ Özellikle Hz. Musa dönemi olmak

⁴³⁷ Ellenson, 165.

⁴³⁸ Kaufmann-Eisenberg, 268.

⁴³⁹ Foakes-Jackson, 1/623

üzere⁴⁴⁰ İsrailoğullarının her fırsatta putperestliğe kaymaları ile ilgili haberlere bizzat Eski Ahid'in değişik yerlerinde rastlamak mümkündür.⁴⁴¹ Bunun dışında genel olarak Ahab ve Elijah (İlyas)⁴⁴² zamanlarındaki geniş kapsamlı irtidatlarla birlikte,⁴⁴³ İsrailoğullarının Yahve'ye karşı ihanetleri, (kural olarak ona yapılan ibadetleri yerel ilahlara ibadetle birleştirmek veya Kenan ilahlarına yapılan ibadet şekillerine benzer ibadet etmek türünde) kendini gösterir.⁴⁴⁴

1. Hz. Musa Dönemi

Yahudilerin Filistin'e yerleşmelerinden önceki dönemler, *Musa'dan önceki İbraniler*⁴⁴⁵ şeklinde adlandırılmaktadır. Eski Ahit'te, İsrailoğullarının bu dönemlerine ait dinden çıkmaları, başka ilahlara ibadet etmeleri ve kurbanlar sunmaları ile ilgili birtakım haberler yer almaktadır. Ancak bu tapınmalar, "*hiçbir kültürü olmayan ve henüz yerleşik hayata geçmiş göçebe bir grubun, karşılarında uzun zamandır yerleşik hayat süren medenileşmiş, kültürlü milletler bulup onlardan etkilenmelerinden*"⁴⁴⁶ ibarettir. Oysa bu etkilenmeleri ve hatta yabancı kutsallıkları kabullenmeleri bile Yahudilikten veya Yehova'ya ibadetten tamamen ayrılma, yerli ilahlara tapınma anlamına gelmiyordu.⁴⁴⁷ Yukarıda da değinildiği gibi bu durum, ya Yehova'yı yerli ilahlar derecesine indirgemek veya ona yapılan ibadetleri yerel ilahlara ibadetle birleştirmek şeklinde kendini gösteriyordu.⁴⁴⁸ Zira M.Ö. IX. Yüzyıldan M.Ö. II. Yüzyıla kadar Yahudilerde baş ilah "Jhwh" yahut "Yahve"⁴⁴⁹ olmasına rağmen yabancı kutsallıklar için mâsumâne başlayan

⁴⁴⁰ Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 48.

⁴⁴¹ Bkz. *Çıkış* 32/1-8. Karşılaştırmak için bkz. *Tâhâ* 20: 85 vd.; Ayrıca bkz. *I. Krallar* 18/1 vd.

⁴⁴² Elijah (İlyas) peygamber Kral Ahab döneminde yaşamış, Baal putuna karşı halkını ve dinini korumaya çalışmıştır. Yahudi tarihinde en büyük toplu irtidatlar bu döneme rastlar. Bkz. Foakes-Jackson, I/623; Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 222.

⁴⁴³ Challeye, 138.; Foakes-Jackson, I/623.

⁴⁴⁴ Foakes-Jackson, I/623.

⁴⁴⁵ Challeye, 128.

⁴⁴⁶ Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 181-182.

⁴⁴⁷ Ünver Günay milli dinlerin yabancı kutsallıkları kendi panteonuna katmalarını, kendi milli ve dini varlığı, güvenliği ve devamlılığı açısından, mensuplarını kaybederek dağılma sürecine sürüklemek istememesine bağlamaktadır. Bkz. Günay, *Din Sosyolojisi*, 430.

⁴⁴⁸ Foakes-Jackson, I/623.

⁴⁴⁹ Demirci, *Dinlerin Dejenasyonu*, 80.

bu boyun eğme ve kabullenme, zaman içinde Yehova'nın ibadet ve dualarda ikinci planda kalmasına veya hiç gözükmemesine sebep oluyordu.

Yahudi tarihi M.Ö. 2000 yılına kadar⁴⁵⁰ götürülse de, asıl Yahudi tarihinin Hz. Musa ile başladığı söylenmektedir.⁴⁵¹ Biz burada Hz. Musa'nın Yahudi tarihi ve Yahudiler açısından önemine girmeyeceğiz.⁴⁵² Eski Ahit ve Kur'an-ı Kerim'deki bilgiler ışığında, zaman zaman karşılaştırmalar yaparak, onun döneminde Yahudilerin eski geleneklerinden olan putperestliğe dönme eğilimlerinden ve Yehova'ya ihanet kabul edilen putatapıcılıklarından bahsetmeye çalışacağız.

Firavunun zulmünden kurtulup Mısır'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra, İsrailoğulları arasında pişmanlık belirtileri kendini gösterir.⁴⁵³ Bununla da kalmayıp eski dönemlerde Yehova'yla birlikte kurbanlar sundukları Baal ve El gibi putlara özlem duymaya başlarlar. Bunun ilk örneği, Mısır'dan çıkıp Kızıl Deniz'den geçtikten hemen sonra putperest bir kavmin yanından geçerken onların putlara taptıklarını görüp onlara özenerek, Hz. Musa'dan kendileri için de bir put yapmasını istemeleridir.⁴⁵⁴ Bu olay eski inançların izinin onlar üzerinde hala devam ettiğinin en önemli göstergesidir. Hz. Musa'nın onları bu istekleri sebebiyle şiddetle kınamaktan başka yapabileceği bir şey olmadığı gibi,⁴⁵⁵ daha sonraki dönemlerde de onları, hiçbir zaman buzağıya tapmaktan büsbütün kurtaramadığı rivayet edilmektedir.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Eliade-Couliano, 285.

⁴⁵¹ Şelebi, 289; Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 211; Schimmel, 144.

⁴⁵² Hz. Musa'nın Yahudi tarihi açısından önemi; dinin kurucusu olması yanında, İsrailoğullarını Firavun'un zulmünden kurtarmıştır. Bkz. *A'râf* 7: 105; *Şuarâ* 26: 17; Necati Kara, *Kur'an'a Göre Hz. Musa, Firavun ve Yahudiler*, (Seha Neşriyat), İstanbul, 1991, s. 359.

⁴⁵³ Bkz. *Çıkış* 16/3; 17/3.

⁴⁵⁴ İsrailoğullarının düştüğü bu hataya benzer bir duruma Hz. Peygamber döneminde müslümanlar düşmüştü. Hadis özetle şöyledir: "Hz. Peygamber ile birlikte Mekke'den Huneyn'e çıkan müslümanlar, yolda büyük yeşil bir ağaca rastlayınca, kafirlerin altında ibadet ettikleri ve üzerine silahlarını astıklarını Zâtu Envât isimindeki ağacı hatırlatıp Hz. Peygamber'den kendileri için de bir Zâtu Envât yapmasını isterler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Allahu Ekber, nefsim elinde olan Allah'a yemin olsun ki siz, kavminin Musa'ya; 'Bizim için, onların ilahları gibi bir ilah yap' dediği gibi konuştunuz. Musa onlara 'siz cahillik yapan bir kavimsiniz' demişti" buyurarak aynı hataya düşmemeleri konusunda uyarmıştır. Bkz. *A'râf* 7: 138; Tirmizî, *Fiten* 18; Ali Sayı, *Firavun, Hâmân ve Kârun Karşısında Hz. Musa*, (İz Yay.), İstanbul, 1992, s. 194-196; Ebu'l-Hasan en-Nedvî, *Rahmet Peygamberi*, (İz Yay.), İstanbul, 1993, s. 317.

⁴⁵⁵ "İsrailoğullarını denizden geçirdik. Orada kendilerine mahsus bir takım putlara tapan bir kavme rastladılar. Bunun üzerine 'Ey Musa, onların tanrıları gibi bize de bir tanrı yap' dediler. Musa: 'Siz ne kadar da cahil bir toplumsunuz' dedi". Bkz. *A'râf* 7: 138.

⁴⁵⁶ Durant-Lambelin, 33.

İsrailoğulları, önceki dönemlerde en çok kurbanlar sundukları tanrıyı boğa kılığında gösterirler. Sonraki dönemlerde bu tanrıyı hatırlatan oyma putlar yaptıkları görülür. Daha Hz. Musa döneminde, Hz. Musa'nın Tur dağından gelmesi on gün gecikince endişeye kapılıp kardeşi Harun'dan⁴⁵⁷ kendileri için bir put yapmasını istemeleri, bu eskiden kalma inançlarının birer kalıntıları olsa gerektir. Harun da onların ellerindeki altınları toplayıp altından bir buzağı (ıcl) döker,⁴⁵⁸ önüne de kurbanlar için bir sunak kurar.⁴⁵⁹ Bu yaptıklarının cezası olarak Tanrı Musa'ya böyle yapanların boyunlarının vurulmasını emreder. Olay bir günde üç bin kişinin öldürülmesiyle sonuçlanır.⁴⁶⁰

Dinden dönenlerin öldürülmesinin ardından, kalanlar Filistin'e gitmek istemezler. İsrailoğullarının Musa'nın, dolayısıyla Yehova'nın emrine karşı gelişleri, 40 yıl çölde sıkıntı içerisinde başı boş dolaşmalarına sebep olur.⁴⁶¹

Sonuç olarak denebilir ki, Hz. Musa döneminde Yehova kendi kavmi olan İsrailoğullarını "güçlü kollarıyla"⁴⁶² Mısır'dan mucizevî bir şekilde kurtarmış, dönüşte ise onlardan sadece minnettarlık, sevgi ve güven istemişti. Ancak onlar kurtuluşlarını takip eden birkaç gün içinde ilk önce yiyecekler,⁴⁶³ sonra su⁴⁶⁴ ve son olarak da liderleri Musa

⁴⁵⁷ Yahudilikte heykeli yapanın olarak, Hz. Musa'nın kardeşi Harun olarak gösterilmesine rağmen, İslâm inancında buzağı heykelini yapanın Samiri adında biri olduğudur. Ancak Eski Ahit'te Samiri adının hiç geçmemesi ve heykeli yapanın Harun olarak gösterilmesi, Samiri'nin asıl adının Harun olacağı, ancak daha sonraki dönemlerde Hz. Musa'nın kardeşi ile karıştırılarak Eski Ahit'e de bu şekilde geçirilmiş olacağı belirtilmektedir. (Karşılaştırma için bkz. Çıkış 32/1-8; Tâhâ 20:85; A'raf 7: 142-145); Bkz. Ebu'l-Âla Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, III, (çev: Komisyon), İnsan yay, İstanbul, 1991, s. 241; Sayı, 216-217; Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 48-49.

⁴⁵⁸ Bu konu Eski Ahid'te şöyle anlatılır: Rab Musa'ya: "*Harun Mısır'dan zorla çıkarıp getirdiğin kavmini ifsat etti. Onlar, tavsiye ettiğin doğru yoldan ayrıldılar. Kendilerine dövme bir buzağı yaptılar. Ona secde edip, onun adına kurban kestiler.*" Bkz. Çıkış 32/1-8.

⁴⁵⁹ Örs, 21, 117-118.

⁴⁶⁰ "...Ve o gün kavimden üç bin adam kadar düştü." Bkz. Çıkış 32/18-28; Aynı olay Kur'an-ı Kerim'de: "*Ey kavimim şüphesiz siz, buzağıya ibadet etmekle kendinize kötülük ettiniz, hemen Rabbinize tövbe ediniz ve nefislerinizi öldürünüz (katlediniz).*" Bkz. Bakara 2:54. Ayette geçen "nefislerinizi öldürünüz" ifadesi hakiki anlamda değerlendirilmiştir. Bkz. Sayı, 233.

⁴⁶¹ Macarthur-JR, 36

⁴⁶² Bkz. Tesniye 4/34.

⁴⁶³ "*Ve İsrailoğullarının bütün cemaati, çölde Musa'ya karşı ve Harun'a karşı söylendiler; ve İsrailoğulları onlara dediler: 'Keşke Mısır diyarında et kazanları başında oturduğumuz zaman, doyuncaya kadar ekmek yerken Rabbin eli ile ölse idik. Çünkü bütün bu cemaati açlıkla öldürmek için bizi bu çöle çıkardınız.'*" Bkz. Çıkış 16/2-3.

⁴⁶⁴ "*Ve kavim orada susadı; ve kavim Musa'ya karşı söylenip dedi: 'Bizi, oğullarımızı ve hayvanlarımızı susuzlukla öldürmek için, niye bizi Mısırdan çıkardın?'*" Bkz. Çıkış 17/3.

ve Harun hakkında şikayet ve yakınmalara başlamışlardı. İsrailoğulları bu olayların ardından ilk fırsatta, Musa Sina dağına Tanrı'dan emirler almak için gittiğinde, tekrar putperestliğe dönmüşlerdi.⁴⁶⁵ Bilinen şu ki, Hz. Musa hiçbir zaman tüm uğraşlarına rağmen kavmini putatapıcılıktan tamamen kurtaramamıştır.

2. Hakimler ve Krallar Dönemi

Hz. Musa'dan sonra İsrailoğullarının başına geçen kimselere Yahudiler hakîm derken müslümanlar, Kur'an'da onlar için nebi kelimesinin kullanılması sebebiyle⁴⁶⁶, Yûşâ b. Nûn'dan râhip Samuel'e kadar geçen Yahudi önderleri için peygamber tabirini kullanmaktadırlar.⁴⁶⁷

Hz. Musa'dan sonra Hâkimler devrinde İsrailoğulları Kenanlıların tanrılarının tesiri altında kalırlar. Bunun sonucu olarak Kenanlıların tanrısı olan *Baal*, İsrailoğullarının birçok kasabasında, ilah olarak benimsenir.⁴⁶⁸ Pek çok yerde her iki milletin bir tek mabedi bulunmaya, o mabette hem Yehova'nın hem de Baal'in heykeli yer almaya başlar. Hatta öyle ki; zamanla Yehova da Baal olarak çağrılır duruma gelir.⁴⁶⁹ Öyleki Yahudilerin yerli halkın ilahlarından olan Astartin, Molek, Baal,⁴⁷⁰ El, Meleh⁴⁷¹ ve Dagon⁴⁷² için kendi kabilelerinin ilahı olan Yehova'ya kesilenden daha çok kurban kestikleri⁴⁷³ rivayetler arasındadır.

En açık şekilde Hz. Musa döneminde görülen altın buzağı heykeli, Hz. Süleyman'ın ölümünü takip eden yıllarda (yaklaşık M. Ö. 920) devletin ikiye ayrılmasından sonra tekrar İsrailoğullarının hayatına girer. Kuzeyde kurulan ve başşehri Şkem olan İsrail devletinin Kralı Yerobeam, ibadet gayesiyle Güneyde kurulan ve Yahuda devletinin başşehri olan kutsal Yerusâlim (Kudüs)'e gidenleri engellemek için,

⁴⁶⁵ Bkz. Çıkış 32/1-6; Macarthur-JR, 36.

⁴⁶⁶ "Musa'dan sonra, Beni İsrail'den ileri gelen kimseleri görmedin mi? Kendileri için gönderilmiş bir peygambere (nebiyyin) "bize bir hükümdar gönder ki başımıza geçsin de Allah yolunda savaşalım." dediler..." Bkz. Bakara 2:246.

⁴⁶⁷ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 217.

⁴⁶⁸ "Yine İsrailoğulları Rabbin gözünde kötü olanı yaptılar ve Baallera ve Startilere ve Aram ilahlarına ve Sayda ilahlarına ve Moab ilahlarına ve Ammon oğulları ilahlarına...kulluk ettiler." Bkz. Hâkimler 10/6.

⁴⁶⁹ Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 173.

⁴⁷⁰ Şelebi, 175; Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 181.

⁴⁷¹ Schimmel, 140; Örs, 20.

⁴⁷² Challeye, 128.

⁴⁷³ Schimmel, 140; Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 181-182.

birisi Beyt-El'e diğeri Dan bölgesine olmak üzere iki altın buzağı yaptırıp yerleştirir.⁴⁷⁴ Yahudi halkına kendilerini Mısır'dan çıkararak tanrıların bunlar olduğunu söyleyerek, onları bu putlara tapmaya mecbur eder.⁴⁷⁵

Kuzeyde kurulan İsrail devletinde durum böyle iken; Güneyde kurulan ve içinde kutsal şehri ve mabedi bulduran Yahuda devleti kralları da eski putperest inançlara dönüp Musa inancını ortadan kaldırmaya gayret ederler. Bu krallardan birisi de kral Ahazy (M.Ö. 736-716)'dır.⁴⁷⁶ Eski Ahit'te Baal'e kulluk ettiği ve halkını da bu yolda sürüklediği için İsrailin Tanrısı Rabbi öfkelenirdiği anlatılır.⁴⁷⁷

Yahudiler Hâkimler devrinde putperest inançlara tekrar dönerler. Eski Ahit'te bu dönem şöyle anlatılır: *"Ve yine İsrailoğulları Rabbin gözünde kötü olanı yaptılar. Baallara ve Astartilere ve Aram ilahlarına ve Sayda ilahlarına ve Moab ilahlarına ve Filistîlerin ilahlarına kulluk ettiler ve Rabbi bıraktılar ve ona kulluk etmediler."*⁴⁷⁸

Yine Eski Ahit'te, Krallar devrinin başlangıcında, Davud'un zevcesi Mikal'ın, Tanrı'nın rumuzu olarak beşer suretindeki putlara taptığı anlatılıyor.⁴⁷⁹

Kitab-ı Mukaddes'te peygamber Samuel döneminde Yehova'nın yolundan ayrılan ve emirlerine karşı gelen Kral Saul'dan şöyle bahsedilir: *"Saul'u kral ettiğime nadim oldum. Çünkü artık ardından döndü ve sözlerimi tutmadı..."*⁴⁸⁰

Hz. Süleyman devrinde mabed varken bile yabancı ilahlara ibadet yaygın bir durumdadır.⁴⁸¹

İsrailoğulları, yaklaşık M. Ö. 627-626 yılında peygamberliğini ilan eden Yeremya⁴⁸² döneminde dinlerinden dönüp günaha saplanırlar. Dinlerinden ayrılmakla yetinmeyip, geride kalan eski dindaşlarına vefasızlıkları ve ihanetleri artarak devam eder.⁴⁸³ Bu durumu, Eski Ahid'te kendi ismiyle yer alan kitabında, Yeremya peygamber

⁴⁷⁴ Örs, 119; Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 221.

⁴⁷⁵ "Kral danıştı ve iki altın buzağı yapıp kavme dedi: Yerusulime çıkmak sizin için fazladır; Ey İsrail, işte seni Mısır diyarından çıkararak ilahların. Ve birini Beyt-Ele yerleştirdi ve o birini Dana koydu ve bu iş günah oldu." Bkz. I. Krallar 12/28-29.

⁴⁷⁶ Foakes-Jackson, I/623.

⁴⁷⁷ Bkz. I. Krallar 22/51-53; II. Tarihler 29/19.

⁴⁷⁸ Bkz. Hakimler 10/6.

⁴⁷⁹ Bkz. I. Samuel 19/10-16.

⁴⁸⁰ Bkz. I. Samuel 15/11.

⁴⁸¹ Bkz. I. Krallar 23/12.

⁴⁸² Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 223.

⁴⁸³ The Liberty Frustrated Bible Dictionary, "Apostasy", I/78.

şöyle anlatır: “Bundan ötürü ormandan bir aslan çıkıp onları öldürecek, çölün kurdu onları telef edecek, şehirlerine karşı kaplan uyanık durup bekleyecek; oradan çıkan her adam parçalanacak; çünkü günahları çok, **döneklikleri de çoğaldı.**”⁴⁸⁴ Elinden hiçbir şey gelmeyen peygamber, Tanrı’nın yargısını önceden tahmin edip⁴⁸⁵ onları şu sözlerle uyarır: “**Seni kendi kötülüğün tedip edecek ve döneklerin seni azarlayacak.**”⁴⁸⁶

Yukarıda Yahudilikte din değiştirmelerle ilgili birkaçı verilen örneklerden başka Eski Ahit’te pek çok örnek daha vardır.⁴⁸⁷ Ancak bu örnekler ortak özellikleri itibariyle birbirine benzer oldukları için hepsinin buraya alınması uygun görülmemiştir.

3. Orta Çağ

Orta Çağ’da Avrupa’nın değişik ülkelerinde yaşayan Yahudilerin kaderi, içinde buldukları ülkeye ve idarecilerine göre farklılık arzeder. Dinî bağımsızlıkları yanında, inanç ve kültürlerinin gelişimi açısından en parlak dönemlerini, Endülüs Emevileri zamanında yaşamışlardır.⁴⁸⁸

Yahudilerin Orta Çağ’da özellikle Avrupa devletlerinde ve Rusya’da olmak üzere dinlerini yaşamak hususunda aşırı baskılara maruz kalmasına, bir de Hıristiyan misyonerlerinin Yahudileri dinlerinden döndürmek için yaptıkları çalışmalar eklenirse, irtidatın boyutlarını tahmin etmek zor olmaz. Ancak şu da var ki, Yahudilikten ayrılmaların her zaman misyoner faaliyetlerinin ya da tarihî şartların etkisiyle olmadığı, Hıristiyanlarla olan günlük etkileşimin de Hıristiyan kültürün benimsenmesine ve sonuçta Hıristiyanlığın kabulüne sebep olduğu bilinen tarihi bir gerçektir. Buna, günlük etkileşimin neticesinde Hıristiyanlığı kabul eden ve bir Hıristiyan keşişi olan Yahudi yazar *Judah ha Levi*’nin otobiyografisi⁴⁸⁹ en iyi örnek sayılabilir.

Dinî ve sivil hayatın bir olduğu, aralarında her hangi bir ayırımın bulunmadığı bir durumda da, din değiştirme geniş bir alanı kapsar. Yahudilikte, en azından son dönemlere

⁴⁸⁴ Bkz. *Yeremya 5/6*.

⁴⁸⁵ *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, “Apostasy”, 1/78.

⁴⁸⁶ Bkz. *Yeremya 2/19*.

⁴⁸⁷ Bkz. *I. Samuel 19/10-16*; Ayrıca putlara ve yabancı ilahlara tapanlarla ilgili bkz. *Hakimler 10/6; II. Krallar 23/12*.

⁴⁸⁸ Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 227.

⁴⁸⁹ H. H. B.-S, III/203.

kadar, Hıristiyanlıkta olduğu gibi kamu hayatı veya özel hayat ayırımı yoktur.⁴⁹⁰ Bu nedenle de dinde var olan her şey uygulanmadığı zaman din değiştirmenin kapsamına girebilir. Şöyle ki; “*Din değiştirme, Yahudilikten ayrılıp başka bir dine geçmekle sınırlı olmayıp, aynı zamanda rabbinik öğretilerden olan Cumartesi ile ilgili yasaklara uymamakta bu kapsamdadır.*”⁴⁹¹ denmiştir. Din değiştirmenin bu şekli, bir Yahudi bireyin hayatının kaçınılmaz olarak, toplumla içiçe olan bir dünyayı yansıtır. Bu durum rabbinik öğretilere bağlılığı bozmak olan dini sapmaların (heresy), bazı dönemler farklı algılandığının göstergesidir.

Yahudi şeriatı ve Kutsal Kitab’la uzlaşmaya çalışan İlk Yahudi-Hıristiyanların (Ebionitler) ardından, Yahudilikten ayrılanların, geçtikleri yeni dini her yönüyle vicdanlarında tam olarak kabul ettiklerini göstermek amacıyla, Yahudi karşıtı (anti-Jewish) polemik ve açıklamalarda bulunmaya başladıklarını⁴⁹² görmüştük. Aynı sürecin, belki daha yoğun ve şiddetli bir şekilde Ortacağ’da da devam ettiğini görüyoruz. Bunlar arasında, Yahudilikten ayrıldıktan sonra, Yahudiliğe karşı yaptığı eleştirileriyle meşhur olan ünlü polemikçiler: 1062’de İspanya’da Peter Alfonsi ve Köln’lü Hermann,⁴⁹³ 1240’da Paris’te Nicholas Donin, 1263’te Barselona’da Pablo Christiani,⁴⁹⁴ 1413-1414’de Tortosa’da Geronimo da Sancta Fide (Joshua Lorki) ve Almanya’da Petrus Nigri (Schwarz) sayılabilir. Bunların dışında Orta Çağ’da Yahudi dinini terk eden ancak bununla kalmayıp önceki dindaşlarına büyük kötülükler yapan meşhur mürtedlerden bazıları şunlardır: Solomon Levi, 1391’deki Yahudi katliamı sonucunda dinden çıkan Burgos hahamı, Santa Maria ve kral Juan II’nin düzenlediği bir konsülde üçler grubunun bir üyesi de olan Burgos baş piskoposu Pablo de Santa Maria (Solomon ha-Levi)’dir. Bunlar XIII. Yüzyıldan XV. Yüzyıla kadar dini tartışmalarda Yahudiliğe saldırır ve aleyhinde telkinlerde bulunurlar. Bununla da kalmayıp Yahudilere Hıristiyanlığı uygulamaları için zor kullanırlar veya kullandırılırlar.⁴⁹⁵ Özellikle Pablo de Santa Maria (Solomon ha-Levi), Burgos baş piskoposluğu gibi yüksek Kilise rütbesine getirildikten

⁴⁹⁰ Ortaylı, 132.

⁴⁹¹ Ellenson, 165.

⁴⁹² *The Encyclopedia of The Jewish Religion*, “Apostasy”, 1/38.

⁴⁹³ Cohen, 20-22.

⁴⁹⁴ Cohen, 35-37; H. H. B.-S, III/203.

⁴⁹⁵ H. H. B.-S, III/203; *The Encyclopedia of The Jewish Religion*, “Apostasy”, 1/38.

sonra, diğer Yahudileri de dinlerinden vazgeçirmek için sert kararlar alınmasında etkili olmuş bir isimdir.

XIV. ve XV. Yüzyıllar boyunca Hıristiyan İspanyası'nda Yahudi düşmanlığının (anti-Jewish) en önde gelen ismi hiç şüphesiz bir Yahudi dönmesi olan yine Burgos baş piskoposu olan Abner'dir. Abner, Hıristiyan İspanya'da Yahudilerin asimilasyonunu ilk başlatan kimse olması yanında, Papa ve Hıristiyan din adamlarını Yahudilere Hıristiyanlığa geçmeleri için yeterince baskı yapmadıkları gerekçesiyle suçladığı görülür. Böylece gönüllü mürtedler bu yolla kendilerini tatmin ederler.⁴⁹⁶

XV. Yüzyıl sonlarındaki göç dönemlerinde İspanya'dan Portekiz'e kadar olan Hıristiyan bölgelerinde eski dönemlerde Hıristiyanlığa geçmiş olanlarla baskı altında Hıristiyanlaşmış olan Yahudiler arasında ayırım yapılır. Baskılardan önce Hıristiyan olanlara dokunulmazken, sonradan Hıristiyan olup halkın *Marranos*⁴⁹⁷ dedikleri ve hala eski inançlarını gizliden gizliye devam ettirdiklerine inandıkları kişilere karşı şiddetli baskı ve takibat başlatılır. Sırf bu düşünceden hareketle, XV. Yüzyılda Yahudi asıllı dönme II. General Diego Lainez Yahudi kanı taşıması sebebiyle, aşırı tepkiyle karşılaşır.⁴⁹⁸

XVI. Yüzyılda yaşamış olan bir diğer tanınmış mürted ise, dinini değiştirdikten sonra Almanya'da Talmud'un toplatılmasını savunanlar arasında bulunan Johann Pfefferkorn'dur.⁴⁹⁹ Pfefferkorn'un Reform hareketleri sonrasında da Talmud'a yaptığı eleştiri ve saldırılar artarak devam eder.⁵⁰⁰

4. Çağdaş Dönem

Yahudilerin, Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra irtidata bakışları ve irtidat anlayışlarında önemli değişiklikler vardır. XVIII. Yüzyılın sonlarındaki olaylarla Hıristiyanlığın başlangıcında var olup Orta Çağda da kısmen devam eden dinden çıkmaya sebep olan esaslarla ilgili anlayış yıkılır. Artık bu aşamadan sonra, Yahudi olmayan Avrupa kültürüne doğru kayan toplumda Yahudi birliğinin sağlanmasının imkansızlığı

⁴⁹⁶ H. H. B.-S, III/204.

⁴⁹⁷ Bkz. Bu tezin 29-31. Sayfaları.

⁴⁹⁸ H. H. B.-S, III/204.

⁴⁹⁹ *The Encyclopedia of The Jewish Religion*, "Apostasy", 1/38.

⁵⁰⁰ H. H. B.-S, III/205.

anlaşılır.⁵⁰¹ Çünkü toplumsal birliktelik kavramının, artık bireylerin Yahudi toplumunu terk etmelerini engelleyecek veya rabbinik öğretileri gözardı etmemelerini sağlayacak potansiyele sahip olmadığı görülür. Daha da ötesi modern ulus-devletin ve onun getirdiği bireysel vatandaşlık kavramlarının yükselişi, dinî otoritelerin baskıcı güçlerini kaybetmelerine ve Yahudilerin politik özgürlüğüne izin verilmesine yol açar. Kültürel anlamda dışa açıklığın ve politik özgürlüğün gelişmesi sonucunda oluşan dinî çoğulculuğun artması ile, sürekliliğini ve kimliğini korumaya çalışan Yahudi toplumu için dinden çıkmanın sürekli artan bir olgu olduğu gerçeğinin kabullenilmesini zorunlu kılar. İşte bu dönemlere rastlayan zamanlarda Liberal Yahudilik içinde reform ve pozitif-tarihî eğilimler ortaya çıkar ve sadece Avusturya-Macaristan'da 45.000, Almanya'da ise 22.500 Yahudi Hıristiyanlığa döner.⁵⁰² Yine 1905 yılında yedi Hıristiyan misyonerin çalışmalarıyla Yahudi çocuklar ailelerinden alınıp Hıristiyan okullarında okutulurlar. Buradan mezun olanların çoğunluğu Hıristiyanlığı kabul eder.⁵⁰³ Bu rakamlar tamamıyla geçerli olmasa bile, bu dönemlerde dinden çıkma ve çok dinliliğin birkaç bireye indirgenemeyecek bir hal aldığı, fakat bunun yine de XIX. Yüzyıl Avrupa dünyasının gelişim özelliklerinden kaynaklandığının en iyi göstergesidir.

Bu çağlarda Avrupa dünyasındaki gelişmelerin aksine Rusya'da 1881-1882 yıllarında Yahudiler din değiştirmeye zorlanır ve büyük baskılara maruz kalırlar. Bu dönemde II. Alexander'a yapılan suikast da bahane edilerek büyük bir Yahudi katliamı gerçekleştirilir. I. Nicholas döneminde Yahudiler sistemli olarak Hıristiyanlaştırılırlar. Ancak bu dönemde gönüllü olarak Hıristiyanlığı kabul edenler de yok değildir.⁵⁰⁴

Ne var ki bu gelişmeler olurken, Yahudiliğin içindeki bütün grupların liderleri bu değişimleri kavramada ve onlarla mücadele etmede aynı başarıyı ve hassasiyeti gösteremezler. XIX. Yüzyılda Ortodokslar, açıkça Hıristiyanlığa dönen Yahudiler ile Cumartesi (Şabat) kurallarına riayet etmede başarısız olan ya da ihmalkâr davranan

⁵⁰¹ Jeffrey S. Gurock, "Jewish Communal Divisiveness in Response to Christian Influences on the Lower East Side, 1900-1910", *Jewish Apostasy in The Modern World*, (Ed: Todd M. Endelman), (Holmes and Meier), New York, 1987, s. 256; Ellenson, 166.

⁵⁰² Ellenson, 166.

⁵⁰³ Gurock, 255.

⁵⁰⁴ Steven J. Zipperstein, "Heresy, Apostasy, and the Transformation of Joseph Rabinovich", *Jewish Apostasy in The Modern World*, (Ed: Todd M. Endelman), Holmes and Meier, New York, 1987, s. 206-207.

Liberal veya din dışı (seküler) Yahudiler arasında bir ayırım yapmayıp her ikisini de aynı kategoride değerlendirirler.⁵⁰⁵

Bu dönemde yaşanan bazı din değiştirme tiplerini vermek, dini inanç ve yaşantının hangi boyutlarda olduğunu ve din değiştirme sebeplerini göstermesi açısından faydalı olacaktır.

XVIII. Yüzyıl Aydınlanma dönemi ile başlayan hareket beraberinde kültürel ve sosyal alanda asimilasyona sebep olur. Pek çok kimse bu ilerleme ve gelişmeleri Hıristiyan Avrupa'nın bir eseri olarak düşünmeye başlaması sebebiyle, kendi dinleri olan Yahudiliği ve kültürlerini hakir görüp dinlerini değiştirirler. Bunun tipik bir örneği entelektüel Rachel Varnhagen von Ense'dir. Yahudilikten ayrılanlardan bir kısmı, Hıristiyanlara İbranice öğreten ve İbranice'den çeviriler yapan Flavis Mithridates gibi entelektüel geçinenlerdir. Bir diğer kısım ise, Rönesans hareketini başlatanların fikirlerinden ya da İbranice'yi Yahudi öğretmenlerden öğrenen Johannes Reuchlin ve Pico della Mirandola gibi hümanistlerle kurdukları irtibat sonucu, yüzeysel anlayışla etkilenmeleri sonucu Hıristiyanlığa geçenlerdir. Orta Çağ'da ki zor şartlar her dinden insanları fırsatçı (oportünist) hale getirir. Öyle ki bu menfaat düşkünlüğü en az üç kez Yahudilikten Hıristiyanlığa ve tekrar Yahudiliğe dönen insan tiplerini ortaya çıkarır. Birkaç kez din değiştirmiş birisinden nakledilen şu sözler, o dönemde yaşanan din değiştirme sebepleri için bir fikir verebilir: "*Vaftiz yapıldı. Artık çok param olacak.*"⁵⁰⁶

Bu ve benzeri sebeplerle din değiştirmeler o kadar yaygınlaşmıştır ki, Martin Luther bile son günlerinde Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmiş olanlara güvenmediğini itiraf eder.⁵⁰⁷

XVIII. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Avrupa toplumunda bireyleri bir üst kültüre bağlayan özellikler zayıflar. Daha sonra Yahudiler Hıristiyan kültürünü özümser ve çevredekilerin dillerine uyum sağlarlar. Vaftiz, Hıristiyan toplumu tarafından bir kimlik kartı gibi istenen bir şey durumuna gelir. Yukarıda anlatılan ve sırf maddi bir çıkar elde etmek için gönüllü yapılan din değiştirmelerden farklı olarak, dönemin şartları gereği zorunlu yapılan din değiştirmelere de rastlamak mümkündür. Örneğin bir çok genç Yahudi entelektüel Avrupa toplumu ve kültürü içerisinde yaşayabilmek ve kendilerini geliştirebilmek için Yahudiliği terk edip Hıristiyanlığa geçerler. Bunlar arasında meşhur

⁵⁰⁵ Ellenson, 166.

⁵⁰⁶ H. H. B.-S, III/205.

⁵⁰⁷ H. H. B.-S, III/205.

hukukçu Eduard Gans, Ludwig Boerne ve şair Heinrich Heine sayılabilir. Berlin gibi bazı şehirlerde eski Yahudi ailelerinden yarısından fazlası Hıristiyanlığa geçer. En meşhuru Mendelssohn ailesidir. Bunların çoğunluğu irtidatı, içinde bulunulan şartlar gereği toplumda yer edinme veya kariyer için yapılması gerekli sosyal bir formalite olarak görürler. Hiçbir zaman eski dinlerini ve dindaşlarını hakir görüp küçümsemezler. Örneğin şair Heinrich Hein'in irtidattan sonraki yapıtları Yahudiliğe olan özlemi dile getirir. Yazar Benjamin Disraeli ise, Hıristiyan bir çevrede Yahudi ırkına özlemini *Tancred* romanındaki kadın kahraman Eva Tancred'e: "*Sen şu Fransızlara mı yoksa Yahudilere mi dua ediyorsun? Yoksa sen aslını unutan dönemlerden misin?*" şeklinde sorarak gösterir. Her ne zaman Hıristiyanlar Yahudileri İsa'nın çarmıha gerilmesinde yardımcı oldukları gerekçesiyle cezalandırmak isteseler, İsraili Yahudiler hep önceki Yahudilerin kullandıkları argümanları kullanırlar.: "*Varsayın ki Yahudiler İsa'yı Romalıların çarmıha germesini kabul etmeselerdi, o zaman Atonement⁵⁰⁸ nasıl olacaktı?*" Hıristiyanlar, çarmıha gerilme eyleminin Tanrı tarafından önceden belirlendiğini söyledikleri için Yahudiler: "*Öyleyse zamanını bilemediğimiz bir tarihte dünyanın yaratıcısı bunu belirlediyse, bu olaya sebep olanların suçu nedir? Niçin bizi cezalandırıyorsunuz? Ve neden inanmanız gereken şeye inanmıyorsunuz? Ülkeyi kurtaran kahramanın heykelini dikersiniz, biz insan ırkını koruduğumuz halde siz bizi cezalandırıyorsunuz.*"⁵⁰⁹ sözleriyle hem Hıristiyanlara hem de Yahudiliği terk edenlere cevap verirler.

XIX. Yüzyıla gelindiğinde yapılan maddi ve manevi baskılar, Batı ve Merkezi Avrupa'da vaftiz adeta "*giriş kartı*" konumuna gelir. Bu nedenle, o dönemde özellikle Avusturya ve Almanya'da üniversite kapıları o yıllarda Yahudilere kapalı olduğu için, pek çok Yahudi bilim adamı üniversite kariyerleri için vaftiz olurlar. Bu durum sadece üniversitelerde değil hayatın pek çok alanında etkisini gösterir ve bir çok Yahudi bu zaruretten dinlerini değiştirir. İstatistikler XVIII. Yüzyılda sadece Polonya'da 21.000 dönme olduğunu göstermektedir. XIX. Yüzyıla gelindiğinde ise tüm dünyada Yahudi

⁵⁰⁸ *Day of Atonement*: İbranice'de *yom (ha) kippur(im)* 'ın karşılığı olup Yahudi dinî takviminde "keffaret günü" olarak kutlanan önemli bir dini tören. Hz. İsa'nın insanlığın günahını affettirmek için kendini feda etmesi. "*Çünkü o günde, sizi tahir etmek (temizlemek) üzere sizin için keffaret edilecektir; RABBİN önünde bütün suçlarınızdan tahir (temizlenmiş) olacaksınız.*" (*Levililer 16:30*). Bkz. Ben Zion Wacholder, "*Day of Atonement*", *The Oxford Companion to The Bible*, (Ed. Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993, s. 156.

⁵⁰⁹ İtalik cümleler Benjamin Disraeli'nin *Tancred* isimli romanından yapılan alıntılarını göstermektedir. Bkz. H. H. B.-S, III/206.

dönmelerin sayısı 204.500 civarındadır. Ancak bunun biraz abartılı olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir.⁵¹⁰

XIX. Yüzyılda Ortodoks hahamların din değiştirme ve din değiştirenlere bakış açılarının, toplumdaki dinsel reformculara karşı olan tavırları ile çok yakından ilgili olduğu görölr.

Jacob Katz XIX. Yüzyılda meydana gelen din değiştirmelere karşı Ortodoks reaksiyonlarla ilgili olarak şunu gözlemler: “*Pek tabii ki, Ortodoks Yahudiler büyük sayılardaki Yahudilerin Hıristiyanlığa geçişi ile kederlendiler. Fakat bu geçişlerin çoğu geleneksel yaşamın terk edilmesinden sonra olduğunu gözlemleyerek, din değiştirme sebebinin Yahudilerin geleneklerine sadakatsizliklerinden kaynaklandığını düşündüler.*”⁵¹¹ Ortodoksların başlangıçta gerek Reform taraftarlarını, gerekse Kutsal Kitap veya geleneklerle ilgili eleştiri yapan herkesi dinden çıkmış olmakla suçlamasının⁵¹² arkasında yatan asıl sebebin bu düşünceler olduğu tahmin edilebilir.

Ortodoksların Reformistlere karşı olan tepkilerini en iyi yansıtan temsilcisi hiç şüphesiz XIX. Yüzyılın başlarında Macaristan’daki geleneksel Ortodoksluğun tartışılmaz lideri ve mimarı olan Hatam Sofer’dir. Hatam Sofer 1819’daki Reformistlerle karşı yaptığı Hamburg Mabedi münazarasında, kendi sözlerinin Eski Ahit sözleri olduğunu söyler. Hatam, “*These Are the Words of the Covenant*” isimli eserinin önsözünde de, gelenekçi hahamların görevlerine bağlı olmalarını, eğer güce ve yetkiye sahiplerse reformcuları Yahudi toplumundan atmaları gerektiğini ifade eder. Hatam Sofer’e göre reformcular, din adamı olmayan, sözlü hukukun otoritesini ve ilahiliğini reddeden insanlardır. Sonuçta onları dinletmemenin yolu, onlarla toplum arasına mesafe koymaktan geçer. Sofer ve onun yolunu takip edenler, açıkça başka bir dine geçenlerle Ortodoksluğu terk edenler arasında ayırım yapmayıp, “*din değiştirme*” kavramını dinden çıkıp Hıristiyan olanlar için değil, açıkça hahamlığın otoritesine isyan edenler için kullanırlar.⁵¹³

Sofer’in görüşleri, onun Orta Avrupa Ortodoksluğuna paralel olmayan rütbesinden dolayı, o devirde pek çok Ortodoks liderini etkiler. Sofer’den etkilenen bir başka düşünür Zolkiewli Haham Zvi Hirsch Chajes (1805-1855)’dir. Chajes 1845 yılında reformculara karşı büyük bir polemik başlatır. 1844’den 1946 yılına dek olan Almanya’daki Reform

⁵¹⁰ H. H. B.-S, III/206.

⁵¹¹ Ellenson, 168.

⁵¹² Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre...*, 119-121.

⁵¹³ Ellenson, 168-169.

yanlıları için *maddihim* (haddini aşanlar) ve *mumarim* (Yahudi hukukunun açık rakipleri, mürtedler) gibi Ortaçağ rabbinik edebiyatında din değiştirenler için kullanılan terimlerle saldırır. Chajes, Reform yanlısı hahamların “Eğer ebeveynler çocuklarının Yahudi toplum kurallarına göre yetiştirilmesine izin verirlerse, Hıristiyanlarla Yahudiler arasındaki, hatta tek tanrılı dine inananlarla Yahudiler arasındaki karışık evliliğin yasak olmadığı” şeklindeki görüşlerini reddeder. Chajes ve diğer Ortodoks hahamlar için bu gibi bir çözüm, Yahudi geleneğinin ciddi ve affedilmez bir şekilde erozyona uğratılması demektir. Oysa ona göre Ortodoksların kutsal görevi, gelenekten her türlü sapmalara karşı mücadele etmektir. Chajes karışık evlilik hususunda Reformistlere karşı çıkarken, sadece Yahudilerin yabancılarla evlenmesine karşı gelmekle kalmaz, Ortodokslar ile Ortodoks olmayan Yahudilerin evlenmesini de reddeder. İşi daha da ileri götürüp Ortodoksların Ortodoks olmayanların evini ziyaret etmesini yasaklar. Bunun sonucu olarak, dıştan evliliği kabul ettikleri ve Yahudi hukukunu çiğnedikleri için, Reformcu Yahudilerin şahitlikleri geçerli sayılmaz, öldüklerinde arkalarından acınmaz ve ağlanmaz, daha da ötesi çocukları *mamzerim* (gayr-i meşru) sayılır.⁵¹⁴

Ortodoks haham Jacob Ettlinger (1798-1871), Reformistlerin toplum içinde barındırılmamaları gerektiğini iddia ettikten sonra, buna güç yetirilemezse onların evlerinde yemek yenilmesinin ve onların kızlarıyla evlenilmesinin yasaklanmasını savunur ve şöyle der: “Onlarla aramızda hiçbir ortak bağ yoktur. Onlar da diğer her hangi bir dini kabul edenler gibi algılanmalıdırlar.”⁵¹⁵

Bazı Ortodoks hahamların Reformcuların dinde istedikleri bazı değişikliklerin yapılmasını savunmalarına da rastlanır. Ekonomik sebeplerle çalışmak zorunda kalanlar için Cumartesi (Şabat) yasağının kaldırılması buna bir örnektir. Ancak Chajes bu tarz düşünenlere: “Sabbath’ı alenen (toplum içinde) ihlâl eden birine yardıma çalışmak zorunda değiliz. Kutsal Bir’in ona ve onun ibadetine ihtiyacı yoktur.” Şeklinde cevap vererek, en küçük tavizi bile dinden çıkma olarak değerlendirir.⁵¹⁶

Reformculara karşı Ortodoksların bu tavrı XIX. Yüzyılın ortalarına kadar devam eder. Örneğin 1848’de Macar haham Ktav Sofer, *diet (koşer)* kurallarına titizlikle uyan, tatil dönemlerinde sinagoga giden ancak Yahudilikten ayrılmış birisine “Torah”

⁵¹⁴ Ellenson, 169-170.

⁵¹⁵ Ellenson, 170.

⁵¹⁶ Ellenson, 170.

yazmalarının satılamayacağını söyler. Gerekçe olarak da, kendisi olmasa bile çocuklarının muhtemelen Torah'a hak ettiği saygı ve onuru vermeyecek olmalarını gösterir.⁵¹⁷

Ancak yüzyılın son çeyreğinde Reform yanlılarına karşı *kullanılan mumarîm, meshummadîm ve apostate (mürted)* suçlamaları neredeyse kaybolur. Bunların yerini *meharsîm (dini tahrip ediciler)* kavramı kullanılmaya başlanır. Meharsîm nitelendirmesiyle birlikte, dinini değiştirip başka bir dine geçenlerle Reformcu Yahudiler arasında ayırım yapılır ve yapılan muamele farklı olur.⁵¹⁸

XX. Yüzyıla gelindiğinde irtidat olgusu çok karmaşık bir hale gelir. Boris Pasternak, Yahudiliği terk edenlerden birisi olduğu halde, irtidat sebebi olarak tarihsel ve sosyal gerçekleri ve zorunlulukları kesinlikle kabul etmez. Kosak (Cossaks) ise Hıristiyan Rus ordusu tarafından yapılan baskıları tarif ettikten sonra şunları söyler: “*Bu ve buna benzer olaylar din değiştirme için bir gerekçe olamaz.*” O katliamları ve anti-Semitizm hareketlerini entelektüel düzeyde reddeder. Bunların din değiştirme için bir gerekçe olamayacağı görüşündedir. Zira Yahudiler farklı zamanlarda ve II. Dünya Savaşı'nda meydana gelen Holocaust⁵¹⁹ neticesinde büyük kayıplar vermelerine rağmen dinlerinden ayrılmamışlardır.⁵²⁰

Günümüzde aşırı bireysellik ve mistisizm, bazı insanları Yahudilikten uzaklaştırmaktadır. Kendini beğenmişlik, kariyer elde etmek ve misyonerlerin vaadleri dinden dönme olayının azalarak da olsa devam etmesinde önemli rol oynadığı görülüyor. Çok dinli Yahudi milleti şimdi İsrail devletinde çok farklı statülerde yaşamaktadırlar. Yahudi milletinin tarihsel devamlılığında “*kutsal millet*” kavramı özünü kaybettiği için, artık *İsrail devleti ön plana çıkmış durumdadır.*⁵²¹

Sonuç olarak, toplumun dini ve sivil hayatı arasında bir ayırım yapamayan Ortaçağ rabbinik gelenekselciliğinin takipçileri, Modern Çağ'da rabinik yasalarını çiğneyen Yahudiler ile başka bir dine dönenler arasında bir ayırım yapmada başarısız olan bir tanımlama miras almışlardır. XIX. Yüzyılda Avrupa'da yaşayan Yahudi toplumunun sosyal, kültürel ve politik durumu bu durumun ve anlayışın değişmesine sebep olmuştur. Yüzyılın sonlarına doğru, toplum içinde kalıp onu asla terk etmeyen Reformistlerle,

⁵¹⁷ Ellenson, 171.

⁵¹⁸ Ellenson, 171-175.

⁵¹⁹ Nazilerin yaptığı Musevi katliamı.

⁵²⁰ H. H. B.-S, III/207.

⁵²¹ H. H. B.-S, III/210.

toplumu terk edip tamamen ondan çıkan mürtedleri ayrı değerlendiren önemli bir Ortodoks fikri ortaya çıkmıştır. XIX. Yüzyılın sonunda bu fikrî tekamül tamamlanmış ve pek çok haham topluma, mürtedlere karşı daha hoşgörülü ve uzlaşmacı olmaları konusunda telkinlerde bulunmuşlardır. Şu an hahamların aşağı yukarı tamamına yakını Yahudi dini Reformistleri ile toplumu terk eden mürtedleri, (ki bu ister resmi bir din değiştirme, isterse *dinsiz bir toplum (konfessionslos)* statüsünde olsun fark etmez), birbirinden ayırmışlardır. Ortodokslarca Reformistler “*günahkarlar*” olarak algılandılar da mürtedlerden farklı, toplumun resmi üyeleri olarak algılanmaya başlanmışlardır.⁵²²

Reformculara karşı girişilen bu polemik, XIX. Yüzyıl ortalarına kadar Ortodoks liderlerin reformculara karşı gösterdiği tepkinin en iyi kanıtı ve Ortodoksların Reformistleri din değiştirenler olarak kabul ettiklerinin de en açık ispatıdır. Geleneklerden en küçük sapma dahi dinden çıkma olarak değerlendirilmiş, hangi sebeple olursa olsun Tanrı'nın hiçbir emrinin çiğnenmesine taviz gösterilemeyeceği açıkça vurgulanmıştır. Reform yanlısı olanlar Hıristiyanlığa dönmeseler de, Sözlü Kanun'a ve Rabbinik Ortodoks otoritesine karşı geldikleri için *gentiles (Yahudi olmayan, yabancı)* gibi değerlendirilip bunlara din değiştirenler olarak davranılmış ve toplumdaki kovulmaları mümkün olmazsa evlerine gidilmesi, yemeklerinin yenilmesi, Yahudi dinî töreniyle evlenmeleri, ibadette Yahudiler olarak sayılmaları, Yahudi gibi gömülmeleri, Torah'ın toplu okunmasına çağrılmaları veya ölen akrabalarının ağıt ayininde yer almaları yasaklanmıştır. Yüzyılın son çeyreği ile birlikte, Reformist Yahudilere din değiştirmiş gözüyle değil, ancak ona yakın bir suçlamayla din tahripçisi (*meharsîm*) olarak bakılabilir. Aralarındaki fark din tahripçileri toplumun bir üyesi ancak sapkın zümresidir. Uygulanacak hükümler de tabii olarak mürtede uygulanacak hükümlere göre farklı olacaktır.

5. Eskatolojik İrtidat

Eskatolojik irtidat düşüncesiyle apokaliptisizm iç içedir. “*Apocalyptic*” ve “*apocalypse*” kavramları sözlükte “*örtülü ve kapalı bir şeyi açmak, örtüsünü kaldırmak; açıklamak, ilham yoluyla bildirmek...*” gibi anlamlara gelen Grekçe *apokalipsis*'ten türetilmiştir. Apokaliptik yazılar, ağırlıklı olarak Eski Ahit'e dayanır. Özellikle İşıya bölümü bu inanç ve tasavvurların kaynağıdır.⁵²³ M.Ö. 250 ila M.S. 200 yılları arası

⁵²² Ellenson, 184.

⁵²³ Ekrem Sarıçoğlu, *Dinlerde Mehdi Tasavvurları*, (Sidre Yay.), Samsun, 1997, s. 11.

apokaliptik ürünlerin verildiği en yoğun dönem olması sebebiyle bu döneme “*apokaliptik dönem*” de denilmektedir. “Tanrı’nın tek egemen olduğu, iyi ve mükemmel amacını gerçekleştirmek için sonunda dünya tarihini doğaüstü olaylarla etkileyeceği görüşü”⁵²⁴, apokaliptik düşüncenin temelini oluşturur.

Apokaliptisizme göre Tanrı, sonu çok yaklaşmakta olan bu dünya hakkındaki sırları, insanlara anlatmaları için bazı kişilere bildirmiştir. Bu kişiler söz konusu gizlilikleri, ilham ve keşifler,⁵²⁵ melekler veya rüyalar aracılığıyla öğrenip yazıya geçirirler.⁵²⁶ Dünyanın sonu ile ilgili haberlerin, çoğunlukla, inananların baskı altında olduğu dönemlerde⁵²⁷ kaleme alındığı söylenebilir. Özellikle bu, Yahudiler ve Hıristiyanlar için daha da barizdir. Yahudiler defalarca esir edilir, sürgüne gönderilir ve Romalı idariciler tarafından zulme maruz kalırlar. Hele Yunan ve Roma medeniyetlerinin üstünlüğü Yahudileri yeniden hayallerine daldırır. Bu sefer her zamankinden daha büyük bir inançla, milletlerin hakimi ve intikamcısı olarak Mesih’ten yardım beklemeye başlarlar⁵²⁸ Hıristiyanlar ise ilk üç asır içinde Romalı idareciler tarafından kovuşturulur ve zulme uğratılırlar. Yeni Ahit’in Vahiy kitabının işte böyle bir ortamda- ya Roma İmparatoru Neron’un (M.S. 54-68) son yıllarında ya da Domityan’ın (M.S. 81-96) zamanında- kaleme alındığı tahmin edilmektedir.⁵²⁹

M.Ö. 167-163 yıllarında yazılan Daniel Kitabı’nda, Yahudi irtidatının apokaliptik dramın bir parçası olduğu bildirilir.⁵³⁰ Bu dönemde kutsal yasalara karşı gelen Yahudilerin bulunacağı şu cümlelerle anlatılır: “...*mukaddes ahde karşı gazap edip istediğini yapacak ve geri dönecek mukaddes ahdi bırakanlara saygı gösterecek.*”⁵³¹

Yahudilikte eskatolojik irtidatın Yehova ile kavmi arasında yapılan ahitten uzaklaşma şeklinde olacağı şu cümlelerle anlatılır: “*Son günlerde çoğalacak ve kendileri için Tanrı’dan olmayan inançlar ortaya koyacak olan hilekarlar hakkında...Tanrı’nın şeriatını bir kenara bırakacaklar. Karılarını ilahları edinen bu adamlar, ‘Oruç diye bir*

⁵²⁴ İncil, (Yeni Yaşam Yay.), İstanbul, 1997, s. 543.

⁵²⁵ Bkz. Vahiy 1/10; 10/8-11; 17/3; 21; 10-11; 22/1.

⁵²⁶ Mehmet Paçacı, “Hadis’te Apokaliptisizm veya Fiten Edebiyatı”, İslâmiyât, I, sa: 1, Ocak-Mart 1998, ss. 35; Robert C. Dentan, “Apocalyptic Literature”, The Oxford Companion to The Bible, New York, 1993, s. 35.

⁵²⁷ Bkz. Vahiy, 1/9; 2/10, 12-13.

⁵²⁸ Renan, 34.

⁵²⁹ İncil, 543; Paçacı, 36.

⁵³⁰ Kippenberg, 1/353.

⁵³¹ Bkz. Daniel 11/30.

şey yoktur. Ne de Tanrı böyle bir şey yaratmıştır' diyecekler. Onlar Tanrı ile yaptıkları ahidden uzaklaşmışlardır...⁵³²

Sonuç olarak, eskatolojik (âhir zaman) irtidat, isminden da anlaşılacağı üzere, tarihte yaşanmış bir olay değildir. Dünyanın sonunun yaklaşmasıyla birlikte, dinden dönmelerde görülecek artışı ifade etmektedir. Bu durum, dinin ilk kaynağından uzakaşıldıkça dinî inancın zayıflayacağı düşüncesinin veya inananların şiddetli baskı altında oldukları zamanlarda, gelecek günlerin daha da kötü olacağı inancının bir sonucu olabilir.

D. YAHUDİLERİN ETKİLEŞİMDE BULUNDUKLARI İNANÇLAR

1. Yabancı Kültürleri Kabul (Helenizm)

Yahudilikte geniş çaplı ve toplu irtidatların yaşandığı dönem, hiç şüphesiz şiddetli baskı ve zulme maruz kaldıkları Helenizm çağıdır. Şimdi de Yahudilerin bu dönemdeki durumları ve dinden çıkmaya sebep olan esaslar ile irtidatın boyutları hakkında bilgi vermeye çalışalım.

Yahudiler, sürgün ya da esaret sonrası, içinde yaşadıkları kültür ve medeniyetlerle bazen uzlaşma gayesiyle isteyerek, bazen de baskı ve şiddete maruz kaldıkları için zoraki bir takım inanç ve ibadetlerinden taviz vermişler; karşı taraftan kendi inançlarına aykırı âdet ve gelenekleri benimsemişlerdir. Kimileri bu durumu içinde bulunulan şartların tabii sonucu görürken, kimileri de bunu dinden çıkmakla eşdeğer kabul etmiştir.

Her ne kadar birlikte yaşayan milletlerin kültürel etkileşimi kaçınılmaz ise de, Yahudiler sürgün edildikleri bölgelerde azınlık durumunda olup siyasi gücü ellerinde bulundurmuyorlardı. Vadedilmiş topraklara dönüp, Mesih'in önderliğinde Tanrı devletini kuruncaya kadar, dinî ve kültürel herhangi bir değişmeye ve bozulmaya uğramadan kalmak istiyorlardı. İşte bu sebepten olsa gerek, başka din ve milletlere ait, dinî olsun veya olmasın bir unsurun kabûlünü Yahve'ye sadakatsizlik olarak algılıyorlar ve bunu bir çeşit dinden dönme sayıyorlardı.

Yukarıda kısmen değinildiği gibi, Babil'de sürgün olan Yahudilere Kral Cyrus (Kurus) tarafından geri dönüş izni⁵³³ verilmesinin ardından pek çok Yahudi Filistin'e

⁵³² Apocalypse of Elijah 1/13, 14 (Paçacı, 41'den naklen).

⁵³³ Babil Sürgününde bulunan Yahudiler, M.Ö. 538 yılında Kral Cyrus (Kurus) tarafından çıkarılan bir fermanla yurtlarına dönme izni verilmiştir. Bkz. Ömer Rıza Doğrul, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, (İnkılâp Kitabevi), İstanbul, 1963, s. 176.

dönmemiş, buldukları yerde kalmayı tercih etmişlerdir. İşte “*Diaspora*” da denilen bu topluluk, çevre medeniyetlerden olan Doğu medeniyetlerinin etkisiyle kendilerine yeni bir din geliştirmişlerdir.⁵³⁴

Diaspora Yahudilerinin bu tutumunu içinde buldukları şartlarda aramak gerekir. Zira onlar, yurtlarından çıkarılıp başka kültür ve medeniyetler içerisinde yaşamlarını sürdürme zarureti ile karşı karşıya kaldıklarında iki seçenekleri vardı; ya onlarla kaynaşıp kendi kültürlerini kaybedecekler ya da kendilerini onlardan soyutlayıp içlerine kapanıp kültürlerini koruyacaklardı. İlk zamanlar başka medeniyetlerle kaynaşmak isterlerse de, hiç kimsenin bu toplulukla ilgilenmemesi hatta dışlaması sebebiyle, bu mümkün olmadı. Kendilerine başka milletler içerisinde yer edinemeyen Yahudi toplulukları, cemiyetten ayrı hayatlarını sürdürmeye başladılar. Zamanla bu durum onlar için vazgeçilmez bir gelenek haline aldı.⁵³⁵ Diaspora Yahudilerinin uzun esaret dönemlerinde bile sosyal, kültürel ve siyasî bakımdan birlik ve beraberliklerini korumalarını, onların genel karakteri olan cemiyetten ayrı ghettolarda yaşayıp müşterek bir dine sahip olmalarında aramak gerekir.⁵³⁶ Bu bağlamda Peter L. Berger’in: “*Sosyal çevresi ghettoların sınırlarıyla çevrili bir Yahudi, modern Batı ülkelerinin ‘açık toplumlarında’ yaşayan Yahudilerden din değiştirmeye daha az yatkın*”⁵³⁷ olduğu tespiti bu görüşü destekler mahiyettedir.

Yahudilerin içlerine kapanıp kendilerini diğer toplumlardan tecrit etmelerine rağmen, yabancı medeniyetlerin etkisinden tamamen kurtulmaları mümkün olamamıştır. Çünkü bu dünyada genel-geçer bir kanun vardır; güçlü ve egemen durumda olan her zaman medeniyet açısından aşağıda olanları etkiler. Ancak Diaspora Yahudilerinin etkilenmeleri tamamen egemen durumda olanın taklit edilmesi şeklinden ziyade şiddetli baskı ve dayatmalarla isteksiz bir boyun eğme şeklinde kendini gösterir. Şöyle ki çok sayıda Yahudi İskenderiye’ye yerleşerek kültürlerini, dinî yaşamlarını orada geliştirdiler. Zaman içerisinde İbranice’nin yerini Grekçe alır ve bu Yahudiler Grekçe konuşmaya, yazmaya ve dua etmeye başlarlar. M.Ö. 250 yılında İskenderiye Yahudileri Kutsal

⁵³⁴ En önemli değişiklik, hiç şüphesiz Tanrı’ya ibadetin merkezi ve olmazsa olmaz şartı kabul edilen “*mabed*”in yerine “*sinagog*”un geçmesidir. Bkz. Kaufmann-Eisenberg, 279.

⁵³⁵ Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 30-31.

⁵³⁶ Günay, *Din Sosyolojisi*, 250.

⁵³⁷ Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (İnsan yay), İstanbul, 1993, s. 87.

Yazılarını 70 kişiden oluşan bir heyet tarafından Grekçe'ye çevirir ve buna Septuagint (yani Yetmişler) adı verirler.⁵³⁸

Diaspora Yahudilerinin buldukları yerlerde tutunabilmeleri için zorunlu gördükleri bu kabulleniş, Filistin'de şiddetli reaksiyona sebep olmuştur. Yahudilikte baskı altında yapılan ilk irtidat hareketlerinin başladığı Helenistik Yahudilik döneminde, Helenizmin amacı Yahudileri IV. Antiochus Epiphanes (M. Ö. 175-164)'in hakimiyeti altında toplamaktı. Bu akımın hem dışarıdan hem de içeriden destekçileri bulunuyordu. İçeriden bu akımı destekleyen Yahudi baş papaz Jason, yasalara aykırı, gelenekleri bozucu yeni kurallar öne sürmeye başladı.⁵³⁹ Jason gençleri Helenizm'e göre eğitmek için bir lise ve bir de enstitü kurdu. Bu eğitimin sonunda herkes Kudüs'ün vatandaşı olacaktı.⁵⁴⁰ Bunların bir sonucu olarak "*Helenizm'in baskısı*" ve "*yabancı geleneklerin etkisi*" ülkenin genelinde hissedilmeye başlandı.⁵⁴¹ M. Ö. 167 yılında başka bir Yahudi hahamı Menelaos, Yahudileri Yahudi kanunlarına karşı çıkıp yeni getirilen yasalara uymaya çağırırdı.⁵⁴² Uymayanlara ise dinlerinden ayrılmaları için baskı yapılması gerektiğini söyledi.

Helenizm'in etkisinde kaldığı ilk dönemlerde Kudüs'deki Yahudi toplumunun ileri gelenleri, her hangi bir baskı olmaksızın gönüllü olarak Yahudi kanunlarını reddedip Yunan adet ve geleneklerini benimserlerken,⁵⁴³ baskı ve şiddete başvurulmasına eş zamanlı olarak itirazlar ve isyanlar başlamıştır. Bunun en bilinen örneği Yahudi filozofu Philo'nun yeğeni Tiberius Alexander'in durumudur. Kendi isteği ile din değiştirmiş olan Tiberius Alexander, üst düzey bir politikacı olmuşken, Kudüs'ün ve mabedin yerle bir edilmesinden sonra,⁵⁴⁴ yöneticilerin kendi insanlarına karşı uyguladığı baskı ve zulme tahammül edemeyip tekrar dinine dönmüş ve Romalı yöneticilere şiddetle karşı koymuştur.⁵⁴⁵

⁵³⁸ Schimmel, 154; Michel, 14.

⁵³⁹ Bkz. *II. Makkabiler 4/11*. Bkz. Kippenberg, 1/353.

⁵⁴⁰ Bkz. *II. Makkabiler 4/9*.

⁵⁴¹ Bkz. *II. Makkabiler 4/13*.

⁵⁴² Bkz. *I. Makkabiler 1/44-53; II. Makkabiler 6 1 ff.*

⁵⁴³ Jaruselam (Kudüs)'da oturanlar, özellikle hahamlar, zaten gönüllü olarak Yunan kıyafetlerini giyiyor ve sık sık *palcestra* (Yunan mabedi)'ya gidiyorlardı. (Bkz. *II. Makkabiler 4/13-15*.) Aynı şekilde baş haham Jason Tyre (Lübnan'da bir şehir)'da bulunan Hercules'e, kullanılmak üzere hediyeler ve kurbanlıklar gönderiyor, bağlılığını bildiriyordu. Bkz. Foakes-Jackson, 1/623; *The Encyclopedia of The Jewish Religion*, "*Apostasy*", 1/38.

⁵⁴⁴ H. H. B.-S, III/201.

⁵⁴⁵ Kippenberg, 1/353.

Yahudilerin Grek baskı ve dayatmalarına karşı Yudah Makkabi idaresindeki Makkabi savaşıyla başlattıkları isyan başarılı olur.⁵⁴⁶ Ancak aynı gerekçeyle daha sonra meydana gelen Mesih Bar Kochba önderliğindeki ayaklanma (M.S. 70-130 yılları arası) şiddetle bastırılır.⁵⁴⁷ Bu başarısızlığın ardından Yahudiler dünya yüzüne yayılmaya başlarlar.⁵⁴⁸

Bar Kochba ayaklanmasının bastırılmasından sonra Yahudiler üzerinde Helenizm'in baskısı daha da şiddetlenir. Suriye'deki Yunan devletinin egemenliği altına giren "Yehuda" da kurulan yeni şehirler, tapınaklar, spor faaliyet ve gösterilerinin yanı sıra; Yunanca'nın günlük dilde geçerli olması sebebiyle, Yunan örf ve âdetleri Yahudiler arasında hızla yayılmaya ve bir kısım halkın bunları benimsemesine yol açar. Böylece Yunanca duyma ve konuşmalar, sonuçta dildeki fikirlerin benimsenmesini sağlar. Bu sırada Filistin'de oturanlardan Helenizm'in tesiri dışında kalanların olduğunu söylemek neredeyse imkansızlaşır. Halkın büyük çoğunluğu bu fikirleri benimseyip aynen veya değiştirerek alırken, bir kısmı da tam anlamıyla düşmanca davranır.⁵⁴⁹ Roma imparatorluğunun Yahudiler üzerindeki baskı ve takibatı, M.S. 636 yılında bölgeye müslümanların gelmesiyle son bulur.⁵⁵⁰

Yahudilerin yabancı kültür ve medeniyetlerini kabullerinin, IV. Antiochus Epiphanes (M.Ö. 175-164)'in şiddetli zulüm ve baskı döneminde görülür.⁵⁵¹ Bu dönemde Yahudilerin bazen gönüllü bazen de baskı altında, Yunan ilahları için Tanrı'ya ibadeti terk ettikleri görülür. Ancak irtidat edenler arasında Yahudiliği tümünden reddedenler olduğu gibi, Yahudi ilahına ibadet etmekle beraber, muhafazakar Yahudilerin Yahve'ye karşı gelmek olarak kabul ettikleri, bir takım Yunan âdet ve geleneklerini kabul ederler. Bu âdetler, atletizm yapmak, *petasos* denen geniş kenarlı Yunan şapkası giymek gibi tamamen şekli olan bir takım unsurlar içermesine rağmen, böyle davranmalarına sebep, yabancı din ve milletlerin sembolü olan kıyafetleri giymenin yasaklılığı konusunda dinin açık emrinin bulunmasının gereğidir. Daha M.Ö. VII. Yüzyılda peygamber Tsefenya; "*Ve Rabbin kurbanı günü vaki olacak ki...ecnebî esvabı giyenlerin*"⁵⁵² şeklindeki sözleriyle

⁵⁴⁶ Yıldırım, 27; Kippenberg, I/353.

⁵⁴⁷ Kaufmann-Eisenberg, 279-280.

⁵⁴⁸ Challeye, 146.

⁵⁴⁹ Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 134.

⁵⁵⁰ Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 227.

⁵⁵¹ Kippenberg, I/353.; Foakes-Jackson, I/623; Kutluay, *İslâm ve Yahudi...*, 134.

⁵⁵² Bkz. *Tsefenya* I/8.

yabancılara ait kıyafetleri giyenlerin Tanrı tarafından cezalandırılacağını belirtir. Aynı şekilde Talmud'da Yahudilerin İranlılar, yani içinde yaşadıkları imparatorluğun efendileri gibi giyinmemeleri emredilir.⁵⁵³

Helenizm döneminde dinden çıkma kabul edilen pek çok husus, iman esaslarına yönelik hususlar olmayıp, tamamen içinde bulunulan şartların ortaya çıkardığı durumlar olarak görülür. Bu da yabancı kültürler içerisinde bulunan bir toplumun dış tesirlere karşı aldığı bir tedbir olabilir. Nitekim uzun yıllar ghettolarda yaşamaları bu düşünce ile yakından irtibatlıdır.

2. Hıristiyanlığa Geçişler (Ebionitler ve Sonrası)

Yahudi tarihinde, Hz. İsa'nın peygamberliğini ilan edip Hıristiyanlığın Yahudiler arasında yayılmasına kadar geçen dönemde meydana gelen din değiştirmelerin çoğunluğu, ya göçebe bir toplumun yerleşik kültürlü toplumlardan etkilenmesi (İbraniler dönemi) ya eski inançlarından olan putperestliğe tekrar dönmeleri (Hz. Musa ve sonrası diğer peygamberler dönemi) ya da tebaası oldukları devletlerin yöneticilerinin baskıları (Helenizm dönemi) şeklinde kendini gösterir. Yahudilik için en büyük tehlike, Hıristiyanlığın Yahudiler arasında hızla yayılmasıyla başlar. Yahudiler iki temel sebepten Hıristiyanlığa geçiyorlardı: Birincisi, bütün Yahudi tarihi boyunca, özellikle zulüm devirlerinde, büyük bir ümitle bekledikleri⁵⁵⁴ kurtarıcı bir Mesih'in gelmemesi, bazı Yahudilerin hiçbir zaman gelmeyeceği gibi bir düşünceye kapılmalarına sebep oluyordu. Bir diğer sebep ise, Hz. İsa'nın tebliğini Yahudi toplumuna yöneltmesi, insanları Yahudi şeriatına uymaya çağırması idi.

Hz. İsa Yahudi toplumu içerisinde ortaya çıkmış, programını bir Yahudi peygamberinin programı gibi açıklamıştır.⁵⁵⁵ İsa hiçbir zaman yeni bir din ve şeriat getirdiğini iddia etmemiş, aksine Yahudi hukukunu tamamlamak üzere gönderildiğini söylemiştir.⁵⁵⁶ Ancak daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlar Yakub'un önderliğinde M.S.

⁵⁵³ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 47.

⁵⁵⁴ Kaufmann-Eisenberg, 277.

⁵⁵⁵ Abdullah et-Tellü, *Hataru'l-Yahudiyetü'l-Alemye 'Ale'l-İslâm ve'l-Mesihyye*, (el-Kutübü'l-İslâmî), Beyrut, 1979, s. 28; Yurdaydın-Dağ, 187.

⁵⁵⁶ "Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim." Bkz. *Matta 5/17*.

49'da toplanan ilk konsil (Kudüs Konsili)'de, dört mesele dışında⁵⁵⁷ Tevrat'ın hükümlerine ruhsat getirilmiştir. Bu tarihten itibaren Hıristiyanlık dini teşekkül etmeye ve Yahudilikle kesin hatlarla ayrılmaya başlamıştır.⁵⁵⁸

Bu tarihlerden sonra, Hıristiyanlığın, özellikle paganlar olmak üzere Yahudi dünyası dışında değişik kesimler arasında yayılmasıyla birlikte Hıristiyanlığa geçmek suç ve irtidat kabul edilmeye başlanmıştır.⁵⁵⁹ Hıristiyanlık dini, ilk dönemlerinde Hıristiyanlığa geçen Yahudilerin Kudüs'deki mabedde Yahudiler gibi ibadet etmeleri sebebiyle⁵⁶⁰ bir Yahudi mezhebi gibi algılanmış, Hıristiyanlığa geçenler de din içi heretikleri (*minim*) gibi değerlendirilmiştir.⁵⁶¹

Daha önce geçtiği gibi, Yahudilikten ilk geniş kapsamlı irtidat (M.Ö. 168-165) tarihleri arasında Makkabiler ayaklanması öncesinde meydana gelen olaylar sonucunda gerçekleşmiştir. Bu da çoğunlukla Kudüs'teki Yahudi toplumunun ileri gelenlerinin, Helenistik yaşam şeklini benimseyip, kendi geleneksel örf-âdet ve geleneklerini terk etmeleri şeklinde olmuştur. Ancak bu dönemde gerçekleşen din değiştirmelerinin şekli ve yapısı itibarıyla gerçek bir irtidat olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği tartışmalı olduğu için, Yahudi yaşam tarzını ilk terk edenler ve apostat (mürted) kabul edilenlerin Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmiş olan ilk Yahudi-Hıristiyanlar olduğu söylenmiştir.⁵⁶² Bu ilk Yahudi-Hıristiyanların Yahudi şeriatı ve Kutsal Kitab'la uzlaşma gayretleri sonuçsuz kalmıştır. ikinci yüzyılın ortalarından sonra hem Hıristiyan hem de Yahudi otoriteleri tarafından bu çalışmalar kabul görmemiş, artık Sinagog ile Kilisenin yol ayrımı kaçınılmaz olmuştur. Yahudilikten ayrılan ilk Yahudi-Hıristiyanlar'ın Yahudi hukukunu yüz üstü bırakıp, inkarnasyon ve Teslis dogmaları sebebiyle putperest karakterli (*avodah zarah*) kabul edilen Hıristiyanlığa geçmeler Yahudilerce *irtidat* (apostasy) olarak yorumlanmıştır.⁵⁶³ *Resullerin İşleri 21/21*'de geçtiği şekliyle, Yahudi-Hıristiyanların lideri James (Yakub) ve onun takipçileri Ebionitler; "*Yahudi hukukundan döndüğünü iddia*

⁵⁵⁷ Hıristiyanların Tevrat'ın hükümlerinden bağlayıcı kabul ettikleri dört mesele şunlardır: "*Ancak putlara sunulup murdar hale gelen etlerden, cinsel ahlaksızlıktan, boğularak öldürülen hayvanların etinden ve kandan sakınmaları gerektiğini onlara yazmalıyız.*" Bkz. *Resullerin İşleri 15/20*.

⁵⁵⁸ Adam, "*Tevrat'ın Tahrifi Meselesine...*", A.Ü.İ.F.D, 360.

⁵⁵⁹ H. H. B.-S, III/202.

⁵⁶⁰ Yurdaydın-Dağ, 193-194.

⁵⁶¹ Adam, "*Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve...*", A.Ü.İ.F.D, 346.

⁵⁶² *The Encyclopedia of The Jewish Religion*, "*Apostasy*", 1/38

⁵⁶³ H. H. B.-S, III/202.

ederek, Havarî Pavlus'u reddederler." Talmud'da adı geçen en meşhur mürted Rabbi Akiva'nın ve Rabbi Meir'in çağdaşı olan Elisha ben Avuyah'tır. Elisha'nın irtidatından sonra hahamlar onu reddederek *Aher* (başka biri, yabancı) olarak değerlendirmişlerdir. Başlangıçta Yahudiler, zulmedilmiş bir azınlık psikolojisiyle, özellikle Hıristiyanlığa geçiş olan irtidatı, *ihamet* ve *zafiyet* olarak değerlendirmişlerdir. Ancak sonraki dönemlerde dinden dönenlere karşı beslenen düşmanlık, mürtedlerin geçtikleri yeni inançlarını her yönüyle vicdanlarında tam olarak kabul ettiklerini göstermek amacıyla, Yahudi karşıtı (anti-Jewish) polemik ve açıklamalarda bulunmalarıyla artmıştır.⁵⁶⁴

İlk Yahudi-Hıristiyanların ardından, Havarî Pavlus'un büyük katkılarıyla, Hıristiyanlık Yahudilikten tamamen ayrı bir din olarak görülmeye başlanmıştır. Pavlus, Hıristiyanlığı İsa'nın aksine paganlar ve diaspora Yahudileri arasında yaymaya başlamasıyla bu din büyük oranda yön değiştirmiştir. Yahudilikten Hıristiyanlığa geçişler sonraki dönemlerde de devam etmesine rağmen, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde var olan sebepler tamamen değişmiştir. Hıristiyanlığın Roma imparatorluğunun resmi dini olmasının ardından, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinde birinci derecede suçlu görülmesi sebebiyle, Yahudiler için zulüm ve işkence dönemleri başlamıştır. Bu dönemlerde Yahudiler, dinlerinden dönmeleri için sistemli olarak yapılan baskı ve asimilasyona tahammül etmeye çalışmışlar ve bu baskılara karşı çıkmak için birlik olma gereğini duymuşlardır. Bu baskılar Hıristiyanlık ve Yahudilik arasındaki temel inançların ayrılmasıyla şiddetlenmiştir. Bu durum Yahudilere apostasy (irtidat) ile proselytizm (başka bir dinden Yahudiliğe geçiş, ihtida) arasında dinî ve ahlakî ayırım yapmalarını sağlamıştır. Şöyle ki, Yahudi teori ve uygulamalarında görüleceği gibi proselytizm; Yahudiliğe tam ve kesin bir kabul ile bağlanma, inanç ve sadakatle tarihi kabul etme anlamlarına gelirken irtidat, daha çok Hıristiyan misyonerlerinin durumuna göre şekillenmiştir. Hıristiyan misyonerler Yahudilerin Hıristiyanlaşmasında genellikle ya onlara sosyal statüler vaatmişler, ya da Hıristiyanlığı kabul etmedikleri zaman işkence ve katliamlara maruz kalacakları tehdidinde bulunmuşlardır. Bir mürted olan Burgos hahamı Abner gibi saygınlığı olan biri bile XIV. Yüzyıldaki irtidatın başlangıcının yapılan işkenceler olduğunu söyler ve şöyle devam eder: "*İçinden geldiğim Yahudi halkımın açlığını ve*

⁵⁶⁴ The Encyclopedia of The Jewish Religion, "Apostasy", 1/38.

*sefaletini gördüm. Bu insanlar daha önce sahip oldukları onurlarını kaybetmişlerdi. Onlara yardım edecek hiç kimse de yoktu.”*⁵⁶⁵

Yahudiler bu dönemlerde de Mesih beklentileri ve gelecekte Tanrı'nın krallığını kurulacağı ümitleriyle⁵⁶⁶ ayakta durmaya ve Hıristiyanlık karşısında direnmeye çalışmışlardır.

3. İslâm'a Geçişler

İslâm'ın geldiği dönemde Arabistan'da az sayıda Yahudi bulunuyordu. Bunların, Peygamberin yaşamı sırasında oynadıkları rol bir yana, Yahudi tarihinde fazla bir önemleri olmayıp bilinmeden kalmışlardır.⁵⁶⁷ Müslümanlarla Yahudilerin karşılaşmaları ve ilk ciddi temasları, Medine'ye hicretten (M. S. 622) sonraki dönemlere rastlar.⁵⁶⁸ Yahudilerin en yoğun olarak buldukları yer Medine'dir. Hicretten sonra Medine nüfusunun yarısını Yahudiler oluşturmaktadır.⁵⁶⁹

Henüz Hz. Peygamber gönderilmeden önce, Yahudiler arasında Arap Yarımadasında bir peygamberin geleceği biliniyordu.⁵⁷⁰ Ancak peygamberin İsrailoğulları içinden çıkacağına inanılıyor ve bununla da övünülüyordu.⁵⁷¹ İşte bu söylentilerin yaygın olduğu ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilan ettiği sırada, Medine'de Yahudiler bulunmakta ve üç büyük kabile halinde yaşamaktaydılar. Bunlar; Kaynuka, Nadir ve Kurayza Oğullarıydı.⁵⁷²

Müslümanlar Medine'ye hicret ettikten sonra kible olarak Kudüs'e yöneliyorlardı. Bu durum bazı Yahudilerin: "*Muhammed dinimize uymuyor ama kiblemize uyuyor.*"⁵⁷³ gibi sözleri Hz. Peygamberi ve müslümanları rahatsız etmekteydi. Nihayet hicretin ikinci yılında (11 Şubat 624) kible Allah tarafından gönderilen bir âyetle⁵⁷⁴ Kudüs'ten Mekke (Ka'be)'ye çevrilmiştir. Kiblenin değiştirilmesi, Hz. Peygamberin daha önceki

⁵⁶⁵ H. H. B.-S, III/203.

⁵⁶⁶ H. H. B.-S, III/203.

⁵⁶⁷ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 90.

⁵⁶⁸ W. Montgomery Watt, "*Hz. Muhammed*", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, (çev: İlhan Kutluer), İstanbul, 1997, s. 59; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, I, (çev: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yay., İstanbul, 1983, s. 176.

⁵⁶⁹ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul, 1991, s. 570.

⁵⁷⁰ Ebû Muhammed Abdu'l-Melik b. Hişam, *Muhtasarı Sîretü İbn-i Hişam*, I, Kahire, 1994, s. 225.

⁵⁷¹ et-Tellü, 39.

⁵⁷² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I/199.

⁵⁷³ D.G.B.İ.T., (Çağ Yay.), I, İstanbul, 1992, s. 286.

⁵⁷⁴ Bkz. *Bakara 2 144*; Kiblenin değiştirilmesi Yahudilere yabancı bir konu değildir. Yahudi tarihinde bunun örnekleri vardır. Bkz. *1. Krallar 8/29-30*; *Daniel 6/10*.

peygamberlerin kıblesini reddetmekle suçlanmasına neden olmuştur. Allah teala bu değişikliğin sebebini “*Peygambere uyanla, ökçesi üzerine dönenleri birbirinden ayırma*”⁵⁷⁵ gayesi taşıdığını bildirmiştir.⁵⁷⁶ Bu olayla İslâm dini diğer Sami geleneğe dayanan Yahudilik ve Hıristiyanlıktan kesin olarak ayrılmıştır.⁵⁷⁷

Kıblenin değiştirilmesi dahil olmak üzere, müslümanların kısa sürede güçlenmeleri ve savaşlarda Mekke putperestlerine karşı başarılar elde etmelerine bir de Abdullah b. Selâm⁵⁷⁸ gibi bazı önde gelen Yahudi dinî liderlerinin İslâm dinine geçmeleri eklenince, Medine’de yaşayan üç büyük Yahudi kabilesiyle ilişkiler kısa süre sonra bozulur. Yahudilerin Hz. Peygamber’in risaleti boyunca, ona ve müslümanlara karşı takındıkları düşmanca tavır devam eder. Bu düşmanca tavırlar arasında Hz. Peygamber’in risaleti hakkında şüpheler uyandırmak,⁵⁷⁹ müşriklerle birlik olup müslümanlara tuzak kurmak,⁵⁸⁰ Hz. Peygamber’i öldürmek için fırsat kollamak ve müslümanlarla yapılan anlaşmalara en kritik anlarda ihanet etmek sayılabilir.⁵⁸¹ Bernard Lewis Kur’an-ı Kerim’de Yahudilere Hıristiyanlara nazaran daha katı ve sert bir dil kullanılmasını, bu dönemde Hz. Peygamber ile Yahudiler arasındaki ilişkilerin bozuk olmasından ileri geldiğini söylemektedir.⁵⁸² Ki şu âyet bu görüşü destekler özelliindedir: “*İnsanların, imân edenlere düşmanlık bakımından en şiddetlisini, Yahudiler ile şirk koşanları bulacaksın. Onların, imân edenlere sevgi bakımından en yakın olanlarını da: ‘Biz Hıristiyanlarız’ diyenleri bulacaksın...*”⁵⁸³

Yukarıda saydığımız üç Yahudi kabilesinden ilişkilerin ilk bozulduğu kabile Beni Kaynuka’dır. Hicretin ikinci yılında meydana gelen olaylarda, ilişkilerin bozulmasına sebep, kabilenin bir üyesinin müslüman bir kadına sataşması gösterilir. Bu olay sonunda kuşatmaya alınan Kaynuka kabilesi, Medine’yi terk etmek zorunda kalır.⁵⁸⁴

⁵⁷⁵ Bkz. Bakara 2:136-145.

⁵⁷⁶ Osman Güner, *Resûlullah’ın Ehl-i Kitap’la Münasebetleri*, (Fecr Yay.), Ankara, 1997, s. 230-231.

⁵⁷⁷ Watt, “*Hz. Muhammed*”, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I/59.

⁵⁷⁸ Hz. Peygamber döneminde Müslüman olan Yahudi asıllı Abdullah b. Selâm, o dönemin önde gelen Yahudi din alimidir. Müslüman olmadan önceki ismi el-Husayn b. Selâm iken, Hz. Peygamber Abdullah şeklinde değiştirir. Bkz. Abdurrahman Hasan el-Meydanî, *Mekâyidü Yahudiyye*, (Dâru’l-Kalem), Beyrut, 1982, s. 42; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I/574; Tanyu, *Tarih Boyunca...*, I/83.

⁵⁷⁹ Bkz. Bakara 2:91; Al-i İmran 3:72, 183.

⁵⁸⁰ Bkz. Nisâ 4:51.

⁵⁸¹ Güner, 297-298.

⁵⁸² Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 21.

⁵⁸³ Bkz. Mâide 5: 82.

⁵⁸⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, (çev: Ruhi Özcan), Beyan Yay., İstanbul, 1994, s. 106; et-Tellü, 44.

Nadir Oğulları ise Hicretin dördüncü yılında Hz. Peygamber'i öldürmek için tuzak kurarlar, fakat başarısız olurlar. Müslümanlarla yaptıkları ahitlerinde durmadıkları için hepsi esir alınır, ancak sonra bütün üyelerinin mallarıyla birlikte Medine'den ayrılmalarına izin verilir.⁵⁸⁵

Nadir Oğullarının Medine'den çıkarılmalarından bir yıl sonra Kurayza Oğulları, Hendek savaşı öncesinde Hz. Peygamber'e verdikleri "*şehri birlikte savunma*" sözlerinde durmayıp düşmanla işbirliği yaparlar. Savaş sonrasında hakem tayin edilen Sa'd b. Muaz, onlara Tevrat'ın bu konudaki hükmünü uygular.⁵⁸⁶ Tevrat bu konuda: "*Bir şehre karşı cenk etmek için ona yaklaştığın zaman, onu barışıklığa çağıracaksın...Ve eğer seninle musalaha etmeyip cenk etmek isterse, o zaman onu muhasara edeceksin; Ve Allahın Rab onu senin eline verdiği zaman, onun her erkeğini kılıçtan geçireceksin. Ancak kadınları ve çocukları ve hayvanları ve şehirde olan her şeyi, bütün malını kendin için çapul edeceksin...*"⁵⁸⁷ şeklinde hüküm vermiştir.

Bu anlatılanlar gösteriyor ki, Medine'de yaşayan Yahudilerin şehirden sürülmeleri ya da cezalandırılmaları, tamamen onların işledikleri suçlar ve sözlerinde durmamalarından kaynaklanmaktadır. Özellikle ölüm cezasının, Kurayza Oğullarında olduğu gibi olay toplumsal boyut kazanmadıkça uygulanmadığı görülür. Suçun şahsiliği prensibine uyup, münferit hareketlerde sadece suçu işleyen cezalandırılır. O dönemde, Sellam b. Ebi'l-Hukayk işlediği bir suç sebebiyle, Ka'b b. Eşref ise İslâm ve müslümanlar aleyhine yazdığı hiciv şiirleri sebebiyle ölümle cezalandırılırlar.⁵⁸⁸

Hz. Peygamber döneminde Yahudilerle ilişkilerin bozuk olması sebebiyle, bu dönemde Arabistan'da yaşayan Yahudiler arasında İslâm'a geçenlerin sayısı çok az olduğu rivayet edilmektedir.⁵⁸⁹ Bunlar arasında en ünlüsü hiç şüphesiz Abdullah b. Selâm'dır. İbn Selâm gibilerinin⁵⁹⁰ Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesinde büyük katkıları olur.⁵⁹¹ Ancak bunların yanında samimi olmayıp müslümanlarla ilgili haberleri Yahudilere veya münafıklara iletme ya da müslümanlar

⁵⁸⁵ D.G.B.İ.T., I/416; et-Tellü, 46.

⁵⁸⁶ Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, I, (çev: Salih Tuğ), İFAV, İstanbul, 1995, s. 174.; Hamidullah, *İslâm Tarihine Giriş*, 110.

⁵⁸⁷ Bkz. *Tesniye 20/10-14*.

⁵⁸⁸ Hasan, I/178; et-Tellü, 21.

⁵⁸⁹ M. Perlman, "*Apostasy (Apostasy to İslâm)*", *Encyclopedia Judaica*, III, Jarusselam and New York, 1971-1972, s. 211

⁵⁹⁰ Abdullah b. Selâm'dan başka Hz. Peygamber döneminde Sa'lebe b. Sa'ye, Useyd b. Sa'ye, Esed b. Ubeyd gibi bazı Yahudiler samimi Müslüman olmuşlardır. Bkz. Ahmet Sezikli, *Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, (T.D.V), Ankara, 1997, s. 51.

⁵⁹¹ Perlman, III/211

arasında nifak çıkarmak⁵⁹² gibi kötü niyetlerle İslâm'a geçenler de vardır. Hz. Peygamber'e ait haberleri Yahudilere ulaştıran Malik b. Ebî Kavkal, Rifaa b. Zeyd, Silsile b. Berham gibi Yahudi din alimleri bunlar arasında sayılabilir.⁵⁹³

Müslümanlar M.S. 636 yılında Suriye ve Filistin'i ele geçirmeleriyle birlikte, buralarda Sami kökenli Araplaşmış (müsta'ribe) halk çoğunlukta idi. Yönetimin müslümanların eline geçmesi çok sayıda Yahudinin İslâm'a girmesinde etkili olmuştur. Bazı araştırmacılar, bunların İslâm'ı hemen kabul etmelerini, önceki yöneticilerden nefret etmelerine veya zaferin ganimetlerini paylaşmak istemelerine bağlamaktadır.⁵⁹⁴ Ancak Yahudi topluluklarının müslüman egemenliği altında yaşadığı yüzyıllarda, önemli sayıda Yahudinin İslâm'a geçtiği düşünülürse, tamamının bu iki sebeple İslâm'ı kabul ettiğini söylemek zordur.

Bu dönemde meydana gelen din değiştirmelerin boyutu hakkında söz söyleyip fikir yürütmek oldukça zordur. Bunun sebebi; *"Müslüman yazarlar bu konuyu pek anılmaya değer bulmazken, Yahudi yazarlar böylesi acılı bir konuyu deşmemeyi yeğlemişlerdir. Hıristiyanlardan farklı olarak, müslümanlar için, Yahudilerin kendi dinlerini kabul etmesinin özel teolojik bir anlamı yoktur. Bu durum olsa olsa imânlarının insanlık arasında yayılmasının kaçınılmaz -ve nispeten küçük- bir parçasıdır"*⁵⁹⁵

Yine de bu dönemde İslâm'a geçen tanınmış birkaç simadan bahsetmek gerekirse; ilk sırada Ka'bu'l-Ahbar (ö. 652) ile Vehb b. Münebbih (ö. 728)'ten söz etmek gerekir. Her ikisi de Yahudi asıllı Yemenlidir. Ka'b'ın, muhtemelen Hz. Ömer zamanında 638 dolaylarında İslâm'a geçtiği tahmin edilmektedir. Kutsal Kitap ve Yahudi geleneği konusunda allame kabul edilen Ka'b, bazı müslümanlarca Yahudi öğelerini (İsrailiyat) İslâm'a sokmaya çalışmakla suçlanır.⁵⁹⁶ Vehb b. Münebbih ise Emeviler döneminde 'İlmu'l-Evâil (insanların menşei) konusunda çalışan ve İslâmî eserlerde adı sıkça geçen erken dönem nakilcilerden birisidir. Gerek Hıristiyan gerekse Yahudi kaynaklar üzerinde bir otorite olarak ün salmıştır. Hatta İsrailiyatla ilgili bilgilerin yer aldığı *Kitabu'l-*

⁵⁹² Bir kısım Yahudi din alimi, dine yeni giren Müslümanları dinleri hakkında şüpheye düşürmek için, Yahudileri İslâm'ı kabul edip sonra tekrar ayrılmalarını tavsiye ediyordu. Bu durum bir âyetle haber verilmiştir: *"Ehl-i Kitaptan bir grup, 'Mü'minlere indirilmiş olana sabahleyin (görünüşte) inanıp akşamleyin inkar edin. Belki onlar (böylece dinlerinden) dönerler.'* dedi." Bkz. *Âl-i İmran* 3:72.

⁵⁹³ Sezikli, 54.

⁵⁹⁴ Laura Veccia Vaglieri, *"Raşid Halifeler ve Emevi Halifeleri"*, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, (çev: İlhan Kutluer), İstanbul, 1997, s. 74.

⁵⁹⁵ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 109-110.

⁵⁹⁶ Perlman, III/211; Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 113-114; D.G.B.İ.T., I/577.

İsrailiyyat isimli eser kendisine mal edilir.⁵⁹⁷ Bu özelliği sebebiyle Vehb b. Münebbih'in verdiği bilgiler İslâm dünyasında şüphe ile karşılanır.⁵⁹⁸

Bunların dışında İslâm toplumunda, Abdullah b. Sebe, İbn Killis⁵⁹⁹ ve şair İbn Sahl gibi bazı önemli şahsiyetlerin Yahudi dönmesi ya da Yahudi kökenli oldukları bilinmektedir. Ve yine XII. Yüzyılda İslâm dünyasında üç önemli şahsiyetin Yahudilikten İslâm'a dönüşünden bahsedilir. Bunlar filozof Ebu'l-Bereke Hibetullah b. Malkael Bağdadî (1077-1164), şair İshak b. Ezra⁶⁰⁰, Samuel b. Yahya el-Mağribî⁶⁰¹ ve fizikçi-matematikçi Samau'al b. Judah ibn Abbas'dır.⁶⁰²

Bernard Lewis, İbn Killis ve Ebu'l-Bereke'nin İslâm'a geçişlerini meslek yaşamları sebebiyle din değiştirdiklerine bağlamaktadır. İbn Killis vezir olmak için, Ebu'l-Bereke ise bir rivayete göre gururunun kırılmış olmasından; diğer bir rivayete göre sultanın karılarından birini tedavi ettiği sırada onun ölmesiyle, doğacak sonuçlardan korktuğu için; üçüncü bir rivayete göre ise savaşta esir düştüğünde canını kurtarmak için kendi inancını terk edip Müslümün olmuşlardır.⁶⁰³

Yahudilerin İslâm'ı kabulleri ile ilgili söylenen dünyevî sebepler⁶⁰⁴ bir yana, Yahudilerin İslâm'ı kabullerinde dinî sebeplerin ağırlıkta olması ihtimali yüksektir. Çünkü

⁵⁹⁷ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 114-115.

⁵⁹⁸ D.G.B.İ.T., I/576-577.

⁵⁹⁹ Bağdatlı olan Ya'kub ibn Killis (930-991), rivayete göre Kafur'un kendisine müslüman olursa vezirliğe yükselebileceğini söylemesi üzerine 967'de İslâm'ı kabul eder. Bir süre sonra hem Fatimilik davasına hem de İsmaili öğretisine yakınlık duyar. Fatimî devletinde önemli makamlara gelir. İslâm'a geçişinde samimi olduğunda hiç kimsenin şüphesi yoksa da, eski dindaşlarını kayırmakla suçlanmıştır. Bkz. Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 115-116.

⁶⁰⁰ İshak b. Ezra, ünlü Yahudi şair Abraham ibn Ezra'nın oğlu ve ondanda ünlü Yehuda ha-Levi'nin damadıdır. İshak Ebu'l-Bereke'nin talebesi iken bilinmeyen bir nedenle İslâm'a geçer. Daha sonra Yahudiliğe dönmeye karar verir ve irtidat İslâm yasalarına göre ölüm cezası gerektiren bir suç olduğundan, Hıristiyan bir ülkeye göç eder. Bkz. Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 117.

⁶⁰¹ Ebu'l-Bereke'nin bir öğrencisi de olan bilgin, hekim ve matematikçi olarak ün kazanmış Kuzey Afrika kökenli bir Yahudi olan Samuel el-Mağribî Ebu'l-Bereke yaşamının sonunda İslâm'a dönmüştür. Samuel esas olarak Yahudiliğe ve Yahudilere karşı polemikleri ile hatırlanan inançlı bir Müslümün olmuş ve öyle de kalmıştır. Yahudilerle ilgili kaleme aldığı *Bezu'l-Mechûd fi İfhami'l-Yahûd* isimli eseri İnsan yayımlarından Osman Cilacı tarafından Yahudiliği Anlamak adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir. El-Mağribî 1174 yılında Azerbaycan'da ölmüştür. Bkz. Samuel Yahya el-Mağribî, *Yahudiliği Anlamak*, (çev. Osman Cilacı), (İnsan Yay.), İstanbul, 1995; Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 117.

⁶⁰² Perlman, III/211;

⁶⁰³ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 116.

⁶⁰⁴ Genel din değiştirme sebepleri dışında, Yahudilerin İslâm'a geçmelerinde özel sebeplerin olduğu söylenmektedir. Bunlar arasında XIII. Yüzyılda yaşamış Yahudi filozofu İbn Kemmune'nin bir yahudiyi İslâm'ı kabule zorlamış olabilecek din dışı nedenleri sıraladığı şu noktalar dikkat çekmektedir: 'Korkuya ya da hırsa kapılması; ağır vergiler ödemek zorunda kalması ya da aşağılanmalardan veya hapisten

her iki dinde aynı gelenekten gelmekte ve İslâm dini de Yahudilik gibi monoteist karakterlidir. Bunun yanında her iki dinde ibadethanelerde insan ve hayvan resmi bulundurulması yasaktır. Sünnet olmak, domuz eti yememek yine ortak noktalarıdır.⁶⁰⁵

Hatta Yahudi teologları arasında marranoların durumu teolojik tartışmalara sebep olmuştur. Aralarında Maimonides'in de yer aldığı Orta Çağ'ın büyük Yahudi yazarları, bu karşıtlığa kuramsal bir temellendirme bile bulmaya çalışmış, teolojik gerekçelerle, bir yahudinin, Hıristiyan inancını kabul etmektense işkence görmeye ve ölmeye razı olması gerektiğini; oysa hayatta kalmak için İslâm'ı kabul edebileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu önemli fark şuradan kaynaklanmaktadır: Yahudiler İslâm'ı bir tevhid dini, kendilerinininkine benzer türde kesin bir tek-tanrıcılık olarak görüyorlar, müslümanlar gibi onlar da Hıristiyanlık hakkında belli kuşkular taşıyorlardı. Bu iki tebliğe de inanmayan biri için, İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna şahadet getirmektense, Muhammed'in Tanrı'nın peygamberi olduğuna şahadet getirmek daha az yalan yere tanıklık sayılır⁶⁰⁶ diyorlardı.

Burada yeri gelmişken, "dönme" ve "dönmelik" kavramlarından da söz etmek gerekir. "Dönme" kelimesi sözlükte *dönmek, yönelmek, geri gelmek* gibi anlamlara gelirken, terim anlamı olarak, önceleri, *bağlı olduğu dini bırakarak başka bir dine dönenlere* verilen genel bir ad olmasına rağmen,⁶⁰⁷ özellikle XVII. Yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin çeşitli şehirlerinde, bilhassa Selanik'te, müslüman ismi ve kıyafeti altında yaşadığı halde eski inanç ve adetlerini devam ettiren, Yahudilikten İslâm'a dönmüş kişiler için kullanılan özel bir kavram olarak⁶⁰⁸ literatüre girmiştir. Dönme tabiri ilk önce Türkler arasında Sabatay Sevi (Shabbetai Zevi) ve cemaati için kullanılırken, Türkler dışında İslâm dünyasında ve Batı'da da bu ifade aynen korunmuştur.⁶⁰⁹

Dönmeler kendileri için müslümanların kullandığı "dönme" veya daha önce nezaket amacıyla, dönme kelimesi yerine kullanılan "avdeti" kavramlarını kabul etmeyip,

kurtulmak istemesi; müslüman bir kadına aşık olması ya da buna benzer başka dürtülür.' Bunlara ek olarak, İslâm dünyasında yaşayan Yahudilerin yapamadıkları askeri ve bürokratik meslekler ile besin, ulaşım ve savaşla ilgili malların alım-satımı gibi bir takım hassas mesleklerin bulunduğu, bunları yapabilmeyenin şartının da Müslüman olmaktan geçmesi sebebiyle zorunlu din değiştirmelere de rastlandığı iddia edilmektedir. Oysa İslâm tarihinde her dönemde gayr-i müslimlerin önemli mevkilere geldikleri bilinmektedir. Bkz. Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 107-109, 112.

⁶⁰⁵ Adam, "Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve...", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, 172.

⁶⁰⁶ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 100-101.

⁶⁰⁷ Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 195, 215; *Türk Ansiklopedisi*, "Dönmeler", XIV/41.

⁶⁰⁸ Perlman, III/211; T. H., "Dönme", *İslâm Ansiklopedisi*, III, (M. E. B.), İstanbul, 1977, s. 646; Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 195, 215.

⁶⁰⁹ "Shabbateans" kelimesi Batı'da Sabataycıları göstermek için kullanılır. Bkz. Perlman, III/211.

kendilerini *ma'aminim* (müminler), *haberim* (ortaklar) veya *ba'ale milhamah* (mücâhitler) olarak isimlendirirler.⁶¹⁰

Her ne kadar “*dönme*” ve “*dönmelik*” kavramları XVII. Yüzyılın ortalarında Osmanlı devletinde IV. Mehmet (1648-1685) döneminde⁶¹¹ Sabatay Sevi (1632-1675)'yi Yahudilerin Filistin’de devlet kurmasını sağlayacak beklenen Mesih kabul eden Yahudi cemaati⁶¹² ile ortaya çıkmışsa da, dönmeliğin tarihini ta İslâm’ın başlangıç döneminde yaşamış Abdullah b. Sebe’ye kadar götürülenler vardır. Çünkü Yahudi asıllı olan Abdullah b. Sebe’nin Hz. Osman zamanında müslüman olduktan sonra fitne çıkarmaya ve sapık fikirlerini⁶¹³ müslümanlar arasında yaymaya çalıştığı bilinmektedir.⁶¹⁴

Sonuç olarak şu söylenebilir, “*dönme*” kavramı önceleri, kendi inançlarını bırakarak başka bir dine geçen anlamında “*mühtedi*”⁶¹⁵ kavramıyla eş anlamlı kullanılırken, sonraki dönemlerde aslen Yahudi olan Sabataycıların İslâm’ı kabullerinde samimi olmadıkları görülünce, anlam kaymasına uğrayarak “*münafik*” anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Yahudiler cephesinde ise Sabatay Sevi’nin ölümünden sonra, onun yolundan giden Yahudiler pek çok konuda asıl Yahudilerden ayrıldıkları için onlara *Koferim* (*kâfirler*) adı verilmektedir.⁶¹⁶

⁶¹⁰ T. H., III/646.

⁶¹¹ Muhammed Ömer, *Yahudi’ d-Dönme*, Malezya, Tarihsiz, s. 9; Tanyu, *Tarih Boyunca...*, I/152.

⁶¹² T. H., III/646; Ömer, 7.

⁶¹³ Müslümanlar arasında fitne çıkarmak amacıyla savunduğu fikirlerden bazıları şunlardır: “*İnsanlar İsa’nın ileride döneceğini kabul ederler de, Muhammed de dönecektir diyenleri yalanlarlar.*”, “*Her peygamberin bir vâsisi vardır, Muhammed’in vâsisi de Ali’dir. Yuşa b. Nün Musa’nın vâsisidir, o Musa’nın yerine geçmiştir. Ali için de durum böyledir.*” Bkz. Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 49-51.

⁶¹⁴ Ömer, 7; Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 49.

⁶¹⁵ Küçük, *Dönmeler Tarihi*, 207.

⁶¹⁶ *Türk Ansiklopedisi*, “*Dönmeler*”. XIV/42.

II. BÖLÜM

HIRİSTİYANLIK'TA İRTİDAT

A. HİRİSTİYANLIK'TA İRTİDAT ŞEKİLLERİ

Hıristiyanlıkta irtidat şekillerine geçmeden önce, Hıristiyanlık inanç esaslarının bilinmesi gerekir. Ancak gerek Hz. İsa'nın kendisinin yeni bir şeriat getirmeyip, Yahudi şeriatını tamamlamak üzere⁶¹⁷ Yahudilere gönderildiği⁶¹⁸ şeklindeki sözleri, gerekse daha sonraki dönemlerde “vahiy ve kelamın Hz. İsa'nın ete ve kemiğe dönmüşlüğü”⁶¹⁹ şeklinde algılanması, zorunlu olarak Hıristiyanlığın kendine has inanç esasları yok mu? Varsa bunlar ne zaman, kimler tarafından ve ne şekilde tespit edilmiştir? Gibi soruları akla getirmektedir.

Hıristiyanlık, Yahudiliğin inanç, ibadet ve geleneklerini, Yunan-Roma (Greko-Romen) âleminin kültlerini ve Helenistik-gnostik dinleri birleştiren bir kurtarıcı Tanrı dini olarak değerlendirilmektedir.⁶²⁰ Bu açıdan bakıldığında, Hıristiyanlık inanç esaslarını tespit etmenin ne denli zor olduğu aşikardır.

İsa'nın kısa süren peygamberlik döneminde, içinde iman esaslarını, uyulması gerekli emir ve yasakları bildiren yazılı bir kutsal kitap bırakmamış olması,⁶²¹ havariler ve ilk Hıristiyanlar devrinde, din akidelerini toplu bir halde vermek iddiasını asla taşımayan

⁶¹⁷ Hz. İsa: “Sanmayın ki ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmaya geldim, ben yıkmaya değil, bilakis tamamlamaya geldim” (Bkz. *Matta 5/17.*) tarzı sözlerinde Yahudi şeriatını tamamlamak üzere geldiğini söylerken, *Zeytin Dağı* vaazı olarak da bilinen meşhur vaazında birkaç kez; “Eski Ahid’te şöyle denildiğini duyduk, ancak ben size diyorum ki” tarzında yeni öğretiler getirmekte, (Bkz. *Matta 5/21-48*) ayrıca Kur’an-ı Kerim’de Hz. İsa’nın ağzından “...Size haram kılınmış olanın bir kısmını, size helal yapacağım...” (Bkz. *Al-i İmran 3:50*) denilerek, Hz. İsa’nın Yahudi şeriatında değişiklikler yapacağı bildirilmektedir. İlk bakışta her iki ifadeden de Hz. İsa’nın Yahudilikte olduğundan farklı yeni hükümler getirdiği izlenimi doğmaktadır. Ancak Hz. İsa’nın peygamberlik misyonu, ilk olarak Yahudi şeriatında var olan Cumartesi yasağı, iç yağının haramlığı gibi ağır hükümleri kaldırmak, sonra da Ferisiler ve Katipler gibi dinin özünden uzaklaşmış, şekil ve görüntüyle uğraşan Yahudilere, samimi dindarlığa ve Tanrı’nın hakiki isteklerine dikkat çekmek olmuştur. (*Matta 23/2-28*). Ayrıca bkz. Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 256-257; Yıldırım, 40.

⁶¹⁸ “...Diğer uluslara ait yerlere gitmeyin. Samiriyelilere ait kentlerin de hiçbirine uğramayın. Bunun yerine, İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gidin.” Bkz. *Matta 10/5-6.* ve “Ben yalnız İsrail halkının kaybolmuş koyunlarına gönderildim.” Bkz. *Matta 15/24.* Ayrıca konu ile ilgili bkz. *Al-i İmran 3:49.*

⁶¹⁹ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 283.

⁶²⁰ Schimmel, 159; Tümer-Küçük, 261.

⁶²¹ Bugün elimizde bulunan dört incil, Tanrı tarafından Hz. İsa’ya vahyedilip kaleme alınmış eserler olmayıp, İslâm geleneğindeki *siyer* benzeridir ve Hz. İsa’nın neler yaptığı anlatılmaktadır. Bkz. Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, 84.

ve ihtiyaca göre bir takım yazıların kaleme alınması zaruretini doğurmuştur. Bu sebepten olsa gerek İncillerin başlangıçta, nesilden nesile intikal eden dinî gelenekler kadar bile nüfuz elde edemedikleri iddia edilmiştir.⁶²²

Aynı şekilde İsa'nın getirdiği din, sınırları belli olmayan ve sevgiyi esas alan bir dindir. Saf bir ibadet fikrini telkin eden İsa, hiçbir şeyi ne red ne de tespit eder. Onun kaideleri mutlak manada şeyler olmadığı gibi, her türlü yoruma elverişli birtakım teşbihler şeklindedir. Bundan dolayı İncil'de geçen ve İsa'ya ait olan sözler, meseller bir kanun olmadığı⁶²³ gibi, birkaç husus dışında din akidelerine ait bir hükme rastlamak neredeyse imkansızdır.⁶²⁴

Bu konu ile bağlantılı olarak, Hıristiyanlıktaki peygamber anlayışının Yahudilikte ve İslâm'da olduğundan çok farklı algılandığını, bu farklılığın Hıristiyanlık inancının ve hatta inançtan kaynaklanan bütün anlaşmazlıkların kaynağı olduğunu da vurgulamak gerekir. Zira İsa'nın Hıristiyanlık içindeki konumu ile diğer Yahudi peygamberlerinin ve İslâm Peygamberinin kendi dinleri içindeki konumları aynı değildir. Kısacası bütün anlaşmazlıklar ve bölünmelerin odak noktasında Mesih'in olması, O'nun Hıristiyanlıkta merkezi bir öneme sahip⁶²⁵ olduğunun en güzel göstergesidir.

Hıristiyanlıktaki inanç esaslarının ilk tespiti, Pavlus'un,⁶²⁶ Hıristiyanlığa ihtidasından sonra, Hz. İsa'nın kendisine ruhanî bir surette vahyettiğini bildirmesiyle eş zamanlıdır.⁶²⁷ Pavlus'tan önce, çoğunluğunu Yahudilerin, bir kısmını da paganların oluşturduğu İsa cemaatinden Yahudi kökenli olanlar Yahudi inanç ve ibadetlerine, pagan kökenli olanlar da pagan geleneklerine devam ediyorlardı.⁶²⁸ Özellikle Yahudilikten Hıristiyanlığa geçmiş olanlar, ilk dönemlerde Yahudilikten ayrıldıklarını ve yeni bir dine geçtiklerini düşünmüyorlardı. Zaten ilk başlarda bunların eski inançlarını devam

⁶²² Renan, 172.

⁶²³ Schimmel, 167.

⁶²⁴ Renan, 241-242.

⁶²⁵ Tümer-Küçük, 261.

⁶²⁶ Tarsus'ta doğan Pavlus (Paul ya da İbranice Saul), Hellenistik Yahudi bir aileye mensuptur. Hz. İsa zamanında Hıristiyan düşmanı iken, İsa'nın çarmıhından sonra Şam yolunda gördüğü bir vizyonla Hıristiyanlığı kabul etmiş (*Resullerin İşleri 9:3-22*) ve en hararetle Hıristiyan savunucusu olmuştur. Hıristiyanlığı daha ziyade Yahudi olmayanlar arasında yaymaya çalıştığı için kendisine "*Yabancıların Havarisi*" denilmiştir Bkz. Drane, 57; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 19.

⁶²⁷ Barker, 13; Yıldırım, 34.

⁶²⁸ Kippenberg, 1/355; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 19; Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 256; Yurdaydın-Dağ, 193-194.

ettirmeleri irtidat sayılmamıştı. Kilise'nin kendisini İsa cemaatinden ve gnostiklerden ayrı olduğunu ilan etmesinden sonra irtidat kesinlik kazanmış ve eski inançlarını devam ettirenler mürted kabul edilmeye başlanmıştır.⁶²⁹ Bu ilk İsa cemaati (Ebionitler) Yahudi inanç ve geleneklerine devam ettikleri için dinden çıkmış kabul edilip toplumdan dışlanmalarına rağmen, Yahudi ibadet hukukunu uygulamaya devam etmişlerdir. Bu durum Mesih Bar Kochba önderliğindeki Yahudi ayaklanmasına (M.S. 132-135) kadar azalarak da olsa sürmüştü, ancak ayaklanmanın şiddetle bastırılması⁶³⁰ ve Yahudilerin Filistin'den sürülmeleriyle⁶³¹ desteklerini yitiren Ebionitler, Pavlus karşısında daha fazla tutunamamışlardır.

"*Yabancıların Havarisi*" olarak isimlendirilen Pavlus, dinin Yahudi olmayanlar arasında tebliğ edilebilmesi için fetva bile çıkarmıştır. Ancak kendisi Yahudi asıllı olmasına rağmen, aynı zamanda Yunan kültürüyle yetişmiş birisi olarak, hem Yahudi törelerini hem de Helenistik kültüre çok iyi vakıftı. Yahudilikteki bir kısım adetlerin Yunan düşüncesiyle bağdaşmadığını bildiği için paganların Hıristiyan olmasının zorluğunun farkında idi.⁶³² Pavlus, paganların Hıristiyanlığa girişlerini kolaylaştırmak amacıyla, Mesih'in Eski Ahit'i Yeni Ahit ile değiştirmek üzere geldiğini ve Yahudiliğin hükümlerini nesh ettiğini söyledi.⁶³³ Böylece Yahudilerin dışındakilerin Hıristiyanlığa girişlerinde Yahudi ahkâmına uyma zorunluluğu kaldırılmış oldu.

Pavlus, ilk olarak Yahudilikte "*Yehova ile kavmi arasındaki ittifakın (ahd'in) bir işareti*" olarak kabul edilen *sünnet*⁶³⁴ adetini Hıristiyanlık içerisinden çıkarır.⁶³⁵ Bu uygulama Hıristiyanlığın Yahudilikten resmen ayrılışının başlangıcı olur.⁶³⁶ Daha sonra Doğu'da bir efsane olarak anlatılan "*ölen, sonra dirilip bağlılarını ebedi hayata götüren*

⁶²⁹ Kippenberg, I/355.

⁶³⁰ Kaufmann-Eisenberg, 279-280; Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 272.

⁶³¹ Challe, 146.

⁶³² Paganların Hıristiyanlığa girişlerini kolaylaştırmak için verilen tavizlere rağmen yine de, "*İlk günaha, acı çeken bir tanrı tarafından kurtarılmaya, vaftize, dinsel eylemlere, yeniden dirilmeye, mahşer duruşmasına inanmak gibi*" Hıristiyanlığın pagan dinlerine yabancı ve ters gelen inançları bulunmaktaydı." Bkz. Bayet, 33-34.

⁶³³ Drane, 578; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 19; Yıldırım, 55-56.

⁶³⁴ "*Ne var ki, duyduklarına göre sen diğer uluslar arasında yaşayan bütün Yahudilere çocuklarını sünnet etmemelerini, törelerimize uymamalarını söylüyor, Musa'nın yasasına sırt çevirmeleri gerektiğini öğretiyormuşsun.*" Bkz. *Resullerin İşleri* 21/21.

⁶³⁵ Nock, III/214; *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, "Apostasy", I/78; Challe, 130; Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 268.

⁶³⁶ Yıldırım, 56.

Tanrı" inancı İsa'ya uygulanır. Böylece İsa, Mesih ya da bir peygamber olmaktan çıkarılarak, "*Rab, Kurtarıcı, Tanrı'nın Oğlu ve yeryüzündeki halifesi ve bütün mahlukatın tazimle boyun eğdiği bir yüce varlık*"⁶³⁷ konumuna yükseltilir.⁶³⁸ Hellenistik kültürden Hıristiyanlığa geçmiş olanlara⁶³⁹ cazip ve ilginç gelen bu durum, ilk Yahudi-Hıristiyanlarca küfür ve sapıklık olarak değerlendirilir.⁶⁴⁰ Çünkü bu ilk cemaat Yahudi mabedine ve Musa şeriatına bağlı olmakla birlikte, Hz. İsa'ya ve onun söylediklerine inanmakta ve onu "*Efendi ve Rab*" olarak değil "*insanoğlu, Kurtarıcı Mesih*" olarak kabul etmekteydiler.⁶⁴¹

Hıristiyanlık, Pavlus'un çabalarıyla geniş bir alana yayılmıştı. Asya, Avrupa ve Afrika'daki Yahudilerden ve Yahudi olmayanlardan (gentiles) çok sayıda kişi Hıristiyan olmuştu.⁶⁴² Homojen olmayan bu yapı içerisinde kültür ve inanç farklılığı bir takım ihtilafları beraberinde getirmişti.

Pavlus'un din içerisindeki tasarruflarıyla ivme kazanan bu ihtilafların çözümü ve birliğin sağlanması için M.S. 40-41 (48-49)⁶⁴³ yıllarında *Havariler konsili* de denilen ilk konsil toplanır. Yahudilikten dönenlerle putperestlikten dönenler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar, konsilin ana gündem maddesidir. Pavlus'un ortaya attığı, putperestlikten Hıristiyanlığa dönenlerin Yahudi şeriatına uyma zorunluluğunun olmadığı⁶⁴⁴ düşüncesine, çoğunluğunu Yahudi-Hıristiyanların oluşturduğu ve daha sonra Ebionitler denen grup, Petrus ve Hz. İsa'nın kardeşi Yakub (James) önderliğinde karşı çıkmalarıyla⁶⁴⁵

⁶³⁷ Hz. İsa kendisini "*Tanrı'nın Oğlu*" olarak değil "*Tanrı'nın Kulu*" şeklinde vasıflandırmıştır. "*Tanrı'nın Oğlu*" tabiri Yunan kültüründen etkilenen Hıristiyanlarca kullanılmıştır. Bu ifadeyi Pavlus ve Yuhanna kullanmıştır. Bkz. Yıldırım, 39.

⁶³⁸ Drane, 578; Yıldırım, 41.

⁶³⁹ Bkz. *Resullerin İşleri 9/29*.

⁶⁴⁰ Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 270.

⁶⁴¹ Yıldırım, 52-53; Bülent Şenay, *Dinî Cemaatler Sosyolojisi ve Hıristiyan Cemaatleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), (U.Ü.S.B.E), Bursa, 1991, s. 38.

⁶⁴² Michel, 97; Besnard, 10.

⁶⁴³ Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev: Mehmet Aydın), (T.T.K), Ankara, 1990, s. 3; Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 268.

⁶⁴⁴ Yahudi şeriatı ve sünnetle olmakla belirtilen Yahudi özelliğinin, evrensel bir yönelime açılmak için Hıristiyanlığın aşması gerekli bir durum olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Besnard, 9; Michel, 97; Ünver Günay-Harun Güngör-A. Vehbi Ecer, *Laiklik, Din ve Türkiye*, (Adım Yay.), Ankara, 1997, s. 45.

⁶⁴⁵ Pavlus'un; "*Tanrı İsa'yı ölümlerden diriltirerek yeni bir selâmet çağı başlattığından, Hıristiyanlar için artık Yahudi töresine uyma zorunluluğu olmadığı*" şeklindeki görüşünü, Petrus ve Yakub'un da kabul ettiği söylenmektedir. Bkz. Michel, 97; Barker, 14.

Hıristiyanlık içindeki ilk bölünme ortaya çıkar. Mesele Yahudi olmayanların lehinde halledilir. Buna göre başka milletlerden Hıristiyanlığa geçenlerin, Yahudi şeriatının temel esaslarından olan Cumartesi (Şabat)⁶⁴⁶ ve gıda (koşer) kurallarına riayet etme, sünnet olma⁶⁴⁷...gibi adetlere uymak zorunda olmadıkları karara bağlanırken,⁶⁴⁸ sadece Nuh kanunlarına⁶⁴⁹ tabi olmaları gerektiği vurgulanır.⁶⁵⁰

Hıristiyanlıkta Pavlus'la birlikte başlayan doktrine dayalı veya siyasi ve teknik konulardaki tartışmalar (misyonun yabancılara tebliği, Yahudi şeriatının uygulanırılığı, havariliğin anlamı ve kimlerin havari sayılacağı, cemaat idaresinin şekli, komünyonun anlamı, İsa'nın şahsı ve geliş gayesi ...vb. konular) uzun yıllar devam etmiş ve bu sebeple konsiller yapılmıştır. Hıristiyan topluluğu içerisinde görülen bu bölünme, Havariler konsilinde ortaya çıkan "Yahudi-Hıristiyan" ve "Putperest-Hıristiyan" farklılaşması, sonraki devirlerde yerini inanç ve doktrin farklılıklarından kaynaklanan bölünmelere bırakır. Bu konunun ayrıntıları ilerdeki başlıklarda belirtilecektir.

Bütün bu yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Hıristiyanlıkta genel geçer, herkesçe kabul edilen inanç esasları bulunmamakla birlikte,⁶⁵¹ IV. Yüzyılda Havariler inanç sistemi (*Havariler Kredosu*)⁶⁵² olarak bilinen şu esaslar vücuda getirilmiştir:

⁶⁴⁶ Hz. Musa Cumartesi günü iş yapanların idam edileceğini bildirir. Bkz. Örs, 124; Ayrıca Cumartesi yasağı ile ilgili olarak bkz. David Ellenson, 165.

⁶⁴⁷ Nock, III/214; *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, "Apostasy", I/78; Challey, 130.

⁶⁴⁸ Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, 86.

⁶⁴⁹ Yahudilikte, Yahudi olmayanların dindar sayılabilmeleri için, Tevrat'ın Tekvin kitabının 9. Bâbında geçen yedi kanuna tabi olmaları şart koşulurken; Hıristiyanlıkta, başka milletlerden Hıristiyanlığa geçmiş olanların Levililer kitabının 17 ve 18. bablarında geçen Nuh'un dört kanununa uymaları şart koşulur. Yahudilikte kabul edilen Nuh'un yedi kanunu şunlardır: 1. Putperestlikten kaçınmak, 2. Küfürden kaçınmak, 3. Zinadan, özellikle akrabalar arası zinadan kaçınmak, 4. Bütün münasebetlerde adil ve dürüst olmak, 5. Kan dökmek, 6. Hırsızlık yapmamak, 7. Canlı hayvanlardan et koparıp yememek. (Bkz. Adam, "Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve...", *Dinler tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, 150-151; Renan, 146; Wyschogrod, 37.). Hıristiyanlıkta öne sürülen Nuh'un dört kanunu ise şunlardır: 1-2. Putlara kesilen veya kesilmeden önce ölen hayvanların etinden yememek, 3-4. Yakın akrabalar ile evlenmemek ve gayr-i tabii cinsel ilişkide bulunmamak. Bkz. Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 268-269; Şenay, 41.

⁶⁵⁰ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 268-269; Şenay, 41.

⁶⁵¹ Hz. İsa'dan sonra havarilerin üzerinde ittifak ettikleri inanç esasları şunlardır: "Tanrı'nın ölülerden dirilterek Rab ve Mesih yaptığı İsa'yı tanıtmak için, Tanrı ruhunun verdiği güç ile, bir topluluk oluşturmuşlardır." Bkz. Michel, 54; Yıldırım, 34.

⁶⁵² Pavlus, bu inanç esaslarının kurtuluşa vesile olacağını söylemektedir. "*Kardeşler, size bildirdiğim, sizin de kabul edip bağlı kaldığımız müjdeyi hatırlamak istiyorum. Size müjdelediğim söze sımsıkı sarılırsanız, bunun aracılığı ile kurtuluruz. Aksi halde boşuna imân etmiş oluruz...*" Bkz. *I. Korintlilere 15/1-11.*

- I. 1. Ben Tanrı'ya, kudretli Baba'ya,
- II. 2. Ve O'nun biricik oğlu Rab İsa'ya,
3. Bakire Meryem ve Kutsal Ruh'tan doğmuş olduğuna,
4. Pilatus⁶⁵³ zamanında çarpmıha gerildiğine, öldüğüne ve gömüldüğüne,
5. Üçüncü gün ölümler arasından dirildiğine,
6. Göklere yükseldiğine,
7. Baba'nın sağında oturduğuna,
8. Oradan ölümleri ve dirileri yargılamak üzere ineceğine,
- III. 9. Ve Kutsal Ruh'a,
10. Kutsal Kilise'ye,
11. Günahların bağışlanacağına,
12. Ölümlerin dirileceğine, sonsuz hayata inanırım.⁶⁵⁴

Hıristiyan inanç esasları, İznik, İstanbul ve Kadıköy konsillerinde üç kez gözden geçirilmiş,⁶⁵⁵ ihtilaflar bertaraf edilerek bir temele oturtulmaya çalışılmıştır.

Mezhepler arasında ihtilaflar olmasına rağmen, genel olarak Hıristiyan olabilmenin şartı, yedi sakramentten üçü olan *vaftiz*, *kuvvetlendirme* ve *Evkarist*⁶⁵⁶ veya sadece Katoliklerde olduğu gibi *iman ikrarı* ve *vaftizle* mümkündür.⁶⁵⁷ Hıristiyanlıkta iman formülünün iki şekli vardır: Birisi V. Yüzyılda Roma'da tespit edilmiş ve vaftiz merasiminde kullanılan kısa formül, diğeri de İznik-İstanbul (325 ve 381) sembolü denen ve ayinlerde kullanılan formüldür.⁶⁵⁸

Ancak Katolik Kilisesi'nin neredeyse hemen bütün akîde, kanun ve adetleri, Luther'in reformasyon çalışmaları sonucu toplanan Trent konsilinin (1545-1563) yayınladığı kararlarla tespit edilmiştir.⁶⁵⁹

Hıristiyanlığın gelişimi ve Yahudiler dışındaki milletler arasında yayılması, İsa'dan sonra Pavlus'la başlar. Başta İsa'nın tabiatı, ulûhiyeti ve geliş gayesi, teslis, Kutsal

⁶⁵³ Pilatus, Roma imparatoru Tiberius döneminde Yahudiye bölgesinin altıncı valisidir. 26-36 yılları arasında on yıl bu görevde kalan Pilatus'un tarihteki önemi, Hz. İsa davasına bakıp onu Yahudilere istedikleri muameleyi yapmaları için teslim etmesidir. Bkz. Yıldırım, 19.

⁶⁵⁴ Tümer-Küçük, 281.

⁶⁵⁵ el-Attas, 47.

⁶⁵⁶ Jacob-Iannitto-Hıdıroğlu, 326.

⁶⁵⁷ Besnard, 21.

⁶⁵⁸ Besnard, 22.

⁶⁵⁹ Schimmel, 195.

Ruh, aslî suç, sünnetin ve Yahudi dinî geleneğindeki bir kısım yasakların kaldırılması gibi konulardaki tartışma ve bölünmeler, büyük ölçüde Pavlus'un görüşlerinden ve Hıristiyan Kutsal Kitabı'ndaki bazı ifadelerden kaynaklanır. Hıristiyanlar arasındaki ayrılıkların odak noktasında İsa yer alırken, O'nun inkarnasyonu, ölümü, insanlığın kurtuluşu için kendini feda etmesi, tekrar dirilmesi, *İnsan Oğlu* ya da *Tanrı'nın Oğlu* olması, Tanrı vasfını doğumundan önce mi sonra mı kazandığı... gibi konular ilk sıralarda yer alır.

Hıristiyanlıkta bölünmelere ve ayrılıklara sebep olan ikinci bir husus, Kilise ve Papa'nın yanılmazlığı dogması ile *endüljans ticareti* ve *simonia (mukaddesat ticareti)* gibi dinî suiistimallerin yaygınlık kazanmasıdır.⁶⁶⁰

Hıristiyanlık, ister doktrinden isterse doktrin dışı siyasî ve teknik konulardan kaynaklansın, tarih içerisinde pek çok bölünmelere şahit olmuştur. Her bir grup diğerlerini *heretik* veya *şizmatik* olmakla suçlamış, gücü nispetinde dinden çıkma suçuyla cezalandırma yoluna gitmiştir. İşte burada bu iki tarz bölünmeden bahsetmeye çalışacağız.

1. Doktrinden Kaynaklanan İ'tizaller (heresy)

Hıristiyanlıkta doktrinden kaynaklanan i'tizallerin, teslis inancı üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. İlk genel konsillerin toplanmasından, irili ufaklı bir çok grup ve mezhebin çıkışına kadar pek çok olayın temel sebebi "*teslis dogması*" sayılabilir.

Burada, sırasıyla İsa'nın şahsı, tabiatı ve Baba ile olan münasebeti, İsa'nın annesi Meryem'in Tanrı doğuran (*theotokos*) olup olmadığı ve Kutsal Ruh'un nereden neşet ettiği ile ilgili tartışma ve ayrılıklardan bahsedilecektir.

Aşağıda anlatılanlardan başka doktrinden kaynaklanan bölünmelerin en meşhurları; X. ve XII. Yüzyıllar arasında Balkanlarda ortaya çıkan *Bogomiller*, XII. Yüzyılda Kuzey İtalya'da *Valdesiler*, XII. ve XV. Yüzyıllar arasında Güney Fransa'da *Albijensler* hareketleridir.⁶⁶¹

a. Mesih'ten Kaynaklanan İ'tizaller

Hıristiyanlığın ilk üç asrında Kilise tarafından sapkın kabul edilen cemaatler, daha önce geçtiği üzere genel olarak misyonun Yahudi cemaati dışına çıkarılması, Yahudi

⁶⁶⁰ Franz Lau, Luther, (çev: İhsan Sarı), E.Ü.E.F., İzmir, 1992, s 48-50; Michel, 106-107.

⁶⁶¹ Michel, 106.

olmayanların Kilise'ye kabul edilmesi, havari kavramının anlamı, komünyonun mahiyeti, İncil metinleri, vahyin anlamı...gibi doktrinden kaynaklanmayan, tamamen teknik konularda farklı öğretiler geliştirmişlerdi.

Dördüncü ve beşinci asırlarda, ilk üç asırdaki teknik tartışmalar yerini, doktrinle ilgili (teslis ve Mesih'in şahsı ile ilgili konular) tartışmalara bırakmıştı. Kilise, İznik konsilinden sonraki iki asırda "teslis", ve "Mesih ve Meryem'in şahsı" na dair tanımlamalarla meşgul olmuştur. Başta İznik konsili olmak üzere, I. İstanbul (381), Efes (449), Kadıköy (451) ve II. İstanbul konsilleri, teslis ve Mesih'in şahsı ile ilgili konulara açıklık getirmek⁶⁶² ve kendi görüşüne aykırı bulduğu fikirleri düzeltmek gayesiyle toplanmıştır.⁶⁶³

"Teslis" dogması Tanrı'nın üç ayrı uknumdan meydana gelmesi anlamını taşıırken, Hıristiyanlar, dinlerinin Yahudilik ve İslâm'da olduğu gibi *monoteist (tek tanrılı)* karakterli bir din olduğunu iddia ederler.⁶⁶⁴ Aynı şekilde Hıristiyanlıkta var olan *Oğul* tabirinin kendilerine Yahudilerden geçtiğini⁶⁶⁵, İsa'nın buna daha samimi, daha içten bir anlam vererek, şakirtlerine Tanrı'ya "Abba" demelerini öğrettiğini⁶⁶⁶ söylerler.⁶⁶⁷ Ancak hangi yolla girmiş olursa olsun, *teslis dogması*nın resmi kilisenin öğrettiği şekilde benimsenmesi, Hıristiyan sayılmanın temel şartı kabul edilmiştir.

Hıristiyan inancının temelini oluşturan *teslis doktrini* üç unsurdan oluşmaktadır: Baba, Oğul, Kutsal Ruh.

Baba, teslisin birinci ve en önemli unsuru kabul edilmektedir. Tanrı olarak tasavvur edilen *Baba* kavramı, en mükemmel ve sonsuz saf bir ruh olarak tanımlanır. Hıristiyanlıkta *Baba*, her şeyin yaratıcısı ve sahibidir. Üç gibi görünse de, aslında O birdir ve bölünme kabul etmez.⁶⁶⁸

M.S. 325 yılında toplanan İznik konsilinde, *teslisin* ikinci unsuru olarak kabul edilen *Oğul* (İsa)'un, *Baba* ile aynı cevherden olduğu ilan edilmiştir. Katolik inancına göre

⁶⁶² George Cross, "Christian Heresy", *Encyclopedia of Religions and Ethics*, Ed. James Hastings, VI, Edinburgh, 1908-1926, s. 617-618.

⁶⁶³ Güngör, 1-2.

⁶⁶⁴ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 47.

⁶⁶⁵ "Sen benim oğlumsun. Ben seni bugün tevhit ettim." Bkz. *Mezmurlar* 2 7.

⁶⁶⁶ "Göklerdeki Babamız, adın kutsal kılımsın. Egemenliğin gelsin. Gökte olduğu gibi, yeryüzünde de senin istediğin olsun." (Bkz. *Matta* 6 9-10.). Benzer bir kullanım ise şöyledir: "İsa onlara dedi ki: 'Dua ettiğiniz zaman şöyle deyin: Baba, adın kutsal kılımsın, egemenliğin gelsin.'" Bkz. *Luka* 11 2.

⁶⁶⁷ Michel, 55-56.

⁶⁶⁸ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 50; Michel, 56.

İsa gerçek bir Tanrı, gerçek bir insandır.⁶⁶⁹ 381’de toplanan I. İstanbul konsilinde İsa’nın, doğmuş ve doğrulmuş olduğu, 431’deki Efes konsilinde İsa’nın gerçek bir tanrı, ilahi ve insani iki tabiata sahip bir insan olduğu ve 451’deki Kadıköy konsilinde ise İsa’nın iki ayrı tabiata sahip olduğu ilan kararlaştırılır.⁶⁷⁰

Teslisin üçüncü unsuru olan “*Kutsal Ruh*”tur. 325’de toplanan İznik konsilinde resmen kabul edilmiş, 381’deki I. İstanbul konsilinde Baba ve Oğul ile aynı cevherden olduğu kabul edilerek, aynı seviyede ilah olduğu vurgulanmıştır.⁶⁷¹

Böylece *teslis* doktrini uzun mücadelelerin ardından, konsillerde açık bir şekilde tanımlanmış ve inanç esasları arasındaki yerini almıştır. Teslis dogmasının oluşmasında en büyük etken hiç şüphesiz, kilise karşıtı olarak nitelenen görüş ve düşünce sahipleridir. Bunlar ileride de görüleceği gibi, kimi zaman İsa’nın tanrısallığını reddedip insan olduğunu savunurken, kimi zaman da tanrısallığını kabul etmekle beraber bunu doğumundan sonra kazandığını söylemektedirler. Bazen de İsa’nın bir bedende iki tabiatın birleştiğini veya bir bedende iki ayrı tabiatın bulunduğunu iddia etmektedirler. Ya da teslisin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh’un veya İsa’nın annesi Meryem’in ulûhiyetliklerini inkar etmektedirler.

Şimdi Mesih’in şahsından kaynaklanan ayrılıkları ve bölünmeleri sırasıyla vermeye çalışalım.

aa. Arianizm

Daha önce de belirtildiği üzere, Hıristiyanlıkta din içi sapkınlık olarak nitelenen ve dinden çıkmakla eşdeğer görülen bölünmeler ve ayrılıkların temelinde, İsa ve onunla ilişkili konular bulunmaktadır. Bunlar arasında ilk sırayı hiç şüphesiz, İsa’nın şahsiyeti ile ilgili konu almaktadır.

Hıristiyanlıkta doktrin farklarından kaynaklanan i’tizaller IV. Yüzyılda başlayıp V. Yüzyılda şiddetlenir.⁶⁷² Kilise resmî bir kurum halini aldıktan sonra, Kilise Babaları i’tizalleri reddedip, değişik yorumlara son verebilmek ve kesin inanç esaslarını tespit edebilmek amacıyla iman muhtevasının tespitini gerekli görürler. Sadece Meryem’in

⁶⁶⁹ Jacob-Iannitto-Hidroğlu, 73.

⁶⁷⁰ Tümer-Küçük, 283.

⁶⁷¹ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı...*, 99.

⁶⁷² Cross, 617.

cesediyle beraber miraç ettiği ve günahsız gebeliği konuları hariç, bütün dogmalar bu konsillerde tespit edilmiştir.⁶⁷³

Bu dogmalardan en önemlisi *teslis* dogmasıdır. Hıristiyan kutsal metinlerinde açıkça *teslis* lafzı geçmemesine karşın, II. asrın ortalarından sonra Grek felsefesinin etkisi altında gelişen Hıristiyan ilahiyatı, zamanla *teslis* inancını dogma haline getirir⁶⁷⁴ ve Athanasius'ta bu inancı formüle eder.⁶⁷⁵ IV. Yüzyılda İsa Mesih'in tanrısallığını inkar eden Arius doktrinine bağlı olan Arianizm karşısında, İsa'nın tanrısallığı Miladî 325 tarihinde İznik konsilinde ilan edilmiştir.⁶⁷⁶ Arius, İsa'nın tanrısallığıyla mücehhez, fakat özellikle tanrısallıkla tabiatlı olmadığı,⁶⁷⁷ Baba gibi ezeli olmayıp, sadece Baba'nın bir yarattığı (insan) olduğu⁶⁷⁸ şeklindeki görüşü sebebiyle, geleneksel kilise öğretisi olan *teslis* dogmasına aykırı bulunduğu için *heretik* sayılır⁶⁷⁹ ve aforoz edilir.⁶⁸⁰

Konsilin kararına göre Oğul, Baba'dan çıkmış ve yaratılmış bir varlık olmayıp, aksine tevhit edilmiştir. baba ile aynı cevherdendir.⁶⁸¹

ab. Apollinarianizm

Mesih İsa'nın ilahlık yönünü inkar eden Arianizme bir reaksiyon olarak ortaya çıkmış bir harekettir. Hareketin öncüsü olarak, aynı zamanda bir piskopos olan Apollinaire gösterilmektedir. Apollinaire, Arius'un İsa'nın ilahî yönünü tamamen reddetmesine karşı çıkıp ilahî yönü ile insanî yönünü uzlaştırmaya çalışmıştır. Fakat bu defa da kendisi teolojik bir hataya düşmüştür. Şöyle ki, Mesih bir bedene ve ruha sahip tabii bir insanken, sonradan tanrısallık bu ruhun yerini almıştır. Böylece O, tam ilah olma özelliğini kazanırken, insan olma özelliğini tamamen kaybetmiştir.⁶⁸²

Apollinaire, İsa'nın tanrısallığını kabul etmekle birlikte insanlık yönünü ön plana çıkaran Nestorius'un düşüncesine terstir. Apollinaire, ilahî ve insanî iki tabiatın İsa'da

⁶⁷³ Besnard, 22.

⁶⁷⁴ Aydın, Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı..., 95.

⁶⁷⁵ Michel, 100; Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, 81.

⁶⁷⁶ Wand, 276; Schimmel, 182; Besnard, 143.

⁶⁷⁷ Besnard, 13.

⁶⁷⁸ Michel, 100; Dvornik, 6.

⁶⁷⁹ Jacob-Iannitto-Hıdıroğlu, 230.

⁶⁸⁰ Wand, 153; Dvornik, 6; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 54.

⁶⁸¹ Dvornik, 5-6.

⁶⁸² Akdemir, 156-157.

birleşip tek tabiata dönüştüğünü savunur. Bu birleşim alkol ile suyun birleşimi gibi ya da insanın ruh ve cesetten müteşekkil bir tabiata sahip olması gibidir.⁶⁸³

İsa'nın insanlık yönünü reddeden bu öğretisi, Kilise'nin kurtuluş doktrinine aykırı olduğu için sapkın (heretik) ilan edilmiştir. Çünkü kurtuluşun tam olarak gerçekleşmesi, ancak İsa'nın bir bedene sahip olması ile mümkündür. Aksi takdirde tam bir kurtuluş ve mükemmel bir örneklik sağlanamaz. Kilise babaları bu öğretiyi, kendi düşüncelerine aykırı gördükleri için, 381 yılında yapılan I. İstanbul konsilinde sapkın addedip sert tedbirler alınmasını istemişlerdir. Daha sonraki dönemlerde bu akım mensubu olanlar kanun dışı ilan edilmiştir. Bununla birlikte bu öğretinin sonraki dönemlerde, Monofizit öğretisi içerisinde devam etmiş olması muhtemeldir.⁶⁸⁴

ac. Nesturilik

Hıristiyanlıkta İsa'nın tabiatı konusunda iki önemli ekolün ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar; *İskenderiye* ve *Antakya* ekolleridir.

İskenderiye ekolü, İsa'nın *tenleşmesini (incarnation)* savunup, O'nun tanrısallığını ön plana çıkarırken, Antakya ekolü İsa'nın tanrısallığını kabul etmekle birlikte, özellikle insanî tabiatı üzerinde ısrar eder.

İşte Nesturilik İskenderiye ekolünün İsa'nın ilahî yönünü ön plana çıkarmasına bir tepki olarak doğmuştur. Bu hareketin savunucusu olan Nestorius 428 yılında Doğu Roma İmparatoru II. Theodose tarafından İstanbul Patrikliği görevine getirilir. Nestorius, İsa'da biri beşerî diğeri ilahî olmak üzere, gerçekten iki şahsın var olduğu, beşerî şahsın Meryem'den doğduğu, ilahî şahsın ise Tanrı'nın ebedî kelamı olduğu⁶⁸⁵ düşüncesindedir. Daha açık bir ifade ile bu iki tabiat, birbirinden farklı ve ayrı olarak bulunur, birleşimde özelliklerini asla kaybetmezler. Tıpkı zeytinyağı ile suyun birleşimi gibidir.⁶⁸⁶ Birleşimde iki tabiatın özelliklerini kaybetmemesinin bir sonucu olarak, İsa'nın katli ve haça gerilmesi olayında ölüm fiili, O'nun ilahî yönünde değil, cesedinde, yani insanî yönünde gerçekleşir.⁶⁸⁷

⁶⁸³ Schimmel, 183; Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı...*, 17.

⁶⁸⁴ Akdemir, 157.

⁶⁸⁵ Wand, 220; Michel, 100-101; Schimmel, 182; Kadir Albayrak, *Keldanîler ve Nesturîler*, (Vadi Yay.), Ankara, 1997, s. 72.

⁶⁸⁶ Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı...*, 17.

⁶⁸⁷ Albayrak, 74.

Nestorius İsa'da insan tabiatı olmadığını söyleyenleri sapkınlar/rafiziler şeklinde nitelendirmektedir.⁶⁸⁸ Nestorius'un bu görüşleri daha sonra (451 Kadıköy konsili) resmileştirilip formüle edilecektir. Nestorius, Katolik inancının benimsediği bir başka dogma olan ilk günah prensibini inkar edip, serbest iradede söz etmesi sebebiyle ayrıca tepki toplar.⁶⁸⁹

Antakya ekolünün temsilcisi olan Nestorius'un görüşleri üçüncü genel konsil olan İskenderiyeli Cyrille tarafından hazırlanan Efes konsilinde (431)⁶⁹⁰ reddedilmekle kalmayıp, kendisi de aforoz edilerek mahkum edilir.⁶⁹¹ Böylece Katolikler, Nesturileri sadece dinî (teolojik) açıdan değil, mezhep bakımından da sapık kabul ederler. Bu yönüyle Nesturiler hem dinî birlikten, hem de imanî birlikten ayrılmaktadırlar.⁶⁹²

Melkitler⁶⁹³ de İsa'nın şahsiyeti konusunda Nestorius'un görüşünü paylaşmaktadırlar. Aralarındaki fark, Melkitler Meryem'i "*Tanrı Annesi*" olarak kabul etmektedirler.⁶⁹⁴

ad. Monofizitlik

Monofizitliğin, Apollinarianizmin bir devamı olduğu yönünde bir kanaat vardır. Monofizitlik, İsa'da tek tabiat bulunduğu görüşüyle, İsa'da iki tabiat olduğunu söyleyen Nesturilikten ayrılmaktadır. Nestorius ile Katolik Kilise'sinin *diöfizitlikte* (İsa'nın çift tabiatlı olması) görüş birliği içinde olmalarına karşın aralarında büyük fark olduğunu daha önce görmüştük.

Monofizitlikle Ortodoks Hıristiyanlık arasındaki ilk çatışma, 381 yılında yapılan I. İstanbul konsili'nde patrik Flavien'in, monofizit yorumculardan Eutyches'i sapık olarak ilan etmesiyle başlar. İskenderiye patriği Dioscore, İmparator II. Theosee'tan yeni bir konsil toplanmasını ister. Bu amaçla 431 yılında toplanan Efes konsili'nde monofizit

⁶⁸⁸ Wand, 224.

⁶⁸⁹ Bayet, 42.

⁶⁹⁰ Oliver Clement, *Hıristiyan İlahiyatı (Ortodoks Mezhebi)*, (çev: Mehmet Aydın), (Arı Basımevi), Ankara, 1983, s. 52.

⁶⁹¹ Michel, 100; Dvornik, 13-14; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 57.

⁶⁹² Albayrak, 79.

⁶⁹³ *Melkitler*: Kadıköy Konsili'nde, imparator tarafından desteklenen *diöfizit* taraftarlarınınca mahkum edilen *monofizit* yanlılarının, diöfizitçileri "*Melkitler*" yani "*imparator taraftarları*" olarak adlandırmaları sonucu yaygınlık kazanan bir kullanımdır. Bkz. Dvornik, 17-18.

⁶⁹⁴ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 60-61; Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı...*, 17.

görüş kabul edilir, İsa'da çift tabiat olduğunu söyleyenler lanetlenir ve aforoz edilir. Flavien ve diğer Ortodoks temsilciler görevden alınır. Flavien sürgün yolunda ölür.⁶⁹⁵

Bu konuyu tekrar görüşmek üzere 451 yılında Kadıköy'de (Kalkedon) bir konsil daha toplanır. Bu konsilde İsa'da tek bir tabiatın varlığını, bunun beşerî değil tanrısal tabiat olduğunu iddia eden *monofizit* görüş mahkum edilir⁶⁹⁶ ve monofizitliği kabul eden Efes konsili "*Haydutlar Sinodu*" olarak adlandırılır. Konsülde ayrıca I. Leon'un mektubu okunur ve oy birliği ile resmî Ortodoks Katolik inancını ifade ettiği kabul edilir. Papa, 449 konsilini geçersiz kılmak ve "*Diyofizitliği*" tescil etmek için 451'de, İstanbul'da Kadıköy konsilini toplar ve "*Dogmatik Formül*" benimsenir. "*Hepimiz ittifakla, Efendimiz Mesih İsa'nın, bir tek ve biricik Oğul'un, beşeriyet ve ulûhiyyet yönünden tam, gerçek Tanrı ve gerçek insan olduğunu, (ki bu tabiatlar kendi arasında birleşmemiş, bölünmemiş, ayrılmamış ve değişikliğe uğramamıştır)*⁶⁹⁷, makul bir ruh ve vücuttan meydana geldiğini; uluhiyyet yönünden Baba ile, beşeri yönde bizimle aynı bulunduğunu; günahkarlık dışında bize benzediğini; ilaha uygun olarak asırlar önce Tanrı'dan doğduğunu ve beşeriyete uygun olarak bizim için, bizim kurtuluşumuz için son dönemlerde, Tanrı'nın annesi Bakire Meryem'den dünyaya geldiğini; Efendimiz Mesih'in, karışmaksızın, bölünmeksizin, ayrılmaksızın, değişikliğe uğramaksızın, iki tabiata sahip biricik Oğul olduğunu; zira birliğin, tabiatların farkını ortadan kaldırmadığını, bunlarda her birinin kendi özelliğini koruduğunu, bir şahıs ve bir uknum (öz, cevher) içinde diğeriyle birleştiğini kabul ediyoruz."⁶⁹⁸

Kadıköy konsilinde Tanrı'nın ebedi mesajının vücut bulduğu İsa'nın gerçek insanlığı ve gerçek Tanrılığı hakkındaki İznik ve İstanbul konsilleri öğretisini tekrar edilir. Yani, "*Rab İsa Mesih, ulûhiyette ve insaniyette tam olarak hakiki Tanrı ve hakiki insandır. Ulûhiyette Baba ile, insaniyette bizimle aynı cevherdendir. O, Tanrı'nın annesi bakire Meryem'den iki tabiatlı biricik oğul olarak doğmuştur. Tabiatların karışma ve bölünmesi bahis mevzu değildir. tabiatların her biri kendi özel varlığını korumuştur.*"⁶⁹⁹ denilerek, İsa'da iki tabiatın aynı anda ve ayrılmaz bir durumda buldukları ilan edilir. Böylece Monofizit görüş ile İsa'da iki tabiatın varlığını kabul eden, ancak bu iki tabiatı ayrı

⁶⁹⁵ Dvornik, 15-16; Akdemir, 162-163.

⁶⁹⁶ Wand, 276; Michel, 101.

⁶⁹⁷ Dvornik, 16.

⁶⁹⁸ Abdurrahman Küçük, "*Gregoryen Hıristiyanlığı Üzerine*", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, Ankara 8-9 Kasım 1996, s. 276.

⁶⁹⁹ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 59.

varlıklar olarak gören Nestorius ve benzerlerinin görüşleri reddedilir. Monofizit görüşü kabul eden kiliselerden birisi de Kadıköy konsilinde ortaya çıkan Gregoryen Kilisesidir. Gregoryenler, İsa'nın tabiatı konusunda, tek bedende, iki tabiatın birleştiğini, insani tabiatın ilahi tabiatın içinde eridiğini savunarak, monofizitliğin temsilcisi noktasına gelirler.⁷⁰⁰ Bu görüşte olanlar, 449 tarihinde Efes'te yapılan konsil'de "*Monofizitliği*" vurgulamışlardır. Kadıköy konsilinde Efes konsili "*Haydutlar Sinodu*" olarak adlandırılıp konsilin mimarı İskenderiye patriği Dioscore ve taraftarları görevden uzaklaştırılırlar. Monofizit görüşte olanlar Kadıköy konsili taraftarlarını "*Melkitler*" yani "*imparator taraftarları*" olarak suçlarlar.⁷⁰¹

Sonuç olarak, İsa'nın şahsıyla ilgili tartışmaların özü, İsa'nın ilahî ve insanî tabiatlarının birbiriyle olan ilişkileridir. Bunlardan kimi İsa'nın ilahî yönüne ağırlık verirken, kimisi de insanî yönünü ön plana çıkarmaktadır. İsa'da her iki tabiatın varlığını kabul edenler yanında, bunları birbirinden tamamen farklı şeyler olarak görenler veya ayrılmaz bir bütünün parçaları gibi değerlendirenler de vardır. Hıristiyanlıktaki ilk genel konsillerin ana gündem maddesi, İsa'nın tabiatı ile ilgili tartışmalar ve bunlara karşı geliştirilen düşünceler oluşturmaktadır. Katolik Kilise'sinin İsa'nın şahsı hakkındaki konsillerde geliştirilen görüşü, yukarıda sayılan gruplardan ayrılmaktadır. Kilise'ye göre, İsa'da hem ilahî hem de insanî tabiatlar aynı anda ve ayrılmaz bir şekilde bir şahısta toplanmaktadır.

b. Meryem'den Kaynaklanan İ'tizaller

Hıristiyan mezhepleri arasında Meryem'in konumu tartışmalıdır. Meryem'le ilgili tartışma konularının başında; Tanrı doğuran olup olmaması (*theotokos*), göğe yükselmesi ve günahsız gebeliği konuları gelmektedir.

Nastorius'un patrikliğinin ilk yıllarında, Kilise Babaları arasındaki en önemli tartışmaların Meryem üzerinde yoğunlaştığı görülür. İskenderiye Kilisesi Meryem'in *Theotokos* (*Tanrı Anası*) olduğunu savunurken, Nastorius, Antakya İlahiyat Okulu'nun görüşünü,⁷⁰² yani Meryem'in Tanrı annesi değil (*theotokos*), İsa'nın annesi (*Christotokos*) olduğunu, dolayısıyla yalnız insan İsa'yı doğurduğunu, ilâh İsa'yı doğurmadığını savunmaktadır.⁷⁰³ Nastorius'un bu düşüncesi, İsa'nın insanlık ve tanrısallık olmak üzere

⁷⁰⁰ Küçük, "*Gregoryen Hıristiyanlığı...*", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, 276.

⁷⁰¹ Dvornik, 17-18.

⁷⁰² Albayrak, 72.

⁷⁰³ Schimmel, 182.

çift tabiatlı olduğu (*diofizit*), tanrısallığı ise doğumdan sonra kazandığı düşüncesinin bir sonucudur. Nestorius'a göre İsa, Baba gibi ezeli ve yaratılmamış ise, bu doğumdan önce de ilâh olması demektir. Oysa İsa'yı doğuran Meryem bir insandır ve bir insanın Tanrı doğurması düşünülemez.⁷⁰⁴

Antakya ekolü temsilcisi Nestorius'un bu görüşlerine karşı, İskenderiye ekolü temsilcisi Cyrille bir atakla Efes konsilini (431) hazırlar ve İsa'nın tanrısallığını vurgulamak için Meryem'in "*Tanrı Anası*" (*Theotokos*) olduğunu ilan eder.⁷⁰⁵ İskenderiye Kilisesi ile Suriye ve Mısır keşişleri Meryem'in, Tanrı Anası olmadığını söyleyenleri küfürle itham ederler. Keşiş Anastasius (Anastas) bir ayin esnasında kilise minberine çıkarak, "*kimse Meryem'e Tanrı Anası demesin. Çünkü Meryem'de bir insandır ve netice itibariyle de, doğurduğu da bir beşerden başka bir şey değildir. Tanrı doğmamış ve doğurmamıştır. Hele hele bir beşerden doğduğunu söylemek en büyük küfürdür.*"⁷⁰⁶ diyerek Meryem'in *theotokos* olmadığını söyleyenlerin *tekfir* edilmesine karşı gelerek asıl küfürde olanların Tanrı'nın bir beşerden doğduğunu iddia etmek olduğunu söyler.

Katolik ve Ortodoks mezhepleri Meryem'in "*sürekli bakireliği*" ve "*Tanrı'nın Anası*" konularında ortak düşünceye sahiptirler. Her iki mezhepte (Katoliklerde Dominikenler hariç) Meryem'in iffetli ve günahsız gebe kaldığını ve "*Tanrı Anası*" (*theotokos*) olduğunu kabul etmektedirler.⁷⁰⁷ Ayrıca Meryem'le ilgili resim ve ikonlara hürmet edilir ve kiliselerde yer verilir.⁷⁰⁸

Katolikler ayrıca Meryem'in de İsa gibi aslı suçtan uzak olduğu, göğe yükseltildiği ve Tanrı katında şefaatte bulunabileceğine inanılır.⁷⁰⁹

Luther ise Meryem'in aslı suçtan uzak olmadığını ileri sürüp günahsızlığını reddeder. Ancak Meryem'in devamlı bakireliğine saygı gösterir. Calvin de Luther gibi devamlı bakireliğini savunurken, Meryem için "*theotokos*" (*Tanrı Anası*) unvanını kabul etmez. Ayrıca Protestanlar, kiliselerde Meryem'e ait resim ve ikon bulundurmanın putperestliğe yol açacağı gerekçesiyle karşı çıkarlar.⁷¹⁰

⁷⁰⁴ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 57.

⁷⁰⁵ Clement, 52-53.

⁷⁰⁶ Albayrak, 73-74.

⁷⁰⁷ Günay Tümer, *Hıristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem*, (D.İ.B), Ankara, 1997, s. 139-142.

⁷⁰⁸ Sankçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 290.

⁷⁰⁹ Ömer Faruk Harman, "*Katolik Kilisesi ve Teokrasi*", *Bilgi ve Hikmet*, sa: 11, Yaz-1995, s. 14.

⁷¹⁰ Tümer, *Hıristiyanlıkta ve İslâm'da...*, 143-144.

c. Kutsal Ruh'tan Kaynaklanan İ'tizaller

IV. asırda, İznik konsilinde tanınan ve I. İstanbul konsilinde tanrısallığı ilan edilen Kutsal Ruh'un ulûhiyetine, İstanbul piskoposu olan Makedonius karşı çıkmış ve onun yaratılmış olduğunu öne sürmüştü.⁷¹¹

Teslis doktrininin üçüncü unsuru olan Kutsal Ruh'un tanrısallığını inkar eden Makedonius'un doktrini (*Makedonianizm*) karşısında, Kutsal Ruh'un teslisin ilk iki unsuru gibi tanrısallığı ve Baba ve Oğul'la aynı cevherden olduğu 381'de I. İstanbul konsili tarafından ilan edilmiştir⁷¹² "*Ruhu'l-Kudüs'ün mahlukiyetinin kabulü, Tanrı'nın mahlukiyetini gerektirir.*" denilerek, Makedonius ve taraftarları aforoz edilmişlerdir.⁷¹³

I. İstanbul konsiline, Kutsal Ruh'un tanrısallığı konusu karara bağlanıp İznik konsiline ilave edildiği için "*İznik-İstanbul Kredosu*" da denmektedir.⁷¹⁴

Kutsal Ruh'un nereden çıktığı konusunda, Katoliklerle Ortodokslar arasında farklılık vardır. Bu farklılığın sebebi Hıristiyan Credosunda (*iman esasları*) yer alan *filioque (ve Oğulun)* sözcüğüdür.⁷¹⁵ Katolikler bu kelimeyi kullanarak, Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan çıktığına inanırken, Ortodokslar bu kelimeye yer vermedikleri için, Oğul yoluyla Baba'dan çıktığına inanırlar.⁷¹⁶

2. Doktrinden Kaynaklanmayan İ'tizaller (Skizma)

Bu başlık altında değerlendirilen i'tizaller, daha ziyade siyasî sebepler ve teknik konulardan kaynaklanan anlaşmazlık ve bölünmelerdir. Bu sebeple meydana gelen ayrılıkların, daha önce verilmeye çalışılan ve doktrinden kaynaklanan kopmalardan farklı olarak, *heretik* değil *şizmatik*⁷¹⁷ olarak nitelendirildiği görülmektedir.

Havariler konsilinde misyonun yabancılara anlatılması konusu ile başlayan ihtilaflar, havariliğin anlamı ve kimlerin havari sayılacağı, cemaat idaresinin şekli, komünyonun anlamı, İsa'nın geliş gayesi...⁷¹⁸ gibi tartışmalarla devam etmiştir.

⁷¹¹ Dvornik, 10-11; Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı...*, 101-102.

⁷¹² Besnard, 143; Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı...*, 99.

⁷¹³ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 55.

⁷¹⁴ Dvornik, 11.

⁷¹⁵ Michel, 104.

⁷¹⁶ Harman, "*Evrensel Dinlerin...*", *Diyanet İlimi Dergi*, 11; Tümer-Küçük, 285.

⁷¹⁷ *Şizmatik*: Kavram "*Skizma*" kökünden gelmekte olup terim olarak, Hıristiyan topluluğu içinde meydana gelen doktrin farklılığından kaynaklanmayan bölünme demektir "*Heretik*" ise "*şizmatik*"ten farklı olarak, Kilise'nin öğretisinin şu veya bu temel noktasını reddeden kimsedir. Bkz. Michel, 169; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 301; Nuss-Demirel, 107.

⁷¹⁸ Cross, 615-617; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 269-270; Şenay, 41.

a. Havari ve Komünyonun Anlamı, Cemaat İdaresinin Şekli ve İsa'nın Geliş Gayesi

"Havari" kelimesinin İngilizce karşılığı, Grekçe "apostolos"dan gelen "apostle" kelimesidir. "Apostle" sözlükte 'gönderilmiş kimse' demektir. Terim anlamı olarak, İsa'yı görmüş, onunla aynı sofrada yemek yemiş ve onun vaazlarını dinlemiş kimselerdir. Yeni Ahit'te Mesih'in vekili veya İncil'in elçisi anlamlarında sekiz yerde geçmektedir.⁷¹⁹ Hıristiyanlıkta ilk tartışma, Pavlus'un Şam yolunda gördüğü bir vizyonla Hıristiyanlığa geçmesi ve havari olduğunu söylemesiyle birlikte başlamıştır. Pavlus'un havariliğinin hukukiliği tartışılırken, aynı zamanda havariliğin ölçüsü de belirlenmeye çalışılmıştır. Yani bundan sonra da havari olunabilir mi sorusuna cevap aranmaya çalışılmıştır.⁷²⁰ Pavlus Korintlilere yazdığı mektupta kendisinin İsa'yı gördüğünü ve O'nun elçisi (havari) olduğunu söylemektedir.⁷²¹

Pavlus cemaatin idaresini, ölümünden sonra tekrar dirilen İsa'nın ruhunun yapacağını söylerken, havariler İsa'nın kardeşi Yakub'un manevi otoritesine saygı göstermekteydiler.⁷²²

Havariler, Hz. İsa'nın yediği son akşam yemeğini yalnızca bir hatıra olarak değerlendirirken Pavlus, oradaki ekmek ve şarabı İsa'nın gerçek eti ve kanı olarak görür. (Komünyon âyini).⁷²³

Havariler, Hz. İsa'nın geliş gayesinin Yahudi şeriatını tamamlamak olduğunu söylerken, Pavlus kaldırmak olduğunu iddia ediyordu. Zira Pavlus'a göre şeriat günahların kaynağı idi. Şeriat olmazsa günahta olmazdı.⁷²⁴

b. Papa'nın Yanılmazlığı

Hıristiyanlıkta doktrinden kaynaklanmayan bir başka husus, Kilise ve Papa'nın yanılmazlığı dogmasıdır. Kutsal Ruh tarafından yönetilen Kilise'nin hataya düşmeyeceği

⁷¹⁹ Otto Betz, "Apostle", *The Oxford Companion to The Bible*, (Ed. Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993, s. 41-42.

⁷²⁰ Betz, 42; Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 269-270; Şenay, 269.

⁷²¹ "Özgür değil miyim? Elçi değil miyim? Rabbimiz İsa'yı görmedim mi? Siz Rab yolunda verdiğim emeğin bir ürünü değil misiniz?" Bkz. *Korintlilere Birinci Mektup 9/1*.

⁷²² Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 269-270; Şenay, 269.

⁷²³ Şenay, 269; Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 269-270.

⁷²⁴ Sankçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 269-270; Şenay, 270.

dogması, dinî metinlerin yanında, bunların kilise babaları tarafından yorumlarının da aynı derecede kutsal kabul edilmesi sonucunu doğurur. Çünkü Kilise'yi yöneten Kutsal Ruh'tur ve Kutsal Ruh'un hata etmesi imkansızdır. Bu sebeple Kilise'nin hataya düşmesi, Kutsal Ruh'un onu yönetmediği veya hataya düştüğü anlamına gelir.⁷²⁵

Orta Çağ Katolik Kilisesi'nin, Kilise'nin ve Papa'nın yanılmazlık dogmasını suiistimal ettiği bilinmektedir. Dinsel hizmet ve ayrıcalıkları satmayı öngören "*simonia*" ile Kilise'ye parasal yardım yapmakla günahların cezasından kurtulmanın mümkün olduğunu ileri süren "*endüljans ticareti*"⁷²⁶, bu suiistimler arasında sayılabilir.

Katolik Kilise'sinin yanlış tutumları karşısında duyulan rahatsızlık her geçen gün artmaktaydı. Çoğunluk, Kilise'nin uygulamaları karşısında, devlet-kilise işbirliği sebebiyle, korkudan sessiz kalmayı yeğlerken, bazıları her şeyi göze alarak seslerini yükseltirler. Bu hareketler, Kilise ve Papa'nın otoritelerine ve yanılmazlıklarına, *endüljans ticareti* ve *simonia* gibi suiistimallere karşı çıkıp, tek otoritenin Kutsal Kitap olduğunu ve kurtuluşun ancak imanla mümkün olabileceğini savunurlar.⁷²⁷

c. İkonaklazm

Tartışmalara sebep olan bir konu da, kiliselerde resim ve ikon bulundurulması ile ilgilidir. Kiliselerde resim ve ikonlara yer verilmesine karşı çıkanlara "*İkonoklast*" (*put kıran*) adı verilmektedir. Bu hareket, Bizans Kilisesi'nin, kiliseleri İsa'yı, Meryem'i ve Azizleri temsil eden resimlerle süslemesinden kaynaklanmaktadır. Resim ve ikonlara karşı çıkanların ileri sürdükleri gerekçelerden ikisi dikkat çekicidir. Birincisi, bazı Hıristiyan grupların İsa'nın insanlık yönünden çok tanrısallığını ön plana çıkarmalarına karşın, resimlerin O'nun bedensel yönünü vurgulaması. Diğer bir sebep ise, kiliselerde resim bulundurmanın yahudi ve müslümanlar üzerinde soğukluk ve nefret hislerini uyandırabileceği endişesi.⁷²⁸

Bu tartışmalar M. S. 725 yılında başlayıp M. S. 842 yılına kadar sürmüştür. Bu tartışmalar Doğu-Batı Kiliseleri arasındaki uçurumu daha çok derinleştirmiştir. İmparator III. Leon (717-741) putperestlik olarak gördüğü tasvirler kültüne karşı yayınladığı iki fermanın birincisinde, kiliselerde azizlerin resimlerine tapınmayı, ikinci fermanında ise İsa Mesih'e ve azizlere ait bütün resim ve tasvirleri yasaklamıştır. III. Leon'un halefi

⁷²⁵ Akdemir, 122.

⁷²⁶ Michel, 106-107.

⁷²⁷ Schimmel, 196; Michel, 106-107.

⁷²⁸ Barker, 78-79; Michel, 102-103.

Constantin V. Copronyme (741-775) konuyu biraz daha ileri götürerek 754 yılında bir konsil toplamıştır. Bu konsilde tasvir kültürünü savunanlar aforoz edilmiştir. 787 yılına gelindiğinde İmparatoriçe İrene İkonoklastlara karşı yeni bir konsil toplamıştır. İznik'te oluşturulan bu konsülde, İkonoklast konsillerin kararları mahkum edilmiş, kiliselerdeki resimlerin tasvir ettiği şahısları simgelediği, ibadete layık olanın yalnızca Tanrı olduğu ilan edilmiştir. Tartışma İmparatoriçe Theodora'nın imparatorluk sınırları içerisinde ikonlara saygı gösterilmesi gerektiğini ilan etmesiyle sona erer. Kutsal resimlere saygı Protestan Reformu'na kadar sürer.⁷²⁹

d. Papa'nın Otoritesi (Doğu-Batı ve Protestan Kiliseleri Ayrılığı)

Hıristiyan dünyasında yaşanan en büyük bölünme, Doğu-Batı ayrılması olarak bilinen İstanbul Kilisesi ile Roma Kilisesinin birbirinden ayrılmasıdır. XI. asırdan XII. asra kadar devam eden uzun bir süreçte gerçekleşen bu kopma, İstanbul Patriği ile Papalık elçisi arasındaki karşılıklı *aforozlaşma* ile başlar. Bu ayrılığa (skizma), Roma Kilisesi'nin bütün kiliseleri birlikte idare edecek dünya piskoposları teşkil edilmesini ve bunlara Roma piskoposu olan Papa'nın başkanlık etmesini savunması sebep olur.⁷³⁰ Ortodoks Kilisesi ise Papa'nın hukukî otoritesine karşı çıkararak zaten var olan ayrılığı derinleştirir.⁷³¹

Siyasî sebeplerle başlayan Doğu-Batı anlaşmazlığı, inanç esasları içinde yer alan "*filioque*" (ve *Oğlum*) sözcüğünden dolayı doktrinsel bir boyut kazanır. Bu ifadeye "*Credo*" içerisinde yer veren Katolikler ve Protestanlar, Kutsal Ruh'un birlikte hareket eden Peder ve Oğul'dan geldiğini söylerken; Kutsal Ruh'un sadece Baba'dan geldiğini söyleyen Ortodokslar bu kelimeyi inanç esasları içerisinde saymazlar.⁷³²

İki grup arasındaki kesin kopma 1054 yılında olmasına rağmen, asıl amansız mücadele, Batı'nın 1204 yılında yapılan dördüncü Haçlı Seferi ile İstanbul üzerine saldırması ve onu yakıp yıkması ile korkunç boyutlara ulaşır. Öyle ki bu saldırıda ikonlar ve kutsal çanaklar parçalanır, rahipler asılır, kiliseler kirletilir, hatta Patriğin tahtı üzerinde bir fahişe tarafından edepsiz şarkılar bile söylenir.⁷³³

⁷²⁹ Dvornik, 23-25; Michel, 103.

⁷³⁰ Sankıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 301; Michel, 104.

⁷³¹ Schimmel, 184.

⁷³² Michel, 104.

⁷³³ Clement, 55; Michel, 103-104.

Doğu-Batı arasındaki bu ayrılıklar, uzun yıllar devam eden sert tartışmalara sebep olmuştur. Hıristiyanlık içi bölünmelere son vermek ve bütün Hıristiyanları bir çatı altında birleştirmek amacıyla çalışmalar yapılmıştır. 1274'te Lyon, 1439'da Floransa konsilleri bu amaçla toplanmış, ancak başarı sağlanamamıştır. Bu iki konsilden başka Hıristiyanlar arasında birleşme fikrini savunan pek çok kimse çıkmıştır. Bunlar arasında en tanınmış aynı zamanda bir Luteryan olan Leibniz (1646-1716)'dir. Leibniz'e göre birliğin sağlanması için ayrılıkların değil, benzerliklerin üzerinde durmak gerekir. Bunun için imanın en derin ve en basit unsurları üzerinde durulmalıdır. Hıristiyanları birleştirme gayretlerinin altında yatan sebeplerden birisi, pratik hayatta karşılaşılan bazı zorluklar olduğu söylenmektedir. Şöyle ki, Hıristiyanlığın farklı mezheplerine mensup insanlar tarafından yapılan karışık evlilikler, aileleri zor duruma sokmaktadır. Düğünün nerede olacağından, evlilik anlayışına kadar bir çok problem ortaya çıkmaktadır. Hatta normal ibadetler konusunda bile bu tür sıkıntılara rastlanmaktadır. Yabancı bir ülkeye veya aynı ülke içinde farklı bir bölgeye giden Hıristiyanlar başka bir mezhebe ait kiliseye gidip ibadet edememektedir.⁷³⁴ Ancak bu iki büyük Hıristiyan kilisesinin arasındaki ayrılığın temelinde yatan asıl sebebin, Doğu gizemciliği ile Batı akılcılığı arasındaki çatışmanın bir ürünü olduğu iddia edilmektedir.⁷³⁵

Hıristiyan dünyasında, Doğu-Batı kiliselerinin ayrılmasından sonra en büyük bölünme, XVI. Yüzyılda Wittenberg Üniversitesi Teoloji profesörü Martin Luther'in (1483-1546) önderliğinde gelişen Reformasyon çalışmalarının bir sonucu gelişen Protestan hareketidir. Bu hareketin öncüsü olan Luther'in amacı, Kilise'de Kutsal Kitab'ın öğretilerine uygun bir reform gerçekleştirmek ve cemaatin saf imana dönüşünü sağlamaktır. Luther'in Katolik Kilisesi'ni kızdıran ve "karşı-reform" hareketinin başlatılmasını sağlayan görüşlerinden bazıları şunlardır: Hıristiyan inancında tek otorite Kutsal Kitab olduğu, endüljans gibi suiistimallere karşı çıkılması gerektiği, kilisenin aracılığının faydasızlığı, Sakramentlerin etkisizliği, Kişisel kaderin başka hiçbir eylem yoluyla değişmeyeceği ve son olarak salih amellere ihtiyaç duymaksızın sadece, imân ile kurtuluşun mümkün olması.⁷³⁶

⁷³⁴ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Ökümenik Hareketin Ortaya Çıkışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, Ankara, 8-9 Kasım 1996, s. 225.

⁷³⁵ Albayrak, 102.

⁷³⁶ Lau, 45-50; Michel, 107; Dvornik, 61-62; Barker, 111-112.

Katolik Kilisesi, Luther'in başlattığı Reform hareketlerine “*karşı-reform*”la cevap vermekte gecikmemiştir. Bu maksatla 1545’de Almanya’nın dini sorunlarından tedirgin olan İmparator V. Karl, Papa 3. Paul’u Trent konsili’ni toplamaya ikna etmiştir. İmparator konsilin bir takım reformlarla Alman Lutercileriyle uzlaşacağını ummuştur. Trent (Trento) konsili 1545’te başlayıp 1563’e kadar aralıklarla devam etmiştir. Ancak hiçbir sonuç alınamamıştır. Bu konsilin aldığı kararlardan sonra Protestanlarla Katolikler arasındaki uçurum artık kapatılması imkansız hale gelmiştir. Protestanların alınan kararların tamamının Kutsal Kitab’a uygun olmasını teklif etmeleri, bu ayrılığa sebep olmuştur.⁷³⁷ Konsil, kurtuluşu tamamen Tanrı’ya bağlayan Protestan görüş ile tamamen insan çabasına bağlayan düşüncelerden farklı olarak, kurtuluşun tanrısal inayetle müşterek olan hür irade ile mümkün olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca konsil, Luther ve reform yanlılarını aforoz etmiş ve Protestanlarla yapılacak evliliklerin geçersiz olduğu hükmünü, karara bağlamıştır.⁷³⁸ İlk kez Luther Katolik kilisesinin verdiği aforoz yazısını halkın önünde yırtmıştır.⁷³⁹ Bunlardan başka Trent konsili, Kutsal Kitab’ın İbranice ve Grekçe aslımı değil, Katoliklerin yanlış öğretilerini destekleyen Latince çevirisi olan Vulgate’i ve nelerden oluştuğu tam bilinmeyen “*gelenekler*”i kabul etmiştir. Trent konsili’nde, *insanın imânla değil, işlediği sevaplarla Tanrı katında aklanacağı* ileri sürülürken Protestanlar, Yeni Ahit’te geçen “*Kişinin, Kutsal Yasa’nın gereklerini yapmakla değil, İsa Mesih’e olan imânla aklanalım diye Mesih İsa’ya imân ettik. Çünkü hiç kimse Yasa’nın gereklerini yapmakla aklanamaz.*”⁷⁴⁰ şeklindeki görüşü savunuyorlardı.⁷⁴¹

Katolik kilisesinin savunduğu, ancak Ortodoks ve Protestanların kabule yanaşmadıkları Papa’nın yanılmazlığı konusu uzun yıllar tartışma ve ayrılık konusu olmuştur. Katolikler bu dogmadan hiçbir zaman vaz geçmemişlerdir. Hatta 1870’de Vatikan kurulu Papa’nın yanılmazlığı prensibini yinelemiştir.⁷⁴² Luther’in Papa’nın yanılmazlığı dogmasından başka, Papa ve keşişlerin para karşılığı günah bağışlama uygulamalarına da karşı çıkar. Katolik inanç öğretisinde iki tür günah bağışlama vardır: Birincisinde Papa tarafından verilen ve sonsuza dek sürecek bir lanetlemenin bağışlanması, ikincisinde âdi suçların bağışlanmasıdır. Papalar, önceleri sadece kendi verdikleri cezaları affederken, sonraları Tanrı’ya veya diğer insanlara karşı işlenmiş

⁷³⁷ Barker, 151-152; Michel, 109.

⁷³⁸ Dvornik, 64; Güngör, 30.

⁷³⁹ Lau, 52; Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 307.

⁷⁴⁰ Bkz. *Galatyalılara 2/15*.

⁷⁴¹ Barker, 151-152.

⁷⁴² Challeye, 204.

günahları da bağışlama yoluna giderler. İşte Luther Papa'nın bu ikinci tür, yani Tanrı tarafından konulan cezaları bağışlamasına karşı çıkar. O, Tanrı tarafından konulan cezaların yine Tanrı tarafından bağışlanabileceğini veya değiştirilebileceğini savunurken, Papa'nın kendisinin koyduğu cezaları bağışlamasına karşı çıkmaz.⁷⁴³

Sonuç olarak, ilk dönemlerde siyasi sebeplerle ortaya çıkan, ancak bir süre sonra inanç boyutunun yol açtığı derin ayrılık ve aykırılıklarla aralarında büyük uçurumlar meydana gelen Doğu-Batı kiliseleri, asırlar boyunca birbirlerini sapıklıkla suçlarlar. XVI. Yüzyılda gelişen Reform hareketleriyle ortaya çıkan Protestan hareketle ana bünyeden kopuşlar çoğalır. Geçmiş uzun yıllar öncesine dayanan Hıristiyan kiliselerini birleştirme gayretlerine karşın, bugün pek çok Hıristiyan mezhebi vardır. Bu mezheplerin hiçbiri kendisini Hıristiyanlık dışı görmeyip İsa Mesih'in gerçek mirasçıları olduklarını iddia ederler. Geçmişte kendi dışındaki bütün Hıristiyan grupları heretik ve şizmatik olarak gören Katolik Kilisesi, XX. Yüzyılda gelişen siyasi ve ekonomik olayların etkisiyle, 1962-1965 yılları arasında II. Vatikan konsilinde "*tüm Hıristiyanlar arasında birliğin yeniden sağlanması*" için çalışmalar başlatmıştır.⁷⁴⁴

B. KİLİSE HUKUKUNDA İRTİDAT VE CEZASI

Hıristiyan Kutsal Kitabı ve İsa'nın mesajı, insanlara ceza değil, sevgi ve barış götürmeyi öğütler. Hıristiyanlık, komşusundan başlamak üzere başkasına iyilik etmek ve kötülükten kaçınmak üzere kurulmuştur. Bu din, esasında öldürmeyi yasakladığı gibi; bir yanağına vuran kimseye, ikinci yanağını da tutmayı, düşmanına hayırla dua etmeyi emreder. Ancak Konstantin Hıristiyanlığı kabul ettiği ve Hıristiyanlığın devletin resmi dini olduğu günden itibaren sapık ve mürtedlere karşı kılıç ve kamçı kullanılmaktan çekinilmemiştir.⁷⁴⁵

Bu başlık altında, tarihi süreç içerisinde irtidatın nasıl cezayı gerektiren bir suç halini aldığını, kilisenin devletten aldığı destekle heretik ve mürtedlerle nasıl mücadele ettiğini ve ne şekillerde cezalandırdığını göreceğiz.

⁷⁴³ Lau, 48-49.

⁷⁴⁴ Jacob-Iannitto-Hıdıroğlu, 177; Güngör, 38.

⁷⁴⁵ Tümer, *Birüni'ye Göre...*, 85.

1. Tarihi Süreçte İrtidat Suçunun Teşekkülü

Hıristiyanlık, tarih içerisinde çok farklı süreçlerden geçmiştir. Bu din, içinde doğduğu Roma İmparatorluğu ile sırasıyla çatışma, tâbi olma, hükmetme ve ayrılma süreçlerini yaşamıştır. Her dönemde de bu süreçleri yasallaştıran bir teolojik anlayış geliştirmiştir.⁷⁴⁶ Kendisine ait müstakil bir şeriatı bulunmayan Hıristiyanlık,⁷⁴⁷ dinden çıkanlara (mürtedler) ve din içi sapkılara (heretik) karşı takınacağı tavrını, kimi zaman kilise konsilleri ile kimi zaman da miras aldığı Roma kanunları veya içinde bulunduğu ülkenin kanunları ile belirlemeye çalışmıştır.⁷⁴⁸ Bu sebeple Hıristiyanlıkta dinden çıkanların durumu tam net değildir. Din değiştirenlere farklı dönemlerde farklı muameleler yapılmıştır.

İlk üç asır boyunca dinden çıkanlara karşı manevî yaptırım dışında bir cezaya rastlanmaz. Zaten çoğunluğunu Yahudi asıllıların oluşturduğu ilk Hıristiyanlar, Yahudi Kutsal Yasası'na göre dinî yaşantısını sürdürmekte ve kendilerini Yahudilerden ayrı görmemekte idiler. Pavlus'un Hıristiyanlığı kabulü sonrasında gelişen olaylar, Hıristiyanlığın Yahudilikten kesin bir şekilde ayrılmasını sağlamıştır. Bu tarihten itibaren Kilise, Yahudi ibadet ve geleneklerine göre yaşamayı irtidat olarak değerlendirilmeye başlar.⁷⁴⁹

Konstantin, Hıristiyanlığı kabul etmesinin ardından ilk iş olarak paganizmle mücadeleye girişir. Bu sırada Kiliseden askerlik hizmetini yapmak istemeyenlerin aforoz edilmesini ister. 314 yılında Arles'te toplanan bir konsilde "*barış zamanında silahlarını atanların aforoz edilmelerine...*" şeklinde bir karar alınır.⁷⁵⁰ Devlet kilise işbirliğinin bir sonucu olarak irtidat, kanunla cezalandırılan bir suç olmuştur. Bu kanunlaştırma çerçevesinde Hıristiyanlıktan Yahudiliğe veya başka bir dine geçenlerin her türlü cezaya

⁷⁴⁶ Canatan, 29.

⁷⁴⁷ el-Attas, 75.

⁷⁴⁸ Bilindiği gibi Hıristiyan itikadı İznik, İstanbul ve Kadıköy konsillerinde üç kez gözden geçirilmiştir. Hıristiyanlığın "*kanunî hüküm*" cephesi olmadığı için, bu hüküm eksikliği ciheti Roma yasalarıyla ıslah edilmeye çalışılmıştır. Hıristiyan dininin vahiyle gelen esaslı bir dünya görüşü de olmadığı için Yunan ve Roma felsefesinden fikir ithal etmek zorunda kalmıştır. İşte Hıristiyan ilahiyatı ve metafiziği böyle ortaya çıkmıştır. Bkz. el-Attas, 47.

⁷⁴⁹ Drane, 578; Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 19; Besnard, 9; Michel, 97; Yıldırım, 55-56.

⁷⁵⁰ Bayet, 39.

çarpıtılmalarına, mallarına el konulmasına, yaptığı vasiyetlerin yok sayılmasına...yani kısaca tüm vatandaşlık haklarının ellerinden alınmasına imkân tanımıştır.⁷⁵¹

Konstantinden sonra gelenler paganizmle mücadeleyi artırmışlardır. Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Hıristiyanlığı kabul etmiş olan paganlar, eski inanç ve geleneklerini devam ettirmekte, kutsal yemek ziyafetlerine katılmaktaydılar. İlk zamanlar Pavlus'un uyarılarına rağmen⁷⁵² bu alışkanlıklarından vaz geçememişlerdir. Hıristiyanlığın devletin resmî dini haline gelmesinin ardından, paganizm resmen yasaklanmıştır. İmparator Konstans: "*Herkesin sungularda bulunmaktan kaçınmasını istiyoruz; bir kimse bu tür bir eylemde bulunursa hakkında en ağır ceza hükmü uygulanacaktır*" kararını alırken, 356 yılında çıkarılan yeni bir yasa ile: "*Buyruğumuzdur; sungulara katılmaya ya da putları yüceltici davranışlara kalkan kimseler ölüm cezasına çarptırılır.*" hükmü getirilmiştir. Sonraki yıllarda sırasıyla 391'de "*tapınakların çevresinde gezinme*", 392'de putlara mum dikip ışık yakarak saygı gösterilmesi yasaklanır. 395'de "*tapınaklara bakma*" yasağı, 399'da "*kırlardaki tapınakları yıkma*" emri çıkarılır. Bu yasalara karşı gelenlerin ise ölüm cezalarına çarptırılacakları bildirilir.⁷⁵³

Kilise devletle işbirliği ile paganizmle mücadele ettikten sonra, sıra kendi içindeki heretiklere gelir. Konstantin'in 325 yılında topladığı İznik konsilinde Ariusçuları mahkum ettirmesinin ardından, kendisinden sonra gelen imparatorlar, heretikler için daha fazla şiddet kullanırlar. "*Tanrı buyruğunca ve İmparatorluk yasalarınca yasaklanmış bütün sapkınların susturulması gerekir*" şeklinde genelgeler çıkarırlar. Bütün sapkınları kapsayan bir dizi tedbirler alırlar: kentlerde oturma yasağı, vasiyet etme yasağı gibi. Sonraları daha ileri gidip sapkınların '*ahlak yönünden olduğu gibi, yasalar yönünden de öbür insanlarla ortak hiçbir tarafları olmadığı*' söylenip bütün evlerden kovulmaları, idam edilmeleri, kitaplarının toplatılması istenir. 385 yılında İmparator Maksim'in buyruğu ile sapkınların boynu vurulur. 408'de din konusunda her türlü tartışmayı yasaklar; bu kuralı ihlal edenler cezalandırılır.⁷⁵⁴

⁷⁵¹ Foakes-Jackson, I/624.

⁷⁵² "*Çünkü bir kimse bilgi sahibi olan seni puthanede sofraya oturmuş görürse, putlara kurban edilmiş şeyleri yemek için, eğer kendisi zayıf ise, vicdanı cesaret almaz mı? Çünkü zayıf adam, kendisi için Mesih'in öldüğü kardeş, senin bilginle helâk olur. Ve böylece kardeşlere karşı günah ederek ve onların zayıf vicdanını yaralayarak, Mesih'e karşı günah edersiniz.*" Bkz. Korintoslulara I. Mektup 8/10-12; 10/19 vd.

⁷⁵³ Bayet, 40-41.

⁷⁵⁴ Wand, 157-158; Bayet, 43-44.

Patristik dönemde söz sahibi olan “*Kilise Babaları*”, resmî kiliseye karşı koyanların cezalandırılması yoluyla da olsa kiliseye katılmalarının sağlanmasını istemişlerdir. Buna gerekçe olarak “*Çıkıp yolları ve çit boylarını dolaş, bulduklarını gelmeye zorla da evim dolsun*”⁷⁵⁵ ifadesini göstermişlerdir.⁷⁵⁶ Orta Çağ, dinî müsamahasızlıkta Patristik döneme göre daha şiddetlenmiştir. Katolik Kilisesi, heretik ve şizmatiklere karşı sert tedbirler uygulamış, Katolik ilkelerinden ayrılma, laneti gerektiren bir günah sayılmıştır. Kilise bunlarla mücadele edebilmek için devlet desteğini istemiştir. Bu amaçla 1184 yılında Verona konsilinde Engizisyon kurulması kararlaştırılmış, IV. Lateran konsilinde onaylanmıştır.⁷⁵⁷ 1232 yılında ise Papa IX. Gregoire Kral II. Frederic’le anlaşarak *sapkın (heretik)* olarak gördüğü bütün bu hareketleri incelemek ve pişmanlık göstermeyenleri ölümle cezalandırmak üzere *Papalık Engizisyonunu* kurmuştur. Nitekim pek çok hareket kilise ve devlet işbirliği ile acımasızca bastırılmıştır.⁷⁵⁸

XVIII. Yüzyıla gelindiğinde bile insanlar kilisenin baskısından kurtulamamış, kilise öğretilerine aykırı görüş ve düşüncede olan pek çok düşünür ve filozof aforoz edilmiş ve dinden atılmıştır. Bunların en tanınmış örneği dünyanın döndüğünü iddia eden Galile’dir. Engizisyonunda yargılanma, dinden atılma ve hapsedilme gerekçesi “*Yazılı hükümlere aykırı bir öğretilerden yana çok etkili kanıtlar taşıyan bir kitap yazdığı için büyük bir sapkınlık kuşkusu içinde*”⁷⁵⁹ olmasıdır. Düşüncenin dinsizleşmesi, Hümanizmle birlikte, bütün yüzyıl boyunca sürmüştür. Bu amaçla alınan önleyici tedbirler faydalı olamamıştır. Örneğin 1724 ve 1757 yıllarında yayınlanan iki bildiri ile katolik kilisesinin görüşlerine aykırı her türlü yayınlar yasaklanırken, bu kurala uymayanların en ağır şekillerde cezalandırılacakları söylenmiştir.⁷⁶⁰

Batı’da din ve devlet ilişkilerinin gelişim sürecinde son aşama, devlet ve kilisenin ayrılmasıdır.⁷⁶¹ Hıristiyanlığı bu sürece götüren etkenler arasında bilimin ilerlemesi, Reform ve Rönesans hareketleri olmuştur. Bilimin pekçok Hıristiyan dogmasını çürütmesinin ardından büyük bir inançsızlık rüzgarı esmeye başlar. İnsanlar dine sadece dudaklarının ucuyla saygı göstermeye başlarlar.⁷⁶²

⁷⁵⁵ Bkz. *Luka 14/23*.

⁷⁵⁶ Barker, 49.

⁷⁵⁷ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 305.

⁷⁵⁸ Michel, 106.

⁷⁵⁹ Bayet, 65.

⁷⁶⁰ Bayet, 70-74.

⁷⁶¹ Günay-Güngör-Ecer, 50.

⁷⁶² Bayet, 73.

Ancak Hıristiyanlıkta din devlet ilişkisi açısından gelinen bu son süreçte Kilise aldığı bu önleyici tedbirlere rağmen insanları din içerisinde tutmakta başarılı olamamıştır. Sonunda farklılıklarıyla birlikte inanan inanmayan herkesi kabullenmek zorunda kalmıştır. Artık Kilise sadece din işleriyle uğraşacak, devletin yetkili olduğu alana müdahale edemeyecektir. Kilisenin devletle olan bu ilişkisi Sekülerizasyon (dünyevîleşme) olarak adlandırılmıştır. Kavram ilk zamanlarda arazi ve emlakın kilise otoritelerinin gözetiminden çıkarılmasını belirtmek için kullanılırken, sonraları kavrama ideolojik bir anlam yüklenmiştir. Geleneksel kiliseyle bağları olanlar kavramı "*Hıristiyanlıktan uzaklaşma*", "*dinsizleşme*" olarak algılamak, kilise karşıtı çevreler dinî bağlardan modern insanın kurtuluşu olarak algılamışlardır. Protestanlığın büyük katkılarıyla ibadete ilişkin ritüeller asgariye indirilmiş, onlarda saygınlıklarını kaybetmişlerdir. Protestan müminin hayatından artık kutsal varlıklar ve güçler tamamen tecrit edilmiştir. Protestanlık bununla da kalmayıp Katoliklerin kabul ettiği Tanrı ile olan bütün bağları koparmıştır. Tanrı ile insan arasında sadece lütuf kanalından başka bir bağ bırakmamıştır.⁷⁶³ Durum böyle olunca, bu dönemde din değiştirme olaylarından ve din değiştirenlere verilecek cezalardan bahsetmek oldukça güçtür. Zira dinin ancak vicdanlarda yaşayan bir olgu haline getirildiği bu aşamada dinden çıkma, din değiştirme gibi kavramların fazla bir önemi kalmamıştır.

2. Kilise Hukukunda Mürtede İlişkin Hükümler

Hıristiyanlıkta dinden çıkmaya konu olan hususların kesin hatlarıyla tespit edilmeyip zaman içinde kilisenin teşekkülüne paralel olarak belirlenmiş olduğunu görmüştük. Dinden çıkanlara uygulanacak maddî ve manevî yaptırımlar da buna paralel olarak kanunlaştırılmıştır.

Hıristiyanlığın başlangıcında sosyo-politik şartlar gereği İsa, dinî otorite ile dünyevî otoriteyi ayırmış, krallığının öteki aleme ait olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶⁴ Bu sebepten, İsa dönemi başta olmak üzere, Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğunun resmî dini oluncaya kadar geçen zaman diliminde din değiştirme hukukî bir nitelik kazanmamıştır.

⁷⁶³ Şöyle denmektedir: "*Eğer herhangi bir şey kurtuluşumuzu kaybetmemize sebep oluyorsa o günahdır. Fakat günah işlediğimizde, Tanrı bize olan merhametini katlar.*" Zira Yeni Ahit'te: "*Günahım çoğaldığı yerde Tanrı'nın lütfü daha da çoğaldı.*" Denmektedir. Bkz. *Romalılara 5/20*. Ayrıca lütuf için bkz. Macarthur-JR, 19; Berger, 166-168.

⁷⁶⁴ Günay-Güngör-Ecer, 79.

Kilisenin ilk teşekkül yıllarında oluşturulan kilise hukukunda irtidatla ilgili kurallar çok ağırdı. Hıristiyanlıktan ayrılanlara verilen ceza sadece kiliseden kovulmakla sınırlı kalmıyor, yasal bütün hakları, hatta ticaret hakları bile ellerinden alınıyordu. Bu kurallar özellikle Hıristiyanlıktan paganizme geçenleri, resmi inancın dışında her hangi batıl bir inanca sapanları ve ahlaksızlık yapmış olanları kapsamaktaydı. Bu dönemde mürted ve heretiklerin bir daha kilise üyesi olmalarına müsaade edilmiyordu. İşkence ve korkudan bile olsa Hıristiyanlıktan ayrılıp putperestliğe geçiş mutlaka cezalandırılması gerekli en ağır suçlardan sayılmaktaydı. Ancak işkence ve hapis korkusu ile din değiştirmek zorunda kalmış olanlar, af dileyip tövbe etmeleri halinde bu hak kendilerine tanınır ve bağışlanırdı. Gönül rızasıyla yapılan irtidatlar ise cinayet ve zina gibi ağır ve affedilmez bir suç kabul ediliyordu. Aziz Cyprian (M.S. 252) zamanına gelinceye kadar her ne şekilde olursa olsun toplumdan ayrılanlar mürted kabul edilerek tekrar birliğe kabul edilmezlerken, daha sonraları Decius'un zulüm ve baskısı esnasında dinlerinden dönmüş olan saygın ve meşhur kişiler tekrar birliğe alınıyorlardı. Ancak Cyprian, başka dine geçenlerle, din içi sapkınları aynı kategoride değerlendirir.⁷⁶⁵

Zulüm ve işkence dönemlerinin sona ermesiyle birlikte kilise kanunları da oldukça yumuşatılmış ve mürtedlerin pişmanlık ve tövbelerinden sonra tekrar kiliseye kabul edilmelerine izin verilmiştir. İlk Hıristiyan kurallarının sertliği İspanya'da Elvira (İlliberis) konsilinde (M. S. 303) alınan kararlarda net bir şekilde görülebilir. Hıristiyanlıktan Yahudiliğe geçmek İspanya ve Gaul'de⁷⁶⁶ çok korkunç bir şey olarak kabul edilmiştir. Öyle ki Hıristiyanlar Yahudi ziyafetlerine katılmaktan, onlarla dostluk kurmaktan ve hatta alış veriş yapmaktan bile çekiniyorlardı. Bunun sonucu olarak Yahudilerle bir araya gelemedikleri için onlarla bağlarını tamamen koparmak zorunda kalmışlardır.⁷⁶⁷

Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul edip Hıristiyanlığın devlet dini olmasının ardından hukukî kuralların Hıristiyanlık normlarına göre şekillenmeye başlamasıyla din değiştirme, cezayı gerektiren bir suç olmuştur. Hıristiyanlığın "*kamunî hüküm*" cephesi olmadığı için, bu hüküm eksikliği ciheti ilk dönemler Roma yasalarıyla ıslah edilmeye çalışılmıştır.⁷⁶⁸ Kanunlaştırma hareketinden sonra din değiştirenlerin ve heretiklerin her türlü cezaya çarptırılmalarına, mallarına el konulmasına, yaptığı vasiyetlerin yok

⁷⁶⁵ Kippenberg, I/355; Foakes-Jackson, I/623-624; Wand, 105-106.

⁷⁶⁶ "*Gaul*" Fransa'nın eski adıdır. Bkz: İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, 402.

⁷⁶⁷ Foakes-Jackson, I/624.

⁷⁶⁸ el-Attas, 47.

sayılmasına...yani kısaca tüm vatandaşlık haklarının ellerinden alınmasına imkân tanıyordu. İrtidat dolayısıyla verilen ve tüm vatandaşlık haklarını kaybettiren kanuni cezaların pişmanlık ve tövbe ile kaldırılması da mümkün olmuyordu.⁷⁶⁹ Örneğin Theodosian Kanunu'nda: "*Pagan dinine giren Hıristiyanların vasiyette bulunma hakları ellerinden alınacaktır*" hükmüne yer verilmiştir. Bu kanundan on yıl sonra çıkarılan bir başka yasayla, dinden çıkanlar vatan haini kabul edilmiştir. Aynı şekilde toplumdan kovulmuşlar, vasiyet etme ve mirasçı olma hakları ellerinden alınmıştır. Bunun sonucu olarak mürtedler sahip oldukları bütün mevki ve statülerini kaybetmişler ve üzerlerine ebedî bir utanç damgası vurulmuştur.⁷⁷⁰

Orta Çağ'da irtidat ve sapkınlık şiddetle cezalandırılan suçlardan sayılmıştır. Kilise, yargılama ve ceza verme hakkına sahip olduğu için bu dönemde Hıristiyanlıktan ayrılmayı düşünenlerin sayısı yok denecek kadar az olmuştur. XI. Yüzyılda vaftiz olduktan sonra dinden çıkanlar için ölüm cezası uygulanmış, 1184 yılında Verona konsilinde Engizisyon mahkemesinin kurulması kararlaştırılıp IV. Lateran konsilinde onaylanmıştır.⁷⁷¹ 1232 yılında Papa IX. Gregoire, Kral II. Frederic'le anlaşarak *sapkın (heretik)* olarak gördüğü bütün bu hareketleri incelemek ve pişmanlık göstermeyenleri ölümle cezalandırmak üzere *Papalık Engizisyonunu* kurmuştur. Nitekim Engizisyonun tesisinden sonra pek çok hareket kilise ve devletin işbirliği ile acımasızca bastırılmış,⁷⁷² heretik ve mürtedler ateşte yakılarak cezalandırılmıştır.⁷⁷³ Mürtedlerin yakılmasının gerekçesi yine Kutsal Kitab'tandır: "*Her kim bende durmazsa, asma çubuğu gibi dışarı atılır ve kurur; sonra onları devşirip ateşe atarlar ve yanar.*"⁷⁷⁴ Bu cümleler, Hıristiyan tarihinde Engizisyon mahkemesinin kurulmasına ve sayısız cinayetlerin işlenmesine zemin hazırlamıştır.⁷⁷⁵ Kaynaklarda Orta Çağ'da binlerce insanın Engizisyonlarda yakılarak öldürüldüğü kaydedilmiştir.⁷⁷⁶ Örneğin, Maniheizmle suçlanan iki köylü diri diri ateşe atılarak yakılmıştır.⁷⁷⁷ Benzer bir olay İngiltere'de yaşanmış, Yahudi bir kızla evlenebilmek için Yahudiliği kabul eden bir genç yetkili Kilise Kurulu'nun emriyle

⁷⁶⁹ Foakes-Jackson, I/624.

⁷⁷⁰ Kippenberg, I/355.

⁷⁷¹ Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 305.

⁷⁷² Michel, 106.

⁷⁷³ Harman, "*Evrensel Dinlerin...*", *Diyanet İlimi Dergi*, 11.

⁷⁷⁴ Bkz. *Yuhanna 15 6*.

⁷⁷⁵ Challeye, 200.

⁷⁷⁶ Schimmel, 196.

⁷⁷⁷ Bayet, 46.

Oxford'da 17 Nisan 1222 tarihinde yakılarak cezalandırılmıştır. M. S. 1250 yılında Yahudi ırkından eskiden beri rahatsızlık duyulan İspanya'da, X. Alfanso idaresindeki halktan Yahudiliğe geçenler, vatana ihanet suçu işlemiş sayılmışlar ve en ağır şekilde cezalandırılmışlardır. Aynı şekilde İspanya Engizisyon mahkemesini kuran kişinin vasiyeti üzerine, İspanya'da yaşayan Maranos (maronlar) ve Yahudi dönmeler, Katolikler gibi yaşamalarına rağmen, gizlice atalarının dinlerini uygulamakla suçlanmışlar ve Engizisyonlarda en ağır şekillerde cezalandırılmışlardır.⁷⁷⁸

Hıristiyanlıkta sapkın ve mürtedlere karşı güç kullanımına teolojik bir yorum getiren Aziz Augustinus'dur. O, Donatislere karşı güç kullanımını haklı görüyor ve bu görüşünü İncil'deki bir ifade ile delillendiriyordu.⁷⁷⁹ Bu cümleyi yegane kurtarıcı hakikat için dış baskı kullanımını haklı göstermek üzere yorumluyor ve şöyle diyordu: "*Madem ki İsa Mesih'te bildirilen hakikat, bütün insanlığın kurtuluşu için gereklidir, o halde insanları bu hakikatte tutmak için bütün bu araçlar veya ona tabi kılmak için baskı yapmak gereklidir.*" Bir başka Hıristiyan teologu Aziz Thomas Aquinas ise, "*İmanı kucaklamak irade işidir fakat kabul edilen imanda devam etmek zorunluluk işidir.*" diyerek Mesih'e iman özgürlüğünü kabul etmekte ve fakat bunu terk etme özgürlüğünü tanımamaktadır.⁷⁸⁰

II. Vatikan Konsili, Katolik Kilisesi'nin din değiştirenler ve sapkınlarla ilgili görüşünü resmileştirerek yayınlamıştır. Konsilin heretik ve mürtedlerle ilgili bölümü özetle şöyledir: '*Tanrı biricik oğlu için Kilise'yi oluşturdu... Vahiy yoluyla gelen sözün yorumu ve korunması Kilise'nin görevidir... Gerçekten Rab sapkın olanları uyarır ve onları karanlıktan aydınlığa çıkarmak ve gerçeği tanımalarını sağlamak için lütfuyla yardım eder. Eğer bir kişi kendisinden uzaklaşmışsa onu terk etmez. Aynı şekilde Katolik gerçeğine tutunmuş olanların imanları ilahi olarak verilmiştir...Kilise gözetiminde iman etmiş olanlarla, insan düşüncesinin eseri olan fikirler arkasında gidenler arasında fark vardır. Kilise gözetiminde iman etmiş olanlar, bu imanlarını değiştirecek hiçbir yanlış harekette bulunmazlar ve inançlarından da hiçbir şekilde şüpheye düşmezler. Şayet birisi: 'Kilise gözetiminde imana kavuşanla hiç inanmamış arasında bir fark yoktur, onlar da herhangi bir güdü (motif) ile dinlerini değiştirebilirler' derse o aforoz edilmelidir.'* Dinden dönmenin geçerli hiçbir nedeni olamaz. Din değiştirmenin büyük bir hata ve

⁷⁷⁸ Foakes-Jackson, I/624.

⁷⁷⁹ Bkz. Luka 14/23.

⁷⁸⁰ Harman, "Evrensel Dinlerin...", Diyanet İlmî Dergi, 11.

korkunç bir yanlışlık olması, başka insanlar için örnek olması tehlikesinden dolayıdır.⁷⁸¹ Ayrıca kilise, kişinin Hıristiyan *imanını kaybetmesinin* her zaman sadakatsizliğin göstergesi olmadığını belirttikten sonra, her günahkarda Tanrı'yı önemsememe gibi bir durumun bulunmayabileceğini söyler. Çünkü bu hususta dinin yasakladığı büyük günahlar dahi olsa, çoğu zaman bunda dikkatsizlik hakim olmaktadır. Ancak yapılan hata ve günahlar, Tanrıyı kabullenmeme şekline dönüşürse, bu açıkça Tanrı'ya bir başkaldırı ve yok oluş demektir. Bu söylenenler belli bir eğitim seviyesindekiler için olduğu, söz konusu durum cahil halk için olursa, daha hoşgörülü olmak gerektiği ayrıca vurgulanmaktadır.⁷⁸²

Yasalar, irtidat eden kişilerin dinden ayrıldıklarını gösteren dışa dönük davranışlarda buldukları veya bir suç işlediklerinde devreye girecek şekilde düzenlenmiştir. Bir kimse davranışlarıyla Hıristiyan dinini terk etmiş gibi görünse de, imanı varsa bu tam olarak mürted sayılmamıştır. Fakat imanı olduğu halde, dine aykırı davranışları konusunda, dini terk etmediğini ispatlayıncaya kadar, Kilise yasalarına göre suçlu kabul edilmiştir. Günümüz Fransa'sında Hıristiyanlığı tam olarak yaşamayan veya Hıristiyanlıktan habersiz olanlar, kalplerinin derinliklerindeki vaftiz imanlarını inkar etmedikleri sürece, mürted kabul edilmezler. Fakat, amaçları Tanrı'yı ve İsa'yı inkar etmek veya '*Tanrı'ya karşı savaş açmak*' olan tanrıtanımaz (ateist) bir mezhebe üye olmak irtidat için yeter-sebep olarak kabul edilir. Liberaller ve aşırı milliyetçiler için de aynı yasa geçerlidir. Baskı ve korku artık günümüzde irtidat için geçerli bir mazeret sayılmamaktadır.⁷⁸³

Hıristiyanlıkta mürtede verilen cezalardan en yaygın ve bilineni *aforoz* (*excommunication*) cezasıdır. Bu ceza, Saint-Siege adı verilen en büyük kurul tarafından verilir. Bulduğu yerde kurul veya dinî yetkili yoksa, aforoz cezası baki kalmak şartıyla eskiden olduğu gibi bırakılır, bir şey yapılmaz. Ancak yine de günahkar sayılır. Şayet pişman olur geri dine dönerse, tüm hakları iade edilir. Verilecek cezada bağışlanır.⁷⁸⁴ Ancak bu cezayı affetme yetkisi yine sadece Saint-Siege'ye aittir. Kilisece verilen aforoz

⁷⁸¹ G. Rotureau, "*Apostasie de la foi (Theologie)*", *Catholicisme Hier-Avjoued'hul-Demain*, I, Paris, Tarihsiz, s. 720.

⁷⁸² Rotureau, 720-723.

⁷⁸³ A. Bride, "*Apostasie de la foi (Droit Canon)*", *Catholicisme Hier-Avjoued'hul-Demain*, I, Paris, Tarihsiz, s. 724.

⁷⁸⁴ E. Jombart, "*Apostasie de l'etat religieux*", *Catholicisme Hier-Avjoued'hul-Demain*, I, Paris, Tarihsiz, s. 724-725.

cezasından önce yapılan uyarıya uymayan kişiler *infâmes (rezil)* olarak ilan edilirler. Bu durumda olanlara, Kilise tarafından verilen yardımlardan, elde ettiği haklar ve saygınlıktan tamamen mahrum edilirler. Eğer bu kişi papaz adayı ise ikinci uyarıdan sonra Kilise'den atılma cezası verilir. Papaz adayının unvanı elinden alınır. Açık bir şekilde irtidat eden bir inanan bulunduğu kurumdan derhal uzaklaştırılır. Tanrıtanımaz bir mezhebin açık bir şekilde üyesi olanlar veya bu mezhebe ismini verenler, aynı şekilde rezil olarak ilan edilirler.⁷⁸⁵

Hıristiyanlıkta din değiştirenlerin toplumsal konumları ile medeni ve sosyal haklarına ilişkin hükümlerden bazıları şöyledir;

1. İrtidat suçu beraberinde düzensizlik ve yasaya aykırılığı getirdiği için mürtedlerle inananların evlenmelerine izin verilemez. Evlendikten sonra eşlerden birisinin dinden dönmesi, eşlerin ayrılması için yasal sebeptir. Hıristiyanlıkta inanç farklılığı sebebiyle getirilen evlenme yasağı evlilik kurumunu korumak içindir ve feshedici bir engel değildir. Hıristiyanlıkta küçük yaşta olmak, yakın akrabalık, rahiplik mertebesine yükselmiş olmak...gibi durumlar feshedici evlilik çeşitlerindedir.⁷⁸⁶

2. Mürted kişilerce yazılan dinî kitaplar, Katolikliğe karşı yazılmamış bile olsalar yasaklanmaları gerekir. Bu kitapları yazanlar, bastırılanlar ve yayınlayanlar Saint-Siege'de özel bir yargılamadan geçerler ve aforoz edilirler.

3. Mürtede miras kalması durumunda, mirasçı olamaz. Bu hak, o tekrar dine dönünceye kadar askıda kalır.

4. Dinden çıktığı kesin olarak bilinen kişiler, öldükten sonra yapılan dinî merasimlerinden mahrum olurlar. Eğer ölmeden önce pişmanlık belirtileri veya tövbede bulunurlarsa, bu cezadan kurtulurlar. Bu yasaklar; ayinler, doğum günleri, hatta defin törenlerine katılmalarını da kapsar.

5. Bir başka durum ise, bir ay kaybolan ve yaşadığına dair bir işaret alınamayan bir kişi, toplumla bağlarını koparmış sayılır ve mürted hükmü verilir. Ancak bu sağlam bir hüküm olarak görülmez.⁷⁸⁷

Katolik Kilisesi'nin heretik ve mürtedlere uyguladığı yaptırım ve cezaların hepsini buraya almak imkansızdır. Zira dinden çıkanlara verilecek cezalar kişilere, bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Ancak Katolik Kilisesi'nin XVIII. Yüzyılda din değiştirenler

⁷⁸⁵ Bride, 723.

⁷⁸⁶ Jacob-Iannitto-Hıdıroğlu, 364; Bride, 724.

⁷⁸⁷ Bride, 723-724.

için çıkardığı şu iki belge dikkat çekicidir. Bunlardan birisi Fransa’da 1724 yılında yayınlanır ve şu hükümleri içerir: 1. Yasadışı bir toplulukta buldukları anlaşılmış olan kimseler (Protestanlar) küreğe gönderilecekler, 2. Protestan papazlar idam edilecekler, 3. Katoliklikten dönenler sürülecekler, 4. Reformcular, çocuklarını katolik papazlarına vaftiz ettirmeye mecbur tutulacaklardır. 1757’de yayınlanan başka bir Katolik Bildirisi ise, 1724 Bildirisi’nden daha şiddetli hükümler içerir: “*Dine saldırgan, zihinleri bulandırıcı, otoritemize karşı gelici, düzeni bozucu nitelikte yazı yazarlar, yazdırırlar, bunları yayınlayanlar ölüm cezası ile cezalandırılacaklardır.*” Bu ve benzeri bildirimler etkili olur ve *Voltaire, Diderot, Holbach, Rousseau* gibi düşünürler çeşitli cezalara çarptırılırlar. Bunların en ürpertici olanı şövalye *La Barre* bir ayin alayını selamlamamak ve *Voltaire*’nin *Felsefe Sözlüğü* gibi sakıncalı kitapları okumak suçlaması ile dili koparılır, başı gövdesinden ayrılır ve cesedi yakılır.⁷⁸⁸

3. Mürtedin Tövbesi

Hıristiyanlıkta günahların bağışlanması konusu hem Yahudilik hem de İslâm dinlerinden farklıdır. Hıristiyanlıkta Tanrı, günahları sadece kişisel pişmanlık şartı ile affetmeyip, günahkârın kendisine kötülük yapanları da bağışlaması şartı ile affedeceği vurgulanır.⁷⁸⁹ Ayrıca Hıristiyanlıkta kişisel boyutlu bir davranış olmayıp, sosyal boyutlu bir davranış olduğu için, Tanrı’nın bağışlamasını kilise çerçevesinde ümit etmek gereklidir. İlk yüzyıllarda açık tövbe yöntemi uygulanırken, bu anlayışın bir neticesi olarak “*günahların özel itirafı şeklinde*” seromonik hale getirilir.⁷⁹⁰

Protestan Mezhebine göre günahkar bir insan, zühdün ve iyi amellerinin tesiri ile değil, sadece Tanrı’nın suçları temizleyen inayetiyle bağışlanacağı prensibi vardır.⁷⁹¹ Katolikle Protestanlığın XVI. Yüzyılda polemige girdiği nokta burasıdır.⁷⁹² Böylece Protestanlıkta Tanrı’nın, sadece ‘kendisinin inayetiyle elde ettiğimiz sevapları mükafatlandırır’ anlayışına zıt bir görüş sergilenir. İmanın kurtuluş için yeterli bir unsur

⁷⁸⁸ Bayet, 74-75.

⁷⁸⁹ “*Bize karşı suç işleyenleri bağışladığımız gibi, sen de bizim suçlarımızı bağışla.*” Bkz. *Matta 6:12*. Yine benzer bir şey: “*Komşunu sev, düşmanından nefret et’ denildiğini duydunuz. Ama ben size diyorum ki, düşmanlarınızı sevin, size zulmedenler için dua edin.*” Bkz. *Matta 5:43-44*; Yurdaydın-Dağ, 198.

⁷⁹⁰ Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre...*, 76.

⁷⁹¹ Challege, 97. Schimmel, 196; Roger Mehl, *Hıristiyan İlahiyatı (Protestanlık Mezhebi)*, (çev: Mehmet Aydın), (Arı Basımevi), Ankara, 1983, s. 104.

⁷⁹² Mehl, 104.

olduğu hususu özellikle vurgulanır. Tanrı'nın kayıtsız ve şartsız affetmesi, Reformun tüm teolojisinin kalbini teşkil eder.⁷⁹³

Nasturiler ise başka dinden veya mezhepten dönenler haricinde, günah çıkarma ve kutsal yağlama ayinlerini kabul etmez ve günah çıkarma da artık yapılmaz görüşündedirler.⁷⁹⁴ Günah çıkarma adeti, sadece dinden dönenlerin günahını bağışlamak için bir formül olarak kullanılır.⁷⁹⁵

Kalvinistler inanç seçiminde Tanrı'nın çağrısının onları dinden çıkmaktan engellediğini söyleyerek inançlarının ebedî güvenliğini öne süren metinlere işaret ederler. Diğer grupların İncil'de irtidatın tehlikesine ve din değiştirenlerle ilgili olan uyarılarına işaret ederken, Kalvinistler bu tür uyarılar yerine nazarîdirler. Onların yöntemleri dinden uzaklaşmayı engelleyecek türdendir. (Tehlike! işareti gibi, ya da insanları uçurumdan korumak için "uçurumdan uzak dur!" yazısının asılması gibi). Kalvinistlere göre dinden uzaklaşanlar asla tekrar hidayete erdirilmezler.⁷⁹⁶

Bazı Hıristiyan gruplar, İsa'ya kurtarıcı ve Tanrı olarak gerçekten inanmış olanların dinlerini değiştirmelerinin imkansız olduğunu söyleseler de⁷⁹⁷ din değiştirme yadsınamayacak bir realitedir. Bu nedenle kilise hukukunda mürtedlerin bağışlanması ve tekrar birliğe kabul edilmesi konusu hakkında farklı zamanlarda farklı hükümler çıkarılmıştır. Örneğin Ancyra konsilinde, dinden çıkanların tövbe edip pişmanlıkları halinde, on yıl sonra kiliseye kabullerine izin verilirken, İznik (Nicea) ökümenik konsilinde (M. S. 325) pişmanlar sınıfının on iki yıl sonra kiliseye kabulüne izin verilmesi karara bağlanmıştır. 397 yılında toplanan Kartaca konsilinde ise mürtedlerin kiliseye kabulleri ebedî olarak yasaklanmıştır.⁷⁹⁸

Kilise, Decius (249-251)'un aşırı baskı ve zulümlerinden sonra dinlerinden dönenler hakkında mürted hükmü uygulamayıp "lapsi", (yani belli bir süre için inanç ve prensiplerinden vazgeçmiş kişi) muamelesi yapar.⁷⁹⁹ Cyprian döneminde lapsilerin tekrar birliğe kabul edildikleri bilinmektedir. Bütün bunlara rağmen vaftizden sonra dinden

⁷⁹³ Mehl, 95.

⁷⁹⁴ Albayrak, 81.

⁷⁹⁵ Albayrak, 172.

⁷⁹⁶ I. H. Ma., 1/40.

⁷⁹⁷ *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, "Apostasy", 1/78.

⁷⁹⁸ Foakes-Jackson, 1/624.

⁷⁹⁹ Foakes-Jackson, 1/623; Henry Chadwick, *The Early Church*, Penguin Books, New York, 1967, s. 118.

dönerler için kesinlikle af olmadığı, ancak Kutsal Ruh tarafından öğretilen özel bir ilhamla tövbe etmesi halinde kabul edilebileceği söylenmektedir.⁸⁰⁰

Son dönemlerde Hıristiyanlıktan ayrılanların suç ve günahlarının bağışlanması, bunların tekrar eski inancına dönmesine ve kurallara tam olarak uymasına bağlı olduğu vurgulanmıştır.⁸⁰¹

Mürted olarak ölenlerin ahiretteki durumu ise diğer Hıristiyan olmayanlar gibidir. Bilindiği gibi âhirette Hıristiyanlar hesap günü inanç ve davranışlarının hesabını verip suçlu bulunanlar belli bir süre ceza göreceklerdir. Daha sonra ise bütün Hıristiyanlar cennete alınıp sonsuza kadar mükafatlandırılacaklardır. Hıristiyan olmayanlar ise ebedi olarak cehenneme konacaklar veya bir daha dirilmemek üzere toprak olacaklardır.⁸⁰²

C. HIRİSTİYANLIK TARİHİNDE İRTİDAT OLAYLARI

Hıristiyanlıkta dinden çıkma, gerçekten sapma tabiri, Aden Bahçesi'nde başladığına inanılır. Şeytan'ın Havva'yı yılan suretinde gelip Tanrı kelamını sorgular ve "Gerçek, Tanrı Bahçenin hiçbir ağacından yemeyeceksiniz" dedi mi?... "Kesinlikle ölmeyeceksiniz"⁸⁰³. diyerek Havva'yı Tanrı'nın sözünden saptırır. Böylece inançsızlık ortaya çıkar ve ilkel formda bir din değiştirme başlamış olur. İşte Augustinus, Hıristiyanlıktaki *aslı günah* dogmasını ilk insanın dinden ayrılmasına bağlamakta⁸⁰⁴ ve şöyle demektedir: "İlk atalarımız mutlak bir özgürlüğe sahipken Tanrı'ya itaat edip etmeme arasında bir seçimde, isteyerek itaatten ayrılıp ilk günaha engel olmamış, insanın düşüşüne ve ilk günaha sebep olmuşlardır."⁸⁰⁵ Hatta Hıristiyan teologlar İsrailoğullarının Mesih İsa'ya inanmamalarını, onların geçmişten gelen gerçekten sapma karakterlerine bağlarlar. Şöyle ki, Kâbil Tanrı'nın kurbanla ilgili vahyine karşı isyan eder. Nuh'un zamanında onun vaazını 120 yıl dinleyen insanlar, gerçeği reddedip ayrılırlar. İsrailoğulları Musa'nın önderliğinde Vadedilen Topraklara girmede başarısız olurlar ve Yeşu emri altında Tanrı'nın kelamına inanmadıkları için orayı tamamıyla fethedemezler. Din

⁸⁰⁰ Kippenberg, I/355; Foakes-Jackson, I/623-624; Wand, 106.

⁸⁰¹ Bride, 724

⁸⁰² Sankıoğlu, Başlangıçtan Günümüze..., 291.

⁸⁰³ Bkz. *Tekvin 3/1-4*.

⁸⁰⁴ Wand, 230; Schimmel, 187.

⁸⁰⁵ Foakes-Jackson, I/623.

değiştirme Hakimler döneminde ahlaksızlığa ve Asur ve Babil'de esarete yol açar. Bu irtidat olayları İsrailoğullarını kendi Mesih'lerinin delillerine karşı kör eder.⁸⁰⁶

Şimdi Hıristiyanlık tarihinin gelişim süreci içerisinde dinden çıkma olaylarını vermeye çalışalım. Daha önce görüldüğü gibi, Hıristiyanlıkta irtidat daha zeyade din içi sapkınlarla ilgilidir. Kilise, daha ilk asırlardan itibaren kendi dışındaki öğretileri savunanlarla polemige girmiş, onları heretik olmakla suçlayıp mahkum etmiştir. Bu başlık altında Hıristiyanlık tarihi içerisinde gelişen irtidat olayları hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

1. İlk Dönem (Başlangıçtan 313 Yılına Kadar)

Bilindiği gibi Hıristiyanlık, içinde her din ve ırktan insanın barındığı ve bir *dünya devleti* olan Roma İmparatorluğu içerisinde, Yahudi dininin bünyesinden çıkmış bir dindir. Romalı yöneticiler, topraklarında yaşayan halkları dinlerinde serbest bırakıyor, onlara geniş özgürlükler tanıyordu. Onlardan merkezî otoriteye boyun eğip, imparatorluk kültürünü kabul etmelerini⁸⁰⁷ ve atalar dinini terk etmemelerini istiyorlardı.⁸⁰⁸

Başlangıçta ilk Hıristiyanlar Romalıların fazla dikkatini çekmemiş, Yahudiliğin bir uzantısı ve iç sorunu gibi algılanmıştır.⁸⁰⁹ Hatta Yahudiler bile, Kudüs'deki mabette Yahudiler gibi ibadet etmeleri sebebiyle,⁸¹⁰ ilk Hıristiyanlara reform geçirmiş Yahudiler nazarıyla bakmışlardır. Bunda İsa'nın programını bir Yahudi peygamberin programı gibi açıklayıp devletle ilgilenmeyerek⁸¹¹ tamamen eskatolojik bir tutum sergilemesi ile,⁸¹² Pavlus'un mektuplarında sıklıkla devlete ve siyasal iktidara sadakat gösterilmesini tavsiye etmesinin⁸¹³ etkisi olmuş olabilir. Fakat yeni akımın taraftarları, Havrada ve Kudüs Mabedinde âynlere katılmamaları üzerine, Hıristiyanlığın Yahudilikten ayrı bir din

⁸⁰⁶ Macarthur-JR, 30.

⁸⁰⁷ Canatan, 25.

⁸⁰⁸ Kippenberg, 1/354.

⁸⁰⁹ Muhammed Sadık-Dudley Wright Phil. D., *Hıristiyanlık Karşısında İslâmiyet*, (çev: Şinasi Siber), (D.İ.B), Ankara, 1982, s. 6.

⁸¹⁰ Yurdaydın-Dağ, 193.

⁸¹¹ Yeni Ahit'te geçen şu ifade İsa'nın devletle ilgilenmediğinin en güzel örneği sayılabilir: "*Sezar'ın hakkını Sezar'a, Tanrı'nın hakkını da Tanrı'ya verin.*" Bkz. *Matta 22/21*.

⁸¹² Günay, *Din Sosyolojisi*, 413; Günay-Güngör-Ecer, 44.

⁸¹³ Pavlus, Tanrı'dan olmayan yönetim olmadığını, hükümetlerin Tanrı tarafından kurulduğunu ve insanları kötülük yaptıklarında cezalandıran, iyilik yaptıklarında ise ödüllendiren bir otorite olduğunu söylemektedir. Bkz. *Romalılara Mektup 13/1-6*.

olduğu görülmüştür. Yahudilerden farklı görüldükleri için bunlara ilk kez Antakya’da “*Hiristiyanlar*” denilmeye başlanmıştır.⁸¹⁴ Bu ismin onlara Yahudi olmayanlar tarafından verilmiş olması muhtemeldir. Zira *Hristo* ve ondan türemiş bir kelime Yahudilerce muhterem idi. Yahudiler, İsa’nın *Hristo* yani *Mesih* olmayıp sadece bu şerefli unvan üzerinde hak iddia eden bir yalancı olduğunu iddia etmekteydiler.⁸¹⁵

Hiristiyanlığın paganlar arasında yayılması ve Romalıların ileri gelenlerinin atalar yolunu terk etmeye başlamalarıyla,⁸¹⁶ Hiristiyanların kovuşturulmaları ve dinlerini değiştirmeye zorlanmaları kendini gösterir.⁸¹⁷ Pavlus’un bu istikametteki sözlerine rağmen Hiristiyanlar, inançlarına aykırı gördükleri Roma imparatorunun tanrısal özelliklere sahip olduğu anlayışına⁸¹⁸ ve kutsanmasına şiddetle karşı çıkarlar. Oysa bu durum Roma hukukuna göre devlete karşı işlenmiş bir suçtu.⁸¹⁹ Hiristiyanların Roma’da zulüm görmelerine, Roma kralının kutsanmaması yanında, paganizmin ruhuna aykırı bir takım yenilikler getirmeleri⁸²⁰ ve daha da ötesi “*Hiristiyanların kendi tanrıları dışındakilere saygılarının olmaması ve kendi yollarından başka yolların insanı mahva sürüklediği*”⁸²¹ iddiasında bulunmaları sebep olmuştur. Böylece Hiristiyanlığın gelişiyile birlikte atalar dini ve gelenekleri terk edilmeye başlanır. Hiristiyan din adamları pagan kültlerini kesinlikle reddettikleri gibi atalar dinini terk eden Romalılar artık eski kutsal yemek toplantılarına bile katılmamaya başlarlar. Böyle davranmalarında yeni girdikleri dinin etkisinin olduğu⁸²² Romalı yöneticilerce anlaşıldıktan sonra Hiristiyanlar tanrıtanımazlıkla

⁸¹⁴ Bkz. *Resullerin İşleri* 11/26.

⁸¹⁵ Sadık-Phil. D., 7.

⁸¹⁶ Kippenberg, 1/354.

⁸¹⁷ Canatan, 25.

⁸¹⁸ Tümer, “*Bizans’ta Din-Devlet...*”, *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu (Bildiriler)*, 53.

⁸¹⁹ Canatan, 25; Tümer, “*Bizans’ta Din-Devlet...*”, *Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu (Bildiriler)*, 53.

⁸²⁰ Pavlus’un paganları Hiristiyanlığa çekmek için Yahudi şeriatinin kesin emrine karşı verdiği tavizlere rağmen, (sünnet adetini kaldırmasıyla ilgili bkz. *Resullerin İşleri* 21/21) yine de Hiristiyanlığın pagan dinlerine yabancı ve ters gelen inançları bulunmaktaydı: “İlk günaha inanmak, acı çeken bir tanrı tarafından kurtarılmaya, vaftize, dinsel eylemlere, yeniden dirilmeye, mahşer duruşmasına inanmak gibi” Bkz. Bayet, 33-34.

⁸²¹ Bayet, 33-34.

⁸²² Pavlus, Yahudi asıllı olmayan Hiristiyanlara pagan kutsal yemeklerine katılmamaları yolundaki tavsiyesinde: “Çünkü bir kimse bilgi sahibi olan seni puthanede sofraya oturmuş görürse, putlara kurban edilmiş şeyleri yemek için, eğer kendisi zayıf ise, vicdanı cesaret almaz mı? Çünkü zayıf adam, kendisi için Mesih’in öldüğü kardeş, senin bilginle helâk olur. Ve böylece kardeşlere karşı günah ederek ve onların zayıf vicdanını yaralayarak, Mesih’e karşı günah edersiniz.” Bkz. *Korintoslulara 1. Mektup* 8/10-12; 10/19 vd.

ve atalar dinini terk etmekle suçlanırlar.⁸²³ Bu tarihten itibaren Hıristiyanların atalarının dinine tekrar dönmeleri için zor kullanılması gerektiği görüşü seslendirilmeye başlanır. Böylece Roma'da dinlere karşı gösterilen toleransta Hıristiyanlık hariç tutulmaya başlanır.⁸²⁴

Oysa daha önce de geçtiği üzere,⁸²⁵ genel anlamda pagan kültürleri, rakip kültürlere veya dinlere bağlanan bireyleri dışlamıyor, hatta bunu bir dereceye kadar normal karşılıyordu. Buna rağmen pagan tanrıları yöneticiler tarafından resmen tanınmaktaydı. Buna göre her Romalı vatandaş pagan tanrılara saygı göstermek zorunda idi. Böyle yapmayı reddeden Hıristiyanlar, hurafecilik (*superstitio*) ve siyasî isyanla suçlandılar. Sonraki yüzyıllarda (M.S. 270 ve sonrası) Hıristiyanlar, tanrıtanımazlar (ateist) olarak nitelendirildi. Dinsizlik suçlamasının gerekçesi ise, Hıristiyanların her millet ve şehrin varlık sebebi olan atalarının tanrılarını terk etmeleri idi. Diğer bazı pagan eleştirmenler ise onlar için şiddet kullanılmasını ve yaptırım uygulanmasını savunuyorlardı. Dio Cassius Maecenas, imparator Augustus'a hitaben yazdığı bir mektubunda şöyle der: “*Ata geleneklerine daima saygı göster ve başkalarını da aynı şeyi yapmaya zorla.*” Benzer bir ifade Diocletian (Dakyanus)'ın yayınladığı bir fermanda; “*daha önce atalar tarafından ortaya konmuş bir şeyi reddetmek cezalandırılması gereken en büyük bir suç*” olduğu şeklinde geçmektedir. Hıristiyanların, Decius'tan beri maruz kaldıkları zulüm ve işkencelerde, bu eleştiri ve tavırların payı çoktur.⁸²⁶

Hıristiyanlar hakkında toplum içinde oluşturulan kötü imaj, pek çok suçun kendilerinden bilinmesine yol açmıştır. Örneğin Neron, M.S. 64 yılında Roma'yı yaktığı hakkındaki iddiayı yatıştırmak ve halkın öfkesinden kurtulmak için, halk tarafından Hıristiyan adı verilen ve hapisliklerinden ötürü nefret edilen o sınıfı cinayet işlemekle suçlamış ve çok şiddetli cezalandırmıştır.⁸²⁷ Yahudilerle Hıristiyanların birbirinden ayrılması bu zamanda olmuştur. Hahamlar, cemaatlerinin Hıristiyanlarla görüşüp konuşmalarını yasaklamışlar, Hıristiyanları havrada lanetlemişler ve Hıristiyanlığı küfür olarak telakki etmişlerdir.⁸²⁸

⁸²³ Kippenberg, I/354.

⁸²⁴ Kippenberg, I/354.

⁸²⁵ Bkz. “*Yunan ve Roma Kültürlerinde İrtidat*” başlığı.

⁸²⁶ Kippenberg, I/354.

⁸²⁷ Barker, 18; Sadık-Phil. D., 8.

⁸²⁸ Sadık-Phil. D., 8.

Hıristiyanlığın kendisini Yahudilikten ayrı bir din olarak takdim etmesinin ardından Hıristiyanlar da Roma atalar dinini ve imparatorluk kültürünü terk ederler. Bu olayları müteakip Hıristiyanlar şiddetli kovuşturma ve baskılara maruz kalırlar. Aleksander Severus (M.S. 222-235) İmparator Arap Filip'in (244-249) Hıristiyanlara sempati duyduğu söylenmektedir.⁸²⁹ Hatta Filip'in Hıristiyanlığı kabul ettiği yönünde haberler vardır. Fakat onun imanı hiçbir şekilde ne özel yaşantısında ne de toplum siyasetinde görülmez. Hıristiyanlık açısından önemi, Kilise'ye geniş özgürlük tanınmasıdır. Filip'in dönemi Hıristiyanlık için mutluluk çağı sayılabilir. Hıristiyanlar artık törenlerini çekinmeden yapmaya başlarlar.⁸³⁰

250 tarihinde yeni İmparator Decius (249-251) Hıristiyanlara karşı sistemli bir işkence ve zulüm başlatır. Hıristiyanlardan dinlerinden vazgeçtiklerine dair belge (*libellus*) ister. Çok sayıda Hıristiyan zulümlere dayanamayıp din değiştirmek zorunda kalır. Öyle ki sonraki zamanlarda Kilise, Decius'un döneminde dinden ayrılmış olanlara mürted hükmü uygulamayıp "*lapsi*", (yani belli bir süre için inanç ve prensiplerinden vazgeçmiş kişi) muamelesi yapar.⁸³¹

III. Yüzyıla gelindiğinde Roma İmparatorluğunun başına bir çok felaket gelir. İmparatorluk özellikle Gotların istilaları olmak üzere her taraftan sıkıştırılmaya başlanır. Bu dönemde görevde olan İmparator Diocletian (M.S. 284-305) başlarına gelen bütün bu felaketleri eski tanrıların terk edilmesine bağlayarak Mesih inancının kökünden kazınması gerektiğini savunmakta, tek kurtuluş yolunun eski Roma halkının erdemlerini yeniden canlandırmak olduğuna inanmaktadır. Hıristiyanlar Decius'tan sonra en şiddetli baskıları bu dönemde yaşarlar. İmparator 303 yılında, Kiliselerin yıkılması, kutsal kitapların toplatılması ve ruhanilerin zindana atılıp öldürülmesi yolunda bildirimler yayınlar.⁸³² Diocletian'dan sonra oğlu Konstantine imparator olur. O da babası gibi güneşe tapar ve Hıristiyanlara baskı uygular.⁸³³ Ancak bütün bu baskı ve takibatlara rağmen III. Yüzyılda Hıristiyanlık imparatorluk içinde geniş bir toplum kesimine yayılır. Kilisenin bu gelişmesine ve büyümesine paralel olarak paganizmi, sınırlı da olsa, zaman zaman diriltme faaliyetleri göze çarpar. Bu amaçla bilinçli ya da bilinçsiz olarak Hıristiyanlığın bu gelişimine karşı şiddet kullanımı olur.⁸³⁴

⁸²⁹ Chadwick, 117; Barker, 39.

⁸³⁰ Chadwick, 117.

⁸³¹ Foakes-Jackson, I/623; Chadwick, 118.

⁸³² Wand, 54; Sarıkcıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 279-280; Yıldırım, 31.

⁸³³ Chadwick, 121.

⁸³⁴ Wand, 66-67; Chadwick, 116.

2. İmparatorluk Dini Olduktan Sonra

Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde görülen din ile devlet arasındaki çatışma, İmparator Galerius'un 311 yılında Hıristiyanlık hakkında çıkardığı tolerans fermanı ile başlayan süreç, İmparator Konstantin'in 313 yılında yayınladığı ve Hıristiyanlık başta olmak üzere Roma imparatorluğu sınırları içerisindeki bütün dinlere izin veren *Milano fermanı* ile geniş bir özgürlük ortamı doğmuştur.⁸³⁵ Konstantin'in bu kararı almasında siyasal nedenler etkili olmuştur. Roma devleti kendi gücünü pekiştirmek ve birliği sağlamak için uzlaşmayı hatta dinden faydalanmayı gerekli görmüştür. Bu tarihten itibaren devlet kilisenin dinî nüfuzundan, kilise de devletin siyasî gücünden faydalanma yoluna gitmiştir. Bu dönemde siyasal iktidar resmî dine aykırı düşünelere, kiliseye karşı gelenlere ve dinden çıkanlara karşı baskıcı bir politika izlerken, kilise de devlete vergi vermeyen ve askere gitmek istemeyenleri dinî nüfuzunu kullanarak aforoz etmeye başlamıştır.⁸³⁶

Kilisenin, devlet desteğini aldıktan sonra, hem din içi sapkınlarla hemde başka bir dine geçen mürtedlerle uzun süren bir mücadeleye girdiğini görüyoruz. Bu uzun tarihî süreçte kilisenin heretik ve mürtedlerle mücadelesini ve onlara karşı takındığı tavrı burada kısaca değerlendirmeye çalışalım.

a. Heretik ve Mürtedlerle Mücadele

Her ne şekilde olursa olsun bu serbestlikten sonra büyük bir gelişme gösteren Hıristiyanlık, 380 yılında İmparator I. Teodosius zamanında Roma devletinin devletçe izin verilen resmî tek dini olarak kabul edilmesinin ardından "*devlete tâbi bir din*" ya da bir başka tabirle "*Bizantinist Model*" konumuna getirilmiştir. Bu tarihten itibaren Hıristiyanlık devlet dini haline getirildiği için herkes resmî kilisenin üyesi olmak zorunda bırakılmıştır. Resmî dine ve kiliseye tabi olmayanlar, muhalif konuma düştükleri için şiddetle kovuşturulmaya ve cezalandırılmaya başlanmışlardır. Devlet desteğini arkasına alan Kilise, putperestliği, diğer dinleri hatta resmî öğretilere aykırı görüş ve düşünceleri yasaklamış, vazgeçmeyenleri en ağır şekilde cezalandırmıştır.⁸³⁷ Roma devletinin uyruğu olmak isteyen herkes, devletin dinine inanmak zorunda bırakılmıştır. Vaftiz edilen bir sürü putperestin Hıristiyanlığa katılması, doğal olarak, Hıristiyanlık için birçok kötü sonuçlar

⁸³⁵ Günay, *Din Sosyolojisi*, 413.

⁸³⁶ Örneğin 314 yılında Arles'te şu karar alınır: "*Barış zamanında silahlarını atan kimselerin aforoz edilmesine...*" Bkz. Bayet, 39.

⁸³⁷ Canatan, 29; Barker, 41; Yıldırım, 11-12.

doğurmuştur. Örneğin IV. Yüzyılda papaz-piskopos sınıfı ortaya çıkmış, manastır sistemi kurulmuş ve Rabbin sofrasında kullanılan ekmekle şaraba Tanrı'ya sunulan bir kurban gözüyle bakılmaya başlanmıştır.⁸³⁸ Bunun yanısıra Hıristiyanlar artık hor görülen ve zulmedilen bir azınlık olmaktan çıkıp saygı gören ayrıcalıklı bir dinin üyeleri konumuna geldikleri için, pek çok kişi imparatorun gözüne girmek ve devlet makamlarına yükselebilmek için Hıristiyan olmuşlardır.⁸³⁹ Bu kişiler aynı zamanda eski inanç ve geleneklerini yeni kılıf altında sürdürmeye (*Sinkretizm*) devam etmişlerdir.⁸⁴⁰

Kilisenin gücüne güç katmasının ardından "*Kilisenin evrensel olduğu ve Kutsal Ruh tarafından sevk ve idare edildiği, onun dışında kurtuluş olmadığı*" anlayışı hakim olmaya başlar.⁸⁴¹ Bu görüş 1442 yılında toplanan Floransa konsilinde dogma haline getirilir.⁸⁴² Bunun sonucu olarak herkesin resmî kiliseye ve öğretilere boyun eğmek zorunda olduğu anlayışı gelişir. Daha önce mezhepler arası doktrin tartışmalarında değinildiği gibi, Katolik Kilisesi kendi dışında olan tüm öğretileri mahkum etmiş, bu öğretileri savunanları heretik olmakla suçlayıp aforoz etmiştir. Augustinus, resmî kiliseye karşı koyanların cezalandırılması yoluyla da olsa kiliseye katılmalarının sağlanmasını istemiştir. Bu iddiasına delil olarak Yeni Ahit'te geçen "*Çıkıp yolları ve çit boylarını dolaş, bulduklarını gelmeye zorla da evim dolsun*"⁸⁴³ ayetini göstermiştir.⁸⁴⁴ Hıristiyan mezhepleri arasındaki ayrılıklar ve tartışmalara tekrar dönmeyeceğiz. Ayrıntılı bilgi için daha önce geçen "*Hıristiyanlıkta İrtidat Şekilleri*" başlığına bakılabilir.

Augustinus'un geliştirdiği "*Kilise dışında kurtuluş yoktur*" anlayışı Orta Çağ boyunca devam eder ve papaların kendi iktidarını meşrulaştırmak için başvurdukları bir temel olur. Bu düşünce aynı zamanda *Kilise'ye bağlı bir devlet* anlayışının da zeminini oluşturur. Orta Çağ boyunca Batı'da, Kilise'nin devleti güdümüne aldığı "*Teokratik Model*" hakim olur.⁸⁴⁵

Hıristiyanlığın devletin resmî dini haline gelmesine kadar yaptırım gücü olmayan kilise, artık devlet desteğini arkasına almış, dinden çıkanlara ve din içi sapkınlara maddî bir yaptırım uygulamaya başlamıştır. Hıristiyanlıkta dinden çıkma (*apostate*) tabiri

⁸³⁸ Barker, 41.

⁸³⁹ Barker, 40.

⁸⁴⁰ Canatan, 26.

⁸⁴¹ Harman, "*Katolik Kilisesi ve...*", *Bilgi ve Hikmet*, 14.

⁸⁴² Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Laiklik*, (İfav Yay.), İstanbul, 1993, s. 42.

⁸⁴³ Bkz. *Luka 14/23*.

⁸⁴⁴ Barker, 49.

⁸⁴⁵ Canatan, 26.

İmparator Julian'a⁸⁴⁶ atfedilmiştir. Çünkü onun Hıristiyanlıktan ayrılması, Konstantin'in Hıristiyanlığı kabulü ile başlayan süreci tehlikeye düşürmüştür. Tüm güç ve yetkisini zulüm için kullanarak kiliseyi zor durumda bırakmıştır. Ancak hiçbir şey imparatorluk okullarında ve üniversitelerinde klasiklerin okutulmasını Hıristiyanlara yasaklama emri kadar daha ciddi ve daha korku verici olmamıştır.⁸⁴⁷

b. Sahte Doktrin Öğreticileri İle Mücadele

Hıristiyanlıkta irtidat, daha çok yanlış ve sahte doktrin öğreticileriyle ilgilidir. Yeni Ahit'te âhir zaman irtidatının gnostik heretiklerle ilgili olacağı bildirilmektedir. Bir başka yerde ise dünyanın sonunun gelişinin habercisi olarak yalancı peygamberler ve sahte öğreticilerin çıkması olarak gösterilmektedir.⁸⁴⁸ Bunlarda göstermektedir ki, Hıristiyanlıkta irtidat, yalancı peygamberler ve sahte öğreticiler yüzünden toplumun içten parçalanması olarak algılanmakta ve Hıristiyanlığı terk eden bir kimse dış düşman değil, iç muhalefetin bir temsilcisi olarak değerlendirilmektedir.⁸⁴⁹ Hıristiyanlığın irtidata bakışı, hem Yahudiliğin hem de İslâm'ın irtidata bakışından ayrılmaktadır.

Hıristiyanlık'ta, başka dinlere geçişler bile din içi sapkınlık kadar tehlikeli görülmemiştir. Şöyle ki, Yahudiler dinlerini başka milletlere kapalı tuttukları için, Hıristiyanlıktan Yahudiliğe geçişler çok nadir olmuştur. Hıristiyanlıktan İslâm'a geçişler ise her zaman vuku bulmuştur.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ M.S. 331 yılında doğan İmparator Julian, Konstantius'un oğlu, büyük Konstantinus'un da kardeşidir. O, imparator ailesinin kılıçtan geçirildiği 337 senesinde kurtulmayı başarmıştır. Eğitimi kuzeni Konstantius tarafından sağlanmıştır. 351 tarihinde dinsizliğe meyletmiş, ancak Konstantius'tan korkusu bu inançsızlığını açıklamasına engel olmuştur. İmparatorun ölümüyle tek imparator adayı olduğu için M. S. 361 yılında göreve gelmiştir. Göreve geldikten sonra Hıristiyanlıktan ayrılıp Yeni-Eflatunculuk (Neo-Platonizm) benzeri bir dini benimsemiştir. Bkz. Foakes-Jackson, I/624.

⁸⁴⁷ Foakes-Jackson, I/624.

⁸⁴⁸ Yalancı peygamber ve öğreticilere karşı Yeni Ahit'te geçen uyarılardan birisi şöyledir: "*Fakat kavimde yalancı peygamberler de olduğu gibi, aramızda da yalancı muallimler olacaklardır; onlar kendilerini satın alan Rabbi bile inkar edip kendi üzerlerine tez helâki getirerek, içeri helâk edici bid'atler sokacaklardır. Ve çoğu onların fücurlarının ardınca gideceklerdir; onların yüzünden hakikat yoluna küfrolunacaktır.*" (Bkz. *Petrus'a İkinci Mektup 2:1-2*). Benzer bir örnek başka yerde, "*...Bunlar aramızdan çıktılar, ama bizden değildiler. Bizden olsalardı, bizimle kalırlardı...*" şeklinde geçmektedir. (Bkz. *Yuhanna'nın Birinci Mektubu 2:18-25*.)

⁸⁴⁹ Kippenberg, I/355.

⁸⁵⁰ Th. W. Juynboll, "*Apostasy*" (*Muhammedan*), *Encyclopedia of Religion and Ethics*, (Ed. James Hastings), I, Edinburgh, 1408-1926, s. 625.

Hıristiyanlıkta yalancı peygamberler ve sahte öğreticilerle ilgili olduğu söylenen ve eskatolojik irtidat olarak adlandırılan olaylar, din değiştirmenin diğer şekilleri gibi “apostasy” yani “imândan dönme” veya “gerçekten ayrılma” olarak adlandırılmıştır. Hıristiyanlık tarihinde görülen pek çok mesihi hareket bu inançtan dolayı fazla rağbet görmemiştir.⁸⁵¹

Hıristiyanlık'ta eskatolojik irtidat konusu, ayrı başlık altında tekrar değerlendirilmiştir.

3. Çağdaş Dönem

Hıristiyan dünyada XVIII. Yüzyılda gelişen Aydınlanma hareketi, Batı'da akılcılığın ve hoşgörünün yaygınlaşmasına yol açmıştır. Böylece laikliğe giden yola girilmiş, Orta Çağ'ın Tanrı-merkezci dünya görüşü, yerini insan-merkezci bir anlayışa bırakmıştır.⁸⁵² Alman teologu Luther'in büyük çabaları ile Katolik Kilisesi'nin otoritesi sarsılmış kendine çeki düzen verme gereği duymuştur. Luther Hıristiyan inancında tek otorite'nin İncil olmasını, Endüljans gibi suiistimallere son vermesini, kilisenin aracılığının faydasızlığını, sakramentlerin etkisizliğini savunmuştur. Ayrıca kişisel kaderin başka hiçbir eylem yoluyla değişmeyeceğini, salih amellere ihtiyaç duymaksızın sadece, imân ile kurtuluşun mümkün olacağı görüşünü öne sürmüştür.⁸⁵³

Her ne kadar Aydınlanma döneminin ilk başlarında kilise bir çok katliama imza atmışsa da⁸⁵⁴ zaman içinde din değiştirenlerle ilgili kuralları iyiden iyiye hafifletmiştir. Öyle ki, neredeyse din değiştirmek imkansız bir hale gelmiştir. Örneğin geçmiş hukukta dinden çıkmak törensel (seremonik) ibadetleri yerine getirmemek şeklinde iken, 1917 yasası, irtidatı daha basite indirgemıştır. Bir inanan dinden geçici istek ve arzularla sebepsiz olarak çıkarsa, hatasının önemine rağmen, kanonik yasasına göre mürted değil, firari sayılmıştır.⁸⁵⁵

Sonuçta kilise kendi dışında kalan Hıristiyan gruplar için din ve inanç özgürlüğünü kabul etmiştir. II. Vatikan konsilinde Katolik kilisesi bu görüşünü resmileştirmiştir. Artık kilise başka grupların inançlarına saygı gösterecek ve onları aforoz etmeyecektir. Kilise,

⁸⁵¹ Macarthur-JR, 5.

⁸⁵² Günay-Güngör-Ecer, 81-82.

⁸⁵³ Michel, 107; Dvornik, 61-62; Barker, 111-112; Schimmel, 198.

⁸⁵⁴ Örneğin 1527'de St. Barthelemy katliamında binlerce protestan kuçtan geçirilmiştir. Bkz. Günay-Güngör-Ecer, 82; Günay, *Din Sosyolojisi*, 413.

⁸⁵⁵ Bride, 724.

bu tarihten sonra, özgürlüğün ruhban sınıfı karşıtlığı olmadığını ve özgürlüğü savunmanın mutlaka ateizmi savunmak anlamına gelmediğini anlamıştır.⁸⁵⁶

Katolik kilisesinin diğer din ve mezheplere bakışını şöyle özetleyebiliriz: Önceleri kilise, kurtuluşu yalnızca kilisenin somut birliğinde görmekteydi. Sonraları bu anlayış yerini diğer dinlerin de insanları kurtuluşa götürebileceği görüşüne bırakır. Ancak bu kurtuluş dinlerin kendilerinden kaynaklanmayıp İsa'nın evrensel nitelikteki kurtarıcılığının bir sonucu olduğuna inanılır.⁸⁵⁷

Hıristiyan Batı'da son dönemlerde din değiştirmenin pek çok çeşidi çıkmıştır. Özellikle Fransa'da *Diabolizm* (şeytana tapma) ve *Satanizm* bir din gibi yaşandığı iddia edilmektedir ki, bunlar da bir irtidat şekli sayılabilir.⁸⁵⁸ Geçmiş çok eskilere dayanan şeytana tapma adeti, günümüz toplumlarında sıkça görülen bir olaydır. Özellikle Batı'da yaygınlaşan Diabolizm ve Satanizm inancında şeytan, bir melek veya ruhanî bir varlık olarak kabul edilmekte; onun kötülüğünden zararından korunmak için çeşitli yollara başvurulmaktadır. Bu inancı benimseyenler şeytanı Tanrı konumunda görülür. Satanik felsefe, geleneksel Hıristiyan dini inançlarına ve dinî tahakkümlerine karşı başlatılan bir reaksiyon hareketi olup bağlılarına suçu, intikam almayı ve nefreti tavsiye eden yıkıcı bir dindir.⁸⁵⁹

Bu tür din değiştirmelerden başka Hıristiyanlık içinden bir çok yeni dinî oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bunların çoğu 1950'lerden sonra ortaya çıkan, 1970'lerden itibaren de yaygın bir ilgi görmeye başlayan ve söylemlerinde coşkulu bir dinî, ruhi ve felsefi yaşantı vaat eden oluşumlardır. Bu oluşumların "din değiştirme" sayılıp sayılamayacağı açık değildir. Çünkü insanların bu yeni dinî oluşumlara nasıl ve niçin girdiklerinin iyi anlaşılması gerekir. Bu yeni dinî oluşumlardan bazıları şunlardır: 1. Scientology Church⁸⁶⁰,

⁸⁵⁶ Harman, "Evrensel Dinlerin...", *Diyanet İlmî Dergi*, 12

⁸⁵⁷ Herve Legard, "Açılış Konuşması", *Kültürlerarası Diyalog*, (İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay), İstanbul, 7-8 Mart 1998, s. 33-34.

⁸⁵⁸ Juynboll, 625.

⁸⁵⁹ Nasuh Günay, "Şeytana Tapmada Modern Yol", *Arayışlar*, (İnsan Bilimleri Araştırmaları), Isparta, 1992, sa: 2, s. 111-112.

⁸⁶⁰ Church of *Scientology*: 1951 yılında Lafayette'te Ron Hubbard tarafından kurulmuştur. Hint ve Budizm karakterli bir mezhep ve hidayet sistemidir. Mezhep ezeli ve ebedi varlık olarak "ruhu" kabul etmektedir. Maddî kainatın ise kendi kendine ortaya çıktığını söyler. Bunlarda ferdin diğer dinlerde olduğu gibi, ibadet ve dua etmesine, bir takım ahlaki davranışlarda bulunmasına gerek yoktur. Asıl amaç akli ve ruhu aydınlatmaktır. Bkz. Mayer N. Zald-John D. Mccarthy, *Social Movements in an Organizational Society*, London, 1994, s. 78; Ekrem Sarıkçıoğlu, *Lafayette Ron Hubbard ve Sayentoloji Mezhebi*, (Basılmamış Eser), Erzurum, 1983, s. 74-75.

2. Hare Krishna⁸⁶¹, 3. Divine Light Mission⁸⁶², 4. Children of God⁸⁶³, 5. Unification Church.⁸⁶⁴

Batı'da gelişen yeni dinî hareketler üzerine araştırma yapan M. Ali Kirman, insanların Hıristiyanlıktan ayrılıp bu oluşumlara meyiletme sebebini şöyle açıklamaktadır: “Genellikle bilimin ve politikanın çözemediği pek çok problemin bulunduğu, bu arada aile müessesinin ve kilisenin çökmeye yüz tuttuğu Batı toplumunda aradığı huzur ve refahı bulamayan, nükleer savaş ve çevre kirliliğinin gelecek endişesine sevkettiği, insana ve topluma dair mekanist-materyalist görüşlerin kimliksizleştirdiği tatminsiz ve huzursuz insanlar için bir kaçış yolu ya da teselli kaynağı olarak görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, yeni dinî hareketler kendi üyeleri tarafından “gerçek” bir kurtuluş yolu olarak algılanmaktadır.” Ayrıca devamla “mevcut din anlayışının aşırı derecede laikleşmiş, akılcı ve pozitivist düşünceli modern insanın ve toplumun beklentilerini ve ihtiyaçlarını karşılayamadığı, onları tatmin edemediği yerde oluşan boşluğu yeni inançların doldurması kaçınılmazdır. Buna göre yeni dinî hareketler, toplum içinde yaygın din anlayışında görülen boşlukları doldurmaktadır.” şeklinde tespitte bulunmaktadır.⁸⁶⁵

4. Eskatolojik İrtidat

Yahudilikte olduğu gibi Hıristiyanlıkta da âhir zaman irtidatı ile ilgili rivayetlere rastlanmaktadır. Bu tür rivayetlerin daha çok din içi sapkınlarla ilgili olduğu görülmektedir.

⁸⁶¹ *Hare Krishna*: Hint Krishna mezhebinin Batı'daki uzantısıdır. İnancın merkezini Tanrı Vişnu'nun avatarası Krishna'nın tazimi oluşturur. Temel felsefesi insanları heyecan ve stresten uzaklaştırma, sabır, dayanıklılık ve zekanın güçlendirilmesi yönünde teknik sunmaktır. Bunlar geçimlerini dilenmekle sağlarlar ve vejeteryandırlar. Bkz. Zald-Mccarthy, 77; Sarıncıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze...*, 155-156.

⁸⁶² Zald-Mccarthy, 77.

⁸⁶³ *Children of God*: 1966 yılında David Brandt Berg tarafından kurulan Aile (The Family) şeklinde de isimlendirilen bir gruptur. Geniş bilgi için bkz. William Sims Bainbridge, *The Sociology of Relegius Movements*, New York, 1997, s. 208-240; Zald-Mccarthy, 77.

⁸⁶⁴ Zald-Mccarthy, 77; M. Ali Kirman, “Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları”, *Dinî Araştırmalar*, C. 2, sa: 4, Ankara, 1999, s. 224-225.

⁸⁶⁵ Kirman, 226.

Hıristiyan literatüründe “*Apocalyptic*” veya “*apocalypse*” kavramları, M.S. II. Yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Yeni Ahit’in “*Vahiy*” kitabına, alternatif bir ad olarak “*Apokaliptik*” de denilmiştir.⁸⁶⁶

Apokaliptisizm’in Hıristiyan teolojisinin anası olduğu şeklindeki söylemin⁸⁶⁷ doğruluğu Yeni Ahit’e bakıldığında rahatlıkla görülebilir. Hıristiyanlığa âhir zamanla ilgili bilgiler Yahudi toplumundan geçmiş⁸⁶⁸ olmasına rağmen, Hıristiyanlıkta apokaliptik irtidat, Yahudilikten farklı olarak yalancı peygamber ve öğreticilerle ilgili olup⁸⁶⁹ “*mesih*” inancı ile ilişkilendirilir.⁸⁷⁰ Yeni Ahid’te “*Hiçbir sûrette kimse sizi aldatmasın. Çünkü önce irtidat gelmedikçe ve Tanrı denilen yahut ibadet edilen her şeye karşı duran ve Tanrı’nın mabedinde oturup kendisinin Tanrı olduğunu göstermek sûretiyle kendisini yükselten fesat adamı, helâk oğlu izhar olunmadıkça o gün (İsa Mesih’in gelişi) gelmez.*” denilerek, toplu irtidatlar yaşanmadan İsa Mesih’in gelmeyeceği bildirilir.⁸⁷¹ Yeni Ahid’in Matta kitabında, dünyanın sonu geldiğinde hıyanetlerin artacağı ve pek çok kişinin irtidat edeceği şu cümlelerle ifade edilir: “*Ve o zaman bir çokları sürçüp birbirlerini ele verecekler ve birbirlerinden nefret edecekler. Ve bir çok yalancı peygamberler kalkıp bir çoklarını saptıracaklar.*”⁸⁷² Ancak Hıristiyanlığa göre, gelecekte vuku bulacak irtidatlar, hangi şekillerde olursa olsun, yine dinî olacaktır. Yani dinin kendi içerisinde meydana gelen bölünmeler veya bir dinden başka bir dine geçiş şeklinde olacaktır.⁸⁷³

Pavlus, Timoti’ye Birinci Mektub’unda âhir zamandaki irtidatın heretiklerle ilgili olacağını bildirir.⁸⁷⁴ Yuhanna’nın Birinci Mektubu’nda ise dünyanın sonunun gelişinin habercisi olarak yalancı peygamberler ve sahte öğreticilerin çıkmasını gösterir. Yahudi literatürünün Hıristiyan çağdaş metinlerle paralellik gösterdiği görülür. Orijinal Kumran metinlerinde ilahî adalete itaat etmeyen yalancı öğreticilerden bahsedilmekte, dünyanın son dönemlerinde herkesin Hıristiyan karşıtı olan Belial’e inanacağı söylenmektedir.⁸⁷⁵

⁸⁶⁶ Dentan, 34.

⁸⁶⁷ Paçacı, 35.

⁸⁶⁸ Kippenberg, I/355.

⁸⁶⁹ “*Ama İsrail halkı arasında sahte peygamberler vardı, tıpkı sizin de aranızda yanlış öğretiy yayıyanlar olacağı gibi. Bunlar kendilerini satın alan Rabbi bile inkar edip kendi üzerlerine tez helâki getirerek, içeri helâk edici yıkıcı öğretiler sokacaklardır...*” Bkz. Petrusa İkinci Mektup, 2/1-2.

⁸⁷⁰ *The Liberty Frustrated Bible Dictionary*, “*Apostasy*”, I/78.

⁸⁷¹ Bkz. *Selaniklilere İkinci Mektup*, 2/3-4.

⁸⁷² Bkz. *Matta 24/10-11*; Ayrıca bkz. Kippenberg, I/355.

⁸⁷³ Foakes-Jackson, I/623.

⁸⁷⁴ Bkz. *Timoteosa, Birinci Mektup 4/1*.

⁸⁷⁵ Kippenberg, I/355.

III. BÖLÜM

İSLÂM'DA İRTİDAT

A. İSLÂM'DA İRTİDAT SUÇUNUN ŞER'İ DAYANAKLARI

Her dinin kendine ait temel referans kaynakları vardır. Bunlar, karşılaşılan her meselede ilk başvuru kaynaklardır. Araştırma konusu olan irtidat hükümlerinin referansları ise, Peygamber devrinde görülen irtidat ve nifak olayları karşısında Kur'an-ı Kerim âyetleri ile bizzat Peygamber'in hadisleri ve bir de bunların Dört Halife devrindeki yorum ve tatbikatlarıdır. Bunlara ek olarak, sonraki yüzyıllarda İslâm dünyasında bu tür olaylar hakkında verilen hukukî hükümlere temel oluşturan dört Sünni mezhep imamının içtihatlarını düşünmek gerekir.⁸⁷⁶

İslâm dini literatüründe *dinden çıkma* anlamında kullanılan *irtidat* kelimesi Kur'an-ı Kerim'de sekiz yerde geçer. Bunlar sırasıyla: Bakara 2:217, Mâide 5:21, Mâide 5:54, Yûsuf 12:96, İbrahim 14:43, Kehf 18: 64, Neml 27:40, Muhammed 47:25 âyetleridir.

Kelime, Yûsuf 12:96, İbrahim 14:43, Kehf 18:64 ve Neml 27:40 âyetleride sözlük anlamında kullanılırken, Bakara 2:217 ve Mâide 5:54. âyetlerinde -'an *dînikum* ve -'an *dînihî* kelimeleriyle birlikte "Siz-den kim dinini değiştirirse, dininden dönerse..." şeklinde terim anlamında kullanılmıştır. (Mâide 5:21 ve Muhammed 47:25)'de ise kelime -*alâ edbârikum* ve -*alâ edbârihim* tabirleriyle birlikte kullanılmış olup, açık olarak *dinden dönme* anlamına gelmemektedir. Her ne kadar Kur'an-ı Kerim'de *irtidat* anlamında başka kavram ve ifadeler⁸⁷⁷ varsa da üzerine hüküm bina edilen, mürtedin dünya ve âhiretteki durumunu net bir şekilde ortaya koyan Bakara 2:217 ve Mâide 5:54 âyetleridir.

Kur'an-ı Kerim'de olduğu gibi, Hz. Peygamber'in hadislerinde de *irtidat* kelimesi, hem sözlük⁸⁷⁸ hem de terim anlamlarında kullanılmıştır. Ancak ağırlıklı olarak terim anlamında kullanılmış olup, *irtedde ba'de İslâmihi*⁸⁷⁹, *irtedde ani'l-İslâm*⁸⁸⁰ ve *esleme*

⁸⁷⁶ Ocak, 61-62.

⁸⁷⁷ Bkz. Bakara 2:108; Âl-i İmran 3:86-91; Nisa 4:137; Tövbe 9:74; Hacc 22:11.

⁸⁷⁸ Ebû Amr b. Hafs Ayyâş Ebî Rebîa eşi Fatıma binti Kays'ı boşar. Fatıma da Hz. Peygamber'e gidip durumu anlatır. Hz. Peygamber o kadına: "Seni yeni bir evlilikten önce nikahına alamaz." buyurur. Burada geçen "nikahına alamaz" olarak tercüme edilen kelime *ridde* (*leyset lehû fiki riddetün*)'dir. Bkz: İbn Hanbel, VI/373, 411.

⁸⁷⁹ İbn Mâce, *Hudûd*, 1; Tirmizî, *Fiten*, 1; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14.

⁸⁸⁰ Buhârî, *Diyyat*, 22; Müslim, *Kasame*, 9; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Tirmizî, *Hudûd*, 25.

*şümme irtedde*⁸⁸¹ şeklinde, özellikle *İslâm dininden ayrılma* anlamında kullanılmıştır. Tüm din değiştirmeleri kapsayacak şekilde kullanılan genel anlamlı hadisler ise, yine sadece İslâm dininden ayrılmalara indirgenmiştir.⁸⁸² Gerek Kur'an-ı Kerim'de gerekse Hadisler'de geçen *küfre düşmek, kâfir olmak...* gibi ifadelerin hepsinde irtidat kastedilmeyip bazen *küfrân-ı nimet*⁸⁸³ anlamında kullanılmıştır.

Bu kısa bilginin ardından şimdi sırasıyla, konuyla doğrudan ilgili âyetler, Hz. Peygamber'in sözlü, fiili ve takrîri uygulamaları (sünnet) işlenecek; özellikle Hz. Ebû Bekir dönemi olmak üzere çeşitli dönemlerde dinden dönenler ve dinden dönenlere karşı takınılan tavırlar ileri ki konularda değerlendirilecektir.

1. Kur'an-ı Kerim

Kur'an-ı Kerim'de, *dinden dönme, din değiştirme, imândan sonra küfre sapma...vb.* anlamlarda çok fazla âyet bulunduğunu, bunlardan sadece iki tanesinin bizzat *irtidat* lafzı kullanılarak ifade edildiği daha önce zikredilmişti. Bu başlık altında, bu iki âyet başta olmak üzere, dinden dönme ile ilgili doğrudan alakalı olan diğer bazı âyetlerin yorumlarını, gerek konunun üzerine bina edildiği temelin daha iyi anlaşılabilmesi, gerekse ileride detaylandırılacak olan irtidatın hukukî boyutuna bir ön hazırlık amacıyla kısa pasajlar halinde vermeye çalışalım.

a. Bakara 2:217

"...Onlar eğer güçleri yeterse, *sizi dininizden döndürünceye kadar size karşı savaşa devam ederler. Sizden kim, dininden döner de kâfir olarak ölürse, onların yaptığı işler dünyada da ahirette de geçersiz sayılmıştır. Onlar cehennemliklerdir ve orada devamlı kalırlar.*"

Âyeti incelediğimizde, hemen göze çarpan ve üzerinde durulması gerekli hususlar şunlardır:

⁸⁸¹ Buhârî, *Megazi*, 60; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 15.

⁸⁸² "Dinini değiştireni öldürünüz" hadisi, bu tür genel anlamlı hadislerdendir. Bkz. Buhârî, *Cihâd*, 149; *İ'tisâm*, 28; Tirmizî, *Hudûd*, 25; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14: 4059-4060; İbn Mâce, *Hudûd*, 2: 2535; İbn Hanbel, I/282-283.

⁸⁸³ Müslim, *Küsf* 17; Buhârî, *Megazi* 8; İbn Hanbel, III/410.

a. Başka din mensuplarının, İslâm'a inananları dinlerinden döndürmek için, savaş dahil her yola başvurabilecekleri,

b. İster gönüllü, ister dıştan gelen bir gücün etkisiyle, tam olarak inanmış olduğu İslâm dininden ayrılıp bu hal üzere ölenlerin⁸⁸⁴, yaptıkları tüm iyi ve güzel amellerin dünyada ve âhirette geçersiz sayılacağı, kendisine bir fayda sağlamayacağı,

c. Son olarak, dinden dönenlerin âhirette ebedî olarak cehennemde kalacağı açıkça bildiriliyor. Bu vesileyle de müslümanlar uyarılıyor ve dinlerinde sebat etmeleri isteniyor.

Kur'an-ı Kerim'de ki bazı âyetler, Hz. Peygamber'e, bazen belli bir olay sebebiyle inananların sıkıntıya düşmeleri üzerine vahyedilirdi. Her ne kadar bu tür âyetlerin nüzul sebebi, olup bitmiş özel bir olay içinse de, hükmü geneldir ve kıyamete kadar olacak tüm benzer olaylar için de geçerlidir. Aynı şekilde konu edinilen bu âyet de, sebebi özel, hükmü genel âyetlerdendir. Nüzul sebebi olarak rivayet edilen olay şöyle gelişmiştir; hicretin ikinci yılı Recep ayı içerisinde, Hz. Peygamber, Abdullah b. Cahş komutasındaki sekiz kişilik bir müfrezeyi, Kureyş kervanı hakkında bilgi toplamak üzere Mekke ve Tâif arasında bulunan Nahle bölgesine göndermişti. Sadece gözcülük amacıyla gönderilmelerine rağmen, kervana saldırarak bir kişiyi öldürmüşler ve iki kişiyi esir alıp mallara da el koymuşlardı. Kervan, esirlerle birlikte Medine'ye ulaşınca, Hz. Peygamber bu durumdan çok rahatsız olmuş ve yapılanları tasvip etmemiştir. Bu olay üzerine Mekkeli müşrikler ve Medine'de bulunan Yahudiler, "*Muhammed haram aylarda kan dökülmez ilkesini ihlal etti*" sözleriyle müslümanlar arasında fitne çıkarmaya çalışmışlar, özellikle yeni müslüman olmuş kişileri, bu yolla eski dinlerine döndürmek istemişlerdi.⁸⁸⁵ Oysa, insanları Allâh yolundan çevirmenin, Allâh'ı inkar etmenin, Mescid-i Haram'ın ziyaretine engel olmanın ve halkını oradan çıkarmanın, Allâh katında haram aylarda kan dökmekten daha büyük günahlardan olduğu, aynı âyetin bir önceki satırlarında açıkça vurgulanmış ve devamla *fitne, adam öldürmekten daha büyük bir günahtır*⁸⁸⁶ denmiştir.

⁸⁸⁴ Ebû Hanife irtidat etmekle kişinin amellerinin boşa gideceğini, ölmesinin şart olmadığını söylerken, İmam Şafii mürtedin amellerinin boşa gitmesi için ölmesini şart koşar. Bkz: Kâsânî, IX/536

⁸⁸⁵ Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdadî el-Hâzin, *Tefsîru'l-Hâzin*, I, Beyrut, 1995, s. 227; (Muhammed Hamidullah ise, bu olayın Recep ayının son günü, gün batımından sonra gerçekleştiğini, dolayısıyla haram ayın zaten çıkmış olduğunu söyler. Bkz. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I/223).

⁸⁸⁶ Bkz. *Bakara* 2:217.

b. Mâide 5:54

"Ey imân edenler! Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar. İçinizden onları dost tutanlar, onlardandır. Şüphesiz Allâh, zalimler topluluğuna yol göstermez.

Kalplerinde hastalık bulunanlar: "Başımıza bir felaketin gelmesinden korkuyoruz" diyerek onların arasına koştuklarını görürsün. Umulur ki Allâh bir fetih yahut katımdan bir emir getirecek de onlar içlerinde gizledikleri şeyden dolayı pişman olacaklardır.

(O zaman imân edenler: "Bunlar mıdır bütün güçleriyle, sizinle beraber olduklarına yemin edenler?" diyeceklerdir. Onların bütün yaptıkları boşa gitmiştir de kaybedenlerden olmuşlardır.

Ey îman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki):Allâh, sevdiği ve kendisini seven, mü'minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı onurlu ve zorlu bir toplum getirecektir. (Bunlar) Allâh yolunda cihad ederler ve hiçbir kımayanın kınamasından korkmazlar. Bu Allâh'ın dilediğine verdiği lütfudur. Allâh'ın lütfu ve ilmi geniştir."

Kalplerinde şüphe ve nifak bulunanlar, mensubu oldukları din sebebiyle başlarına bir bela ve sıkıntı gelme ihtimali durumunda hemen dinlerinden dönüp, kendilerini güvende hissedecekleri başka din ve topluluklara katılmaya, onlarla dostluk kurmaya çalışırlar. Daha Hz. Peygamber hayattayken Uhud savaşı sonunda, müslümanlar, müşrikler karşısında yenilgiye uğrayınca *"kalplerinde hastalık bulunan"*⁸⁸⁷ bazı kişiler, kâfirlerden korkup Medine'de bulunan Yahudilerle anlaşma yapmayı, bazıları da çevre bölgelerde yaşayan Hıristiyanlara katılmayı, böylece kendilerini emniyete almayı düşünmüşlerdi. Bunun üzerine Allâh teâla müslümanlara kâfirleri dost edinmelerini yasaklayan bu âyeti göndermiştir.⁸⁸⁸

Beni Kurayza Yahudileri Hz. Peygamber'e ve müslümanlara savaş açınca Abdullah b. Übey'in: *"Ben Felaketlerden korkarım. Dostlarımdan vazgeçmem."* demesi, âyetin nüzul sebebi olarak anlatılan bir başka olaydır.⁸⁸⁹

"İçinizden Yahudi ve Hıristiyanları dost tutanlar onlardandır..." ifadesi müfessirlerce farklı şekillerde yorumlanmış olup bir kaç şöyledir:

⁸⁸⁷ Bkz. Mâide 5:52.

⁸⁸⁸ Muhammed b. Ali eş-Şevkâni, Fethu'l-Kadîr, II, Beyrut, 1995, s. 65.

⁸⁸⁹ Elmalılı M. Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, III, (Eser Yay.), Yersiz, 1979, s. 1716.

a. Burada yasaklanan Yahudi ve Hıristiyanlarla dostluk kurmak değil, onları dost edinmektir. Çünkü bunlar, ancak birbirlerinin dostudurlar.⁸⁹⁰

b. Dost edinmekten maksat, onların dinlerine girmektir.

c. Yahudi ve Hıristiyanlarla dost olmak, neticede müslümanı dininden döndürebilir.

d. Yahudi ve Hıristiyanları dost edinmek, kâfir olmak için yeter şarttır.⁸⁹¹

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki):Allâh, sevdiği ve kendisini seven, mü'minlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı onurlu ve zorlu bir kavim (toplum) getirecektir.” âyetinde kastedilen kavim⁸⁹² hakkında çeşitli tahminler yürütülmüşse de, âyetin, anlatılan özellikleri taşıyan herkesi kapsamı Kur'an-ı Kerim'in evrenselliğine daha uygundur. Muhammed Hamdi Yazır'ın şu değerlendirmesi, âyetin İslâm dinine hizmet etmiş, onun gelişmesine katkısı olmuş ve olacak tüm millet ve toplulukları kapsadığı konusunda aydınlatıcı niteliktedir. Zira Allah emanetine sahip çıkamayıp ihanet edenlerden onu söküp alır. Buna kimler daha layıkça bu şerefi onlara verir.

“İslâm tarihi görevini tam yapmayıp yok olan kişi ve toplumlara şâhittir. En büyük misallere bakarsak; önce Araplar kavimden kavime bu hizmeti yapmışlar, sonra bu hizmet Emeviler'in son zamanlarında olduğu gibi Araptan Aceme geçmiştir. Fars kavmi maddî ve manevî olarak İslâm'a çok büyük hizmetler yapmış, sonra bunlar da aynı hale gelince, bu defada Allah teâla Türkleri göndermiş, Arapların ve Farsların kıymetini bilmeyip kaybettikleri İslâm devletini ele alıp İstanbul'a ve oradan yer yüzünün her kıtasına yaymışlardır. Demek ki her kim nimetin kıymetini bilmeyip küfür ve sapıklığa düşerse yerlerini Allah'ın göndereceği yeni bir topluma terk etmeye mecbur olacaklardır.”⁸⁹³

⁸⁹⁰ Yazır, III/1715.

⁸⁹¹ Şevkâni, II/65.

⁸⁹² Bu kavim hakkında , daha çok Hz. Peygamber'den sonra ortaya çıkan ridde olaylarına karşı yaptığı başarılı mücadeleleri sebebiyle, Hz. Ebû Bekir ve ordusu olabileceği ihtimali üzerinde durulmuştur. Bkz: Şevkâni, II/65; Behnisi, III/129.

⁸⁹³ Yazır, III/1720.

c. Bakara 2:108

"Yoksa siz de, daha önce Musa'ya sorulduğu gibi peygamberinize (bir takım) sorular sormak mı istiyorsunuz? **Kim imânı küfre değişirse, şüphesiz dümdüz yoldan sapmış olur.**"

Âyette hitabın kime olduğu açık değilse de, hemen devamındaki "*Ehl-i Kitap'tan çoğu, hak ve doğru kendilerine apaçık belli olduktan sonra sırf içlerindeki kıskançlıktan ötürü sizi imanınızdan vazgeçirip küfre döndürmek isterler...*"⁸⁹⁴, âyetinde bu hitabın müminlere olduğu anlaşılmaktadır. Zira Yahudiler, Hz. Mûsa'dan Allâh'ı açıkça göstermesi gibi yerine getirilmesi imkansız bir takım isteklerde bulunmuşlardı. Bu dönemde müslümanlardan da aynı şeyleri Hz. Muhammed'den istemelerini söylüyorlardı. İşte bu âyet, İsrailoğulları'nın düştüğü hataya düşmemeleri için inananlara bir uyarı niteliğindedir.⁸⁹⁵

İnsanların İslâm'dan çıkmalarına sebep olan Hz. Peygamber'e çok soru sormaları olamaz. Zira O bu dinin tebliğcisidir. Dinleri ile ilgili sorulan sorulara ya bizzat kendisi cevap vermiş, ya da cevabını bilemediği durumlarda vahyi beklemiştir. Öyle ki Kur'an-ı Kerim'de sadece on beş ayrı yerde '*sanaden soruyorlar*' şeklinde soru-cevap bulunmaktadır. Bu da dinin daha iyi anlaşılması için sorulan soruların kınanmadığını, aksine teşvik edildiğini göstermektedir. Kınanan ve yasaklanan, Hz. Peygamber'i zor durumda bırakacak, inanan insanları şüpheye düşürecek veya sorana, sorulana ve dinleyenlere hiçbir faydası olmayacak sorulardır.

d. Âl-i İmran 3:86-91

"İmân ettikten, Resûl'ün hak olduğuna şahadet ettikten ve kendilerine apaçık deliller geldikten sonra **inkarcılığa sapan bir kavme Allâh nasıl hidayet nasip eder? Allâh zalimler topluluğunu doğru yola iletmez. İşte onların cezası: Allâh'ın, meleklerin ve bütün insanlığın laneti onların üzerinedir. Bu lanete ebedi gömülüp gidecekler. Zira onların azapları hafifletilmez, yüzlerine de bakılmaz. Ancak bundan sonra tövbe edip kendilerini düzelterler müstesnâ. Çünkü Allâh çok bağışlayıcı ve merhametlidir. İnanıktan sonra kafirliğe sapıp, sonra inkarcılıklarını iyice artıranların tövbeleri asla kabul edilmeyecektir. Ve işte onlar sapıkların tâ kendisidirler. Gerçekten, inkar edip kafir olarak**

⁸⁹⁴ Bkz. Bakara 2:109.

⁸⁹⁵ Şevkânî, I/164-165; Seyyid Kutup, *fi Zilâli'l-Kur'an*, I, (Hikmet Yay.), İstanbul, Tarihsiz, s. 216.

ölenler var ya onların hiçbirinden dünya dolusu altın fîdye olarak verecek olsa dahi kabul edilmeyecektir. Onlar için acı bir azap vardır; hiç yardımcıları da yoktur.”

Allah teâla, imân ettikten, Allah'ın kitaplarını tanıdıktan sonra inkar edenlere hidayet etmeyeceğini söylüyor. Çünkü doğruyu bulduktan sonra, bile bile buna sırt çevirenlere hidayet yoktur. Hidayet, ancak gerçeği ve doğruyu bulamamış kişiler içindir.

Âyetin kimler hakkında indirildiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan bir kaç şöyledir:

-Müslüman olduktan sonra inkâr eden, sonra pişman olup tekrar tövbe etmek isteyenler hakkındadır. Ensar'dan Hâris b. Süveyd müslüman olduktan sonra irtidat eder ve Kureyşlilere katılır. Daha sonra pişman olup, mektupla tövbesinin mümkün olup olmadığını sordurur. Bunun üzerine bu âyetin nazil olduğu ve Hâris'in tekrar Müslüman olduğu rivâyet edilir.⁸⁹⁶

-Başka bir görüşe göre ise, âyet Hıristiyanlar hakkındadır. Hıristiyanlar, Hz. İsa'yı önceleri peygamber olarak kabul ederlerken, daha sonraki dönemlerde, ona ibadet etmeye ve onu ilâh edinmeye başlarlar. Böylece Hz. İsa'yı gerçek misyonundan çıkarıp ilâh mertebesine yükselterek küfre girerler. Hz. Muhammed'i inkâr etmekle de küfürlerini artırırılar.

-Katade, Hasan ve Atâ'dan nakledilen rivâyete göre de âyet, Yahudiler için indirilmiştir. Zira onlar Musa (as)'a inandılar, İsa (as)'ı inkâr ettiler. Hz. Muhammed'i reddetmekle de inkârlarını artırdılar.⁸⁹⁷

-Daha genel bir değerlendirme yaparsak; âyetin, imânı reddetmekle kalmayıp, İslâm'a ve müslümanlara karşı haddi aşır düşmanlık ve kötü niyetlerini ortaya koyan herkesi kapsamı muhtemeldir.

“İnandıktan sonra kafirliğe sapıp, sonra inkarcılıklarını iyice artıranların tövbeleri asla kabul edilmeyecektir” âyetinde geçen tövbelerin asla kabul edilmeyeceği sözünden; dinden dönenlerin tövbelerinin asla kabul edilmeyeceği anlaşılmalıdır. Bazı müfessirler burada kastedilen şeyin, mürtedin dinden dönmeden önce yapmış olduğu tövbeleri olduğunu söylemişlerdir. Zira inkâr, amelleri yok ettiği gibi tövbeleri de yok eder. Oysa Allah teâla bir önceki âyette, tövbe edip kendini düzeltenleri istisna etmiştir.⁸⁹⁸

⁸⁹⁶ Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 15: 4068; Muhammed Tâhir b. Âşur, *Tefsîrü't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, III-V, Yersiz ve Tarihsiz, s. 304; Şevkânî, I/455; İbn Hazm ise Hâris b. Süveyd'in daha sonra işlediği bir suç sebebiyle Hz. Peygamber'in emriyle öldürüldüğünü söyler. Bkz: İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XII/150.

⁸⁹⁷ Şevkânî, I/455; İbn Âşur, III-V/305.

⁸⁹⁸ *Şûra* sûresinin 25. âyeti de tövbelerin kabul edileceğinden bahseder.

Bunun yanı sıra , ölüm gelip çattınca tövbe edenlerin⁸⁹⁹ ve kâfir olarak ölenlerin⁹⁰⁰ tövbesinin kabul edilmeyeceği de özellikle vurgulanmıştır.

Başka bir görüşe göre de, tövbelerin kabul edilmemesine sebep, dinden çıkma değil, bunu defalarca yapma⁹⁰¹ ve bu şekilde dini alaya almaktır.

e. Nisa 4:137

“İmân edip sonra inkar edenleri, sonra yine imân edip tekrar inkar edenleri, sonra da inkarlarını artıranları Allâh ne bağışlayacak ne de onları doğru yola iletecektir.”

Âl-i İmran sûresi 86-91. âyetlerin yorumunda anlatılan hususların bir kısmı, bu âyet için de söylenebilir. Zira iki âyette de ortak olan nokta; inkâr ettikten sonra inkârlarını artıranlardan söz edilmesidir. Ancak bu âyette farklı olarak, dinden dönenlerin bu işi âdet haline getirmeleri ve dini hafife alıp alay etmeleri söz konusudur.

Ehl-i Kitap'tan bazı kimseler, müslümanları dinlerinde şüpheye düşürmek için, önce inandıklarını söylüyorlar sonra da inkâr ediyorlardı. Bunu birkaç kez yaptıktan sonra, küfürde karar kılarak inkârlarını daha da şiddetlendiriyorlardı.⁹⁰²

Bu tür hadiseler, muhtemelen, müslümanların her yönden güçlü oldukları Medine döneminde rastlanabilir. Şu bir gerçek ki, insanların bir dine geçmelerinde önemli etkenlerden birisi de, geçilecek dinin güçlü olması ve mensuplarına maddî menfaatler vaad etmesidir. İrtidatın İslâm'ın ilk dönemlerinde değil de, özellikle Medine döneminde çoğalması bu sosyolojik gerçeği destekler. İslâm dini bunu, fitneye sebep olacağı düşüncesiyle ta baştan engellemiştir. *“Dinini değiştireni öldürünüz”*⁹⁰³

Aynı şekilde mürtede verilecek cezanın ağır oluşu ve tövbe imkanının da bulunması, bu tür geliş gidişleri artırmış olabilir.

Bu âyetin Yahudiler hakkında indirildiğine dair rivâyetler de vardır. Yahudiler, Hz. Musa'ya inandılar, Hz. İsa'yı inkâr ettiler. Daha sonra Hz. Muhammed'i inkâr etmekle de küfürlerini artırdılar.⁹⁰⁴

⁸⁹⁹ Bkz. *Nisa 4:18*; Hz. Peygamber bir hadisinde: *“Allah kulun canı boğazına gelmedikçe tövbesini kabul eder.”* Bkz: Tirmizî, *daavât*, 3537.

⁹⁰⁰ Bkz. *Nisa 4:18*.

⁹⁰¹ İbn Âşur, III-V/305.

⁹⁰² el-Maverdî, 26.

⁹⁰³ Buhârî, *Cihâd*, 149; *I'tisâm*, 28; Tirmizî, *Hudûd*, 25; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Nesâî, *Tahrîmu 'd-Dem*, 14: 4059-4060; İbn Mâce, *Hudûd*, 2: 2535; İbn Hanbel, I/282-283.

⁹⁰⁴ Şevkânî, I/662.

f. Mâide 5:33-34

“Allâh ve Resulüne karşı savaşılanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya acımadan öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyadaki rüsvaylığıdır. Onlar için âhirette de büyük azap vardır. Ancak siz, kendilerini yenip ele geçirmeden tövbe edenler müstesna; biliniz ki Allâh çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.”

Bu âyetlerin, Ureyneliler⁹⁰⁵ olarak meşhur olan hadiste anlatılan olay üzerine nâzil olduğu rivâyet edilmektedir. Ancak şunu da hatırlatmakta fayda vardır: Ureyneliler, müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber’in gönderdiği yere gidip çobanı öldürmüşler, sonra da develeri sürüp götürmüşlerdi. Yakalanmalarından sonra verilen cezalar, sadece irtidatları sebebiyle değildir. Çünkü bunlar, irtidat etmek yanında, adam öldürme ve hırsızlık gibi iki ayrı suç daha işleyerek, Allah ve Resûlün’e karşı savaş açmış sayıldıkları için, bu tür bir cezaya çarptırılmışlardır.

Son dönem bazı hukukçulardan irtidatı siyasî bir suç olarak görenler⁹⁰⁶ bu ayeti ve Ureyneliler hadisini delil olarak getirmektedirler. Bu görüşte olan alimlere göre fert planında kalan, propagandası yapılarak fitneye sebep olmayan ve devlete karşı her hangi bir savaş niteliği taşımayan irtidatların, siyasî bir suç olmayıp âdi suçlardan olduğu, irtidatın siyasî bir suç sayılabilmesi içinse, inançsızlığın propagandası yapılarak müslümanlar arasında fitne çıkarılması ya da dinden dönenlerin devlete karşı bir güç haline gelmeleri gerekmektedir.⁹⁰⁷

g. Tövbe 9:74

“(Ey Muhammed! Senin hakkında söyledikleri çirkin sözleri) söylemediklerine dair yemin ediyorlar. Halbuki o küfür sözünü elbette söylediler ve müslüman olduktan sonra kâfir oldular. Başaramadıkları bir şeye (Peygambere sûi kast yapmaya) da yeltendiler. Ve sırf Allâh ve Resûlü kendi lütuflarından onları zenginleştirdiği için öc almaya kalkıştılar. Eğer (münafıklıktan vazgeçip) tövbe ederlerse onlar için daha hayırlı olur. Eğer yüz

⁹⁰⁵ Buhârî, *Muharibin min Ehli'l-Küfri ve'r-Ridde*, 1: 6802; Rûdânî, III/60-61.

⁹⁰⁶ Servet Armağan, *İslâm Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, (D.İ.B), Ankara, 1992, s. 108-109.

⁹⁰⁷ Ahmet Yaman, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş*, (Beyan Yay.), İstanbul, 1998, s. 87.

çevirirlerse Allâh onları dünyada da âhirette de acıklı bir azaba çarptıracaktır. Yeryüzünde onların ne dostu ne de yardımcısı vardır.”

Ayet ileride “Küfre Sebep Olan Söz ve İfadeler” başlığı altında değerlendirileceği için burada sadece meali verilmiştir.

h. Hacc 22:11

“İnsanlardan kimi Allâh'a iğreti bir şekilde kulluk eder; kendisine bir iyilik isabet ederse bundan pek memnun olur, bir de mûsibet uğrarsa yüz üstü dönüverir. O dünyayı da âhireti de kaybetmiştir. İşte bu apaçık ziyanın tâ kendisidir.”

Bu âyet, irtidatın psiko-sosyal sebeplerinden “ *faydacılık (pragmatizm)*”a güzel bir örnektir. Âyette anlatılan bu tipler, hiçbir kural ve etik tanımadan, çıkarının bulunduğu tarafa geçmekte tereddüt etmezler. Öyle ki Allah'a “ *iğreti bir şekilde, bir uçurumun kenarında duruyormuş gibi şüphe içinde kulluk ederler.*”

Âyette geçen ve “ *iğreti bir şekilde...*” diye tercüme edilen kelime, “ *harf*”tir. “Harf” kelimesine farklı anlamlar verilmiştir. Bazı müfessirler, kelimenin “ *şüphe*”⁹⁰⁸ anlamına geldiğini, bazıları da “ *şart*” anlamında olduğunu söylemişlerdir. Yani, Allah'a şartlı kulluk etmek.⁹⁰⁹ Bu gibiler, dünyevî bir çıkar ve rahatlık kazanırsa dinde karar kılar, kulluğa devam eder. Kendine, malına ve ailesine bir zarar dokununca hemen yönünü çevirir, küfre döner. Sonunda müslüman olmanın getirdiği menfaatlerden ve âhirette de sevap ve nimetlerinden mahrum olur. Gerçek hüsrân işte budur.

Âyetin iniş sebebi bilinirse, *bir uçurumun kenarındaymış gibi Allah'a kulluk etmenin nasıl olduğu daha iyi anlaşılacaktır.* Bir rivâyete göre bu âyet, müellefetü'l-kulûb'ten Uyeyne b. Bedr, Akra b. Habis ve Abbas b. Mirdas'ın kendi aralarında anlaşip: “ *Muhammed'in dinine gireriz. Eğer bize bir iyilik gelirse onun hak olduğunu kabul ederiz. Yoksa onun doğru olmadığına hükmederiz.*” sözleri üzerine nâzil olmuştur.⁹¹⁰

Mevdûdi âyette tasvir edilen bu tipleri “ *kararsız müslüman*” olarak isimlendirmektedir. Allah'a kul olma açısından insanları değerlendirirken, şunları söylemektedir: “Bu tip insanlar, zamana göre hareket eden ve kazanan tarafa geçmek için İslâm ile küfür arasında sınırdan duran kimselerdir. Bunlar nefsinin kölesi olur. İslâm'ı

⁹⁰⁸ Şevkânî, III/548.

⁹⁰⁹ Şevkânî, III/548.

⁹¹⁰ Yazır, V/476.

kişisel çıkarı için seçer. Bütün istekleri yerine gelir, rahat bir hayat sürerse İslâm'a bağlı kalır, Allah'tan razı olur ve imânda sebat eder. Fakat imân ondan bazı fedakarlıklar ister veya inancından dolayı sıkıntıya düşerse, ya da isteklerine kavuşamaz, kaybedecek olursa, Allah ve Resûlünden şüphe eder, kazanç elde edeceği, kayıptan kendisini koruyacak olan bir gücün önünde boyun eğmeye hazır hale gelir.

Kararsız insan aslında hem bu dünyada hem de âhirette ziyandadır ve bir kâfirden bile kötü durumdadır. Kâfir, kendisine bu dünyanın faydalarını kazanmaya çalışır. Az çok başarılı da olur. Çünkü o, kendisine Allah korkusu, âhiret endişesi, hesaba çekilme, ilahi yasak gibi sınırlar ve engeller koymaz. Aynı şekilde gerçek mümin de sabırla Allah yolunda ilerler. Bu dünyada başarı kazanması da mümkündür. Fakat dünya malının tamamını kaybetse de, o âhirette kurtuluşa ereceğinden emindir. Buna karşılık “*kararsız müslüman*”, hem bu dünyada hem de âhirette ziyan içindedir. Çünkü o, şüphe ve kararsızlık içindedir. İki dünyadan birini seçmemektedir. O, Allah'ın ve âhiret hayatının varlığına karar veremediği için, kâfirin rahatlığı gibi bir kararlılıkla sadece dünya hayatına yönelemez. Allah'ı ve âhiret hayatını düşündüğünde dünyanın çekiciliği kaybolur. İlâhi davete cevap verdiğinde ise, hayatta karşılaşması muhtemel olan güçlükler ve uymak zorunda kalacağı sınırlamaların korkusu, onun sadece âhiret hayatı için yaşamasına izin vermez. “Allah'a ibadet” ile “dünyaya bağlılık” arasındaki bu çatışma, onu hem dünyada hem de âhirette hüsrana uğrayanlardan kılar.”⁹¹¹

2. Hadis

İrtidatla ilgili rivayet edilen hadislerin senet ve metin kısımları tenkide tabi tutulmuş, sıhhat dereceleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde bazı râviler cerh edilmiş, metin bölümleri de Kur'an'a arz edilip bir kısım hadislerin Kur'an'ın bütünlüğüne aykırı olduğu söylenmiştir. Ancak burada tenkit ve tahlillere girmeden sadece işaret etmekle yetinip, bu konuya delil olarak getirilen temel bazı hadisler verilecektir.

Her ne kadar bazı İslâm hukukçuları, bir takım âyetleri⁹¹² mürtedin öldürülmesi için delil olarak kullansalar da, bu âyetlerin öldürmeye delaleti açık değildir. Fıkıh kitaplarında mürtede verilecek ölüm cezası ile ilgili daha çok Sünnet delil olarak gösterilmektedir. Bunun yanı sıra, mürtedin tövbesinin istenmesi ve tövbe süresi gibi

⁹¹¹ Mevdûdi, III/349.

⁹¹² Bkz. Bakara 2:217; Fetih 48:16; Tevbe 9:5; Âl-i İmran 3:85.

konulara da temas edilmiştir. Bu konuların detayını ileri ki başlıklara bırakarak, şimdi de irtidat konusunda delil olarak kullanılan ve hemen hemen her kaynakta bulabileceğimiz hadislerden bazılarını vermeye çalışalım:

a. “Dinini değiştireni öldürün.”⁹¹³

İkrime'nin İbn Abbas (ra)'tan rivayet ettiği ve tüm din değiştirmeleri kapsayacak şekilde genel olan bu hadis, İslâm dışındaki dinler arası geçişleri kapsamadığı gibi, Hanefi mezhebine göre kadınları da kapsamaz.⁹¹⁴ Buradan da hadisin anlam açısından tahsis edildiğini anlıyoruz.

Hadiste geçen “*dinini değiştiren...*” lafzının genel olması, tüm din değiştirenleri⁹¹⁵ mi yoksa sadece İslâm dininden çıkanları mı kapsadığı konusunda farklı görüşler olmasına rağmen, çoğunluk hadiste kastedilen dinin İslâm dini⁹¹⁶ olduğunu söylemektedir. Yani bu hadis “*Kim İslâm'dan çıkarsa...*” anlamındadır. Oysa İslâm harici dinler arasındaki tüm geçişler bu hadisin kapsamı dışındadır. İslâm toprakları içinde yaşayan zimmîlerin inandıkları dinlerini bırakıp farklı bir dine girmelerine karışılmaz.⁹¹⁷ Ancak bazı alimler, İslâm toplumunda fitneye sebep olabileceği düşüncesiyle, zimmîlerin dinlerini bırakıp başka bir dine girmelerine izin verilemeyeceğini, bu durumda olanların ise, ya tekrar eski dinlerine dönmeleri veya İslâm'a geçmelerinin istenmesini aksi taktirde öldürülmeleri gerektiğini savunmuşlardır.⁹¹⁸

b. “Allâh'tan başka ilâh olmadığına ve benim Allâh'ın Resûlü olduğuma şahitlik yapan bir müslümanın kanı ancak şu üç durumda helal olur: Evlendikten sonra zina eden, kasten bir cana kıyan ve dinini terk edip⁹¹⁹ cemaatten ayrılan,⁹²⁰ Allah ve Resûlüne karşı harbedip İslâm'dan dönen kişi.⁹²¹”

⁹¹³ Buhârî, *Cihâd*, 149; *İ'tisâm*, 28; Tirmizî, *Hudûd*, 25; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14: 4059-4060; İbn Mâce, *Hudûd*, 2: 2535; İbn Hanbel, I/282-283.

⁹¹⁴ Kâsânî, IX/532.

⁹¹⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XII/110.

⁹¹⁶ Rûdânî, III/59.

⁹¹⁷ Ebû Hanife ve Malik'in görüşleri bu şekildedir. Bkz: İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XII/114.

⁹¹⁸ İmam Şafii'nin görüşü bu yöndedir. Farklı görüşler için bkz: İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XII/110-114.

⁹¹⁹ Müslim, *Kasame*, 25, 26; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14: 4057-4058; İbn Mâce, *Hudûd*, 1: 2533; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Tirmizî, *Diyyet*, 10; *Fiten*, 1; İbn Hanbel, I/382, 444; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 11; Farklı bir tarik ve lafızda Zeyd b. Eslem'den mürsel olarak rivayet edilen Hz. Peygamber'in: “*Kim dinini değiştirirse boynunu vurun*” şeklindeki hadisidir.

⁹²⁰ Diğer rivayetlerden farklı olarak Buhârî, *Diyyat*, 6:6878'de “*Cemaatten ayrılan*” ibaresi bulunmaktadır.

⁹²¹ Buhârî, *Diyyat*, 22.

İbn Abbas (ra) ve Hz. Âişe (ra) tarikiyle gelen bu hadisin farklı rivayetlerinin olduğu görülür. Ebû Davûd Hadis'in son kısmını "...İslâm'dan çıkararak Allâh ve Resûlü ile savaşan kişi ya öldürülür, ya asılır veya sürgün edilir." şeklinde farklı bir lafızla rivayet eder.⁹²²

Hadisin farklı rivâyetlerini birleştirdiğimizde, hadisten kastedilen şeyin salt İslâm'dan ayrılanlarla değil, İslâm'dan çıkıp düşmanla işbirliği yapan, müslümanlara bilfiil savaş açan kimselerle ilgili olduğu hemen anlaşılır. Düşmanla işbirliği yapan kişi *vatana ihanet* suçu⁹²³ işlemiştir ve cezası vatana ihanet suçuna verilecek cezadır. Müslümanlara savaş açan ise *bâğî*⁹²⁴ konumundadır. Bu durumda olanlara savaş hukuku geçerlidir ve cezaları Allah ve Resûlü tarafından açıkça belirtilmiştir.⁹²⁵

Hadise tekrar dönersek, yukarıda anlatılan şartları taşıyan bir irtidat şekli zina ve adam öldürme ile birlikte kanı dökülecekler arasında sayılmıştır. Çünkü her üçü de toplumun bozulmasına ve kargaşaya sebep olan suçlardandır. Zaten her dinin korumayı amaç edindiği maksat ve değerler vardır. Bunlar sırasıyla; **din, can, akıl, nesil ve malın** korunmasıdır. İslâm dini de bu beş değeri korumak gayesiyle, her biri için ayrı, özel had cezaları koymuştur. İşte mürtede verilecek ceza, İslâm'ın maksatlarından olan, "*dinin korunması*" ilkesine matuftur.⁹²⁶

c. "Ali (ra)'ye zındıklar getirilir. O da onları ateşe atıp yaktırır. İbn Abbâs (ra) bunu duyunca şöyle der: "Ben olsaydım onları yaktırmazdım. Çünkü Hz. Peygamber bunu yasaklamış ve şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın azap ettiği şeyle azap etmeyin*". (İbn

⁹²² Ebû Davûd, *Hudûd*, 1.

⁹²³ Muhammed Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, (çev: Kemal Kuşçu), Nur Yay., Ankara, 1965, s. 239; Yaman, 87.

⁹²⁴ *Bağy*: Siyasal isyan anlamında kullanılan bağy kavramı, meşru devlet başkanına karşı haksız bir şekilde baş kaldırmaktır şeklinde tarif edilmektedir. Örnek olarak da devlet başkanının itaatı altına girmek veya zekat ve benzeri yükümlülükleri yerine getirmek istememek gösterilmektedir. Bkz. Mehmet Akman, "*Önceki Hukukumuzda İsyân Suçu*", *Hukuk Araştırmaları*, (M. Ü. Hukuk Fakültesi), C. 9, sa: 1-3, İstanbul, 1996, s. 203.

⁹²⁵ "*Allah ve Resûlüne karşı savaşanların ve yeryüzünde düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya acımadan öldürülmeleri, ya asılmaları, yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi, yahut da buldukları yerden sürülmeleridir. Bu onların dünyada ki rüsvaylığıdır. onlar için âhirette de büyük azap vardır.*" Bkz. *Mâide* 5:33; Hadis için Bkz. Yukarıda verilen Ebû Davûd'un farklı rivâyeti.

⁹²⁶ Muhammed Emin İbn Âbidîn, *Mecmuatü'r-Resâil*, I, (Âlemü'l-Kutüb), Yersiz ve Tarihsiz, s. 318; İbrahim b. Mûsa b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvafakât*, II, (çev: Mehmet Erdoğan), İz Yay., İstanbul, 1990, s. 299-300.

Abbas'ın sözü Ali'ye ulaşınca): “Hz. Peygamber: ‘Kim dinini değiştirirse öldürün’ buyurduğu için onları öldürdüm”, cevabını verir.⁹²⁷

İkrime'den gelen bu rivâyette zındıklardan bahsedilmektedir. Hz. Ali'nin onlara verdiği yakarak öldürme cezası için getirdiği delil mürtedlerle ilgili bir hadistir. Buradan anlaşıldığına göre İslâm'ın ilk dönemlerinde İslâm dini içinde olan her türlü sapkınlık irtidat kapsamında değerlendirilmekteydi. İbn Abbas'ın Hz. Ali'ye itirazı, zındıklık ile irtidatın aynı olmadığı noktasında değil, cezanın ağır olması sebebiyledir.

d. Muaz b. Cebel'den nakledilmiştir:

Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Muaz b. Cebel Allah Resûlü tarafından İslâm dinini tebliğ için Yemen'e gönderildiler.

Muaz b. Cebel Yemen'de Ebû Mûsâ'nın ziyaretine gittiğinde yanında bir adam gördü. Ebû Mûsâ'ya “*bu kimdir?*” diye sorunca O: “*Yahudi idi, müslüman oldu. Sonra tekrar Yahudiliğe döndü. Biz de onun iki aydan beri müslüman olmasını istiyoruz.*” Bunun üzerine Muaz “*Vallahi onun boynunu vurmamakça oturmam. Çünkü Allah Resûlü: ‘Her kim dininden dönerse boynunu vurun’ buyurdu*” dedi. Bunun üzerine adamın boynu vuruldu.⁹²⁸

Hadislerin hangi olay neticesinde (*sebeb-i vürûd*) söylendiğini tespit etmek mümkün olmadığı için, tek bir hadis neticede insan hayatının sona erdirilmesine sebep olacak bir hükme ulaşabilmek oldukça zordur. Bu sebeple hadisler farklı rivâyetleri ile birlikte sıhhat yönünden değerlendirilip Kur'an'a arz edilmesi gerekmektedir. Böyle bir çalışmayı Hadis Usûlü araştırmalarına bırakıp genel hatlarıyla hadislere göz atarak bir sonuca ulaşmaya çalışalım.

İnsanlar işledikleri bir suç sebebiyle cezalandırılırlar. Küfür ise, sahibi tarafından bir şekilde ortaya çıkarılmadıkça, kalpte gizlidir. Her kim küfrü sebebiyle kimseye zarar vermez, müslümanların dini görevlerini yerine getirmelerine engel olmazsa, onun inkârı kendisinedir.⁹²⁹ Ancak İslâm toplumunu terk edip düşmanla işbirliği yapan ya da toplum içinde bulunup da insanları Kitap ve Sünnete aykırı bidatlere çağıran insanlar susup

⁹²⁷ Buhârî, *İstîtabetü'l-Mürteddin*, 2/6922; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; İbn Mâce, *Hudûd*, 2; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14; Rûdânî, III/59.

⁹²⁸ Buhârî, *İstîtabetü'l-Mürteddin*, 2/6923.

⁹²⁹ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, X, (Dâru'l-Fiker), Beyrut, 1989, s. 5.

küfrünü gizleyenlere göre cezayı daha çok hak etmiş olurlar. Zira hata gizlenirse ancak sahibine zarar verir. Açığa çıktığında ise toplum zarar görür.⁹³⁰

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Hz. Peygamber'in hadislerinde mürtedlerin öldürülmeleri hususunda açık emirlerin yer aldığı görülür. Ancak ikinci hadiste⁹³¹ görüleceği üzere mürtedin cezalandırılması İslâm'dan ayrıldıktan sonra fiili savaş konumunda olması ile ilgilidir. Bu sebeple hadislerde geçen öldürülme emrini, tıpkı münafıklarda olduğu gibi, inanç temelinde değil, siyasi çerçevede değerlendirmek gerekir. Yani *"İslâm'ın yeni ortaya çıktığı ve İslâm toplumunun henüz teşekkül etmekte bulunduğu erken bir devirde, mürtedlerin bu toplumun sayıca ve nitelikçe büyümesine engel teşkil ettikleri düşüncesi çerçevesinde değerlendirmek gerekir."*⁹³²

B. İSLÂM'DA İRTİDAT ŞEKİLLERİ

İmân ve küfür kalpte gerçekleşen olgulardır. Bunların varlığı ya da yokluğu ancak dışa yansıyan ifade ve hareketlerle anlaşılabilir. Bu nedenle bir kimseyi kalbinde geçenlerden dolayı sorgulamak ve mahkum etmek (tekfir) yasaklanmıştır.⁹³³ Öyle ki âlimler, *"Büyük günah işlemiş olsa bile ehl-i kiblede kimseyi tekfir etmeyiniz"* demişlerdir.⁹³⁴ Öyleyse bir kimseye mürted hükmü uygulayabilmek için mutlaka o kişinin bunu kesin bir dille ifade etmesi veya İslâm'dan çıktığını gösterir açık hal ve hareket içinde bulunması gerekir. Bu sebeple İslâm âlimleri bir müslümanın hem inkâra ve hem de başka bir şeye ihtimali olan bir sözü konuşması veya bir fiili yapması durumunda mürted

⁹³⁰ Takiyyüddin İbn Teymiye, *Siyaset*, (çev: Vecdi Akyüz), Dergah Yay., İstanbul, 1985, s. 142.

⁹³¹ *"Dinini terk edip cemaatten ayrılan, Allah ve Resûlüne karşı harbedip İslâm'dan dönen kişi."* Bkz. Buhârî, *Diyât*, 22; Müslim, *Kasame*, 25, 26; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14: 4057-4058; İbn Mâce, *Hudûd*, 1: 2533; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Tirmizî, *Diyet*, 10; *Fiten*, 1, İbn Hanbel, I/382, 444; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 11.

⁹³² Ocak, 63.

⁹³³ Üsâme b. Zeyd'in babasından naklettiği bir hâdisede müslümanlar sabah vaktinde Cüheyne kabilesine baskın yaparlar. Zeyd de yakaladığı birisini 'Lâ ilâhe illallâh' dediği halde öldürür. Allah Resûlüne durumu anlatıp 'kılıç korkusuyla bunu söyledi' deyince, Hz. Peygamber: *"Sen onun kalbini yarıp baktın mı, samimiyetle mi yoksa silah korkusuyla mı söylediğini nasıl anladın?"* diye cevap verir. Müslim, *İmân*, 41; Ebû Davûd, *Cihad*, 95.

⁹³⁴ Adudullah Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelam*, (Alemlü'l-Kutüb). Beyrut, Tarihsiz, s. 392; Ebu Câfer et-Tahâvi, *Âkîdetü't-Tahâviye (Akâid Risâleleri ismiyle çeviren: Ali Nar)*, (Beyan Yay.), İstanbul, 1998, s. 82; Topaloğlu, *"İslâm İnancı Açısından..."*, *Din ve Vicdan Hürriyeti*, 30.

olduğuna hüküm verilemeyeceği noktasında ittifak etmişlerdir.⁹³⁵ Aksi takdirde tekfir, bir kısım insanların elinde birilerini cezalandırmak için silah haline gelebilir. Nitekim Haricîler, hem de din adına⁹³⁶, başta Hz. Ali olmak üzere pek çok değerli insanı tekfir etmiş ve ölümlerine sebep olmuşlardır.⁹³⁷

İrtidat şekillerini, alimlerin farklı imân tarifleri içinde aramak gerekir. Çünkü bu tanımlamalar aynı zamanda, hangi durum ve şartların kişiyi dinden çıkaracağını da açıklamış bulunmaktadır. Mesela imânı sadece *kalbin bir tasdiki*⁹³⁸ olarak görenler, ameli imânın bir parçası saymadıkları için, küfrü *hakiki* ve *mecazi* şeklinde ikiye ayırarak büyük günah da işlense ameli bir davranış olduğundan *mecazi küfür* sayılıp kişiyi dinden çıkarmayacağını söylerler.⁹³⁹ Bunlara göre küfür, kişinin zarurât-ı diniyyeden olan şeylerin tamamını veya bir kısmını kalbin tasdik etmemesidir.⁹⁴⁰ *Dilin ikrarını* imân için yeterli görenler⁹⁴¹ ise, kalbin inanmaması ya da bir takım amellerin yapılmamasını irtidat sebebi saymazlar. Küfrü de, kalbin tasdik ettiği şeylerin dil ile söylenmemesi olarak anlarlar.⁹⁴² İmanı, “*irade*” ve “*kalp fiilleri*”⁹⁴³ olmaksızın sadece Allah’ı Resullerini ve onlardan gelmiş olanları bilmek (*ma’rifet*) olarak tanımlayanlar⁹⁴⁴ hiç kimseyi tekfir etmeyip Allah’a havale ederler. Bir başka grup ise imânı, *kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve bir takım amellerin işlenmesidir* şeklinde anlar⁹⁴⁵ ve hem ameli imâna dahil eder, hem de

⁹³⁵ Muhammed Ebû Zehra, *el-Cerime ve'l-Ukûbe fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, (Dâru'l-Fikeri'l-Arabiyyi), Kahire, 1946, s. 163.

⁹³⁶ “*Hüküm Ancak Allahındır*” Bkz. *Yûsuf*, 12:40.

⁹³⁷ Fazlur Rahman, *İslâm*, (çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk Yay., İstanbul, 1980, s. 235; Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 95.

⁹³⁸ Ebû Hanife, Eşarî ve Maturidî'nin görüşü bu yöndedir. Bkz. el-Îcî, 384; Ahmed Saim Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelam'a Giriş*, İstanbul, 1997, s. 18.

⁹³⁹ Behnesâvi, 47.

⁹⁴⁰ el-Îcî, 388; Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 70-72; Hayraheykel, I/55-56.

⁹⁴¹ Mürcie fırkasından bazıları ile Kerramiye fırkası bu görüştedir. Bkz. Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelam'a Giriş*, 22.

⁹⁴² Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 70-72.

⁹⁴³ İrade fiilleri herkesçe bilindiği için, burada sadece kalp fiillerine örnek verilecektir. Buna göre “*kalp fiilleri*”, *havf, reca, huşu, sabır, tevekkül, zikir, haya, saygı, sevgi, şükür, güven...* vb. kalpte gerçekleşen fiillerdir. Oysa *kalp fiilleri* imân için çok önemlidir. Zira Allah teâla: “*İmân henüz kalplerinize girmedir*” (Hucurat 49: 14) buyurarak, açıkça imanın bütün unsurlarının kalpte olduğunu gösterir. İlhami Güler, “*İmân ve İnkârın Ahlâkî ve Bilişsel (kognitif) Temelleri*”, *İslâmiyât*, C. I, sa: 1, Ankara, Ocak-Mart 1998, s. 12.

⁹⁴⁴ Mürcie, Kerramiye ve Cehmiye bu görüştedir. Bkz. el-Îcî, 385; Güler, 8.

⁹⁴⁵ Hariciler Mutezile ve Zeydiyye bu anlayıştadırlar. Ve yine bu gruba selef âlimleri ile bazı hadisçiler de dahildir. Ancak selef âlimleriyle bu görüşü paylaşan diğer fırkalar arasında bazı farklılıklar vardır. Selef

imanın artıp eksilebileceğini söyleyerek küfrü bu üç rükünden birisinin bulunmamasına bağlarlar.⁹⁴⁶

İrtidat konusunu işleyen bazı âlimler “niyet”i⁹⁴⁷ de irtidat şekillerinden biri olarak kabul etmişlerdir. Biraz önce imân ve küfrün merkezinin kalp olduğu, bunların varlığı ya da yokluğunun ancak dışa yansıyan ifade ve hareketlerle anlaşılabilceği söylenmişti. Bu sebeple burada kalpte ve düşüncede gerçekleşip dışa yansıtılmayan, *inançta irtidat* konusu kapsam dışı bırakılacaktır. Zira inanç bağlamında terk hususunda kişinin mürted olarak değerlendirilebilmesi için, belirtilen esasları kabul etmediğini, söz veya davranışlarıyla dışa vurması gerekir. Kişilerin içlerinden geçirdikleri düşünceler, irtidat suçu kapsamında değerlendirilemez. Nitekim Hz. Peygamber: “*Şüphesiz Allah, ümmetimin içinden geçen kötülükleri, yapmadıkça ve konuşmadıkça affetmiştir.*”⁹⁴⁸ buyurmaktadır.⁹⁴⁹

Yukarıda da geçtiği üzere, kişiyi dinden çıkaran durumları mezhep ve fırkaların farklı imân tariflerinde aramak gerekir. Ancak bunlardan hangi görüş kabul edilirse edilsin, sonuçta inkârın mutlaka dışa vurulan söz veya eylemlerle birleşmesi gerekir. Aksi takdirde bu durumda olan mürted değil münafık kabul edilir.

Şimdi de kalpteki inkârın dışa yansıyan ve kişiyi dinden çıkaran söz ve davranışları tanımaya ve kısaca açıklamaya çalışalım. Şunu hemen belirtelim ki, bir müminin dininden çıkmasına sebep olan hususlar sıralanırken, konunun hassasiyeti ve subjektif oluşu göz önünde bulundurulmalıdır. Hele bu durum kalplerdeki iman veya inkârın araştırılması noktasına gelirse, tehlikenin boyutlarını tahmin etmek bile zorlaşır. Zira İslâm tarihi içerisindeki tekfir hareketleri ve meydana getirdiği sonuçlar hatırlanacak olursa, bu endişeler daha iyi anlaşılacak ve hak verilecektir.

âlimlerine göre amelî terk eden kimse, imândan çıkmadığı halde, haricilere göre kâfir, mutezileye göre ise fâsıktır. Bkz. Celal Kırca, “*İmân*”, *İslâmî Kavramlar*, Ankara, 1997, s. 376; Kılavuz, *Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelâm’a Giriş*, 18.

⁹⁴⁶ el-Îcî, 388; Ebû Mansur Abdu’l-Kahir b. Tahir et-Temimî el-Bağdâdî, *Usûlü’l-Dîn*, (Matbaatü’l-Devle), İstanbul, 1928, s. 332-333; Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 70-72; Behnesâvi, 47.

⁹⁴⁷ er-Remlî, VII/414; Ahmed Muhammed el-Husâri, *es-Siyasetü’l-Cinâiyye*, I, (Dâru’l-Cil), Beyrut, 1993, s. 147; Numan Abdurrezzak es-Samerraî, *Ahkâmu’l-Mürted fi’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*, Riyad, 1983, s. 61.

⁹⁴⁸ Buhârî, *İtk*, 6; *İman*, 15; İbn Mâce *Talak*, 16.

⁹⁴⁹ Yiğit, 127.

1. Söz ve İfadeler

Kişiyi dinden çıkaran söz ve ifadelerin sayısı ve çeşidi hakkında İslâm alimleri arasında tam bir birlik yoktur. Âyet ve hadislerde konu ile ilgili çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Bu ifadelerden kimisi söyleyenin niyetine bağlı olmasına rağmen, kimisi de şaka niyetiyle de olsa kişiyi inkâra götürür.

Küfür sözünün kişiyi dinden çıkaracağına dair en önemli delil, “(Ey Muhammed! Senin hakkında söyledikleri çirkin sözleri) söylemediklerine dair yemin ediyorlar. Halbuki o küfür sözünü elbette söylediler ve müslüman olduktan sonra kâfir oldular...”⁹⁵⁰ ayetidir.

Âyette küfür sözünü söylemenin müslümanı kâfir yapacağı bildiriliyor. Burada öncelikle şu sorulara cevap aranması gerekir:

- Bu ayette *küfür* hangi anlamda kullanılmıştır?
- Acaba her *küfür sözü* insanı dinden çıkarır mı?
- Değilse, dinden çıkaran sözler nelerdir?

Küfr ve *kefir* kökünden kelimelerin Kur’an’daki kullanım sayısı 550 civarındadır. Genel olarak kelime küfre sapmak, örtmek, gizlemek, nimete nankörlük gibi çok farklı anlamlarda kullanılmıştır.⁹⁵¹

Bu âyette geçen *küfür sözünün* ne olduğu, kesin belli değildir.⁹⁵² Ancak o dönemde münafıkların söyledikleri bu tür sözlerle ilgili bir çok rivâyet vardır. Mesela bunlardan birisi, bazı kişiler mazeret uydurup Tebük savaşına katılmamışlardı. Tebük’te Hz. Peygamber geride kalan bu münafıklarla ilgili yeni gelen âyetleri okurken orada bulunan Culâs b. Süveyd’in yanındakilere: “Eğer Muhammed’in Medine’de kalan büyüklerimiz hakkında söyledikleri doğru ise, biz eşekten daha kötü olalım” dediği, bu söz Hz. Peygamber’e ulaştıncâ sözünü inkâr ettiği, hatta gerçek ortaya çıkınca da pişman olup tövbe ettiği rivayet edilmektedir.⁹⁵³ Bu olayda sarf edilen söz, Allah’ın âyetlerinden ve Hz. Peygamber’in sözlerinden şüphe etmek anlamına gelmektedir. Buna göre, Allah teâla’nın göndermiş olduğu âyetlerden bir tanesinin bile doğruluğu konusunda tereddüt eden ya da

⁹⁵⁰ Bkz. *Tövbe* 9:74.

⁹⁵¹ Abdülbâki, “*Kıfr*”, el-Mu’cemü’l-Müfrehes li Elfâzi’l-Kur’ânî’l-Kerîm, 769-778; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, (Yeni Boyut), İstanbul, 1997, s. 332-339.

⁹⁵² Mevdûdî, II/254.

⁹⁵³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh İbn A’rabî, *Ahkâmü’l-Kur’an*, (tah: Muhammed Abdulkadir Atâ), II, Beyrut, 1988, s. 545; Şevkânî, II/475; Yazır, IV/2591.

“Kötü arzularına göre konuşmayıp, ancak kendisine vahyedilene söyleyen”⁹⁵⁴ Hz. Peygamber’in sıdk ve emanet sıfatlarından şüphe eden kimselerin imânı tehlikeye girecektir.

Tefsirlerde bu tarzda farklı birkaç olay daha nakledilmektedir.⁹⁵⁵ Bunlardan ilginç olan bir tanesi şöyledir; Tebuk seferi sırasında Hz. Peygamber’in develerinden birisi kaybolunca müslümanlar onu aramaya çıkmışlardı. Münafıklar da: “*Şu adamın peygamberliğine bakın! Gökten haber alıyor, fakat devesinin nerede olduğunu bilmiyor.*” diyerek, Hz. Peygamber’i alaya almaya çalışmışlardı.⁹⁵⁶

Meseleye yeniden dönecek olursak, küfür sözünden kastın, *zarurât-i dîniyye*⁹⁵⁷, den olan şeyleri inkâr mı, yoksa Hz. Peygamber, ailesi, arkadaşları ve diğer tüm müslümanlar hakkında kötü söz söylemek mi olduğu net değildir. Kelimeyi birinci anlamda alırsak, dinde inanılması zorunlu olan esaslardan birini veya tamamını inkâr edenin, bilgisiz ve bilinçsiz değilse, imân dairesinden çıkacağı hususunda ittifak vardır. Meselâ namazların beş olduğunu, namazların rekatlarının sayısını; Kur’an’ın yüce Allah’ın katından olduğunu inkâr etmek ya da faizin haramlığını inkâr ederek haramları mübah görmek gibi...⁹⁵⁸ Aynı şekilde Peygamber ve inananlara hakaret etmek ve küçük düşürmek amacıyla kötü söz söylemeyi dinden çıkma sebebi olarak kabul eden alimlerde olmuştur.⁹⁵⁹

Şu da var ki, gerek Kur’an-ı Kerim’de gerekse Hz. Peygamber’in hadislerinde geçen *küfür* kelimeleri incelendiğinde, hepsinin *dinden çıkma* anlamında⁹⁶⁰ değil Allah’ın verdiği *nimetlere şükretmeme, nankörlük etme* anlamında⁹⁶¹ kullanıldığı görülür.

⁹⁵⁴ Bkz. en-Necm, 53:3-4.

⁹⁵⁵ İbn A’rabî, II/545; Şevkânî, II/475-476.

⁹⁵⁶ Mevdûdî, II/254.

⁹⁵⁷ *Zarurât-ı Dîniyye*: Onsuz olmayan, din ve dünya işlerinin kıvamı kendilerine bağlı bulunan hususlardır. Bunlar bulunmazsa dünya işleri yolundan çıkar, fesat ve kargaşa doğar, hayat ortadan kalkar. Keza aynı şekilde âhiret işleri rayından çıkar; kurtuluşa erme ve cennet nimetlerine kavuşma imkanı ortadan kalkar. Bkz: Şatıbî, II/7.

⁹⁵⁸ Ebû Zehra, 163-164.

⁹⁵⁹ İbn Âbidîn, I/315, Husârî, I/147-148; Samerraî, *Ahkâmu’l-Mürted...*, 79-92.

⁹⁶⁰ Kur’an-ı Kerim’de *küfür* kelimesinin İslâm dininden çıkma anlamında kullanıldığı da olmuştur: “*Şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesih’tir’ diyenler andolsun ki kafir olmuştur.*” Bkz. *Mâide* 5:17; 5:72. Ve yine bir başka ayette: “*Andolsun ‘Allah için üçüncüsüdür’ diyenler de kafir olmuştur.*” Bkz. *Mâide* 5:73.

⁹⁶¹ “*Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur, nankörlük edene (ve men kefera) gelince, o bilsin ki Rabbim müstağnidir; çok kerem sahibidir.*” Bkz. *Neml* 27:40; Ayrıca bkz. *Lokman* 31:12; *Nahl* 16:112.

Hız. Peygamber'in hadislerinde de benzer anlamlarda kullanılan kelime ve ifadeler bulunmaktadır. "Zina edenin müslüman olarak zina etmeyeceği, hırsızlık yapanın müslüman olarak hırsızlık yapmayacağı ve içki içenin müslüman olarak içki içmeyeceği",⁹⁶² "Müslümana sövmenin fık, onu öldürmenin ise küfür olduğu",⁹⁶³ "Cehennem ehlinin çoğunluğunu, küfürleri sebebiyle (Hz. Peygamber küfürden kastın iyiliklere nankörlük etme anlamında olduğunu açıklıyor) kadınların oluşturduğu"⁹⁶⁴...vb hadislerdeki küfür olduğu söylenen durumların gerçek anlamda kullanıldığını söyleyen İslâm alimi yoktur. Zira öyle olsaydı zina eden, hırsızlık yapan ve içki içenlerin irtidat sebebiyle öldürülmeleri gerekirdi. Oysa bunlara verilecek ceza Kur'an-ı Kerim'de açıklanmış ve her biri için farklı cezalar takdir edilmiştir. Aynı şekilde "Eğer müminlerden iki grup birbirleriyle savaşılırsa aralarını düzeltin..."⁹⁶⁵ ayetinde müslümanların birbirleriyle savaşıp birbirlerini öldürmeleri durumunda bile müminler ifadesinin kullanılmış olması, "Müslümanı öldürmenin küfür" olduğu şeklindeki hadiste geçen küfür kelimesinin mecaz ifade ettiğini göstermektedir.

Bütün bu söylenenler çerçevesinde bir kişinin İslâm dairesi içerisinde kalabilmesi için dinin vazgeçilemez, çığnenemez ve değişmez yerleşik kurallarını (*Zarurât-ı dîniyye*) tam olarak benimsemesi gerekir. Buna ek olarak sadece akla gelen veya niyetten geçen düşüncelere ceza tayini söz konusu değildir. Bunlar söz veya davranış gibi bir vasıta ile ifade edilmedikçe, cezalandırılmazlar. Aksi halde düşünmeye sevk eden prensiplere aykırı düşülmüş olur.⁹⁶⁶

Bu bağlamda fıkıh ve kelam kitaplarında kişiyi dinden çıkaracak olan yüzlerce ifade ve söze rastlamak mümkündür.⁹⁶⁷ Bütün bunları burada saymak yerine, bunlarla

⁹⁶² İbn Mâce, *Fiten*, 3.

⁹⁶³ Buhâri, *İman*, 36; *Edeb*, 44; *Fiten*, 8; Müslim, *İman*, 116; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 27, İbn Mâce, *Fiten*, 4.

⁹⁶⁴ Tirmizî, *İman*, 6.

⁹⁶⁵ Bkz. *Hucurât* 49:9.

⁹⁶⁶ Armağan, 59.

⁹⁶⁷ Dinden çıkmaya sebep olan ifade ve sözlerden bazıları şöyledir: a. Allah'a çocuk isnat etmek (Bkz. *Mâide* 5:17; 5:72; 5:73), Allah'ın varlığını ve birliğini inkâr etmek gibi açıkça küfrü gerektiren sözler söylemek, b. İster ciddi, ister şaka, isterse alay etmek amacıyla olsun Allah'a, Hz. Peygamber'e, diğer peygamberlere, meleklerle dil uzatmak, c. Peygamberlik iddia etmek, peygamberlik iddia edenin peygamberliğini doğrulamak, d. Kur'an-Kerim'in tamamını veya bir kısmını kabul etmemek, icazından şüphe etmek, bir benzerinin getirileceğini iddia etmek veya çağdaş dünya şartlarında yetersiz kaldığını, uygun olmadığını söylemek, e. Ahiret gününü, haşr ve ba'si inkâr etmek, f. Alemin ezeli (başlangıcı olmaması) ve ebedi (sonunun olmaması) olduğu, tenasühün varlığı gibi dolaylı olarak küfrü gerektiren

ilgili bütünü kapsayacak genel çerçeveyi çizmek, bu konu hakkında bir fikir verebilir. Buna göre bir kişinin İslâmî olan bütün mezheplerin en toleranslı dolaşım alanı dışına çıkmaması için en azından şu hususları göz önünde bulundurması gerektiği söylenmiştir:

- a-Cenabı Hakk'ın yaratılmışlık özelliklerinden tenzihi,
- b-Son peygamber Hz. Muhammed'e saygı,
- c-Kur'an'ın tamamının vahiy ürünü olup günümüze kadar orijinalitesini koruduğu,
- d-Ahiret hayatındaki sorumluluk.⁹⁶⁸

Bu kısa değerlendirmeden de anlaşılıyor ki, *küfür* kelimesi de diğer pek çok kavram gibi farklı anlamları bünyesinde barındıran bir kavramdır. Bu sebeple Kur'an-ı Kerim'de ve Hz. Peygamber'in hadislerinde de geçse, ifadenin siyak ve sibakını, gerçek veya mecaz anlamlarında kullanıldığını dikkate almadan, hele bir de söyleyenin niyet ve maksadını anlamadan hüküm vermek, tarihte Haricilerin düştüğü yanlış ve tehlikeli sonuçlara sebep olabilir.

2. Hareket ve Davranışlar

Her din gibi İslâm dini de, getirdiği bütün emir ve yasakların tereddütsüz kabulünden sonra, hayatın her alanında bunların yaşanmasını ister. Bir müslümanın dinin emir ve yasaklarını bilinçli olarak uygulamaması durumuna *fiilî terk* denmektedir. Fiilî terk, ya İslâm'ın yapılmasını kesin olarak yasakladığı bir hususun bilinçli olarak helal kabul edilip yapılması veya İslâmî değerleri ya büyüklükten ya da inat ve alay ederek,⁹⁶⁹ Ya da İslâm'ın yapılmasını kesin olarak istediği bir hususun da hafife alınıp bilinçli olarak yapılmaması şeklinde olur.⁹⁷⁰

sözler söylemek, g. Yukarıda sayılanlardan başka *Zarûrat-ı diniyyeden* olan şeylerden birini veya birkaçını kabul etmemek...gibi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Behnesâvi, 51-52; Hayraheykel, I/56; Yiğit, 127; İbn Hazm, *el-Fasl...*, I/19, 109; Gazalî, 95-96; Kamir, 17; Husâri, I/143-146; Sa'd el-Mersefi, *Hadîsü Haddî'r-Ridde*, (Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye), Beyrut, 1995, s. 23; Şatîbî, II/299-300; Samerraî, *Ahkâmu'l-Mürted...*, 75-93; Bilmen, IV/6; Ayrıca Buhâri bu konuda *Sahih*'inde "*Bâbu Katli Men Ebâ Kabulühü'l-Ferâizi ve Mâ Nüsibe ile 'r-Ridde*" isimli müstakil bir de bâb ayırmıştır.

⁹⁶⁸ Topaloğlu, "*İslâm İnancı Açısından...*", *Din ve Vicdan Hürriyeti*, 30.

⁹⁶⁹ Zina, içki ve domuz eti yemek gibi İslâm'ın kesin olarak haram ettiği yasakları helal kabul ederek işlemek; putlara tapmak, Kur'an'a hakaret için onu uygun olmayan yere atmak, 'tırnakları kesmek sünnet imiş' gibi alaycı davranışlar bu birinci tür fiilî terke örnek verilebilir. Bkz. er-Remlî, VII/414-415; Udeh, II/707; Husâri, I/145.

⁹⁷⁰ Kasten namaz kılmama, zekat vermeme gibi durumlar bu ikinci tür fiilî terke örnek verilebilir. Bkz. Udeh, II/708.

İslâm'ın şartlarından olan namaz ve zekat, daha İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren bir kişinin müslüman olup olmadığına hükmetmede katalizör görevi görmüştür. Namaz kılmayanın durumu mezhepler arasında tartışma konusu olmuş, namaz kılmayanın mürted kabul edilebilmesi için bir takım şartlar öne sürülmüştür. Örneğin namazı terk eden kimse bunu hafife alarak yapmıyorsa ittifakla kafir olacağına hükmedilmiştir. Tembelliği nedeniyle namazı terk eden kimsenin durumuna gelince; Ahmed b. Hanbel, kâfir olacağı, İmam Şafii, namaz kılmasının isteneceği, yine kılmazsa öldürüleceği, Ebû Hanife, öldürülmeyip namaz kılincaya kadar baskı yapılacağı, Hariciler, kâfir olacağı, ve nihayet Kaderiyye, ne mümin ne de kâfir olacağı görüşündedirler.⁹⁷¹

Namaz kılmayan kişi hakkında izlenecek yol konusunda fakihlerin yaklaşımları şöyledir; kadın veya erkek, akıl-bâliğ olduğu halde namaz kılmayan herkese namaz kılması emredilir, kaçınırsa kılana kadar -müslümanların icmasıyla- cezalandırılır. Çoğunluğun görüşü kılmayınca, tövbe etmesi istenir, ederse kurtulur, aksi takdirde öldürülür şeklindedir. Ancak ihtilafı konu, bu sebeple öldürülenlerin kâfir veya mürted mi, yoksa günahkâr müslüman olarak mı öldürüleceğidir. Selef alimlerinin çoğunluğu bu hareketin küfür gerektirdiği görüşündedir. Zira Hz. Peygamber'den namazın terk edilmesinin küfür olduğu ile ilgili rivayetler bulunmaktadır.⁹⁷² Bu, namazın farz olduğunu kabullenip de kılmama durumunda söz konusudur. Zaten namazın farz olduğunu inkâr eden, ittifakla kâfirdir.⁹⁷³

Zekat vermeme ise Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte yerine geçen halife Hz. Ebû Bekir döneminde baş göstermiştir. Müslüman olmuş bazı kabileler, Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte İslâm'ın diğer şartlarını yerine getirmekle birlikte, zekat vermek istemezler. Hz. Ebû Bekir göreve geldiğinde yaptığı ilk iş, zekat vermek istemeyenlere savaş açmak olur. İslâm tarihinde Hz. Ebû Bekir'in zekat vermek istemeyenlere karşı yaptığı savaflara *ridde savafları (hurûbu'r-ridde)* adı verilir.⁹⁷⁴

Zekatın farziyetini inkar ederek vermemek, tüm mezheplerce küfür olarak görülürken, farziyeti kabul edildiği halde vermeme durumunda Hanefî, Malikî ve Şafîî mezhepleri savaş dahil tüm yollar kullanılarak zekatın zorla alınacağı; Hanbelî mezhebine

⁹⁷¹ el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, 266.

⁹⁷² Tirmizî, *İman*, 9; Nesâî, *Salât*, 8; İbn Mâce, *İkametü's-Salati...*, 77: 1078, 1079, 1080; İbn Hanbel, VI/346.

⁹⁷³ İbn Teymiye, 156-157.

⁹⁷⁴ İlyas Şevfanî, *Hurûbü'r-Ridde*, (Dâru'l-Kunûzü'l-Edebiyye), Beyrut, 1995, s. 11.

göre ise küfre girileceği ya da küfre girilmeyeceği ancak zekatla birlikte malının yarısının da alınacağı şeklinde iki farklı görüş vardır.⁹⁷⁵

Sihir yapmak da küfre sebep olan davranışlar arasında sayılmaktadır. Fakihler sihir yapan bir müslümanın, ister kadın ister erkek olsun, öldürülmesi gerektiği görüşündedirler.⁹⁷⁶

Bid'atlar hakkında İmam Malik, Hanbelilerin bir çoğu ve bazı Şafiiler propagandasını yapanlara ölüm cezası verilmesini savunurken, Ebû Hanife, bid'atlar için propaganda yapanın silahlı olmadığı veya suçu tekrarlamadığı müddetçe öldürülmeyeceğini; ancak şerrine mâni olmak için taziren cezalandırılacağını, fakat silahlı olunca öldürülmeleri gerektiğini söyler.⁹⁷⁷ Zira inkarını içinde taşıyan, kimseye zarar vermeyen ve müslümanların dini vecibelerini yerine getirmesine engel olmayan kimsenin inkarı kendisinedir. Ancak insanları kitap ve sünnete aykırı bid'atlara çağıran insan durumunu gizleyene göre cezaya daha müstehaktır.⁹⁷⁸

Burada bütün büyük günahları saymak bu çalışmanın amacını aşar. Bu itibarla bunun yerine büyük günah işleyenlerin durumu ile ilgili mezheplerin görüşünü belirtmek bu konu hakkında bilgi verir kanaatindeyiz. Büyük günah işleyenin kafir olacağını Haricilerden başka söyleyen olmamıştır. Buna göre büyük günah işleyenlere Hariciler kafir, Hasan el-Basrî münafık, Mutezile ne kâfir ne mümin (el menzile beyne'l-menziileteyn) Ehl-i Sünnet ise günahkar mümin demektedir.⁹⁷⁹

Kur'an-ı Kerim'de dinin apaçık hükümlerini bile gizleyenlere lanet edilmiş⁹⁸⁰, gizlemeleri karşılığında menfaat elde etmek isteyenler ise ağır bir dille kınanmışlardır.⁹⁸¹ Burada geçen gizlemenin anlamı, bazı hükümlere uyup bazılarını bırakarak uymamak, bazısına inanıp bazısını inkâr etmektir.⁹⁸² Bu bağlamda Kur'an-ı Kerim'de, Kitab'ın bir kısmına inanıp bir kısmını inkar edenlerin dünyada rüsvaylık, âhirette de şiddetli bir azap içinde olacakları vurgulanmıştır.⁹⁸³

⁹⁷⁵ Abdülhak el-Heytemî, *Kur'an ve Sünnetten Delillerle İrtidat ve Mürtedin Hükümü*, (Hak Yay.), İstanbul, Tarihsiz, s. 55.

⁹⁷⁶ el-Hallal, 461.

⁹⁷⁷ İbn Teymiye, 142; Armağan, 138-139

⁹⁷⁸ İbn Teymiye, 142-143.

⁹⁷⁹ el-İcî, 389-392.

⁹⁸⁰ Bkz. *Bakara* 2: 159.

⁹⁸¹ Bkz. *Bakara* 2: 174; *Âl-i İmran* 3: 187.

⁹⁸² Udeh, I/170.

⁹⁸³ Bkz. *Bakara* 2: 85.

İslâm'ın, sınırları Kur'an ve Sünnetle belirlenmiş hükümleri dışında, inanca taalluk etmeyen zamana ve şartlara bırakılmış bir takım hükümleri ve öğretileri de mevcuttur. Bunlar arasında konuyla yakından ilgili olan, müslümanların örf-adetlerde olduğu gibi dış görünümde de inanmayanlardan farklı olmaları gerektiği ile ilgili anlayış sayılabilir. Bazı dönemler müslümanların inanmayanlara benzememeleri istenirken aynı şekilde inanmayanların da müslümanlara benzemek istemeleri engellenir. Şöyle ki İslâm toplumu içinde her din ve milletten insan mevcuttur. İslâm hakimiyeti altında müslümanlarla birlikte yaşayan bu farklı din mensupları genel olarak *zimmî* diye adlandırılmaktadır. Zimmîler İslâmî bir yönetim içinde İslâm dinine girmeye zorlanmadıkları gibi, dinlerinin gereklerini yerine getirmekte de herhangi bir engellemeyle de karşılaşmazlar. Ancak zimmîlerin pahalı kumaştan yapılmış ya da müslümanların giydikleri türden elbiseler giyemeyecekleri, çocuklarına müslüman ismi veremeyecekleri, kadınların yüzlerini müslüman kadınlar gibi peçe ile kapatamayacakları, kendilerine müslüman hizmetçi tutamayacakları...gibi sosyal yaşantıları ile ilgili bir takım kısıtlamalar getirilmiştir.⁹⁸⁴ Bu kısıtlamalar, siyasî ve iktisadî⁹⁸⁵ olduğu kadar bir takım dinî sebeplerle de yapılmıştır. Örneğin maddi durumu iyi olmayan müslümanların, gayr-i müslimlerin içinde buldukları rahatlık ve lüksün dinlerinden kaynaklanan bir meziyet olduğunu düşünerek o dinlere meyledebilecekleri endişesinden kaynaklanmış olabilir. Zimmîlere getirilen bu kısıtlamalardan dinî açıdan iki yönlü fayda umulmuştur. Birincisi müslümanlara İslâm dinine mensup olmakla büyük bir nimet içinde olduklarını hatırlatma, diğeri ise gayr-i müslimlere İslâm dinine geçmekle kazanacakları ayrıcalıkları göstermektedir.

İslâm'ın ilk günlerinden itibaren kafirlere örf ve âdetler de olduğu gibi kılık kıyafette de benzememe emri, "*Hâlîfûhüm*" kendinizi onlardan-yani kâfirlerden- ayırın"⁹⁸⁶ ifadesiyle kurallaştırılmış, bunun bir sonucu olarak gayr-i müslimlerin giydikleri kıyafetleri kendi isteği ile giymek, zünnar (kemer) bağlamak hakkında farklı görüşler ortaya atılmıştır. Küfür ve ma'siyet olarak nitelendirenler olduğu gibi bir şey gerekmeyeceğini söyleyenler de vardır.⁹⁸⁷

⁹⁸⁴ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 45-52.

⁹⁸⁵ Zimmîlerin kılık kıyafet için yaptıkları yoğun harcamalar malların fiyatını artırmakta ve bu durumdan fakir müslümanlar zarar görmektedir. Bkz. Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 50.

⁹⁸⁶ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 46-48.

⁹⁸⁷ el-İcî, 388.

C. İRTİDAT SUÇUNUN HUKUKÎ BOYUTU

İslâm hukukunda irtidat suçunun şerî dayanakları daha önce verildiği için, burada sadece fukahanın bu delillerden hareketle mürtedin hukukî statüsü ile ilgili ulaştıkları sonuçları vermeye çalışacağız.

Her ne kadar araştırmanın amacı, irtidatın hukukî yönünü incelemek değilse de, tarihte yaşanmış irtidat olaylarını değerlendirebilmek ve aynı şekilde İslâm dininden ayrılmanın ne kadar mümkün olabileceğini söyleyebilmek, ancak İslâm'dan ayrılanların ne gibi kayıplarının olacağını ve onları nasıl bir sonun beklediğini bilebilmeye bağlıdır. Bu da, irtidatın hukukî boyutunun değerlendirilmesinden sonra açıklığa kavuşabilir.

Her hukukta olduğu gibi İslâm hukukunda da işlenen her suçta, genel olarak kanunî, maddî ve manevî unsurların birlikte bulunması gerekir. Bu unsurlardan herhangi birinin yokluğu suç oluşmadığı anlamına gelir. İrtidat suçunun unsurları da bu noktadan hareketle ele alınırsa, irtidatın şerî dayanakları ile ilgili verilen âyet ve hadisler bu suçun kanunî unsurunu, kişinin İslâm'dan dönmesine delalet eden söz ve fiilleri de maddî unsurunu, bunu dinden çıkmak kastıyla (suç kastı) yapması da manevî unsurunu oluşturmaktadır.⁹⁸⁸ Suç kastı ise; ceza ehliyetine sahip bir kimsenin serbest iradesiyle bir fiil veya sözü, hukuka aykırı olduğunu bile bile icra etmesidir.⁹⁸⁹

1. Klasik Kaynaklarda İrtidat

Bazı klasik fıkıh kitapları'nda irtidat konusu, bağı, yağma ve yol kesme (hirâbe) gibi konulardan sonra *Bâbü'r-Ridde* veya *Bâbü'l-Mürteddîn* başlıkları altında incelenir. Bazı klasik fıkıh kitaplarında ise irtidatın *cihad* genel başlığı altında verilmesi dikkat çekicidir. Bunun sebebi, Hz. Ebû Bekir döneminde ridde savaşları ile fetih hareketlerinin iç içe olmasından⁹⁹⁰ kaynaklanması muhtemeldir. Daha önce de geçtiği üzere irtidat olayları olurken Hz. Ebû Bekir'in Üsâme ordusunu Şam'a yönlendirdiği görülmektedir.

⁹⁸⁸ Udeh, II/706-707.

⁹⁸⁹ Udeh, II/707-708.

⁹⁹⁰ Şevfanî, 19.

Son dönem alimlerinden bazıları hariç fukahanın çoğunluğu, mürtede verilecek cezayı, zina, kısas, kazf (iffete iftira), içki içme, hırsızlık ve yol kesme cezaları gibi had cezaları arasında saymışlardır.⁹⁹¹

Pek azı hariç fukahanın çoğunluğu, konuya İrtidatın sözlük veya terim anlamlarını vermeden doğrudan irtidatın hükümleri ile başlar⁹⁹². Daha sonra sırasıyla irtidat suçunun şer'î dayanakları, unsurları ve şartları ile mürtedin bedeni, malları ve tasarruf ehliyeti ile ilgili öngörülen cezaları işler. Konuyu bu tarz ele alan fıkıhçıların düşüncesi, ihtilafın irtidatın anlamında değil, gerçekleşme şartları ve verilecek cezalar gibi hususlar üzerinde olduğundandır.⁹⁹³

İrtidatı tarif eden fukaha ise, genellikle anlamca birbirine çok yakın kısa tarifler verirler. İşte bunlardan bazıları: “*Mürted İslâm'ı veya onu tasdik etmeyi inanç, söz veya fiille terk eden kimsedir.*”⁹⁹⁴, “*İrtidat, İslâm dininden rucû' etmektir. Rüknu ise, imândan sonra -Allâh korusun- küfür kelimesini ağza almaktır.*”⁹⁹⁵

İrtidat ile ilgili özellikle yakın döneme ait araştırmalarda kimi hukukçuların, irtidat suçunu İslâm'da din ve vicdan hürriyeti bağlamında değerlendirip, cezasının ölüm olmadığı, tâzir niteliğinde bir ceza olduğu görüşünü dile getirmektedirler.⁹⁹⁶

Yine ilk dönem fıkıh kitaplarında, günümüzde çokça tartışılan *din ve vicdan hürriyeti* ile *dinden dönene* verilecek cezanın nasıl bağdaştırılacağına ilişkin her hangi bir açıklama ve değerlendirme bulunmamaktadır. Bu da, irtidatın, affedilmesi ve düşürülmesi mümkün olmayan haddi gerektiren suçlardan sayılmasından ve “*dinde zorlama yoktur*”⁹⁹⁷ vb. âyetlerin kapsamına mürtedin dahil edilmemesinden kaynaklanmaktadır.

⁹⁹¹ İbn Âbidîn, I/318; Ebû Zehra, 75; Udeh, II/534.

⁹⁹² Burhanuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Merginânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, II, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1990, s. 458.

⁹⁹³ Samerrâî, *Ahkâmu'l-Mürted...*, 41-57; el-Mersefi, 22-31.

⁹⁹⁴ Udeh, II/707.

⁹⁹⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, *el-Muğnî*, X, (Dâru'l-Fiker), Beyrut, 1984, s. 72.

⁹⁹⁶ Yiğit, 132-135.

⁹⁹⁷ Bkz. *Bakara* 2:256.

2. İrtidat Suçunun Sıhhat Şartları

a. Akıl ve Bulûğ

Şahısların hak ve sorumluluklarında birinci derecede aranan şart, akıldır. Akıl, özellikle inançlarla ilgili konularda ehliyet şartlarındandır. Bu nedenle delilik, belli bir süre aklı baştan götüren baygınlık, uyku ve hastalık gibi durumlarda yapılacak irtidatlar geçerli değildir.⁹⁹⁸

Henüz doğruyu yanlıştan ayırabilecek derecede düşünme yeteneği bulunmayan çocuğun dinden çıkması, hukukçuların ittifakı ile geçersizdir⁹⁹⁹. Akıllı fakat ergenlik çağına gelmemiş çocuğun dinden çıkması hususunda ise fakihler arasında ihtilaf vardır.

Ebû Hanîfe (ö.150/767) ve Muhammed (ö. 189/805)'e göre dinden çıkma için ergenlik şart değildir. Akıllı olması durumunda çocukların, hem irtidatları hem de müslümanlıkları geçerlidir. Bu sebeple öldürülmeyip hapsedilirler ve müslüman olmaya zorlanırlar.¹⁰⁰⁰ Çünkü imân ve irtidatın sıhhati, imân ve küfrün kalpte gerçekten varlığına bağlıdır. Dinden çıkana ölüm cezası, akıllı, erkek ve ergen kişiye tövbesi istendikten sonra uygulanır. Oysa çocuğun tövbeyi ve başına geleceklere anlaması mümkün olmadığı için ergenlik yaşına kadar hapse konulur.¹⁰⁰¹

Ebû Yûsuf (ö. 182/789)¹⁰⁰², Şafîî (ö. 204/819)¹⁰⁰³ ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e¹⁰⁰⁴ göre ise, ergenlik yaşına gelmemiş akıllı çocukların irtidatları geçersizdir. Ebû Yûsuf'a göre mümeyyiz çocuğun imânı geçerli olup küfrü geçersizdir. Çünkü çocukların menfaatlerine olan tasarrufları geçerli, aleyhlerine olanlarsa geçersiz sayılır. Dinden dönme de aleyhinedir ve geçersizdir.¹⁰⁰⁵ Bulûğa ermemiş çocukların irtidatlarını geçersiz sayanların en önemli delilleri Hz. Peygamber'in: "*Kalem üç kişiden kaldırılmıştır; bulûğa erinceye kadar çocuktan...*"¹⁰⁰⁶ ve "*Her doğan çocuk fıtrat üzere doğar. Anne ve babası onu Yahudileştirir ya da Hıristiyanlaştırır. Tâki dili onun mümin veya kafir olduğumu haber verinceye kadar.*"¹⁰⁰⁷ hadisleridir.

⁹⁹⁸ Kâsânî, IX/526; İbn Kudâme, X/73.

⁹⁹⁹ er-Remlî, VII/417; Bilmen, IV/8.

¹⁰⁰⁰ Udeh, II/715-716; Samerrai, *Ahkâmu'l-Mürted...*, 44; Merginânî, II/463; Kâsânî, IX/533.

¹⁰⁰¹ Kâsânî, IX/533-534.

¹⁰⁰² Serahsî, X/121; Merginânî, II/463; Udeh, II/715-716.

¹⁰⁰³ er-Remlî, VII/417.

¹⁰⁰⁴ İbn Kudâme, X/73.

¹⁰⁰⁵ Kâsânî, IX/533-534.

¹⁰⁰⁶ Buhârî, *Talak*, 11; *Hudûd*, 22; Ebû Dâvûd, *Hudûd*, 17; Tirmizî, *Hudûd*, 1; Nesâî, *Talak*, 21; İbn Mâce, *Talak*, 15; İbn Hanbel, I/116, 118.

¹⁰⁰⁷ Buhârî, *ʿEndâz*, 80; *Kader*, 3; Müslim, *Kader*, 22, 23, 24; İbn Hanbel, II/312.

b. Cinsiyet

Fıkıh kitaplarında tartışılan bir konu da, mürtedin cinsiyeti meselesidir. Konu daha çok, kadının irtidatı durumunda, hükmün ne olacağı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tartışmanın kaynağı ise, Hz. Peygamber'den rivayet edilen. “*Dinini değiştireni öldürünüz*”¹⁰⁰⁸, ve “*Bir müslümanın kanı ancak şu üç durumda helal olur:... dinini terk edip cemaatten ayrılan kişi*”¹⁰⁰⁹ vb. hadislerle irtidatın, zina, hırsızlık, yol kesme...gibi haddi gerektiren suçlardan mı, yoksa ta'zir niteliğinde bir suç mu? olduğu tartışmalarından kaynaklanmaktadır.¹⁰¹⁰

İslâm bilginlerinden bazıları¹⁰¹¹, ilk iki hadisi delil göstererek, ister kadın ister erkek; ister müslüman doğmuş ister sonradan müslüman olmuş olsun, hükmün, irtidat eden herkes için geçerli olacağı görüşündedir. Böyle düşünenlere göre, mürtedin köle, mürteddenin de cariye edilmeleri söz konusu değildir.¹⁰¹² yine bu bilgiler kadın ve çocukların öldürülmesini yasaklayan hadisin, savaş hukukunun tanzimi ile ilgili olup, dinden çıkanları kapsamadığını söylemektedirler. Çünkü Hz. Peygamber, savaş anında kadınlar ve çocukların yanında, yaşlılar ve din adamlarının da öldürülmelerini yasaklamasına rağmen,¹⁰¹³ hiçbir alim, dinden çıkmış yaşlıları ve din adamlarını, irtidat hükmünün dışında tutmamıştır. Aynı şekilde kadın mürteddenin de öldürülmesi gerektiğini savunanlar, Hz. Peygamber'in Ümmü Mervan, Hz. Ebû Bekir'in de Ümmü Firka isimli kadınları irtidatları sebebiyle öldürdüklerine dair rivayetleri delil olarak kullanmaktadırlar. Bir kısım alimler ise bu rivayeti, yani Hz. Peygamber ve Hz. Ebû Bekir tarafından irtidat etmeleri sebebiyle öldürtülen kadınların öldürülmelerini, irtidat ettikten

¹⁰⁰⁸ Buhârî, *Cihâd*, 149; *I'tisâm*, 28; Tirmizî, *Hudûd*, 25; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14: 4059-4060; İbn Mâce, *Hudûd*, 2: 2535; İbn Hanbel, I/282-283.

¹⁰⁰⁹ Buhârî, *Diyyât*, 22; Müslim, *Kasame*, 25, 26; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14: 4057-4058; İbn Mâce, *Hudûd*, 1: 2533; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Tirmizî, *Diyyet*, 10; *Fiten*, 1, İbn Hanbel, I/382, 444; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 11.

¹⁰¹⁰ Serahsî, IX/109-110; İbn Âbidîn, I/319.

¹⁰¹¹ Mâlik, el-Evzâi, eş-Şafii, el-Leys b. Sa'd...vb.

¹⁰¹² el-Hallal, 424-425; er-Remlî, VII/419-420; Kâsânî, IX/532-533; el-Maverdî, 25; Ahmed Özel, *İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri*, (T.D.V), Ankara, 1996, s. 92-93.

¹⁰¹³ el-Hallal, 425; Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezid el-Bağdâdî, *Ehlü'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zanâdika ve'Târiku's-Sâlât ve'l-Farâiz min Kitâbi'l-câmi' li'l-Hallal*, II, (Mektebetü'l-Meârif), Riyad, 1996, s. 495.

sonra İslâm devletiyle savaş halinde olanlara katılıp, harbî duruma geçmelerine bağlamaktadırlar.¹⁰¹⁴

Bazı alimler ise¹⁰¹⁵, kadın mürtedin (mürtedde) hükmünün, Hz. Peygamber'in 'kadın ve çocukların öldürülmesini yasaklayan' hadisi gereğince, erkeklerden farklı olması gerektiğini savunmuşlardır. Aynı şekilde 'dinini değiştireni öldürünüz' hadisini rivayet eden İbn Abbas, dinden çıkan kadını öldürtmemiştir.¹⁰¹⁶ Bu görüşü destekler bir başka olay ise, Ali, Hasan ve Katade'den gelen şu rivayettir: Ebû Bekir (ra), irtidat eden Benû Hanîfe kadınlarını öldürtmeyip cariye yapar, bir tanesini de Hz Ali'ye verir. Hz. Ali'nin o cariyeden Muhammed b. Hanefiyye isminde bir de çocuğu olur.¹⁰¹⁷ Ancak şunu da belirtmekte fayda var; mürteddenin öldürülmeyeceğini savunanlar, cariye edilmesini ancak onun darü'l-harbe iltihakından sonra yakalanması halinde mümkün olacağını, değilse müslüman oluncaya kadar hapsedileceği görüşündedirler.¹⁰¹⁸ Kadın mürteddenin öldürülmeyeceğini söyleyenler, malları hususunda da ihtiyatlıdır. Malları, erkeğin aksine, Darü'l-Harb'e kaçsa bile, tekrar dönme ihtimaline karşı bekletilir. Devlet hazinesine konmadığı gibi, mirasçılarına da dağıtılmaz.¹⁰¹⁹

Dinden çıkan kadınların öldürülmemesi gerektiğini söyleyenlerin bir iddiası da şudur: Kadınlar İslâm'ın davetine cevap vermeye ve kabûle daha yatkındırlar. Bir diğer husus, erkekler kendi akıl ve görüşleriyle, bir başkasına tabi olmaksızın hareket ederlerken, kadınlar genelde, kocalarının dini üzeredirler. Bu nedenle de öldürülmeleri bir fayda sağlamaz.¹⁰²⁰ Kadın mürtedin, erkek mürtedin aksine öldürülemeyeceğini savunanların ileri sürdükleri gerekçeler, günümüzde kadınların toplum içindeki etkinlikleri, üstlendikleri görevler ve aile içindeki rolleri dikkate alındığında fazla tutarlı gözükmemektedir.

¹⁰¹⁴ Her iki görüş için de Bkz: Serahsî, IX/109-110

¹⁰¹⁵ Ebû Hanife, Ebû Yusuf, es-Sevrî...vb.

¹⁰¹⁶ el-Hallâl, 425; Ebû Yusuf, 128-129

¹⁰¹⁷ Hz. Ebû Bekir'in Benû Hanîfe'den esir aldığı kadınlar müslüman olmayanlardı. Çünkü o dönemde, kabilenin tamamı henüz müslüman olmamıştır. İbn Kudâme, XII/264; Kâsânî, IX/532; Behnisî, III/128.

¹⁰¹⁸ Ebû Yusuf, 67, 182; Kâsânî, IX/534; Özel, 92-93.

¹⁰¹⁹ Kâsânî, IX/534, 538; Behnisî, III/128.

¹⁰²⁰ Kâsânî, IX/533.

c. Hür İrade

İslâm'da din ve inanç hürriyeti Kur'an-ı Kerim âyetiyle açık bir şekilde garanti altına alınmıştır.¹⁰²¹ Her ne kadar "*dinde zorlama yoktur*" hükmü kimsenin zorla müslüman yapılamayacağı şeklinde yorumlanmışsa da, bu aynı zamanda kimsenin İslâm dininden zorla çıkarılmayacağı¹⁰²² anlamına da gelir. Bu anlayış bizzat İslâm alimlerinin "*Din ilahi bir kanun olup akıl sahiplerini kendi irade ve tercihleriyle bizzat hayır olan ve peygamber tarafından tebliğ edilen şeylere sevkeder.*"¹⁰²³ tarzındaki din tanımı içerisinde yer almaktadır.

Dinden çıkma için yapılan zorlama, fukahaya göre tam (*ikrâh-ı mülcî*)¹⁰²⁴ ve eksik (*ikrâh-ı ğayr-i mülcî*)¹⁰²⁵ olmak üzere ikiye ayrılır. Her halükârda kalbi îmanla dolu iken, küfre zorlanan¹⁰²⁶ kişinin irtidâdı geçerli değildir.¹⁰²⁷ Daha İslâm'ın ilk dönemlerinde yeni müslüman olmuş olan Yasir ve Sümeyye ile oğulları Ammar, Kureyş müşrikleri tarafından inkâra zorlanırlar. Yasir ve Sümeyye şehitliğe razı olup dinlerinden dönmezlerken, oğulları Ammar diliyle inkâr edip canını kurtarır. Bu olay üzerine "*kalbi imânla dolu olduğu halde zorlanan hariç...*"¹⁰²⁸ âyeti nâzil olur.¹⁰²⁹ Şu olayda buna benzerlik arzeder: Hıristiyanlar, 1492 tarihinde Gırnata'yı almaları ile birlikte Katolik Hıristiyanlığı dışında bir inanca sahip olanları zorla Hıristiyanlaştırma ve sürgüne tabi tutarlar. Bundan müslümanlar da nasibini alırlar. Müslümanlardan bazıları Hıristiyan idarecilerin sözlerine güvenerek kendi topraklarında kalmayı tercih ederler. Ancak 1497-1526 tarihleri arasında ülkeyi terk etmeyen müslüman azınlığa Hıristiyanlığı kabul etmiş gözüyle bakılır ve

¹⁰²¹ "*Dinde zorlama yoktur...*" Bkz. Bakara 2: 256.

¹⁰²² İslâm'da Hıristiyanlıkta olduğu gibi *afroz* olmadığı gibi, bir kişinin zorla küfür sözünü söylemek ya da İslâm'dan çıktığını söyleyerek yersiz *tefîr* etmek de yasaklanmıştır. İkinci kısım için bkz. Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 36, 245-252.

¹⁰²³ Topaloğlu, "*İslâm İnancı Açısından...*", *Din ve Vicdan Hürriyeti*, 25.

¹⁰²⁴ Tam zorlama (*ikrâh-ı mülcî*): Canın öldürülme tehlikesinde olması, bir uzvu kesme ve yaralama gibi ağır bir tehdit ile vukû bulan zorlamadır. Bkz. Samerrâî, *Ahkâmu'l-Mürted...*, 75; Dalgın, 174.

¹⁰²⁵ Eksik zorlama (*ikrâh-ı ğayr-i mülcî*): Malın bir kısmının yok edilmesi, her hangi bir uzvun kesilmesine sebep olmayacak şekilde bir iki tokat, değnek vurmak veya hapsedmek gibi hafif bir tehdit ile vukû bulan zorlamadır. Bkz. Samerrâî, *Ahkâmu'l-Mürted...*, 75; Dalgın, 174.

¹⁰²⁶ Bkz. *Nahl* 16: 106.

¹⁰²⁷ er-Remlî, VII/417; Kâsânî ise Kalbi imânla dolu iken küfre zorlanan kişinin irtidatı "*istihsan*"la geçerli olmazken, "*kıyas*"la dünyevi hükümler için geçerlidir. Çünkü neticesi ölüm bile olsa inkâr etmeme gücüne sahiptir. Bkz. Kâsânî, IX/529-530; W. Heffening, "*Mürted*", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, (M.E.B), İstanbul, 1971, s. 813.

¹⁰²⁸ Bkz. *Nahl* 16: 106.

¹⁰²⁹ el-Maverdî, 137.

iradeleri dışında vaftiz edilirler. İşte bu dönemde zorla Hıristiyanlaştırılan bu müslümanlara genel bir ad olarak **Moriskolar** (Moriscos) denmektedir.¹⁰³⁰ Bunlar görünüşte Hıristiyan gibi davranmalarına rağmen gizlice müslümanlıklarını devam ettirirler.¹⁰³¹ Hiç kimse zorla din değiştiren bu müslümanlara mürted gözüyle bakmamaktadır.

Aynı şekilde zorla müslüman yapılmış bir kişinin bu durumda ölmesi halinde kâfir muamelesi yapılırken; sonradan irtidat etmesi durumunda mürted hükmü uygulanmaz.¹⁰³²

Sonuç olarak, “*iradenin tercihine ve gönlün benimseyişine dayanmayan dindarlık görünümü, din açısından inkârla eşit tutulan nifak anlamına geldiği*”¹⁰³³ için insanları zorla İslâm dini içerisinde tutmak, çıkanları ağır bir şekilde cezalandırmak toplumda öldürmekten daha kötü olan fitnenin¹⁰³⁴ yaygınlaşp münafıkların sayısının çoğalması gibi bir tehlikeyi de beraberinde getirebilir. Aynı şekilde insanların din seçme hürriyetleri bulunmadığında, dünyanın imtihan olma özelliği de kaybolacaktır.

Ayrıca fıkıh kitaplarında, sarhoşun irtidatının geçerli olup olmadığı konusunda mezhepler arası farklı görüşler bulunmakla birlikte, mezheplerde hakim olan görüş; sarhoş ayılıncaya kadar bekletilip sorgulanacağı, ayık iken söylediklerinin dikkate alınacağı şeklindedir.¹⁰³⁵

3. İrtidat ve Mürtede İlişkin Hükümler

İrtidatla ilgili âyetlerin tümü göz önüne alındığında, irtidatın dünya ve âhirette kınanmış bir fiil olduğu¹⁰³⁶, amelleri boşa çıkaracağı¹⁰³⁷ ve nihayet dinden dönenin âhirette şiddetli bir azaba çarptırılacağı¹⁰³⁸ ısrarla vurgulanırken, mürtedin dünyada nasıl ve ne şekilde cezalandırılacağı ile ilgili açık bir hüküm bulunmamaktadır. Bu konuda

¹⁰³⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)*, (T.D.V.), Ankara, 1997, s. 122-124.

¹⁰³¹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları I*, (T.D.V.), Ankara, 1994, s. 208.

¹⁰³² Serahsî, X/112; Udeh, II/719; Ayrıca zorla Müslüman yapıldığı gerekçesiyle irtidat eden Yahudi alimi Musa b. Meymun'un öldürülmemesi ile ilgili bkz. Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 117.

¹⁰³³ Topaloğlu, “*İslâm İnancı Açısından...*”, *Din ve Vicdan Hürriyeti*, 25.

¹⁰³⁴ Bkz. *Bakara* 2:191.

¹⁰³⁵ Mezheplerin farklı görüşleri için bkz. Udeh, II/714-716; Samerrai, *Ahkâmü'l-Mürted...*, 51-53; el-Maverdî, 124-125.

¹⁰³⁶ Bkz. *Âl-i İmran* 3:87-88; *Mâide* 5:34.

¹⁰³⁷ Bkz. *Bakara* 2:217; *Mâide* 5:5; *Zümer* 39:65.

¹⁰³⁸ Bkz. *Âl-i İmran* 3:176; *Mâide* 5:34; *Tövbe* 9:74; *Nahl* 16:106.

farklı iki görüş bulunmaktadır. Fakihlerden bir kısmı Kur'an'da irtidat cezasının bulunmadığını, bunun hadisler ve sahebe icmaı¹⁰³⁹ ile sabit olduğunu ifade ederlerken,¹⁰⁴⁰ diğer bir kısım fakihler irtidatla ilgili cezanın dayanağını Kur'an'la temellendirmeye çalışmışlardır.¹⁰⁴¹

Son dönem din alimleri irtidat suç ve cezasını din ve vicdan hürriyeti bağlamında ele alıp, “*dinde zorlama yoktur*” prensibinin İslâm'a girerken olduğu gibi çıkarken de geçerli olması gerektiği yönünde görüş belirtmektedirler. Bu düşüncede olanlardan bazıları mürtedin ölüm dışında bir ceza ile cezalandırılması gerektiğini savunurken, bazıları da hiçbir ceza verilmemesini savunmaktadır. Bu konunun ayrıntıları din ve vicdan hürriyeti bağlamında tekrar değerlendirilecektir.

Bu başlık altında İslâm dininden çıkanlara dünyada verilecek cezaların neler olduğu, mürtede verilecek ölüm cezasının had kapsamına giren bir ceza mı, yoksa hakimin inisiyatifinde ta'zir mi olduğu, mallarının müsaderesi ve tasarruf ehliyetinin kısıtlanması gibi verilecek ek cezalar farklı görüşlerle birlikte değerlendirilip mürtedin uhrevî cezası konusuna kısaca değinilecektir.

a. Aslı Hükümler

İrtidat suçunun ceza hukuku içindeki yeri konusunda mezhepler arasında tam bir birlik yoktur. Kimisi irtidatın, hırsızlık, adam öldürme, yol kesme suçları gibi, haddi gerektiren suçlardan¹⁰⁴² olduğunu söylerken,¹⁰⁴³ kimi fakihler de irtidat suçunu, diğer suçlarda olduğu gibi Kur'an-ı Kerim'de doğrudan doğruya karşılığı bulunmadığı için, had

¹⁰³⁹ Hazreti Ebû Bekir döneminde, zekat vermeyenlere karşı savaş açılması konusunda sahabenin icmaı bunun en açık örneğini oluşturur. Bkz. Udeh, I/38-39.

¹⁰⁴⁰ Kâsâni, IX/530; Behnisî, III/132.

¹⁰⁴¹ Bazı hukukçular mürtedin öldürülmesi ile ilgili emrin Kur'an-ı Kerim'de var olduğunu savunmuşlar ve (Fetih sûresi 48:16) ve (Tevbe 9:5) âyetlerini de delil olarak getirmişlerdir. Bkz. Serahsî, X/97; Kâsâni, IX/534. Ancak her iki âyette de, dinden dönme ile ilgili bir bahis geçmediği gibi, ikinci âyette geçen “*haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğumuz yerde öldürün*” emri de müşriklerle ilgilidir. Mürtedin öldürülmesine delil olarak kullanılan bir diğer delil ise daha önce ayrıntılı olarak verilen *Bakara sûresinin 217. âyetidir*.

¹⁰⁴² İslâm hukukunda ağırlığına göre suçlar üç kısma ayrılır: a. Had suçları, b. Kıyas ve diyet suçları, c. Ta'zir suçları. Bunlar arasında *had suçları*: Allah'ın (toplumun) hakkı olarak tespit edilmiş bir cezadır. Allah'ın hakkının oluşunun anlamı; hiçbir şahıs ve topluluk tarafından kaldırılmasının, düşürülmesinin, affının veya azaltılmasının mümkün olmadığı bir haktır. Had suçlarının zararı topluma olduğu gibi, cezadan ortaya çıkacak faydada yine toplumun yararınaadır. Bkz. Udeh, II/79.

¹⁰⁴³ Serahsî, IX/109-110; İbn Âbidîn, I/319; Udeh, II/720; Bilmen, IV/9.

değil ta'zir suçlarından sayarlar.¹⁰⁴⁴ Dinden çıkana verilecek cezanın türü konusundaki belirsizliğin ve anlaşmazlığın sebepleri arasında, irtidatın had cezalarının tanımına uymaması, irtidat suçu karşılığında, nasslarda net ve miktarı belirli bir ceza türünden söz edilmemesi, İslâm hukukçularının bu suç ve cezasına getirdikleri deliller ve yorumların farklılığı, vazgeçip tövbe edenlerin hiçbir cezaya çarptırılmamaları¹⁰⁴⁵ ve ayrıca Ebû Hanife'nin irtidat suçunda kadın ve erkeğe farklı cezaların uygulanmasını öngörmesi sayılabilir. Ebû Hanife'ye göre dinden çıkan kadına ölüm cezası verilmez, İslâm'a dönmeye zorlanır. Ölüm cezası yerine bedel durumunda hapis cezası verilir. Bu durum tövbe edinceye ya da ölünceye kadar sürer. Oysa İslâm hukukunda kesinleşmiş had suç ve cezalarında pişman olup tövbe etmek veya suçlunun cinsiyeti, uygulanacak cezayı etkilemediği görülür.¹⁰⁴⁶

Klasik fıkıh kitaplarında, kadın dışında, dinden dönen şahsa ölüm cezası uygulanması gerektiği konusunda görüş birliği içinde oldukları halde, ne zaman öldürüleceği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazıları, *Bakara 217.* âyetinde geçen (*fe-yemut*) ifadesindeki (*fe*) atıf harfinin takip ifade ettiğini ve mürtedin yakalandığı yerde derhal öldürülmesi gerektiği görüşündedir. Bunun yanı sıra cinsiyet ayırımı yapıp kadınların öldürülmeyeceğini söyleyenler olduğu gibi, mürtedin tövbe etmesi için bir gün, üç gün, bir ay, iki ay, bir yıl, kendi eceli ile ölünceye kadar beklenmesi gerektiği şeklinde farklı süreler verenler de vardır.¹⁰⁴⁷ Aslında burada önemli olan, mürtedin yeniden İslâm'a dönmesi için, düşünebileceği kadar fırsat tanınmasıdır.¹⁰⁴⁸

Netice itibariyle, detaylarla ilgili tartışmalar bir kenara bırakılırsa mürtedle ilgili klasik görüş, mürtedlerin öldürülmeleri gerektiği noktasındadır ve bu görüş öncelikle iki delile dayandırılmaktadır. Birincisi, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti zamanında Arap mürtedlere karşı sürdürülen cihad. İkincisi ise: "*Bir müslümanın kanı ancak şu üç durumda helal*

¹⁰⁴⁴ İbn Âbidîn, I/319.

¹⁰⁴⁵ Ocak, 62.

¹⁰⁴⁶ el-Hallal, 425; Ebû Yusuf, 128-129; Ayrıca bu konu hakkındaki tartışmalar için bu tezimizin 176-177. Sayfalarına bakılabilir.

¹⁰⁴⁷ Mürtedin tövbesi ile ilgili verilen süreler ve bu delilleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. el-Hâzin, I/227-229; İbn Âşur, I-II/335; Kâsânî, IX/530-531, İbn Hazm, el-Muhallâ, XII/108-113.

¹⁰⁴⁸ Armağan, 108-109.

olur: Evlendikten sonra zina eden, kasten bir cana kıyan ve dinini terk edip cemaatten ayrılan, Allah ve Resûlüne karşı harbedip İslâm'dan dönen kişi"¹⁰⁴⁹ hadisidir.¹⁰⁵⁰

Mürtedin öldürüleceğini söyleyenler, hakimın kararını şart koşarlar. Zira had cezalarını fertler uygulama cihetine giderse, herkes birbirini öldürür ve toplumda kargaşa meydana gelir. Mürtedin öldürülmesi fertlerin değil, Allah'ın (toplumun) hakkı¹⁰⁵¹ olması yanında *şüpheli durumlarda hadlerin düşürülmesi* hakkındaki bir hadis¹⁰⁵² ile hakimın ahta hata etmesinin cezada hata etmesinden daha hayırlı olduğu¹⁰⁵³ hukukî prensibi göz önüne alınca, mürtedin cezası hususunda ne kadar özen gösterilmesi gerektiği açıktır.

İrtidat suçu ve cezası klasik fıkıh kitaplarında, Şeriatın temel gayelerinden biri olan *dinin muhafazası* ilkesi için bir amaç kabul edilmiştir.¹⁰⁵⁴ Düşmanla işbirliği yapan bir casus¹⁰⁵⁵, *muhârip* (İslâm devletine karşı isyan çıkarma, onun sarsılması yönünde eylemde bulunma) ve devlete savaş açmış bir eşkıya¹⁰⁵⁶ gibi algılanmış, bu sebeple de potansiyel suçlu kabul edilmiştir. Bu konuda Ömer Nasuhi Bilmen şöyle demektedir: "*İslâm cemiyetine dahil bir şahsın bilâhère bu cemiyetten çıkması o cemiyete karşı hasmâne bir vaziyet almaktan, o cemiyeti istihfaf etmekten, o cemiyete karşı muhârip kesilmekten başka bir şey değildir. Bu gibi muhârip olanlar ise her halde katle müstahak olurlar*"¹⁰⁵⁷ Ayrıca günümüzde bir kısım İslâm hukukçularının irtidat suçunu devlet ve toplum düzenine baş kaldırma ve *vatan ihaneti* gibi değerlendirdikleri görülmektedir.¹⁰⁵⁸

Başka bir ifadeyle bir mürtedin İslâm'ı terketmesi, devletin düzensizliğine sebep olmamış, bunu İslâm hukukuna karşı gelmekte siyasi araç olarak kullanmamış veya İslâm

¹⁰⁴⁹ Buhârî, *Diyât*, 22; Müslim, *Kasame*, 25, 26; Nesâî, *Tahrîmu 'd-Dem*, 14: 4057-4058; İbn Mâce, *Hudûd*, 1: 2533; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; Tirmizî, *Diyet*, 10; *Fiten*, 1, İbn Hanbel, I/382, 444; Nesâî, *Tahrîmu 'd-Dem*, 11.

¹⁰⁵⁰ Louay M. Sâfi, "*İslâm'da Savaş ve Barış*", *İslâmi Sosyal Bilimler Dergisi*, III, sa: 1, (İnkılab yay), İstanbul, 1995, s. 74.

¹⁰⁵¹ Behnesâvi, 372.

¹⁰⁵² Celaluddin Abdurrahman es-Suyûti, *el-Câmiu's-Sagîr*, I, Beyrut, Tarihsiz, s. 52.

¹⁰⁵³ Muhammed Âbid el-Cabirî, "*Çağdaş Dünyada 'Şeriat'in Tatbiki' Problemi*", *İslâmiyât (Şeriat Dosyası)*, (çev: Abdullah Şahin), sa: 4, Ankara, 1998, s. 48.

¹⁰⁵⁴ İbn Âbidîn, I/319.

¹⁰⁵⁵ Vehbe Zuhaylî, *Âsâru'l-Harb fi'l-Fıkhi'l-İslâmî*, (Dâru'l-Fiker), Dımeşk, 1992, s. 40.

¹⁰⁵⁶ Dalgın, 183.

¹⁰⁵⁷ Bilmen, IV/14.

¹⁰⁵⁸ Bilmen, IV/15; Armağan, 108-109.

toplumuna yönelik hainlik etmemişse, kişisel İslâmi sorumluluklarını tamamen terk etmiş olması ölüm cezasına çarptırmak için yeterli sebep değildir.¹⁰⁵⁹

Bu arada bir şehir veya bölge halkı toptan dinden dönerek savaşırlarsa, onlardan esir alınanlara uygulanacak hükümler konusunda da mezheplerin farklı kanaatleri vardır. Bu farklılığın sebebi, mezheplerin irtidat cezasının cinsiyete göre değişip değişmeyeceği tartışmasından kaynaklanmaktadır.¹⁰⁶⁰ Mürted esirleri başka bir devletin İslâm devletine karşı savaşan fertleri gibi değerlendirilmemekte, bir bakıma savaş suçlusu muamelesi görmektedirler. Bunlara uygulanan hüküm, savaşmaktan çok devlet düzenine karşı işlenen bir suçtan dolaydır.¹⁰⁶¹

İrtidat cezasıyla ilgili bu yaklaşımlara karşın, dinden dönenlere uygulanacak ölüm cezasında zaman zaman istisnalar da olmuyor değildi. Şöyle ki, İslâm ülkesinde yaşayan zımmîler ile İslâm ülkesine anlaşmalı olarak girmiş müste'menler, İslâm'a girmeye zorlanamadıkları halde zorla müslüman yapılmışlarsa, İslâm'ı gönülden kabul etmedikleri için müslüman hükmü verilmez ve bu hal üzere ölürse kâfir olarak ölmüş kabul edilir. Bunun tabii sonucu olarak zorla müslüman yapılan bir zımmî veya müste'men baskı unsuru ortadan kalktığı zaman irtidat eder tekrar eski dinine dönerse, İslâm'a hiç girmemiş kabul edileceği ve mürted hükmü uygulanamayacağı¹⁰⁶² söylenmektedir. Yani mürtede uygulandığı gibi bunlara tövbe talebi, ölüm cezası, malların müsaderesi ve tasarruf ehliyetinin kısıtlanması gibi hükümler uygulanmaz.¹⁰⁶³

Bu konu ile ilgili İslâm tarihi içerisinde kayda değer şöyle bir olay bulunmaktadır: *"Doğum yeri İspanya'da zorla İslâm'a döndürülen ve doğuya kaçma imkanı bulunduğu tekrar Yahudiliğe dönen Maimonides, Kahire'de ününün ve gücünün doruklarındaiken, eskiden dönme olduğunu bilen müslüman bir hemşehrisi tarafından tanınmış ve İslâm'dan dönmüş bir mürted olarak ihbar edilmiş, hakkında ölüm cezası istenmişti. Olay Maimonides'in dostu ve koruyucusu kadı el-Fadıl'ın kulağına gider. Maimonides Kordova'dayken zorla müslüman yapıldığını, dolayısıyla tekrar Yahudiliğe dönmesinin irtidat sayılmayacağı hükmünü verir."*¹⁰⁶⁴

¹⁰⁵⁹ Sâfi, 75-76.

¹⁰⁶⁰ Konuyla ilgili mezheplerin farklı görüşleri için bu tezimizin 176-177. Sayfalarına bakılabilir.

¹⁰⁶¹ Özel, 93.

¹⁰⁶² Mersefi, 20-21.

¹⁰⁶³ Serahsî, X/112.

¹⁰⁶⁴ Lewis, İslâm Dünyasında Yahudiler, 117.

Son dönemlerde klasik doktrinde yer alan hükümlerin aksine irtidat suçu ve mürtede verilecek cezalar, dinler arası diyalog, dinî hoşgörü ve din-vidan hürriyeti bağlamında değerlendirilip farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çağdaş araştırmacılardan bir kısmı İslâm'da irtidat cezasının hiç olmadığını söylerken¹⁰⁶⁵, kimisi irtidat cezasını kabul etmekle birlikte bunun had değil ta'zir niteliğinde bir ceza olduğunu,¹⁰⁶⁶ kimisi ise irtidatın dinî değil siyasî nitelikli bir suç olduğu, bu nedenle de ceza şeklinin devlet başkanının takdirinde bulunduğunu söylemektedirler.¹⁰⁶⁷

İrtidat suçunun siyasî nitelikli bir suç sayılması konusu üzerinde biraz durmak, özellikle Hz. Ebû Bekir döneminde olmak üzere, İslâm tarihi içinde meydana gelen itizal ve isyan hareketlerini ve bunlarla yapılan mücadeleleri anlamaya yardımcı olacaktır.

Bazı araştırmacılar, İslâm dininden çıkanlara verilen ölüm cezasının dinî değil siyasî olduğunu iddia etmektedirler. Bu görüşte olanlar, insan hayatının sona erdirilmesi gibi çok ciddi bir cezanın, Kur'an'ı Kerim'de bulunmamasını gerekçe göstermektedirler. Ayrıca "*dinde zorlama yoktur*"¹⁰⁶⁸ âyetinin eksik ve yanlış yorumlandığını, müslüman olmayanlara İslâm dinini zorla kabul ettirmek nasıl sakıncalı ise, müslüman olmuş birisinin zorla ve baskı kullanarak İslâm dini içinde tutmaya çalışmakta öylece sakıncalı olduğunu söylemektedirler. Bu görüşte olanlardan Hüseyin Atay: "*Hz. Peygamber'e isnat edilen bir hadise göre irtidat eden (İslâm'dan çıkan) öldürülür. Oysa, müslüman olmaya zorlanmamış, kendi isteğiyle müslüman olma hürriyetine sahip iken müslüman olduktan sonra, tekrar eski dinine veya İslâm'dan çıkma hürriyetine neden sahip sayılmıyor?*"¹⁰⁶⁹ sorusunu sorduktan sonra devamla: "*Bunun sebebi dinî değil siyasîdir. İrtidat eden dinî açıdan ve dinî bir hüküm gereği öldürülmez, siyasî açıdan öldürülür.*"¹⁰⁷⁰ diyerek, irtidatın devlete baş kaldırma ve isyan anlamı taşıdığı için, cezasının devlet başkanının

¹⁰⁶⁵ İslâm'da irtidat suçuna karşı dünyada verilecek bir cezanın bulunmadığını savunanların en kuvvetli delilleri, İrtidat cezasının Kur'an-ı Kerim'de yer almamasıdır. İnsan hayatına son verilmesi gibi hayati bir konuda Kur'an'da cezanın yer alması gerekirdi. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in mürtedin öldürülmesi ile ilgili rivayetlerin *Âhad* haberler olduğu, hadislerin Kur'an-ı Kerim'i nesh edemeyeceği ve "*dinde zorlama yoktur*" âyetindeki prensibin dine girerken olduğu kadar, çıkarken de geçerli olduğu gibi görüşlerden hareketle, dinden çıkana ceza verilmemesini savunurlar. Bkz. Zuhaylî, 40; İrfan İnce, *İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), M.Ü.S.B.E, İstanbul, 1995, s. 113 vd. .

¹⁰⁶⁶ İbn Âbidîn, I/319.

¹⁰⁶⁷ Muhammed Âbid el-Cabiri, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev: Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul, 1997, s. 330-334; Zuhaylî, 40; A. Aziz Durî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (çev: Hayrettin Yücesoy), Endülüs Yay., İstanbul, 1991, s. 83; Ömer Ferruh, *Tarîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Emeviyye*, (Dârü'l-İlm), Beyrut, 1986, s. 94-95.

¹⁰⁶⁸ Bkz. *Bakara* 2: 256.

¹⁰⁶⁹ Hüseyin Atay, *Kur'ana Göre Araştırmalar I*, Ankara, 1993, s. 36.

¹⁰⁷⁰ Atay, 36.

tasarrufunda olduğu düşüncesindedir. Cezanın dinî veya siyasi olması arasında ki farkı da şu şekilde izah etmektedir: “Dinin hükmü olarak öldürülmesi gerekip de öldürülmemiş olsa, dinî hükme riayet edilmediğinden günah işlenmiş olur. Ama siyasî açıdan öldürülür demek, idareci toplumun düzenini düşünerek öldürmesi gerekip gerekmediğini hesaba katar öldürür veya öldürmez. Öldürmediği zaman, dinî bir hükmü yerine getirmemiş olmadığından günaha girmiş sayılmaz. İslâm’da bazı cezaların ferdin hakkına ait yönleri ve aynı zamanda siyasî, idarî yönleri bulunur. Bu sonrakiler toplum düzenini korumak içindir. Bu cezaların tatbik edilmemesi ile toplum düzeni sağlanıyorsa, bunları tatbika gerek kalmaz. Toplum düzeni ancak bunların tatbiki ile sağlanabileceksen, o zaman bunların uygulanmasına dinen izin verilmiş olur.”¹⁰⁷¹

b. Fer’î Hükümler

(Mürtedin Malları, Tasarruf Ehliyeti, Mirası ve Evliliği)

Mürtedin irtidat etmeden önce ve sonrasında kazandığı malları ile ilgili hükümler hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüş farklılıkları, mürtedin tekrar müslüman olması, darü’l-harbe kaçması, mürtedken ölmesi ya da öldürülmesine göre değişmektedir. Şafii, Malikî ve Hanbelî mezheplerine göre mürted öldüğü veya öldürüldüğünde bütün mallarına devlet tarafından ganimet (*fev’*) olarak el konur.¹⁰⁷² Hanefî mezhebince müslüman iken kazandığı malları müslüman varislerine, mürtedken kazandığı malları ise hazineye kalır.¹⁰⁷³ Bu farklılıklara rağmen mürted tövbe edip tekrar İslâm’a döndüğünde mallarının kendisine verileceği ve *Dâru’l-harb*teki mallarının hazineye kalacağı konularında mezhepler arasında görüş birliği vardır.¹⁰⁷⁴

Aynı şekilde mürtedin mirasçı olamayacağı, malında tasarruf ehliyetinin kısıtlanması ve yaptığı tasarruflarının mevkufl olup tekrar müslüman olması durumunda geçerlilik kazanacağı, aksi takdirde tasarrufların geçersiz olacağı, evli ise boşanmış sayılacağı, kestiklerinin yenmeyeceği, kendilerinden cizye kabul edilmeyeceği ve âkile olamayacağı gibi konularda, detaylarda farklılıklar bulunsa da, bütün İslâm hukukçuları aynı görüştedirler.¹⁰⁷⁵

Mürtedin hukukî durumu hakkında buraya kadar verilen bilgilerden çıkan genel sonuç şudur: Klasik fıkıh kitaplarında irtidat konusu işlenirken, İslâm insanların dünyada ve ahirette hayatlarını güzelleştiren yegane hak dindir. Bu dini kabul edenler gerçeği bulma anlamında *mühted*dirler. İslâm dinini kabul edip ondaki güzellikleri gördükten

¹⁰⁷¹ Atay, 36.

¹⁰⁷² Merginânî, II/459.

¹⁰⁷³ Kâsânî, IX/538-539; Samerraî, *Ahkâmu’l-Mürted...*, 191-192.

¹⁰⁷⁴ el-Maverdî, 66-67; İbn Kudâme, X/79.

¹⁰⁷⁵ Ebû Yusuf, 181-182; Samerraî, *Ahkâmu’l-Mürted...*, 217-218; İbn Kudâme, X/90-92; Yiğit, 131.

sonra çıkmak, bu dine hiç girmemiş ve güzelliklerini tatmamış *kafire* göre daha vahimdir. Aynı zamanda diğer müslümanlara örnek olma ya da düşmanla işbirliği yapma gibi tehlikeler de göz önüne alınarak *irtidat*, mutlaka cezalandırılması gerekli suçlar kapsamında değerlendirildiği görülmektedir. Ancak insanların kalp ve vicdanlarına hükmedilemeyeceğinden, irtidatın suç olabilmesi ya toplu irtidatlar veya münferitse bile mürtedin İslâm ve müslümanlar aleyhinde konuşması ya da dinsizlik propagandası yapması hallerinde mümkündür.

c. Mürtedle İlgili Diğer Hükümler

(Amellerin Boşa Gitmesi)

Kur'an-ı Kerim'de irtidatın dünyevî cezasından çok uhrevî cezası üzerinde durulduğunu daha önce görmüştük. Mürtedin âhirette karşılaşacağı bildirilen cezaların başında yaptığı iyi amellerinin boşa çıkması¹⁰⁷⁶ ile şiddetli bir azaba çarptırılması¹⁰⁷⁷ sayılabilir. Burada, mürtedin *amellerinin boşa gitmesinden* ne anlaşılması gerektiği ve bunun dünyevî ve uhrevî boyutu üzerinde duracağız.

Müfessirler, âyette geçen amellerin boşa gitmesi ifadesinden, mürtedin dünyada yaptığı bütün dinî ameller, güzel ve iyi işlerin irtidat etmekle yok olması, hiç yapılmamış kabul edilmesi şeklinde anlamışlardır. Kimi müfessirler, bu ifadenin âhirete yönelik olduğunu, yani mürtedin müslümanken yaptığı ibadetlerin âhirette kendisine hiçbir fayda sağlamayacağı anlamına geldiğini söylerken, kimi müfessirler de, bu ifadenin dünyevî amellere de yönelik olduğunu, dolayısıyla mürtedin tekrar İslâm dinine dönmesi halinde bile, daha önce yapmış olduğu ameller boşa gittiği için, yinelemesi gerektiğini söylemişlerdir.¹⁰⁷⁸

Konu ili ilgili delil olarak getirilen âyetlerden¹⁰⁷⁹ birisi *Bakara sûresinin 217.* âyetidir. İrtidat hakkında görüş beyan eden İslâm alimleri, bu âyeti birinci derecede delil olarak ileri sürmektedirler. Dinden dönenin öldürülmesi gerektiğini savunanlar¹⁰⁸⁰, öldürülmez diyenler¹⁰⁸¹, mürtedin müslüman iken yaptığı tüm amellerin geçersiz olmasını mürtedin kâfir olarak ölmesine bağlayanlar¹⁰⁸² ve kâfir olarak ölmesinin şart olmadığını söyleyenler¹⁰⁸³ yine bu âyeti delil olarak getirmektedirler.

¹⁰⁷⁶ Bkz. *Bakara 2:217; Mâide 5:5; Zümer 39:65.*

¹⁰⁷⁷ Bkz. *Âl-i İmran 3:176; Mâide 5:34; Tövbe 9:74; Nahl 16:106.*

¹⁰⁷⁸ Kâsânî, IX/536.

¹⁰⁷⁹ Konu ile ilgili diğer birkaç ayet şunlardır: *Mâide 5:5; En'am 6:88; Zümer 39:65.*

¹⁰⁸⁰ Farklı görüşler için bkz: İbn Âşur, I-II/335; Kâsânî, IX/530.

¹⁰⁸¹ Farklı görüşler için bkz: Muhammed Hüseyin Tabatabaî, *el-Mizan fi Tefsiri'l-Kur'an*, II, (Müessesetü'l-A'lemî), Beyrut, 1991, s. 172; Kâsânî, IX/531; İbn Kudâme, XII/266.

¹⁰⁸² Özellikle Şafii mezhebi bu görüştedir. Bkz: Kâsânî, IX/536.

¹⁰⁸³ Hanefi mezhebinin savunduğu bir görüş. Bkz: Kâsânî, IX/536.

Âyette mürtedin amellerinin dünya ve âhirette boşa gideceği *h-b-t* kelimesi ile ifade edilmiştir. *H-b-t* kelimesi *boşa gitmek, geçersiz olmak* anlamında olup, müfessirler ve hukukçular tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Yorumlara geçmeden önce, *h-b-t* kelimesiyle ilgili şu hususu belirtmekte yarar vardır: Kelime, kök ve türevleriyle birlikte, Kur'an-ı Kerim'de on altı yerde geçmektedir. Kelime, bu âyetlerin hepsinde de amellere nispet edilmiş olup, *amellerin boşa gitmesi, etkisinin kaybolması, yapana faydası olmaması* gibi anlamlarda kullanılmıştır.¹⁰⁸⁴ Bu âyette geçen *amellerin boşa gitmesi* ifadesi; dinden dönenin yapmış olduğu iyi ve güzel işlerin etkisinin kaybolması, dünyada mutlu bir yaşamdan mahrum olup, kalbinin huzurlu olmaması,¹⁰⁸⁵ müslüman olmanın sağladığı fayda ve menfaatlerden istifade edememesi¹⁰⁸⁶ ve nihayet âhirette ki güzelliklerden mahrum olması¹⁰⁸⁷ anlamlarında yorumlanmıştır.

Burada tartışma konusu olan, amellerin boşa gitmesinin salt dinden çıkmakla mı, yoksa bu hal üzere ölmekle mi olduğudur. Hanefî ve Malikî fakihleri bızatihi dinden çıkmanın bütün amelleri yok ettiği görüşündedir. İmam Şafii ise "*kafir olarak ölürse*" ibaresinin diğer mutlak ayetleri tahsis ettiğini, bu sebeple de salih amellerinin boşa gitmesinin ancak bu hal üzere ölünmesi ile mümkün olacağını belirtmektedir.¹⁰⁸⁸ Bu ihtilafın sonucu; salt irtidatın amellerin geçersiz olmasına sebep olduğunu söyleyenler, tekrar İslâm'a dönen mürtedin irtidattan önce yaptığı, namaz ve hac gibi, ibadetlerini tekrar etmesi gerekeceği; bu hal üzere ölmesini şart koşanlar ise tekrar etmesinin gerekmeyeceği düşüncesindedirler.¹⁰⁸⁹

D. İSLÂM TARİHİNDE İRTİDAT OLAYLARI

Önceki iki bölümde ayrıntılı verilmeye çalışılan Yahudilik ve Hıristiyanlık tarihinin, Yahudi ve Hıristiyan inanç esaslarına büyük tesiri olduğunu gördük.¹⁰⁹⁰ Bu anlamda irtidat suçu da Yahudilik ve Hıristiyanlıkta hukukî olmaktan çok tarihi bir olgu

¹⁰⁸⁴ Abdülbâki, "*Hbt*", el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm, 245.

¹⁰⁸⁵ Tabatabaî, II/171-172.

¹⁰⁸⁶ Dünyada, mürtedin kaybedeceği bazı hak ve menfaatler şunlardır: can ve mal dokunulmazlığı yanında eşi bâin talakla boş olur, mümin akrabalarından miras alamaz, malları fey olarak Beytü'l-Mal'e geçer, velayet ve adalet hakkı düşer, öldürülürse cenazesi, İslâmî usullere göre teşyî edilmez e müslüman kabristanına defnedilmez. Bkz: Ebu'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Mahmud Âlûsi, *Ruhu'l-Meâni fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesâni*, II, (Dâru'l-Fikr), Beyrut, 1994, s. 166; el-Hâzin, I/227; İbn Âşur, I-II/332.

¹⁰⁸⁷ Tabatabaî, II/172; İbn Âşur, I-II/333.

¹⁰⁸⁸ İbn A'rabî, I/207-208; Şevkânî, II/276; İbn Âşur, I-II/334.

¹⁰⁸⁹ Muhammed Reşid Rıza, *Tefsirü'l-Kurâni'l-Hakîm (Tefsirü'l-Menar)*, II, (Darü'l-Fiker), Y.Y. Tarihsiz, s. 318-319.

¹⁰⁹⁰ Çelebi, *Mukayeseli Dinler...*, 8.

olmaktadır. Zira her iki dinin başlangıçta, birkaç husus dışında, belirlenmiş iman esasları bulunmadığı için, irtidatın şartları ve unsurları gibi konular tarihin akışı içinde kişinin veya kurumların tavırlarına göre farklılık göstermektedir. Tarihin bir döneminde olmazsa olmaz kabul edilen dinî bir esas, başka bir döneminde tamamen geçersiz kılınmakta veya tam tersi olarak yasaklanan bir durum, zaman içinde serbest bırakılmaktadır.

Oysa İslâm dininin temel inanç esasları daha baştan belirlenmiş, ne kişi veya kurumların ne de tarihin bu inançlar üzerinde herhangi bir etkisi olmamıştır. “*Bu noktada İslâm dininde bir kesinliğin ve bir bakıma sertliğin mevcut olduğu, diğer dinlerde ise esnekliğin bulunduğu*”¹⁰⁹¹ açıktır. Aynı şekilde irtidat ve mürtedin durumu fıkıh kitaplarında tüm ayrıntılarıyla verilmiş, irtidatın şartları, unsurları ve mürtede verilecek cezalar nasslardan hareketle tespit edilmiştir. Ancak bu söylenenlerden İslâm dininden ayrılanların hiç olmadığı anlamı çıkarılmamalıdır. Burada anlatılmak istenen şey, gerek inanç esaslarının gerekse dinden çıkmanın hükmünün başlangıçta neyse günümüzde de aynı olmasıdır. Değişen sadece din değiştirme şekilleri ve tipleridir.

İslâm, Yahudilikte olduğu gibi ne doğumla kazanılan ve asla çıkılamayan bir mensubiyet şeklini, ne inançtan ziyade amellere önem veren ve ceza ile mükafatı dünyada gören bir hayat tarzını kabul eden, ne de Hıristiyanlıkta olduğu şekliyle aslî günah ve bu günah için bir kişinin (Hz. İsa) kendisini feda etmesi (keffaret) inancı ile amellerden ziyade inancı ön plana çıkaran ve amellerin karşılığını ahirete havale eden bir hayat tarzını benimseyen bir din değildir. Bunun yerine kişinin İslâm’ı hür iradesiyle kabul ettikten sonra iman-amel birliğinin bulunmasını, herkesin kendi günahından sorumlu tutulmasını ve nihayet dünya-ahiret dengesinin kurulmasını ister.

Bir diğer husus, İslâm dininde uyulması zorunlu esaslar ile bunları uygulamayı reddedenlere verilecek cezaların önceden belirlenmiş olması, dine girerken sorumlulukların, çıkarken de akibetin bilinmesi istenmiş, böylece daha baştan samimi olmayan kabullerin ve dinden çıkmaların önüne geçilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁹²

İslâm dininde Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi ana dini cemaatten ayrılan veya farklı görüşte olan gruplar (mezhepler) dinden çıkmış olmakla suçlanmayıp, sadece birer *ekol* olarak kabul edilmiş¹⁰⁹³ olmalarını da hesaba katarsak, birkaç örnek dışında, İslâm tarihi kaynaklarına geçmiş irtidat olaylarına rastlamak neredeyse imkansızdır. Bu

¹⁰⁹¹ Topaloğlu, “İslâm İnancı Açısından...”, *Din ve Vicdan Hürriyeti*, 29.

¹⁰⁹² Bilmen, IV/15.

¹⁰⁹³ Günay, *Din Sosyolojisi*, 282.

irtidatın olmadığı anlamında değil, Hz. Ebû Bekir döneminde yaşanan *ridde* olayları gibi, toplu irtidatların yaşanmamasından kaynaklanmaktadır.

Özetle, İslâm dininin temel hükümleri, Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi, tarihi süreç içerisinde ve değişen hayat şartlarına göre şekillenmediği için, *din değiştirme* olaylarının tarihi yönü üzerinde fazla durulmamıştır. Bunlar içerisinde sadece Hz. Peygamber'in vefatının ardından Hz. Ebû Bekir döneminde yaşanan, ileride ayrıca sebepleri üzerinde durulacak olan, *ridde olayları* meşhur olmuştur. Bundan başka münferit olaylar dışında müslümanlar arasında meydana gelen en kanlı savaşlarda bile, zaman zaman birbirlerini tekfir etseler de, genel kanaat bu olaylara katılanların dinden çıkmadığı yönünde olmuştur.

1. Hz. Muhammed Dönemi

Din değiştirmelerin en fazla yaşandığı dönem, mensubu bulunulan dinin insanlar üzerindeki etkinliğinin azaldığı veya onlara fazla bir şey veremediği zamanlara rastlar. Dinin nüfuzunun ve yaptırım gücünün fazla olduğu dönemlerde, din değiştirmelere rastlamak neredeyse imkansızdır. Bu durum, dinden çıkmalar (irtidat) için olduğu kadar, dine girmeler (ihtida) için de söz konusudur. İslâm'ın ilk dönemlerinde, (özellikle Mekke dönemi), İslâm'ı kabul edenlerin uhrevî bir mükafat dışında bir beklentilerinin olduğunu söylemek zordur. Zira bu dönemde müslüman olmanın herhangi bir dünyevî getirisi olmadığı gibi müslüman olduğunda canı, ailesi ve malları tehlikeye girebiliyordu. Adı geçen bu dönemde kendi isteği ile irtidat eden yoktur.¹⁰⁹⁴

Hz. Peygamber döneminde her geçen gün müslüman olanların sayısı hızla artıyor, ancak yeni mühtedilerin hepsi girdikleri bu dine tam olarak bilinçli ve samimi girmiyordu. Farklı amaçlarla İslâm'a girenler de bulunmaktaydı. Hz. Peygamber şahadet getiren herkesi dine kabul ediyor, sonra onlara ne yapmaları gerektiğini öğretecek muallimler gönderiyordu. Bunlar iman kalplerinde tam olarak yerleşip İslâm'ı öğrenmeden dinin bütün emirlerinden sorumlu tutulmuyorlardı. Aynı durum sahabe zamanında birçok

¹⁰⁹⁴ İlk dönemde yaşanan şu olay bu tezimizi doğrular niteliktedir. Hz. Peygamber yabancı devlet başkanlarına gönderdiği İslâm'a tebliğ mektuplarından birisini de Bizans İmparatoru Herakleios'a gönderir. O sırada bir vesileyle Şam'da bulunan ve henüz Müslüman olmamış olan Ebû Süfyan'ı Herakleios yanına çağırır. İslâm dini ve Müslümanlar hakkında konuşurlarken bir ara Herakleios'un: "Ona (Muhammed'e) tâbi olanlar artıyor mu, yoksa azalıyor mu?" sorusuna henüz İslâm'ı kabul

ülkenin fethedildiği dönemde de aynen devam etmekteydi. Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın fetih dönemlerinde ve daha sonraki asırlarda yeni müslüman olanlara İslâm'ın hükümleri tam olarak uygulanmamakta, dinlerini öğrenecekleri bir zamanın geçmesi beklenmekte, bu amaçla kadı ve muallimler tayin edilmekteydi.¹⁰⁹⁵

Hz. Peygamber'in risaletle görevlendirildiği Milâdî Yedinci yüzyılın başında, Güney Arabistan bölgesi, dinî bakımdan siyasî hayata paralel olarak, büyük bir karışıklık içindedir.¹⁰⁹⁶ Yahudilik ve Hıristiyanlık yanında putperestlik ve Mecûsîlik bölgede görülen belli başlı dinlerdir. Yahudiler ağırlıklı olarak başta Medine olmak üzere Hayber, Vâdi'l-Kurâ, Fedek, Teyma, ve Ta'if bölgelerinde yaşamaktaydılar.¹⁰⁹⁷

Güney Arabistan'daki Hıristiyanlar ise Nastûri¹⁰⁹⁸ mezhebinde idiler ve Hz. Peygamber tebliğine başladığında Necrân bölgesinde yaşamaktaydılar.¹⁰⁹⁹ Necran Hıristiyanları, heyetler yılı (*senetü'l-vufûd*) diye bilinen hicretin IX. Yılında Hz. Muhammed'le görüşmek üzere Medine'ye gelip Hz. Peygamberle Hz. İsa'nın tabiatı hususunda görüşünler, ama aralarında anlaşmazlık çıkar. Adet üzere Hz. Peygamber onlara *mübâhale*¹¹⁰⁰ teklif ederler. Ancak onlar Hz. Peygamber'in gönderilmiş bir peygamber olduğunu ve peygamberle lanetlenen bir kavmin zürriyetinin kesileceğini düşünerek lanetlenmekten vazgeçip siyasî bir bağlılık ve tebaiyyet demek olan bir sulh anlaşması yapmaya karar verirler.¹¹⁰¹

Mecûsîler ise Yemen, Hadramevt ve Uman bölgelerinde bulunmaktaydılar ve aslen Arap değillerdi. Sadece Temim kabilesinden bazı Arapların Mecûsî oldukları bilinmektedir.¹¹⁰²

etmemiş olan Ebû Süfyan: "Eksilmiyor, artıyor" ve yine "Muhammed'in dinine girdikten sonra beğenmeyerek dönenler var mı?" şeklindeki sorusuna ise "Yoktur" cevabını verir. Bkz. en-Nedvî, 276.

¹⁰⁹⁵ Cabiri, "Çağdaş Dünyada...", İslâmiyât (Şeriat Dosyası), 51.

¹⁰⁹⁶ Mustafa Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı, (A.Ü.İ.F.), Ankara, 1982, s. 16.

¹⁰⁹⁷ Üçok, 13; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/590-611; Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'a..., 16-17.

¹⁰⁹⁸ *Nastûrilik*: Hıristiyanlıkta İsa Mesih'in şahsiyle ilgili tartışmalarda, İsa'da iki ayrı şahsiyetin, yani ilahi ve insani şahsiyetlerin, yan yana birbirine karışmaksızın varlığını sürdürdüğü görüşüne dayalı Diyofizit akideyi savunan İstanbul patriği Nestoryus taraftarlarının oluşturduğu akım. Bkz. Gundüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, 279.

¹⁰⁹⁹ Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'a..., 19-20; Üçok, 14.

¹¹⁰⁰ *Mübâhale*: Dinî bir konunun karşılıklı konuşmak suretiyle halledilmesine imkan bulunmadığı takdirde, meseleyi çözümlmek için her iki tarafın, bâtil ve haksız olanın ilahî lanete uğraması yolunda Allah'a dua ve niyazda bulunmalarıdır. Bkz. Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'a..., 32.

¹¹⁰¹ Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/621.

¹¹⁰² Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'a..., 21.

İslâm'ın yayılmaya başladığı dönemde bu iki kitabî dinin dışında bölge halkının dini genel olarak putperestlikti.¹¹⁰³ Zaten İslâm dininin ilk müntesipleri de putperest olan Kureyş müşrikleri arasından olmuştur. Her kabilenin kendine ait bir putu olduğu gibi, bazen kişilere özel putların da bulunduğu görülmekte idi. Özellikle Mekke'de bulunan Ka'be, kutsal bir yer olarak kabul ediliyor ve hac zamanında ziyaretler ediliyordu. Bu durum "Hz. Muhammed'in peygamber olarak gelmesine ve putları yıkmak üzere Allah'tan emir almasına kadar devam etmiştir."¹¹⁰⁴ İslâm dinini kabul eden bu yeni mühtedilerin, eski örf-âdet ve inançlarını unutmaları kolay olmuyordu. Bu sebeple de İslâm'da putatapıcılığın reddi, Hıristiyanlığın ve Yahudiliğin reddinden çok daha önemli sayılmıştır.¹¹⁰⁵ Öyle ki Yahudi ve Hıristiyanlara tanındığı gibi, cizye ödemek şartıyla kendi dinlerinde kalma ve yaşama hakkı putperestler için tanınmamıştır.¹¹⁰⁶ Bu sebeple Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadasında bulunan putperest kavimlerin tamamının İslâm'a boyun eğdikleri bildirilmektedir. Boyun eğmeyen Huzâ'a ve Müdlic gibi birkaç kabile için ittifak anlaşmaları lağvedildiği kaydedilmektedir.¹¹⁰⁷ Bunlar arasında Beni Hâris b. Ka'b kabilesi, Becîle, Has'am, Murad ve Zubeyd kabileleri sayılabilir. Örneğin Beni Hâris b. Ka'b kabilesinin çoğunluğu müşrikti ve Hz. Peygamber bunlara İslâm'a davet için Halid b. Velid'i gönderdiği, İslâm'ı kabul etmezlerse savaşmasını emrettiği rivayet edilmektedir. Beni Haris b. Ka'b kabilesi İslâm'a geçtiklerini bildirmek üzere Medine'ye elçiler gönderirler.¹¹⁰⁸

¹¹⁰³ Üçok, 8.

¹¹⁰⁴ Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 21.

¹¹⁰⁵ Taif'in ileri gelenleri Hz. Peygamber'e elçiler gönderip, Müslüman olduklarını iletmişler. Ancak Hz. Peygamber'den Lât isimli putlarını üç yıllığına parçalamamasını istemişlerdi. Kabul edilmeyince iki yıl, bir yıl, hiç olmazsa bir ay izin vermesini istedilerse de buna izin verilmemiş yıkılmıştır. Bkz. en-Nedvî, 330; Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 23; Benzer bir olay Hadis'te anlatıldığı şekliyle özetle şöyledir: "Hz. Peygamber ile birlikte Mekke'den Huneyn'e çıkan müslümanlar, yolda büyük yeşil bir ağaca rastlayınca, kafirlerin altında ibadet ettikleri ve üzerine silahlarını astıkları Zâtu Envât isimindeki ağacı hatırlatıp Hz. Peygamber'den kendileri için de bir Zâtu Envât yapmasını isterler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: "Allahu Ekber, nefsim elinde olan Allah'a yemin olsun ki siz, kavminin Musa'ya; 'Bizim için, onların ilahları gibi bir ilah yap' dediği gibi konuştunuz. Musa onlara 'siz cahillik yapan bir kavimsiniz' demişti" buyurarak aynı hataya düşmemeleri konusunda uyarmıştır. Bkz. *A'raf* 7: 138; Tirmizî, *Fiten* 18; Sayı, 194-196.; en-Nedvî, 317.

¹¹⁰⁶ Lewis, *İslâm Dünyasında Yahudiler*, 20.

¹¹⁰⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 1/542.

¹¹⁰⁸ Üçok, 18; Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 39-42.

Hiz. Peygamber d6neminde Arap yarımadasının tamamının İslâm dinini kabul ettiği ya da siyasi olarak boyun eğdiği şeklinde rivayetler bulunmaktadır.¹¹⁰⁹ Bazı kaynaklarda b6t6n Arap Yarımadasının İslâm dinini benimsediğine, Hicri IX. Yılda Yarımadaanın her yerinden heyetlerin Medine'ye gelmeleri ile Nasr s6resinde geçen "Allah'ın yardımı ve zaferi gelip de insanların b6l6k b6l6k Allah'ın dinine girmekte olduklarını g6rd6đ6n vakit..."¹¹¹⁰ ayetlerini delil getirmektedirler.

Aşağı yukarı b6t6n kaynaklarda Yarımadaada bulunan kabilelerin tamamının Medine'ye bağlılıklarını bildirmek 6zere heyet g6nderdikleri s6ylenmesine karşın, bazı heyetlerin bir kabilenin k6çük bir kesimini temsil ettiği de rivayetler arasındadır. Watt bazı kabile heyetlerinin Medine'ye bağlılıklarını bildirmelerinin "B6nyesinde rakip hiziplerin bulunduğu bir kabilede, bu hiziplerden biri kendisine Hz. Muhammed'in desteğini sağlayarak diğerine 6st6nl6k sağlama gayreti"¹¹¹¹ olduğunu s6ylerken, bir kısım batılı ve doğulu araştırmacılar ise Hiz. Peygamber d6neminde Arap kabilelerinin İslâm'a boyun eğmesini, dinî değil, siyasi sebeplere bağlamaktadırlar.¹¹¹² 6zellikle sahil kesimlerde bulunan kabilelerin Medine İslâm devletiyle g6ç birliği yapmak istedikleri, Gatafan, Tay, Esed ve Bahle gibi kabilelerin Hiz. Muhammed'le baş edemeyeceklerini anladıkları ve Beni Hanife, Abdu'l-Kays gibi kabilelerin de Medine'ye karşı bağımsızlıklarını korumanın yolunun İslâm'a geçmekle m6mk6n olacağını g6rd6kleri için boyun eğdikleri şeklinde iddialar bulunmaktadır.¹¹¹³ B6lge itibariyle s6ylemek gerekirse Hicâz ve Necid'teki kabilelerin hepsi dinî veya politik olarak Hiz. Muhammed'i destekliyordu. İnan k6rfezi ve g6ney kıyılarındaki her yerde sayıları az da olsa en az bir grup destekçisi vardı. Irak'a doğru uzanan kabileler ise Hiz. Muhammed ile m6ttefik olmalarına karşın İslâm'a girmemiş olmaları muhtemeldi.¹¹¹⁴

Sonuç olarak İslâm, Arap yarımadasının tamamını kuşatamamış, zaten kuşatması için de yeterli zaman geğmemişti. Yarımadaada bulunan Hicaz b6lgesinin tamamının, Necid b6lgesinin çoğunluğunun İslâm'ı kabul ettikleri ancak Yarımadaanın sahil kesimlerinde bulunan Uman ve Yemen'in İslâm'a boyun eğdikleri halde Bahreyn'in

¹¹⁰⁹ 6çok, 18.

¹¹¹⁰ Bkz. Nasr 110:1-3.

¹¹¹¹ Watt, "Hz. Muhammed", İslâm Tarihi K6lt6r ve Medeniyeti, 1/67.

¹¹¹² Zuhayli, 40; Durî, 84-85; şevfanî, 103.

¹¹¹³ şevfanî, 26-27.

¹¹¹⁴ Watt, "Hz. Muhammed", İslâm Tarihi K6lt6r ve Medeniyeti, 1/67.

cizyeye razı olduğu rivayet edilmektedir.¹¹¹⁵ Hz. Muhammed'in tam olarak nüfuz edemediği, kendisinden sonra hemen isyan ve irtidata kalkışan kabileler de bulunmaktadır. Örneğin Benî Hanife, Esed, Tayy ve Gatafan kabileleri bunların önde gelenleridir.¹¹¹⁶ Daha öncede geçtiği üzere, bu kabilelerden kimisi iman ve hidayetle, kimisi ayrıcalıklardan faydalanmak için, kimisi de yalnız kaldığı veya gücünden korkarak İslâm'ı kabul etmişti.

a. Hz. Muhammed'in Mürtedlere Karşı Tavrı

İslâm'ın ilk oluşum döneminde müslümanlar arasında meydana gelebilecek anlaşmazlıklar Kur'an ayetleriyle veya Hz. Peygamber'in kendi icthatlarıyla çözüme kavuşturulup büyük çaplı isyan ve din değiştirmelerin yaşanmamasına rağmen, zaman zaman az da olsa olağan üstü bir takım olaylar sonunda din değiştirenlere rastlamak mümkündür.

Hz. Peygamber döneminde yaşanan ve yalancı peygamberler olarak isimlendirilen mütenebbiler olayını sonraya bırakıp, burada kitaplara da geçmiş birkaç münferit olaydan söz edelim:

a. Müslümanların kible olarak Kudüs'e yönelmeleri, Medine'ye hicret ettikten sonra da devam ediyordu. Hicretin 2. yılında (11 Şubat 624) kible Allah tarafından gönderilen bir âyetle Kudüs'ten Mekke (Ka'be)'ye çevrilmiştir. Kiblenin değiştirilmesi Hz. Peygamberin daha önceki peygamberlerin kiblesini reddetmekle suçlanmasına ve bir kısım müslümanların irtidat etmelerine sebep olmuştu. Allah teala bu değişikliğin sebebini "*Peygambere uyanla, ökçesi üzerine dönenleri birbirinden ayırma*"¹¹¹⁷ gayesi taşıdığını bildirmiştir.¹¹¹⁸

Bu olayın anlatıldığı tarih kitaplarında ve ilgili ayette bunlara verilmiş bir cezadan bahsedilmez.

b. Âl-i İmran sûresinin 86-91. ayetlerinin nüzul sebebi olarak anlatılan olayda Ensar'dan Hâris b. Süveyd'in müslüman olduktan sonra irtidat ettiği ve Kureyşlilere

¹¹¹⁵ Şevfanî, 29-50.

¹¹¹⁶ Şevfanî, 43-50.

¹¹¹⁷ Bkz. Bakara 2:136-145.

¹¹¹⁸ Güner, 230-231.

katıldığı rivayet edilir. Hâris daha sonra pişman olup, mektupla tövbesinin mümkün olup olmadığını sordurur. Tövbesi kabul edilince tekrar müslüman olur.¹¹¹⁹

c. Hz. Peygamber'in mi'racından sonra bazı müslümanlar bunu anlayamamış ve irtidat etmişlerdi.¹¹²⁰ Zaten Kur'an-ı Kerim "*Biz sana öyle bir rüya gösterdik ki, bu insanlar için muhakkak ki bir fitne (imtihan) olacaktır.*"¹¹²¹ ayetiyle mi'racı herkesin anlayamayacağını, bunun insanlar için bir sınama olduğunu belirtmektedir.

d. Hz. Peygamber döneminde müslüman olan ve aynı zamanda vahiy katipliği yapan İbn Ebî Serh irtidat etmiş, Mekke'de bulunan Kureyşlilere katılmıştı. İbn Ebî Serh irtidat ettikten sonra Hz. Peygamber için: "*Ben 'Azîzün Hakîm' ya da 'Alîmun Halîm' mi diye sorsam, O: 'her ikisi de doğrudur' cevabını veriyor. Yani benim yazdıklarımın başka bir şey bilmiyor.*" diyerek onu ağır bir şekilde eleştirdiği rivayet edilmektedir.¹¹²²

Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamberin mutlaka öldürülmesini istediği kişiler arasında İbn Ebî Serh de bulunmaktadır. Ancak daha Hz. Peygamber hayatta iken pişman olup İslâm'a tekrar dönmüş¹¹²³ olan İbn Ebî Serh'in öldürülme emrinin irtidat ettiği için değil, Hz. Peygamber'e dil uzatması sebebiyle olduğu söylenmektedir.¹¹²⁴

e. Enes (ra)'dan gelen bir rivâyete göre: "*Ukl ve Ureyne'den bir takım insanlar Hz. Peygamber'e gelip İslâm'ı kabul ettiklerini söylerler ve 'Ey Allah'ın Resûlü biz süt sağan bir kavimiz, ziraatla meşgul kasabalılardan değiliz.'* diyerek Medine'de kalmak istemediklerini belirtirler. Hz. Peygamber de onlara, bir çobanın otlattığı zekat develerinin yanına gitmelerini, onların sütlerinden ve sidiklerinden içmelerini söyler. Bunlar Harre mevkiine varınca İslâm'dan dönüp mürted olurlar ve Hz. Peygamber'in çobanını öldürüp develeri de önlerine katıp giderler. Hz. Peygamber bunu duyunca, peşlerinden adam gönderip onları yakalatır. Hz. Peygamberin emriyle onların gözleri oyulur, elleri ve ayakları kesilir. Harre'nin bir yerine atılırlar ve ölünceye dek de orada öylece bırakılırlar."¹¹²⁵

¹¹¹⁹ Nesâî, *Tahrîmi'd-Dem*, 15:4068; İbn Hibban, *er-Ridde*, 4460; İbn Âşur, III-V/304; Şevkânî, I/455.

¹¹²⁰ Muhammed b. Muhammed b. Abdi'l-Kerim b. Abdi'l-Vâhid eş-Şeybanî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, II, (Dâru Sadır), Beyrut, 1979, s. 57.

¹¹²¹ Bkz. *İsrâ* 17:60.

¹¹²² İbn Âbidîn, I/317.

¹¹²³ İbn Âşur, III-V/333-334.

¹¹²⁴ İbn Âbidîn, I/317.

¹¹²⁵ Buhârî, *Muharibin min Ehli'l-Küfri ve'r-Ridde*, 1: 6802; Rûdânî, III/60-61; Ayrıca bu hadis Mâide sûresi 5: 33-34. âyetlerin nüzul sebebi olarak anlatılır.

Katade, Hz. Peygamber'in bu olaydan sonra organları kesmeyi yasakladığını ve bu olayın şer'i cezalar hakkındaki âyetler nazil olmadan önce meydana geldiğini belirtir.¹¹²⁶

Hz. Peygamber'in onların gözlerini, çobanların gözlerini oydukları için oyduğunu ve ayrıca bunların, hem hırsızlık yaptıkları, hem adam öldürdükleri, hem de iman ettikten sonra dinlerinden döndükleri ve Allah ve Resûlün'e karşı savaş açmış sayıldıkları için bu tür bir cezaya çarptırıldıkları şeklinde rivayetlere de rastlamaktayız.¹¹²⁷

f. Yine Hz. Peygamber döneminde bir grup insanın İslâm'a girip sonra irtidat ettiği¹¹²⁸ ve bu konuda birbiriyle yarıştıkları belirtiliyor. Bunların müslümanları dinlerinden soğutmak için Yahudilerin ve münafıkların bir oyunu olduğu bildirilmektedir.¹¹²⁹

Bunlarla ilgili olduğu söylenen ayetlerde, herhangi bir cezadan bahsedilmemekte, sadece peygambere bir tesellide bulunmaktadır.¹¹³⁰

g. Hz. Peygamber döneminde müslümanlarla Mekke müşrikleri arasında 628 yılında yapılan Hudeybiye antlaşmasında mürtedlerle ilgili bir madde dikkat çekmektedir.

¹¹²⁶ Rûdânî, III/61.

¹¹²⁷ Müslim, *Kasâme*, 28: 9; Rûdânî, III/61.

¹¹²⁸ Bunlar arasında özellikle Yahudiler dikkat çekmektedir. İslâm'a geçtiğini söyleyenlerden bir kısmı, Müslümanlarla ilgili haberleri Yahudilere veya münafıklara iletme gayesi taşıyorlardı. Örneğin Hz. Peygamber'e ait haberleri Yahudilere ulaştıran Malik b. Ebî Kavkal, Rifaa b. Zeyd, Silsile b. Berham gibi Yahudi din alimleri bunlar arasında sayılabilir. Diğer bir kısmı ise (Yahudi din alimleri olduğu söyleniyor), dine yeni giren Müslümanları dinleri hakkında şüpheye düşürmek amacını taşıyor, bu sebeple Yahudileri İslâm'ı kabul edip sonra tekrar ayrılmalarını tavsiye ediyordu. Bu durum bir âyetle haber verilmiştir: "*Ehl-i Kitaptan bir grup, 'Mu'minlere indirilmiş olana sabahleyin (görünüşte) inanıp akşamleyin inkar edin. Belki onlar (böylece dinlerinden) dönerler.'*" Bkz. *Âl-i İmran* 3:72; Ayrıca bkz. Sezikli, 54.

¹¹²⁹ Sezikli, 54.

¹¹³⁰ "(Resulüm!) İnkara koşuşanlar seni üzmesin. Çünkü onlar, Allâh'a hiçbir zarar veremezler. Allâh onlara, âhiretten yana bir nasip bırakmak istemiyor. Onlar için çok elemli bir azap vardır. Şurası muhakkak ki, imânı verip inkarı alanlar, Allâh'a hiçbir zarar veremezler." Bkz. *Âl-i İmran* 3:176-177. Burada geçen "*İnkara koşuşanlar...*" ifadesindeki kapalılık, bir sonraki âyette geçen "*imâmı verip inkârı alanlar*" cümlesi ile açıklığa kavuşuyor: Dinden dönmekte birbiriyle yarışanlar seni üzmesin. Rivâyetlere göre Hz. Peygamber döneminde bir gurup insan İslâm'a giriyor, sonra irtidat ediyordu. Öyle ki birbirleriyle bu konuda yarış ediyorlardı. Hz. Muhammed bu duruma çok üzüldüğü için âyetle teselli edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in muhtelif yerlerinde Hz. Peygamber'i teselli eden başka âyetler de vardır. Bkz. *Kehf* 18:6; *Fâtır* 35:8; *Mu'minun* 23:61. Ancak, İslâm'ın ilk yıllarında dinden dönmekte birbiriyle yarışanların kimler olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür: a. Kureyşli müşrikler hakkında inmiştir. Müslümanlarla savaş için asker toplama konusunda birbirleriyle yarışıyorlardı. b. Münafıklar hakkındadır. Uhud savaşından sonra, müslümanları korkutmaya çalışıyorlardı. c. Müslüman olduktan sonra, Kureyşliler'den korkarak tekrar eski dinlerine dönen müşrik bir kavim hakkındadır. Bkz. Şevkânî, I/507; Yazır, II/1233-1234.

*“Mekke’ye sığınan hiçbir Medineli müslüman geri verilmeyecek, fakat Muhammed bundan böyle kendisine sığınan bütün Mekkelileri ailelerinin veya efendilerinin isteği üzerine iade mecburiyetinde olacaktır.”*¹¹³¹

Bunun anlamı *“Bir müslüman irtidat eder ve Mekke’ye sığınır...”* demektir. Çünkü bu dönemde müşriklerin baskıları sebebiyle hicret etmiş bir müslümanın tekrar Mekke’ye sığınmak istemesi, ancak İslâm dinini terk etmesi durumunda söz konusu olabilirdi.

h. İbn-i Abbas’tan rivayet edilmiştir ki: *“Hz. Peygamber, bir gece Beyt-i Makdis’e (Kudüs) iletili ve o gece döndü. Kureyşlilere bu gidişini Beyt-i Makdis’in alâmetlerini ve yoldaki kervanlarını haber verince bazıları: ‘Biz Muhammad’ın söylediğine nasıl inanırız’ dediler ve İslâm’dan irtidat ederek kâfir oldular. Bunlara her hangi bir ceza verildiğinden bahsedilmemekte, bunların Bedir savaşında öldürüldükleri rivayet edilmektedir.”*¹¹³²

Bu anlatılan olayları ve dinden çıkanların öldürülmeleri ile ilgili rivayetler birlikte değerlendirildiğinde, mürtedin öldürülmesinin salt dinden çıkma sebebiyle değil, müslümanlar arasında fitneye sebep olması, düşmanla işbirliği yapması veya dinden çıkma suçunun adam öldürme, yol kesme, meşru yönetime baş kaldırma gibi suçlarla birleşmesi hallerinde olduğu görülmektedir.

b. Hz. Muhammed’in Münafıklara Karşı Tavrı

Nifak fiilinin ismi faili olan *münafık* terimi, dıştan müslüman gözüktüğü halde, içten kâfir olan kimse demektir. Kur’an-ı Kerim’de münafıklar: *“Allah’a ve ahiret gününe kalplerinden inanmadıkları halde, güya akıllarınca Allah’ı ve mü’minleri aldatmak için, inanmış gibi görünen kimseler”*¹¹³³ olarak tarif edilirler.

Hz. Peygamber döneminde az da olsa yaşanan nifak olayları Medine döneminde olmuştur.¹¹³⁴ Çünkü bu dönemde İslâm dini yayılmaya ve yükselmeye başlamış, müslüman olmak bir takım imkanlara kavuşma fırsatı vermişti. Bir kısım insanlar bu fırsatları değerlendirmek için müslüman olmuş olabilir.

Münafıklara karşı Hz. Peygamber’in ve mü’minlerin takınacakları tavırla ilgili *“Ey Peygamber! Kâfirler ve münafıklara karşı cihad et ve onlara karşı sert davran. Onların*

¹¹³¹ İbnü’l-Esir, II/204; Ferruh, 68; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/256.

¹¹³² İbn Hanbel, I/374.

¹¹³³ Bkz. Bakara 2:9; Mâide 5:41.

¹¹³⁴ Sezikli, 29.

varacakları yer cehennemdir. O ne kötü bir varış yeridir.”¹¹³⁵ ayetinde geçen mücadelenin ülke içinde kendi halinde yaşayan münafıklarla ilgili olmayıp ayrı bir organize güç haline gelerek toplumu sarsan gruplarla ilgili olduğu söylenmektedir.¹¹³⁶

Münafıkların çeşitli zamanlarda, bir kısım bahanelerle Hz. Peygamber’e eziyet ettikleri ve onu zor durumda bırakmaları ile ilgili Tövbe sûresinde ayrıntılı bilgi verilir.¹¹³⁷ Başka bir yerde münafıkların kafirlerden daha aşağı derecede oldukları ve daha şiddetli cezaya çarptırılacakları bildirilir.¹¹³⁸

İbn Hazm münafıkların iki kısım olduğunu, bir kısmını Hz. Peygamber’in bilebileceğini, ancak bunlar tövbe ettiklerinde tövbelerinde samimi mi değil mi olduklarını bilemeyeceğini; diğer bir kısmını ise kesinlikle bilemeyeceğini söylemektedir. Bildiklerini ya Allah tealanın bildirmesi veya nifak alametlerini taşımaları ile anladığını,¹¹³⁹ bunların dışındakilerini ise kalpteki gizli olan şeyleri ancak Allah tealanın bilebileceğinden dolayı,¹¹⁴⁰ tanımamasının zor olduğunu söylemektedir.

Hz. Peygamber’in Allah’ın bildirdiği veya davranışları ile tanıdığı münafıkları, insanlar *Peygamber kendi adamlarını öldürüyor* demesinler diye öldürtmediği rivayet edilmektedir. münafıkların başı olarak tanınan Abdullah b. Übey’i ve Hz. Peygamber’in mal taksiminde adil olmadığını söyleyen birisini Hz. Ömer’in ısrarla öldürmek istemesine karşın bu sebeple izin verilmediği görülmektedir.¹¹⁴¹ Hatta Hz. Peygamber Abdullah b. Übey için istiğfar dilediği¹¹⁴² ve cenaze namazını bizzat kendisinin kıldıracağı¹¹⁴³ rivayet edilmektedir. Ancak Hz. Peygamber münafıkları tam olarak tanımış olsa idi, Abdullah b. Übey için istiğfar dilemez¹¹⁴⁴ ve cenaze namazını kıldırılmazdı.¹¹⁴⁵

¹¹³⁵ Bkz. *Tövbe* 9:73; *Tahrîm*, 66:9.

¹¹³⁶ *Yaman*, 87.

¹¹³⁷ Münafıkların Hz. Peygamber zekat malları dağıtımını hususunda ayıpladıkları (*Tövbe* 9:58), küçümseyici sözler söyledikleri (*Tövbe* 9:61), mü’minlerin gönülünü hoş etmek için onlara galip geleceklerin e dair Allah’a ant içip sonra Allah ve Resûlüne karşı geldikleri (*Tövbe* 9:62-63), bu sebeple açıkça küfre girdikleri (*Tövbe* 9:66) ve durumlarının bir ayetle açığa çıkarılmasından da korktukları (*Tövbe* 9:64) bildirilmektedir.

¹¹³⁸ Bkz. *Nisa* 4:145.

¹¹³⁹ Buhârî, *İman*, 24; *Edeb*, 69; Müslim, *İman*, 107; Ayrıca bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XII/146-161.

¹¹⁴⁰ Bkz. *Muhammed* 47:26, 30.

¹¹⁴¹ Müslim, *Zekat*, 47/142.

¹¹⁴² Bkz. *Tövbe* 9:80.

¹¹⁴³ Müslim, *Fedâilü’s-Sahabe*, 2/25.

¹¹⁴⁴ Çünkü inkarcılar için istiğfar edilmesi ayetle yasaklanmıştır. Bkz. *Tövbe* 9:113.

¹¹⁴⁵ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XII/138-141.

Burada nifak hareketlerini anlatmak konumuz itibariyle yersiz olur. Ancak şu kadarını söylemek gerekir ki, Hz. Peygamber dönemi dahil her dönemde çeşitli maksatlarla nifak hareketlerine rastlamak mümkündür. Hz. Peygamber döneminde meydana gelen Tebuk savaşına katılmayan münafıklar meşhurdur. Hz. Peygamber, savaş dönüşü bunların savaşa katılmama mazeretlerini dinleyip, zahiri durumlarına göre mazeretlerini kabul edip onlar için istiğfar diler. Ancak samimi müslüman oldukları halde tembellikleri sebebiyle savaşa katılmayan Ka'b b. Mâlik, Mürare b. Rebi' ve Hilal b. Ümeyye ise mazeretlerinin olmadığını, tembellikleri sebebiyle katılmadıklarını söylemeleri üzerine, Resûlullah onlarla konuşulmasını yasaklar. Artık hiç kimse konuşmaz, yüzlerine bakmaz, selam alıp vermez, hatta eşleri bile kendilerinden ayrılırlar. Ta ki tövbelerinin kabul edilip affedildiklerine dair ayet¹¹⁴⁶ gelinceye kadar bu durum böyle devam eder.¹¹⁴⁷

c. Hz. Muhammed'in Müslüman Casuslara Karşı Tavrı

İslâm'da düşmanın yararına veya daha genel anlamda müslümanların zararına olan casusluk ve ihânet en ağır suçlardan kabul edilmektedir.

Benî Kurayza harbi esnasında Hz. Peygamber kuşatma esnasında Yahudilere Sa'd b. Muâz'ın hükmüne razı olarak kaleden inmelerini istemişti. Onlar da bunu kabul etmeyerek Ebû Lübâbe'yi göndermesini istediler. Ebû Lübâbe'nin ailesi ve malları Yahudilerin ellerinde bulunuyordu. Hz. Peygamber Ebû Lübâbe'yi onlara gönderdi. O da Yahudilere Sa'd b. Muâz'ın hükmüne razı olmamalarını söyledi. Bunun üzerine ihânetle ilgili âyet¹¹⁴⁸ indirildi. Bunun üzerine Ebû Lübâbe yaptığından pişmanlık duyup kendisini mescidin direğine bağladı ve: "*Allah'a yemin olsun ki, ölünceye veya Allah tövbemi kabul edinceye kadar ne yer, ne de içerim*" dedi.¹¹⁴⁹

Bir başka olay Mekke'nin fethi hazırlıkları esnasında yaşanır. Hz. Peygamber bu savaşa hazırlıkta titiz davranılıp gizli tutulmasını, düşmana hiçbir haberin ulaşmamasını istemişti. Mekke'den hicret etmiş ve Bedir savaşına katılmış olan Hâtıp b. Ebî Beltea savaş hazırlığını Kureyşlilere ulaştırmak ister. Durum anlaşılınca da: "*Yâ Resûlallah,*

¹¹⁴⁶ Bkz. *Tövbe* 9:117-118.

¹¹⁴⁷ en-Nedvî, 345-347.

¹¹⁴⁸ "*Ey inananlar! Allah'a ve Resûlüne ihânet etmeyin; bile bile kendi emanetlerinize hainlik etmiş olursunuz. Bilin ki mallarınız ve çocuklarınız birer fitne (imtihan)dır. Allah'a gelince büyük mükâfat onun katındadır.*" *Enfâl*, 8: 27-28.

¹¹⁴⁹ Ahmet Çelebi, *İslâm Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti*, (çev: Abdullah Kahraman), İz Yay., İstanbul, 1994, s. 127-128.

hakkında hüküm verirken acele etme. Vallahi Allah ve Resûlüne iman ediyorum, irtidat da etmedim. Ben Kureyş'e sonradan katıldım ve Kureyşli de değilim. Ailem, çoluk çocuğum onlar arasında bulunuyor. Onları himaye edecek bir yakınım da yoktur. Onlar arasında akrabalarımı koruyacak insanlar edinmek istedim." der. Hz. Ömer'in ihanet ettiği için öldürmek istemesine, Hz. Peygamber Bedir'e katılanları Allah teala ne yaparlarsa yapsınlar bağışladığını söylemektedir, diyerek öldürülmesini engeller.¹¹⁵⁰

Müslüman casusun öldürülmeyeceğini kabul edenler ile öldürüleceğini söyleyenler, Hâtib'in Bedir ehlinden olması gibi özel bir durumunun olduğunu gerekçe göstererek, bu olayı delil göstermektedirler. Düşman hesabına casusluk yapan müslüman bir kimse hakkında mezhepler arasında farklı görüşler bulunsa da¹¹⁵¹ bütün mezheplerin üzerinde birleştikleri nokta: *"Müslüman casusun makul bir gerekçesi yoksa ve bunu düşmana dostluk ve hizmet; müslümanlara da kin duyması sebebiyle yapmışsa veya sağladığı istihbaratla müslümanlara büyük zarar vermişse, diğerlerine ibret olsun diye öldürülür."*¹¹⁵²

2. Dört Halife Dönemi

İslâm tarihinde "Ridde" kavramı, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Arap Yarımadasındaki kabilelerin değişik sebeplerle isyan ve ayaklanmaları için kullanılmaktadır. "Hurûbu'r-Ridde" kavramı ise ilk halife Hz. Ebû Bekir döneminde isyan edip ayaklanan bu kabile ve grupların Medine'deki İslâm devletinin hakimiyetine boyun eğdirmek için yapılan savaşları anlatmaktadır.¹¹⁵³

Hz. Muhammed'in peygamberliği süresince münferit olaylar dışında çok az bir kesim üzerinde etkili olan mütenebbîler (sahte peygamberler) olayı baş göstermişti. Ancak asıl irtidat olayları Hz. Peygamber'in vefatını takip eden günlerde artmış, kabile düzeyine ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte bazı kabilelerin kitlesel olarak irtidat edip eski dinlerine dönmekte tereddüt etmemelerinin sebebi olarak,¹¹⁵⁴ Hz. Peygamber ve

¹¹⁵⁰ Buhârî, *Megazi*, 9; Müslim, *Fedailü's-Sahabe*, 161; en-Nedvî, 300-301.

¹¹⁵¹ Ebû Hanife, Şafii, Evzai ve bazı Malikilere göre öldürülmez; gönülden pişman oluncaya kadar ağır bir cezaya çarptırılır, uzun süre hapsedilir. Çoğunluktaki Malikiler ise, böyle birinin tövbesinin kabul edilmeyeceği, zındık sayılacağı ve dolayısıyla öldürülmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bazı alimlerde failin aynı suçu tekrar işlemesi halinde öldürüleceğini söylemişlerdir. Bkz. Yaman, 133.

¹¹⁵² Yaman, 133.

¹¹⁵³ Şevfanî, 11.

¹¹⁵⁴ Celaleddin Vatandaş, *Tevhid ve Değişim*, (Pınar yay), İstanbul, 1992, s. 130-131.

sonrası dönem fetihleri sonucu mağlup olan, diğer kabilelere üstünlük sağlamak isteyen¹¹⁵⁵ veya yalnız kalan bazı Arap kabilelerinin¹¹⁵⁶ siyasî, askerî ve ekonomik sebeplerle¹¹⁵⁷ yüzeysel ve şeklî müslüman olmaları gösterilmiştir.¹¹⁵⁸

Hız. Ebû Bekir dönemi irtidat olayları değerlendirilirken bu konunun dikkatten kaçırılmaması gerekir. Bilindiği gibi bazı kabileler Hız. Peygamber'e siyasî bağılıklarını bildirdikleri için, geleneklerine uyarak, bu bağılılığı Hız. Peygamber'in vefatıyla sona eren kişisel bir anlaşma olarak değerlendirip, girdikleri Medine hegemonyasından ve Medine'ye verdikleri *itâvetten*,¹¹⁵⁹ Hız. Peygamber'in vefatıyla birlikte kurtulduklarını düşünürler.¹¹⁶⁰ Bu durumda olanları irtidat suçu kapsamında değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü *irtidat* İslâm dinini kabul ettikten sonra ayrılmak anlamında olup İslâm'a hiç girmemiş veya İslâm devleti ile ittifak anlaşması yapmış bir topluluğun anlaşmayı bozup isyan ve ayaklanması *irtidat* sayılamaz.

Aynı şekilde İslâm'ı kabul etmiş bazı kabilelerin Kureyş'in ve dolayısıyla halifenin hakimiyetini kabul etmemeleri veya diğer ibadetleri yapmakla birlikte Medine'nin egemenliğine girmek olarak algıladıkları zekatı reddetmeleri¹¹⁶¹ *irtidat* değil *bağy* olarak değerlendirilir. Zira bu dönemde *ridde* olarak nitelendirilen hiçbir hareket putperestliği geri getirme düşüncesinde olmadığı halde,¹¹⁶² zamanla amaçlarına ulaşabilmek için hareket dinî bir karaktere büründürülür.¹¹⁶³

¹¹⁵⁵ Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 306-310; Watt, "Hz. Muhammed", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I/67; Zuhaylî, 40; Durî, 84-85; Şevfanî, 103.

¹¹⁵⁶ Kureyş kabilesinin İslâm'ı kabul etmesinde, hiçbir müttefikinin kalmaması sebep gösterilmektedir. Bkz. Hodgson, II/587.

¹¹⁵⁷ Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 331.

¹¹⁵⁸ Bazı kabilelerin İslâm'a geçişlerinin dinî olmayan sebeplerle ve şeklî olduğu yönündeki iddialarla ilgili, Ridde olayları sonrasında esir alınıp Medine'ye getirilen Gatafan'ın reisi Uyeyne b. Husn'a Medineli çocukların sopayla dürterek: "Ey Allah'ın düşmanı imandan sonra kafir mi oldun?" sorularına karşılık Uyeyne'nin: "Vallahi Allah'a hiçbir zaman iman etmedim" cevabı güzel bir örnek sayılabilir. Bkz. Durî, 84-85.

¹¹⁵⁹ *İtâvet*: İslâm'dan önce Arap kabileleri arasında yapılan savaşlarda yenenin yenilenden zorla aldığı bir miktar mal (haraç) anlamındadır. İşte Hız. Peygamber döneminde İslâm'a siyasî olarak boyun eğdiği söylenen bazı kabileler zekatı, İslâm'dan önce uygulanan "*itâvet*" olarak değerlendirmişler ve Hız. Peygamber'in vefatı ile birlikte zekat mükellefiyetinden kurtulduklarını düşünmüşlerdir. Bkz. Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 331.

¹¹⁶⁰ Durî, 83.

¹¹⁶¹ Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, (Çağ Yay.), İstanbul, 1992, s. 246-247.

¹¹⁶² Vaglieri, I/72.

¹¹⁶³ Vaglieri, I/72.

Bu hususlarda göz önünde bulundurularak, Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen *ridde* olayları ve sebepleri üzerinde duralım.

Kaynaklarda, üçü Hz. Peygamber, (ikisi Hz. Ebû Bekir döneminde de devam etmiştir), yedisi Hz. Ebû Bekir ve bir tanesi de Hz. Ömer döneminde olmak üzere irtidat etmiş on bir kabilenin ismi zikredilir.¹¹⁶⁴ Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkan yalancı peygamberler olayının, Hz. Ebû Bekir döneminde de devam etmesi, konunun Hz. Ebû Bekir dönemi içerisinde ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

a. Yalancı Peygamberler Hareketi

aa. Esvedü'l-Ansî¹¹⁶⁵

Bahriye Üçok, Caetani gibi bazı batılı tarihçilerin Esvedü'l-Ansî'nin faaliyet gösterdiği Yemen'in Hz. Peygamber döneminde henüz müslüman olmadıkları ve bölgede Esved isyanının çıkmasını Hz. Peygamber'in zerre kadar önemsemediği yönündeki iddialarının asılsız olduğunu bildirmekte ve İslâm'ı kabul ettiklerini tarihi belgelerle ispata çalışmaktadır.¹¹⁶⁶ Ayrıca Yemen'deki kabilelerin topyekün Esved'i desteklememesi ve öldürülmesinde civar kabilelerin büyük rolünün olması¹¹⁶⁷ Caetani'nin iddialarını çürütmektedir.

Peygamberlik iddiası ile ortaya çıkan Esvedü'l-Ansî'nin isyan sebepleri arasında, en büyük irtidat sebebi sayılan zekat ibadetine karşı çıkış yoktur. Dinî olmaktan çok millî¹¹⁶⁸ ve siyasi bir takım emellerle ve Hz. Muhammed'in bulunduğu mevkie Peygamber olması ile ulaştığını düşünerek hareket etmiş olabileceği söylenmektedir.¹¹⁶⁹ Yemen Araplarının bazılarını arkasına almayı başaran Esved kısa süre içerisinde Yemen bölgesine hakim olur. Yemen halkının bir kısmı içten İslâm'a bağlı olmakla birlikte korkudan dolayı, bir kısmı da gerçekten mürted olur.¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁴ İbnü'l-Esir, II/317.

¹¹⁶⁵ Esvedü'l-Ansî'nin tam ismi, Abhale b. Kâ'b b. Âvf Zu'l-Hımâr'dır. Bkz. Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 115.

¹¹⁶⁶ Üçok, 19.

¹¹⁶⁷ Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 116; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, I/544.

¹¹⁶⁸ Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 307.

¹¹⁶⁹ Esvedü'l-Ansî'nin İslâm'ı kabul edip etmediği hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Ancak şeklen de olsa kabul ettiği hususu ağırlık kazanmaktadır. Bkz. Üçok, 37; Şevfanî, 103-104, 134; Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 117.

¹¹⁷⁰ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarihu't-Taberî*, (Dâru'l-Meârif), III, Kahire, 1962, s. 228.

Esvedü'l-Ansî, Hz. Peygamber'in vefatından bir gün önce İranlı Azâd isminde bir müslüman genç tarafından öldürülmüştür.¹¹⁷¹

Esved'in öldürülmesinin ardından Hz. Peygamber'in vefat haberini alan Kays b. Mâkşuh el-Murâdî, Hz. Ebû Bekir'in Sana'ya vali tayin ettiği Fîruz'u kıskanarak Yemen'de ikinci bir irtidat hareketinin öncülüğünü yapmıştır. Ancak Hz. Ebû Bekir'in gönderdiği birliklere yenilip esir alınır. Hz. Ebû Bekir, işlediği bir cinayet sebebiyle idam kararı vermişse de, Kays cinayeti kendisinin işlemediğini söylemesi ve pişman olup İslâm'ı kabul ettiğini açıklamasıyla serbest bırakılmıştır.¹¹⁷²

ab. Tuleyha b .Huveylid

Tuleyha'nın İslâm'la olan ilişkisi kronolojik olarak şöyle özetlenebilir: *"Hicretin V. yılında putperest Kureyşlilerle birlikte Medine'yi kuşatmış bir düşman, Hicretin IX. yılında kabilesinden bir heyetle birlikte Medine'ye gelip İslâmiyet'i kabul etmiş bir mümin, Hicretin X. yılında mürtedlerin başına geçmiş, peygamberlik iddiasında bulunan bir komutan, Buzaha savaşından bir müddet sonra Kadisiye ve Nihâvent savaşlarında İslâm ordusunun zafer planlarını hazırlayan kıymetli bir müslüman asker olarak karşımıza çıkmaktadır."*¹¹⁷³

Benî Esed kabilesinden olan Tuleyha Hz. Peygamber'in veda haccı dönüşü hastalandığını duyunca kendi kabilesi ile birlikte Tayy ve Gatafan kabilelerini de yanına alarak peygamberlik iddiasına kalkışmıştır. Tuleyha'ya göre Hz. Muhammed'in peygamberliği, nasıl Kureyşlileri Araplar arasında farklı bir mevkie yükseltmişse, kendisinde Esedoğulları için aynı şeyi düşünmüştür.

Gerek Tuleyha ve diğer yalancı peygamberlerin gerekse onların peşinden giden kabilelerin irtidat sebebinin *kabile asabiyeti* olduğunu, Gatafan kabilesinin lideri Uyeyne b. Hısn'ın kabilesine hitaben söylediği şu sözler bunu çok güzel anlatmaktadır: *"Esed ve Gatafan'ın peygamberi bana, Kureyş'in peygamberinden daha sevimli gelmektedir. Muhammed öldü, Tuleyha ise yaşıyor. Öyleyse Tuleyha'ya uyunuz."*¹¹⁷⁴

Tuleyha'nın irtidat etmesine etki eden bir diğer sebep Medine otoritesine *"boyun eğmeyi sembolize eden zekatı ödememek"* olduğu kabul edilmektedir.¹¹⁷⁵

¹¹⁷¹ İbnü'l-Esir, II/337; Hamidullah, İslâm Peygamberi, I/543-544.

¹¹⁷² Fayda, İslâmiyet'in Güney Arabistan'a..., 117-118; Üçok, 47-48.

¹¹⁷³ Üçok, 50.

¹¹⁷⁴ İbnü'l-Esir, II/342; Cabirî, İslâm'da Siyasal Akıl, 307.

¹¹⁷⁵ Durî, 84.

Hız. Ebû Bekir Halid b. Velid'i Tuleyha b. Huveylid üzerine gönderir. Yapılan savaş sonucu Tuleyha'nın ordusu bozguna uğrar, Tuleyha'da kaçıp canını zor kurtarır. Bu şahıs Hz. Ömer zamanında tekrar müslüman olur.¹¹⁷⁶

ac. Müseylimetü'l-Kezzâb

Medine'nin doğusunda yer alan ve Necid bölgesinde bulunan kabilelerin en tanınmış Beni Hanife'dir. Beni Hanife'nin Hz. Peygamber'in döneminde İslâm'ı kabul etmesi ile ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Bütün Arap yarımadasının İslâmlaştığını söyleyenler, Beni Hanife'nin de buna dahil olduğunu söylemekte,¹¹⁷⁷ kimi tarihçiler ise Beni Hanife'nin Hz. Peygamber'e ne dinî ne de politik anlamda boyun eğmediğini söylemektedirler.¹¹⁷⁸ Ancak *heyetler yılı*nda Beni Hanife'den sayıları çok olmasa da bir grubun Medine'ye geldiği, ancak on kişiden oluşan bu grubun kabilenin küçük bir bölümünü temsil etmeleri sebebiyle, bütün bir kabilenin İslâm'ı kabul ettiğini göstermeyeceği iddialarına rağmen, Yemâme'de hiç de küçümsenemeyecek sayıda müslümanın olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁷⁹

Müseylimetü'l-Kezzâb'ın henüz İslâm'ın tam olarak nüfuz edemediği Necd bölgesi insanları üzerinde büyük bir etki yaptığı anaşılıyor. Müseylime'nin başlangıçta Hz. Peygamber'den nübüvete ortak olmayı ve otoriteyi paylaşmayı teklif ettiği, kabul edilmeyince de isyan edip Peygamberlik iddiasına kalkıştığı rivayet edilmektedir.¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁶ Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem, *el-Fütûh*, I, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1986, s. 344; *D.G.B.İ.T.*, II/35.

¹¹⁷⁷ Müseylime'nin de bu kabile ile İslâm'a girdiği şeklinde bilgilere de rastlanmaktadır. Bkz. Taberî, III/281.

¹¹⁷⁸ Durî, 83; Şevfanî, 43.

¹¹⁷⁹ Taberî, III/137; Üçok, 81-95.

¹¹⁸⁰ Müseylime kabilesini peygamberliğine ikna etmek için, Kureyş'le aralarındaki rekabeti ve bütün ülkeyi tek başına Kureyş'in yönetmesinin adaletsizlik olduğu fikrini ileri sürüyordu. Kendisine uymaları halinde, ülkenin yarısını Kureyş yönetecekse, yarısında da Benî Hanife'nin söz sahibi olabileceğini vaat ediyordu. Müseylime Resulullah'a yazdığı bir mektupta şöyle der: "Resulullah Müseylime'den Resulullah Muhammed'e. Ben bu işe seninle ortak kımındım. Bize toprağın yarısı, Kureyş'e de yarısı. Ne var ki Kureyş haddi aşan bir kavimdir." Hz. Muhammed ise cevaben: "Rahman Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah'ın Resülü Muhammed'den yalancı Müseylime'ye. Hüday atabî olanlara selam olsun. Arz Allah'ındır. Onu dilediğine verir ve akibet müttakilerindir." Bkz. Durî, 84; Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 306; *D.G.B.İ.T.*, II/40-41.

Müseylime yine kendisi gibi peygamberlik iddiasında bulunan ancak daha sonra tekrar İslâm'a dönen Tağlib kabilesine mensup olan Secâh'la¹¹⁸¹ kuvvetlerini birleştirir ve sonuçta onunla evlenir. Müseylime mehir olarak da, Hz. Muhammed'in farz kıldığı sabah ve yatsı namazlarını kaldırdığını açıklar.¹¹⁸²

Müseylime'nin Hz. Peygamber döneminde başlayan isyan hareketi Hz. Ebû Bekir döneminde de devam etmiştir. Hz. Ebû Bekir Müseylime üzerine, Şurahbil b. Hasen'e ve İkrime b. Ebî Cehil komutasındaki orduyu göndermişse de, bu kuvvetlerin zayıf olması sebebiyle, takviye güç olarak Halid b. Velid'i de yollamıştır. Müseylime taraftarlarının kalabalık olması ve diğer yalancı peygamberlerin aksine Müseylime'ye aşırı güven ve bağlılığın bulunması, bunların şecaatle, yürekten inanarak savaşmasına sebep olmuş, ancak çok şiddetli ve kanlı bir çarpışmanın ardından Müseylime ve adamları kılıçtan geçirilmiştir.¹¹⁸³

Sonuç olarak, sahte peygamberlerin ortaya çıkma sebepleri arasında kabile asabiyeti, kabilelerin eski liderlerinin etkinliklerini tekrar kazanma arzusu, ki bunun ancak Hz. Muhammed gibi peygamber olmakla mümkün olduğunu görme, ve nihayet Medine otoritesine boyun eğmek olarak algılanan zekat vermeme isteği gibi hususlar sayılabilir.

Ek olarak şunuda belirtmek gerekir; Hz. Muhammed ve sonrası dönemlerde ortaya çıkan ve peygamberlik iddiasında bulunanlardan vahiy aldığı,¹¹⁸⁴ hatta bunu bir melekten aldıklarını söyleyenler¹¹⁸⁵ bile bulunmasına rağmen, genelde getirdikleri yeni bir şey olmayıp Hz. Peygamber'in getirdikleri üzerinde tasarrufta bulunmuşlardır.¹¹⁸⁶

¹¹⁸¹ Secâh diğer üç mütenebbînin aksine peygamberlik iddiasına, Hz. Muhammed'in vefatından sonra kalkışmıştır. Bkz. Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 71.

¹¹⁸² Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 76.

¹¹⁸³ D.G.B.İ.T., II/40-41.

¹¹⁸⁴ Peygamberlik iddiasında bulunan Secah, yine kendisi gibi peygamberlik iddia eden Müseylime'ye: "Peygamber olduğumu söylüyormuşsun, Rabbin sana ne indirdi" sorusuna karşılık Müseylime Kur'an-ı Kerim'in 90. sûresi olan *Beled* sûresine benzeterek uydurduğu sözde ayetleri okur: «لا أقسم بهاذالبلد» و«لا تبرج هذا البلد» حتى تكون ذا مال وولد» و«و فر وصفد» و«و خيل و عدد» «الي آخر الأبد» «علي رغم من حسد»

"Hayır! Bu şehre yemin olsun ki; mal ve çocuk sahibi olup bolluğu ve kuvveti, süvarileri ve sayıları çok oluncaya kadar, bu şehre süslenmek yoktur. (Artık süslendikten sonra da) hasedçilere rağmen sonsuza dek devam edecektir." Bkz. İbn A'sem, I/28.

¹¹⁸⁵ Öyle ki, Tuleyha kendisine *Zümmûn* isimli bir meleğin vahiy getirdiğini bile iddia ediyordu. Bkz. İbnü'l-Esir, II/342; D.G.B.İ.T., II/35.

¹¹⁸⁶ Müseylime Secah'la evlendikten sonra mehir olarak sabah ve yatsı namazlarını kaldırdığı ve yine Tuleyha halkını namaz ve oruç gibi ibadetlerden muaf tuttuğu, zina gibi kötü işlerde de serbestlik tanıdığı rivayet edilmektedir. Bkz. İbn A'sem, I/15; Üçok, 66; Fayda, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a...*, 76.

b. Hz. Ebû Bekir ve Sonrası İsyân ve İrtidat Hareketleri

İlk İslâm cemaati, Hz. Peygamber'in vefatıyla ortaya çıkan ve Hz. Ebû Bekir'in halife seçilmesi ile kısmen çözüme kavuşturulan *halifelik* meselesi ile uğraşırken, Arap yarımadasının değişik bölgelerinde “*henüz kalplerine îman yerleşmemiş olan*”¹¹⁸⁷ kişiler arasında yalancı peygamberler ve irtidat hareketleri baş göstermişti. Bu olaylara genel olarak “*Ridde olayları*”, bunlara karşı yapılan silahlı mücadeleye de “*hurubu'r-Ridde (Ridde savaşları)*” adı verilir.

Hz. Ebû Bekir'in bütün bu olayların olduğu bir zamanda yaptığı ilk iş, Hz. Peygamber döneminde Bizans topraklarında maruz kalınan yenilginin ve Mûte savaşında şehit edilenlerin intikamını almak üzere düzenlenen ancak Peygamberin vefatı sebebiyle hareket edemeyen Üsâme ordusunu, itirazlara rağmen sefere göndermek olmuştur.¹¹⁸⁸ Hz. Peygamber'in vefatı, peygamberlikten sonra halifeliğin Kureyş'ten olması ve malî mükellefiyetlerden kurtulmak istenmesi gibi sebeplerle irtidat eden kabileler,¹¹⁸⁹ Üsâme ordusunun yola çıkıp Medine'nin askerden boşalmasını fırsat bilip isyan ve işgal girişimlerinde bulunmuşlardı.

Ortaya çıkan irtidat hareketlerinden yalancı peygamberler ve onlara uyanlarla mücadele etmek hususunda bir anlaşmazlık olmazken, zekat vermek istemeyenlere karşı takınılacak tavır konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. Hz. Ömer'in “*Lâ ilahe illallah*” diyenlerle savaşmanın doğru olamayacağını söyleyen görüşü yanında o yıl ki zekatların bir defaya mahsus toplanmamasını isteyenler de çıkmıştır.¹¹⁹⁰ Ancak sonuçta Hz. Ebû Bekir'in kararlı tutumu ile her ne sebeple olursa olsun isyan eden bütün grup ve kabileler irtidat etmiş kabul edilip, tekrar İslâm dinine dönünceye ya da “*Peygambere verdikleri bir deve yuları bile olsa*” Hz. Ebû Bekir'e verinceye kadar savaşma kararı alınmıştır.¹¹⁹¹

Mekke ve Medine arasında bulunan kabileler dışında yarımada'nın her yerinde isyan ve irtidatlar baş göstermişti. Burada irtidat eden bütün kabileleri¹¹⁹² ve onlarla

¹¹⁸⁷ Bkz. *Hucurat* 49: 14.

¹¹⁸⁸ Taberî, III/223; İbnü'l-Esir, II/334; Vaglieri, I/72; Fayda, *Allah'ın Kılıcı...*, 244.

¹¹⁸⁹ Fayda, *Allah'ın Kılıcı...*, 246-247.

¹¹⁹⁰ Fayda, *Allah'ın Kılıcı...*, 245.

¹¹⁹¹ Ebû Yusuf, 67; İbn Teymiye, 153.

¹¹⁹² Hz. Ebû Bekir döneminde Benû Âmir, Hevâzin, Gatafan, Benû Süleym, Benû Temim'den bir grup, Benû Bekir b. Vâil başta olmak üzere pek çok kabîle irtidat etmişti. Bu dönemde dinden dönen şu bölgelere asker gönderilmiştir: 1. Halid b. Velid, önce Buzaha bölgesindeki, Tuleyha b. Huveylid

yapılan mücadeleyi uzun uzadıya anlatacak değiliz.¹¹⁹³ Ancak Hz. Ebû Bekir döneminde vuku bulan ve *hurûbu'r-ridde* diye adlandırılan bu olayların mahiyetinin ne olduğu konusunun iyi bilinmesi gerekir. Çünkü ne zaman irtidat konusu gündeme gelse, mürtedlere karşı takınılacak tavır ve uygulanacak ceza hususunda zikredilen tarihi olayların delil olarak ileri sürüldüğü görülmektedir. Hatta öyle ki, irtidatın fikhî boyutu işlenirken, bu olaylara ağırlıklı olarak göndermelerde bulunmaktadır. Bütün bunlar *ridde* savaşlarının hukuk doktrinine ne denli etki yaptığının bir göstergesidir.

İslâm alimlerinin bu dönemde gerçekleşen irtidat eylemlerini genel olarak iki grupta değerlendirdikleri görülür:

Birincisi, Müseylime ve Secah gibi sahte peygamberlerin peşine takılan ve *Rafizî* diye isimlendirilenlerdir. Genel kanaat bunların henüz iman kalplerine tam olarak yerleşmediği için tövbelerinin ve Müslümanlıklarının kabul edileceği yönündedir.

İkincisi ise, İslâm'ı bütünüyle inkar etmeyip İslâm'ın farz kıldığı zekâtı vermek istemeyenlerdir.¹¹⁹⁴ Bu konuda, daha öncede söylendiği gibi, Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'in "*İnsanlarla 'lâ ilahe illallah' deyinceye kadar savaşmakla emrolundum...*"¹¹⁹⁵ sözünü ileri sürerek savaşmak hususunda endişesini dile getirdiği, ancak Hz. Ebû Bekir'in Hz. Ömer ve onun gibi düşünenleri ikna ettiği bilinmektedir.¹¹⁹⁶

Hz. Ebû Bekir döneminde irtidat edenlere karşı açılan savaş (*hurûbü'r-ridde*) konusunda, klasik fıkıh kitaplarının dışında, Doğu ve Batılı bir çok araştırmacı meşgul olmuş, farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Farklı görüşlerin ortaya çıkmasında *ridde savaşlarının* dinî ya da politik olduğu hususu başta gelir. Zaman zaman yeri geldikçe vermeye çalıştığımız gibi, son zamanlarda olayın, dinî boyutu da bulunmakla birlikte, asıl amacının siyasî boyutta olduğu yönündeki görüş ağırlık kazanmaktadır. Bu görüş

üzerine yürüdü. Onu yendikten sonra Batâh'taki Malik b. Nüveyre'ye yöneldi. 2. İkrime b. Ebî Cehil, Yemâme'de başkaldıran Müseylîmetü'l-Kezzab üzerine gönderildi. 3. Şurahbil b. Hasene, İkrime b. Ebî Cehil'in arkasından gönderildi. 4. Muhacir b. Ebî Ümeyye, San'a'daki Esved el-Ansî'nin adamlarının Kays b. Makşuh ile birleşen adamlarının üzerine, 5. Huzeyfe b. Mihsan, Uman'daki Debâoğulları üzerine, 6. Alâ b. Hadramî, Bahreyn'e, 7. Amr b. El-As, Kuzâa üzerine. Bkz. İbnü'l-Esir, II/342-349; İbn A'sem, I/15; D.G.B.İ.T., II/35; Üçok, 26.

¹¹⁹³ Hz. Ebû Bekir dönemindeki irtidat hareketleri ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkid el-Vâkidî, *Kitabu'r-Ridde*, (Daru'l-Furkan), Ürdün, 1991; Fayda, *Allah'ın Kılıcı...*, 241-272; Şevfanî, *Hurûbü'r-Ridde*, (Dâru'l-Kunûzü'l-Edebiyye), Beyrut, 1995.

¹¹⁹⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, XII/116; Behnisî, III/129.

¹¹⁹⁵ Buhârî, *İman*, 11; Müslim, *İman*, 53.

¹¹⁹⁶ İbn Teymiye, 153.

çoğunlukla müsteşrikler tarafından dile getirilmesine rağmen, müslüman araştırmacılar arasından bu tarz düşünceleri seslendirenlere de rastlanmaktadır. Aslında bu görüşün temelinde, Hz. Peygamber döneminde Arap yarımadasının ne kadarının İslâmlaştığı ya da irtidat eden kavimlerin İslâm'ı kabul ettilerse hangi sebeple kabul ettikleri sorunu yatmaktadır. Hz. Peygamber döneminde bütün kabilelerin tam olarak İslâm'a girmedikleri, bir kısmının ittifak anlaşması yaptığı görüşünde olanlar, Hz. Ebû Bekir dönemindeki isyan hareketlerinin dinî değil siyasî olduğunu iddia etmektedirler. Aksini düşünenler, yani bütün Arap yarımadasının İslâm'ı kabul ettiğini söyleyenler ise, dinî, yani bir irtidat hareketi olduğunu söyleyeceklerdir.

Louay M. Sâfi Hz. Ebû Bekir'e zekat vermek istemeyenlerle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"İrtidat meselesine temas ederken şu iki farklı durumu birbirinden ayırt etmemiz gerekir. Birincisi bir topluluğun İslâm otoritesine karşı gelmesi ve İslâm hukukuna riayet etmeyi reddetmesi; ki mürtedler bu durumdaydı. Hz. Ebû Bekir'e zekât ödemeyi reddederek, onun zekât toplamasına mani olmak için kendi güçlerini harekete geçirdiler. Bu mürtedlere karşı savaşılmaması gerekir. Bunun sebebi onların İslâm'ı reddetmeleri değil, İslâm hukukuna karşı isyan edip, itaat etmemeleridir. Böylece bu kişilere karşı yapılan bu savaş, hukuku yerine getirmek için yapılan savaş olarak dikkate alınabilir. İkinci durum ise bir kimsenin kendi kamu sorumluluklarından birini yerine getirmeyi reddetmesidir. Mesela eğer bir kimse İslâm otoritesine zekât ödemeyi reddederse, İslâm hukukçularının çoğunluğunun fikrine göre o kişi zekât ödemeye zorlanır, fakat savaşılmaz veya öldürülmez. Fakat eğer o kimse İslâm otoritesine şiddetle karşı durursa, onların vazifelerini yerine getirmelerini ve kanunları uygulamalarını önlemek için silahlı kuvvet kullanırsa, ona karşı savaşılabılır."*¹¹⁹⁷

"Hurûbü'r-Ridde" kitabının yazarı İlyas Şevfanî, Hz. Peygamber döneminde bütün Arap yarımadasının İslamlaşmadığını, dolayısıyla Hz. Ebû Bekir döneminde gerçekleşen olayların irtidat sayılamayacağı görüşünde olan Batılı ve Doğulu araştırmacılardan örnekler vermektedir. Bunlar arasında alıntılar yaparak Carl H. Becker, Leone Caetani ve W. Montgomery Watt'ın isimlerini sayar.¹¹⁹⁸ Aynı görüşü paylaşan

¹¹⁹⁷ Sâfi, 75-76.

¹¹⁹⁸ Bunlara ek olarak Laura Veccia Vaglieri ve Bernard Lewis'in isimlerini de zikredebiliriz. Bkz. Şevfanî, 25-29; Vaglieri, 1/72; Lewis, Ortadoğu, 180; Ayrıca Batılı tarihçilerin görüşlerinin tenkidi için bkz. Üçok, 17 vd.

müslüman tarihçiler arasında başta Muhammed Hamidullah ve A. Aziz Durî,¹¹⁹⁹ gibi isimleri saymak mümkündür.

Ancak Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen irtidat hareketlerini bir sebebe bağlamak doğru değildir. Mesela sadece zekat vermek istemeyenlerin bir hareketi gibi görüp dinî olduğunu ya da kabile asabiyeti ve Medine'nin otoritesine baş kaldırı şeklinde değerlendirip siyasî olduğunu söylemek zordur. Birçok sebep bir arada sayılabilir:

a. Hz. Peygamber'in vefatı Medine ile ittifak anlaşması yapmış kabilelerin ayrılması için bir sebep olmuştur. Çünkü Hz. Peygamber'e siyasî bağlılığını bildiren bu kabileler, bu bağlılığı Hz. Peygamber'in vefatıyla sona eren kişisel bir anlaşma saymaları,¹²⁰⁰

b. Medine'nin otoritesine karşı çıkıp mürted kabul edilen birkaç kabilenin, zaten hiç İslâm dinine girmedikleri kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu kabileler için ridde söz konusu olmadığı,

c. Peygamberlik iddiasında bulunanların, Hz. Muhammed'in bu güce peygamber olmasıyla ulaştığını düşünüp Hz. Peygamber'i taklit etmeleri,

d. Zekat ödemek istemeyenlerin zekatı, Medine'nin otoritesine boyun eğmek için verilen bir haraç (*itâvet*) olarak algılamaları ve Hz. Peygamber vefat edince bundan kurtulmak istemeleri,

e. Bazı kimselerin Medine'de Hz. Peygamberin vefatı ile birlikte meydana gelen hilafet tartışmalarından yararlanıp bölgelerinde hakimiyeti ele geçirmek istemeleri,

f. Medine'nin Üsâme ordusunun ayrılmasından sonra boşalmasını fırsat bilen bazı eski kabile liderlerinin otoritelerini yeniden kurmak istemeleri,¹²⁰¹

g. Bazı kabileler, Peygamber'in bu kabileden çıkmasından sonra, halifenin de yine Kureys'ten olmasını içlerine sindiremeyip Kureys hakimiyetine isyan etmeleri.¹²⁰²

Watt, Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen olayların ridde olarak isimlendirilme sebebini, İslâm dininin toplumsal, ekonomik ve siyasî bir bütün olarak görüldüğü için, bir hükmünü kabul etmemenin sistemden ayrılma hareketi olarak değerlendirilmesinden kaynaklandığı görüşündedir.¹²⁰³

¹¹⁹⁹ Durî, 78-86.

¹²⁰⁰ Durî, 83.

¹²⁰¹ Şevfanî, 103-104; W. Vaglieri, 1/72; Cabirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, 331.

¹²⁰² Fayda, *Allah'ın Kılıcı...*, 246.

¹²⁰³ Watt, "*Hz. Muhammed*", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, 1/71-72.

Hız. Ebû Bekir dönemi irtidat olaylarının bastırılmasından sonra, diğler halifeler döneminde de bu çeşit olaylar azalarak da olsa devam etmiştir. Sonraki dönemlerde irtidat sayılan hususların başında “çok tanrılığa inanmak, Peygamberin risaletini yalanlamak, yahut, mesela Hz. Ali'nin peygamber olduğuna inanmak ve yaymak” gelmektedir. Örneğın Hz. Ali zamanında bazı kimseler Hz. Ali'nin ilah olduğunu iddia edip yadıkları, Hz. Ali ise, dinden çıktıklarını kabul ederek onları öldürttüğü,¹²⁰⁴ zındıkları ise yaktığı¹²⁰⁵ rivayet edilmektedir.

Aynı şekilde Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın da bu kabil davranışları cezalandırdıkları tarihî hadiseler arasındadır.¹²⁰⁶

Gerek İslâm'ın ilk dönemleri gerekse sonraki devirlerde “bu müeyyideleri kullanma gereği duyulmamıştı. İslam'ın Atlantik'ten Pasifik'e kadar mükemmel bir surette hakim olduğu devirlerde değil, müslümanların siyasi olduğu kadar, maddî ve fikrî bakımlardan zayıf oldukları zamanımızda dahi müslümanlar arasında irtidat şayanı hayret bir surette yoktur. Bu müslüman devletler içinde bulunanlar kadar, müstemlekeci devletlerin içinde yaşayan müslümanlar için (ki din değıştirme için her türlü baskı yapılmasına rağmen) de geçerli ve doğrudur.”¹²⁰⁷

Sonuç olarak, İslâm'ın ilk dönemlerinde meydana gelen irtidat olayları, yeni teşekkül etmeye başlayan İslâm toplumuna karşı tehdit oluşturan, onu yıkmaya ve parçalamaya yönelik girişimlerdir. Dolayısıyla bunlara verilen cezalar da o nispette ağır olmaktadır. Dinin aleyhinde propaganda yapıldığı, düşman saflarına katılma olduğu, devlete karşı güç oluşturulduğu¹²⁰⁸ veya müslümanlar için tehlike oluşturduğu¹²⁰⁹ durumlarda irtidat cezalandırılan bir suç olmaktadır. Küfrü sebebiyle kimseye zarar vermeyen, müslümanların dinî vecibelerini yerine getirmesine engel olmayan birsinin inkârı kendisinedir.¹²¹⁰

¹²⁰⁴ Armağan, 59.

¹²⁰⁵ Hz. Ali'nin zındıkları yaktırması ile ilgili olarak bkz. Buhârî, *İstıtabetü'l-Mürteddin*, 2/6922; Ebû Davûd, *Hudûd*, 1; İbn Mâce, *Hudûd*, 2; Nesâî, *Tahrîmu'd-Dem*, 14; Rûdânî, III/59.

¹²⁰⁶ Armağan, 59.

¹²⁰⁷ Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, 239.

¹²⁰⁸ Şu fiillerin devlete karşı güç oluşturan topluluklar tarafından işlenmesi halinde cezalandırma savaşı için meşru sebepler olduğu söylenmektedir: Nifak, irtidat, her hangi bir dini vazifenin mecburiyetini inkar, isyan, ezan, cemaatle namaz gibi İslam'ın sembolü mahiyetindeki faaliyetleri toptan terk, Müslümanları münafık sayıp silaha sarılan Haricilik. Bkz. Yaman, 87; Sâfi, 74.

¹²⁰⁹ Zuhaylî, 40; Yaman, 87.

¹²¹⁰ Serahsî, X/5; İbn Teymiye, 152.

Bir diğ er husus, tarihi uygulamalarda irtidat edenlere ceza verilmesinde acele edilmemesi gerektiğ i noktasıdır. Şayet irtidat suçu bir *had* cezası ise *hadlerin ş üphe ile dü şürülmesi* prensibi gereğ i, kesin emin olunmadan ceza verilmemesi gerekir. Ve yine mürtedin tövbeye davet edilmesi, varsa İslâm'la ilgili ş üphelerinin giderilmesi gibi hususların da gözardı edilmemesi gerekir. Hz. Ebû Bekir'in Müseylimetü'l-Kezzab ve kabilesi Benû Hanife üzerine gönderdiğ i Halid b. Velid'e yazdığ ı ş u cümleler dikkat çekicidir: "...Onlara varınca savaşmak için acele etme. Onları İslâm'a davet et bu konuda da hırslı davran."¹²¹¹ diyerek mürtedlerle mücadelede amacın öldürmek değ il, onları tekrar İslâm'a kazanmak olduğ unu vurgulamaktadır.

Ayrıca gerek Hz. Peygamber, gerekse Hulefa-i Râşidîn döneminde irtidat edenlerin ölüm gibi en ağır bir cezaya çarptırılmalarında zaman-mekan unsurlarının göz ardı edilmemesi gerekir. Daha Hz. Peygamber zamanında bazı Yahudi din adamlarının karışıklık çıkarmak, yeni müslüman olanların kafalarını bulandırmak için bir taktik olarak irtidatı kullandıkları, münafıkların ise savaş hazırlıklarını düşmana bildirerek savaşı engellemeye çalıştıkları ve asılsız haber ve söylentilerle müslümanların morallerini çökertmeye gayret ettikleri belirtiliyor.¹²¹²

İslâm tarihinde görülen iç isyanlar konusu, başta Hıristiyanlık olmak üzere diğ er dinlerde görülen *heresizmden* farklı bir karakter arz eder. Genellikle dinlerde mezhepleşmenin dinî inanç, ibadet, ahlak ve teşkilat konularındaki görüş ayrılıklarından kaynaklandığı, oysa İslâm'da fırkaların başlangıçta her şeyden önce siyâsî sebeplerden teşekkül ettiğ i¹²¹³ kaydedilmektedir. Gerçekten de Hz. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan halifelik konusu ile ilgili tartışmalar ve Sıffin savaşından sonra gerçekleşen Hakem olayı neticesinde ortaya çıkan Hariciler meselesinin, tamamen siyâsî nitelikli olduğ u görülmektedir.

Bilindiğ i üzere Hz. Ebû Bekir'in irtidat olaylarını bertaraf etmesinin ardından, İslâm tarihinde o denli büyük çaplı irtidat olayı yaşanmamıştır. Daha sonraki dönemlerde müslümanları meşgul eden olay ana dinî cemaatten ayrılan *Haricilik* meselesidir.

Hz. Osman 35/656 yılında şehit edilmiş yerine Hz. Ali getirilmişti. Ancak Hz. Ali'nin hilafete getirilmesi her yerde tanınmamıştı. Özellikle Suriye'de vali olarak bulunan Muaviye Hz. Osman'ın katillerini bulmamakla suçlayıp Hz. Ali'ye biat etmemişti. Diğ er taraftan Hz. Ali ile Hz. Aişe'nin başı çektiğ i grup arasında geçen *Cemel*

¹²¹¹ Hayraheykel, 1/211. s

¹²¹² İnce, 147.

¹²¹³ Günay, Din Sosyolojisi, 283.

Vak'ası ve Hz. Ali'nin Muaviye ordusu ile yaptığı *Sıffin savaşı*nın ardından Hz. Ali'nin *tahkimi* kabul etmesi sonunda Hz. Ali'nin ordusu içinden bir grup "*Hüküm ancak Allah'ındır*" (*Lâ hukme illâ lillah*) diyerek ayrılmışlardı.¹²¹⁴ *Hariciler* diye adlandırılan bu grup başta Hz. Ali olmak üzere *tahkimi* kabul edenleri kafir ilan etmişlerdir. Ayrıca büyük günah işleyen herkesin kafir olduğunu ve İslâm topluluğunun dışına çıktığını ileri sürmüşlerdir.¹²¹⁵

İlk Haricilerin ardından onların devamı niteliğinde olan Ezrakîler, işi daha ileri götürdüler. Ezrakî olmayan herkesi, karı ve çocukları ile birlikte kafir saydılar. Daha da ötesi Ezrakîlere katılmak isteyenler önce bir imtihandan (*mihne*) geçiriliyorlardı. Ki bu imtihan kendi kabilesinden bir esiri öldürmek¹²¹⁶ şeklinde çok ağır olabiliyordu.

Günümüzde 70'li yıllarda Mısır'da faaliyet gösteren Tekfir ve Hicret örgütünden bahsetmek gerekir. Bu örgüt için Haricîlik hareketinin günümüz versiyonu denebilir. Bu cemaate göre toplumun tüm fertleri namaz kılsalar, oruç tutsalar, hacca gitseler de kafirdir. Çünkü onlar kelime-i şhadetin anlamını ve hakimiyetin hakimiyetini bilmemektedirler.¹²¹⁷

Haricilerin ve devamı niteliğindeki diğer tekfir gruplarının felsefesi ve metodu genellikle nasların zahirine tutunup fevri ve sloganiktir. Oysa İslâm alimleri "*büyük günah işlemiş olsa bile ehl-i kiblede kimsenin tekfir edilmemesi*"¹²¹⁸ gerektiğini söylerler. Bir müslümanı tekfir etmek onun mürted olduğunu söylemektir ki İslâm hukukunda mürtede uygulanacak ceza bellidir. Dolayısıyla yersiz tekfirin nelere yol açacağını iyi hesap edilmesi gerekir. Hz. Peygamber'den rivayet edilen ve yersiz tekfiri yasaklayan "*öyle olmadığı halde müslümana kafir demenin söyleyeni küfre götüreceği*"¹²¹⁹ hadisi ile "*Eğer bir çıkış yolu bulunursa, gücünüz yettiğince müslümanlardan cezaları kaldırın ve kendi yollarına bırakın. Şüphesiz bir imam (devlet başkanı)m onu affederken işlediği hata, cezalandırırken işlediği hatadan daha hayırlıdır.*"¹²²⁰ hadisi tekfir ve irtidat cezası

¹²¹⁴ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (çev: Ethem Ruhi Fığlalı), Umran Yay., Ankara, 1981, s. 14-16; Vaglieri, I/84-85.

¹²¹⁵ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 22; Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, 103-106; Behnesâvi, 85-86.

¹²¹⁶ Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 27.

¹²¹⁷ Celi, 17.

¹²¹⁸ el-Îcî, 392; Tahâvi, 82; Topaloğlu, "*İslâm İnanç Açısından...*", *Din ve Vicdan Hürriyeti*, 30.

¹²¹⁹ Buhârî, *Edeb*, 73; Müslim, *İmân*, 26, 27.

¹²²⁰ Tirmizî, *el-Hudûd*, 2.

hakkında dengeli bir ölçü getirmektedir. Ancak şu kadarı var ki, İslâm içerisinde ayrılmış en aşırı itizalî grup ve mezheplere dahi dinden çıkmış muamelesi yapılmamış¹²²¹, evlilikte, mirasta, şahitlikte ve kamu hizmetlerinden faydalanmada diğer müslümanlarla aynı haklara ve sosyal statülere sahip kabul edilmişlerdir. Bunlar günahkar olmalarına karşın kafir sayılmadıkları için öldürülmeleri, köle edilmeleri, mallarına el konulması söz konusu olmamıştır.¹²²²

İsyancı grupların mürtedlerden ayrı değerlendirilmesinde en büyük etken, onların kendilerince haklı gördükleri bir *te'vile* sahip olmalarıdır. Bu yönüyle *bağy (isyan)* suçu irtidattan ayrılmaktadır. Zira irtidatta İslâm dinini beğenmeme, tümünden reddetme vardır. Oysa isyancılar devlet başkanına karşı çıkarken meşru ve geçerli bir yoruma sahiptirler. “Kendilerince haklı gördükleri bir *te'vile* dayanarak isyan eden gruplara örnek olarak Hariciler ve İsyancı statüsünde sayılması konusunda ihtilaf olmasına rağmen Hz. Ebû Bekir devrinde zekat vermek istemeyenler” ilk sırayı almaktadır. Zira Hariciler, Hz. Ali'nin hakem olayına razı olmasıyla “Hüküm ancak Allah'ındır” yorumuna dayanarak karşı çıktılar. Bunu duyan Hz. Ali: “Bu söz doğru ama onunla kast edilen yanlış. Üç husus hakkınızdır: Allah'ı zikretmeniz için O'nun mescidlerini size yasaklamayız; ganimet payımıza engel olmayız ve siz savaşa başlamadıkça sizinle savaşmayız”¹²²³ Hatta Maverdî bir adım daha ileri giderek: “Eğer bir karşıt grup âdil bir topluluğa karşı ayaklanırsa ve bir bölgeyi kontrolü altına alıp kendi beldelerine dahil ederse, hak çiğnenmedikçe ve genel hukuka riayet ettikleri sürece onlara karşı savaşılmaz.”¹²²⁴ demektedir.

Görüldüğü gibi Hariciler, devlet başkanına karşı çıkarken hakem olayı ile ilgili bir *te'vile*den yola çıkmaktadırlar.

Sonuç olarak, İslâm hukukunu çiğnemedikçe veya İslâm devleti için bir tehlike arzemedikçe (Müslümanlara karşı savaş başlatmak veya düşmanları ile ittifak etmek gibi), meşru bir gerekçeye dayanarak müslüman halkın geneli tarafından yaygın kabul görmüş bazı fikirlere karşı çıkan veya siyasî otoritenin aldığı bazı kararları protesto eden bir gruba karşı savaşılmaz.¹²²⁵

¹²²¹ Örneğin Hz. Osman döneminde Hz. Osman'ın şehadetine kadar uzanan fitne olayları ridde kabul edilmemiştir. Bkz. Hodgson, 1/313.

¹²²² Lewis, Ortadoğu, 179.

¹²²³ Sâfi, 75-76; Akman, 213-214.

¹²²⁴ Sâfi, 75-76.

¹²²⁵ Sâfi, 75-76.

3. Eskatolojik İrtidat

İslâm dininde Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki eskatolojik haberler Hadis literatüründe *fiten* genel başlığı altında verilir. Dünyanın son zamanlarında görülecek bir takım olaylarla ilgili haberler, hadis kaynaklarında “*fiten*” genel başlığı altında verilmektedir. Örneğin Hz. Ali’den rivayetle Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “*Âhir zamanda yaşları genç, akılları zayıf, mahlukatın en hayırlısının sözünü söyleyen, imânları boğazlarını geçmeyen ve okun avı delip öbür yanından çıkması gibi, dinden çıkan bir topluluk türeyecektir. Onları nerede görürseniz öldürün. Kıyamet gününde bunları öldürene ecir vardır.*”¹²²⁶ Bir başka yerde Hz. Peygamber’in: “*Ümmetim iki fırka olacaktır. İkisinden biri dinden çıkacaktır. Bu dinden çıkan grubun öldürülmesini, hakka en yakın olan üzerine alacaktır.*”¹²²⁷ buyurduğu rivayet edilmektedir. İbn Teymiyye, hadiste anlatıldığı şekilde Hz. Peygamber’in vefatından sonra müslüman olduğunu iddia edip farkında olmadan İslâm’dan çıkan grupların var olduğunu, bunlarla emredildiği şekliyle savaşıldığını söyler. Bunların o dönemde Hariciler ile Haruriye adlı ayrılıkçılar olduğunu kaydeder.¹²²⁸

Her üç dinde de görülen apokaliptik irtidat konusu, gerçekleşmiş tarihî bir vakıa olmadığı için, her üç bölümde de kısaca bilgi vermekle yetindik. Bu arada, apokaliptik irtidat veya *fiten* edebiyatı düşüncesinin, dinin ilk vahyedildiği dönemden uzaklaşıldıkça dinî inancın zayıflayacağı ve dinden dönmelerin artacağı genel kabulünden doğmuş olabileceğini gördük.

¹²²⁶ Buhâri, *Fezâilu'l-Kur'an*, 36; Ebû Davûd, *Sümmet*, 28; Müslim'den bu ifadelere yakın rivâyet vardır.

Bkz. Müslim, *Zekât*, 142.

¹²²⁷ Müslim, *Zekât*, 151.

¹²²⁸ İbn Teymiyye, 153-154.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Çeşitli din tasnifleri içinde, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinlerini ortak bir zeminde birleştiren tasnif, ilâhi ve ilâhi olmayan dinler sınıflandırmasıdır. İlâhi olma noktasında birleşen dinler, akîde, ibadet ve ritüel yönünden birbirine benzeyen ancak birbirine zıt yönleri bulunan inanç sistemleridir. Bu çalışmada, dinlerin irtidat konusuna bakışı, benzer ve farklı yönleri üzerinde durulmaya gayret edilmiştir.

Toplumsal boyutlu ferdî bir olay olan irtidatın dışı yansıyan bir çok sebebi vardır. Bu sebepler dinlere, hatta dinin içinde bulunduğu konuma ve din değiştiren kişilere göre farklılıklar göstermektedir. Sosyal bir varlık olan insanı harekete sevk eden temel motifler korku, menfaat ve inançtır. İnsan ya korkudan, ya menfaatten ya da inandığından dolayı davranışta bulunur. Sosyal bir davranış olan “*din değiştirme*” konusunda da insanları harekete sevk eden hususlar, bu üç temel motifin dışında değildir. Genel hatlarıyla üç temel motife indirgenebilen din değiştirme sebeplerinde, örneklerle daha özele inildiğinde, *menfaat* motifinin ağır bastığı görülmektedir. Ancak bu genelleme yapılırken, bütün dinlerin aynı tarihî şartlar altında bulunduğu varsayımından hareket edilmektedir.

Aynı kaynaktan çıkıp birbirinin devamı niteliğinde olan bu üç din arasında, gerek tarih tecrübesi gerekse dinî terminoloji konusunda derin ayrılıklar bulunmaktadır. Öyle ki, benzer olgu ve olayları anlatmak üzere kullanılan benzer kavramlarda bile farklılıklar bulunmaktadır. *Tanrı sevgisi, lütuf, bağışlama...* gibi kavramlar, farklılaşmanın boyutunu gösteren sadece birkaç örnektir. Araştırmamıza konu olan *irtidat* kavramı da, dinler arasındaki bu literatür farklılığına güzel bir örnek sayılabilir.

İrtidat kelimesi, sözlük anlamı itibarıyla, her üç dinde de birbirine yakın anlamlarda kullanılmasına karşın; kavramsal boyutta ciddi değişiklikler göstermektedir. Hıristiyanlık'ta, Yahudilik ve İslâm dinlerindeki kullanımından farklı olarak, din içi mezhep değişiklikleri (*heresy*), başka bir dine geçmekle eşdeğer, hatta daha da tehlikeli görülürken; Yahudilik'te irtidat kavramına yüklenen anlam, mabet etrafında yaşayan Yahudilerle, diaspora Yahudileri arasında değişiklikler göstermektedir. Yunan âdet ve geleneklerine uymak, diaspora Yahudileri için problem oluşturmazken, Kudüs'te yaşayan Yahudiler için irtidat sebebi kabul edilmiştir. İslâm dininde ise en genel anlamıyla *irtidat*; açıkça küfrü gerektiren söz, fiil ve davranışlarla *zarûrât-ı diniyyeden* olan bir hususu kabul

etmemek, inkar etmek şeklinde tanımlanmış olup din içi mezhepleşmeler bu tanımlamanın dışında tutulmuştur.

Mensubu bulunduğu dinden tamamen ayrılmakla veya dinde olmazsa olmaz kabul edilen esas veya esasları reddetmekle meydana gelen irtidat olgusunda, dinden tamamen ayrılmanın irtidat sayılması hususunda dinler arasında birliktelik varken, ikinci tür irtidat şekline konu olan esasların kapsamı konusunda, hem dinler arasında hem de din içi gruplar arasında anlaşmazlıklar vardır. Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta, kişiyi dinden çıkararak hususlar konusundaki anlaşmazlıklarda birinci etken, inanç esaslarının tespitinin kişi veya kurumlarca yapılması gelmektedir. Dinlerdeki inanç yapısının oluşumunda, tarihî sürecin etkisi ve dinin sosyo-politik konumu yanında din adamlarının vahiy (kutsal kitap) ve inanç esasları/dogmalar hakkındaki yorumlarının büyük etkisi olmuştur. Yahudilik ve Hıristiyanlığın inanç yapısını tarihî süreçte geçirdikleri tecrübelerden bağımsız düşünmek imkansızdır. Yahudi tarihi, bir dizi savaş, isyan ve sürgün olaylarından müteşekkildir. Yahudilikte, "*Tanrı'nın birliği*" konusu kadar önemle ele alınan başka bir husus yoktur. Klasik Yahudilikte görülen, Tevrat'ın bütün harf ve kelimeleriyle vahiy mahsulü olduğu (*Torah min Ha-Şamayim*), Tevrat'ın bir harfinin bile Tanrı'ya ait olmadığını söylemenin kişiyi dinden çıkaracağı ve o kişinin dünyada yerinin olmayacağı, âhirette de nasipsiz kalacağı doktrini, Aydınlanma sonrasında Yahudiliği çağdaş yaşama uydurma gayretleri neticesinde, yerini Tevrat'ın ilâhi unsurlar yanında beşerî unsurlar da taşıdığı inancına bırakmıştır. *Cumartesi (Sabbath)* yasağı ve *levirate evliliği (yenge-kayın evliliği)* emri gibi dinen istenen bir takım hususlar da, din değiştirme sebebi olduğu gerekçesiyle yumaşatılmıştır.

Hıristiyanlık, başlangıçta Yahudilikten ayrı bir din olarak görülmezken, Ebionitlerin ardından, Pavlus'un gayretleriyle, Yahudilikten bağımsız bir din görünümüne dönüştürülmüştür. Peygamberlerin sözlerini ve Yahudi Kutsal Yasası'nı tamamlamak üzere gönderildiğini söyleyen Hz. İsa'nın aksine Pavlus, Ebionitlerin büyük muhalefetine rağmen, misyonu Yahudiler dışındaki milletlere götürmüş ve Hıristiyanlığa geçen yeni muhtedilerin Yahudi şeriatına uyma zorunluluğu olmadığını ilan etmiştir. Pavlus, Yahudilerce, Yehova ile kavmi arasındaki ittifakın (ahdin) bir işareti olarak kabul edilen *sünnet* âdetini kaldırmakla işe başlamıştır. Cumartesi yasağı, gıda kuralları (koşer) gibi uygulamalar ise Pavlus'un iptal ettiği diğer hususlar olmuştur. Hıristiyanlık inanç boyutu, Pavlus'un etkisiyle, Yahudiliğin kesinlikle kabul edemeyeceği ve putperestlik (*avodah*

zarah) olarak değerlendirdiği Helenistik karakterli *teslis* ve *inkarnasyon (hulûl)* gibi hususları inanç esasları (dogma) içerisinde sayarak, farklı bir yapı kazanmıştır. Böylece Hıristiyanlık, kısmen Yahudiliğin inanç, ibadet ve geleneklerini, kısmen de Yunan-Roma (Greko-Romen) âleminin kùltlerini ve Helenistik-gnostik dinleri birleştiren bir kurtarıcı Tanrı dini olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hıristiyanlık'ta vahiy ve kelim Hz. İsa'nın kendisidir. Bunun anlamı; İsa'nın Kur'an ve Tevrat gibi bir vahiy kitabı getirmeyip, Tanrısal emir ve istekleri kendi hayatında söz ve davranışlarıyla insanlara tebliğ etmesidir. Buradan da Hıristiyanlığın bizim anladığımız anlamda ne bir şeriat ne de bir vahiy dini olmadığı, bundan da öte, muğlak bir inanç ifadesi dışında bir din hüviyeti, din tanımının bulunmadığı anlaşılmaktadır. Kilise tarihi iyi okunursa Hıristiyanlığın ve dolayısıyla inanç esaslarının, İsa'dan günümüze gelinceye kadar hep bir değişme içinde olduğu görülecektir.

İnanç esaslarının oluşumunda tarihî sürecin etkisinin olmadığı İslâm dininde ise en temel akide, *Allah'ın birliği* (tevhid) hususudur. Bunun dışında kalan bütün esaslar, Allah'ın birliği inancının kabulünden sonra gelmektedir. İslâm inancında, Yahudilik ve Hıristiyanlıktan farklı olarak, Allah tarafından gönderilmiş bütün peygamberlere ve kitaplara iman vardır. Şu farkla ki, müslümanlar, Yahudilik ve Hıristiyanlığı, tanrısal hakikatin daha eski ancak, eksik ve yürürlükten kalkmış iki formu olarak değerlendirmektedirler.

Vicdanlara hitap etmesi yanında, bağlılarına iç huzur ve mutluluğu vadeden dinler, inanlılarının kendi dininden ayrılma ve uzaklaşması anlamlarına gelen *irtidatı*, şiddetle kınamışlar, hatta cezalandırılması gerekli suçlar arasında telakki etmişlerdir. Dinlerin *irtidat* karşısındaki katı tutumlarında, kendilerini insanların kurtuluşunu sağlayacak en doğru din, kendi dışındakileri ise eksik, bâtil ve küfür olarak tanımlamaları yatmaktadır. Hıristiyanlık, II. Vatikan Konsili'ne kadar kilise dışında kurtuluşu mümkün görmezken; Yahudilik, putperestler dışındakilerin Nuh kanunlarına uymakla kurtuluşlarının mümkün olacağını; İslâm ise diğer ilahî kaynaklı dinler içerisinde de müminlerin bulunabileceğini ve onlar için de kurtuluşun olacağını öğütler. Ayrıca şunun bilinmesi gerekir ki, bir dinden ayrılanların sayısının az olması, her zaman o dinin en doğru din (hak din) olduğunu veya inananları her yönden tatmin ettiğini göstermediği gibi; ayrılanların sayısının fazla olmasından da, o dinin batıl din olduğu veya inananları tam olarak tatmin etmediği sonucu çıkmaz. Zira dinden çıkma veya başka bir dine geçme oranı, çıkılacak dinin kendi

inanırları için din ve vicdan hürriyeti tanıyıp tanımaması ile doğrudan alakalı olup, dinden çıkanlara karşı çok müsamahakâr ve hürriyet yanlısı bir dinden ayrılma ile dinden çıkmanın katı kurallarla neredeyse imkansızlaştırıldığı bir dinden çıkma oranı aynı olmayacaktır.

Her üç dinde de, hiçbir sebebin din değıştirme gerekçesi olamayacağı vurgulanırken, mürtedin cezalandırılmasında onun herhangi bir baskı olmaksızın kendi hür iradesi ile irtidat etmesi şart koşulur ve bir takım haklardan mahrum olma ve dine tekrar kabulü gibi durumlarda, bu husus göz önünde bulundurulur. Mürtedleri tekrar birliğe kabul etmeyen Yahudilik ve Hıristiyanlık, baskı altında din değıştirmiş olanları bu hükmün dışında tutar. İslâm ise kişiye mürted hükmü uygulanmaması için, yapılan baskının *ikrâh-ı mülcî* derecesinde olmasını şart koşar.

İslâm, Yahudilik'te olduğu gibi doğumla kazanılan ve asla çıkılamayan bir mensubiyet şeklini kabul etmediği gibi, inançtan ziyade amellere önem veren ve ceza ile mükafatı dünyada gören bir hayat tarzını da kabul etmez. Aynı şekilde Hıristiyanlık'ta olduğu şekliyle aslî günah ve bu günah için bir kişinin (*Hz. İsa*) kendisini feda etmesi (*keffaret*) inancı ile amellerden ziyade inancı ön plana çıkaran ve amellerin karşılığını âhirete havale eden bir hayat tarzını da benimsemez. Bunun yerine kişinin İslâm'ı hür iradesiyle kabul ettikten sonra imân-amel birliğinin bulunmasını, herkesin kendi günahından sorumlu tutulmasını ve nihayet dünya-âhiret dengesinin kurulmasını ister. Bir diğer husus, İslâm dininde uyulması zorunlu esaslar ile bunları uygulamayı reddedenlere verilecek cezaların önceden belirlenmiş olması, dine girerken sorumlulukların, çıkarken de âkibetin bilinmesi istenmiş, böylece daha baştan samimi olmayan kabullerin ve dinden çıkmaların önüne geçilmeye çalışılmıştır.

İslâm dininde Yahudilikte ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi ana dini cemaatten ayrılan veya farklı görüşte olan gruplar (mezhepler) dinden çıkmış olmakla suçlanmayıp, sadece birer *ekol* olarak kabul edilmiş olmalarını hesaba katarsak, Hz. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan *ridde olayları* ve sayılı münferit örnekler dışında, İslâm tarihi kaynaklarına geçmiş irtidat olaylarına rastlanmamaktadır. Hıristiyanlık'ta, henüz ilk asırlarda başlayan ve ağırlıklı olarak Hz. İsa'nın şahsından kaynaklanan doktrin tartışmaları, resmî görüşün dışındaki öğretilerin aforoz edilip heretik olarak değerlendirilmesinin ardından din içi sapkınlıklar, başka bir dine geçmekten daha tehlikeli görülmeğe başlanması sonucunu doğurmuştur. Zamanla din içi ayrılıklar, Papa'nın yanılmazlığı ve otoritesi dogmaları gibi

tamamen doktrinden kaynaklanmayan siyasi bir alana kaymıştır. Birer kilise dogması olan bu konularda aykırı düşünenler, sapkın nitelenmesinden ve aforoz edilmekten kurtulamamışlardır. Yahudilik'te ise Ortodoks inancın benimsediği görüşlere karşı çıkanlar, kutsal kitapları eleştirenler, *Cumartesi* yasağı ve *koşer* gibi rabbinik öğretilere karşı gelenler *herem* cezasına çarptırılmışlar ve toplumdan atılmışlardır. İslâm tarihinde inandığı halde bir takım dinî amelleri yapmayanları *tekfir* edenlere rastlanmaktaysa da, bunlar toplum içerisinde küçük bir azınlık olmaktan ileri gidememişlerdir.

Dinden çıkmanın imkanı konusunda Yahudilik, diğer iki dinden farklı bir yapıya sahiptir. Yahudilik'te Tanrı ile kavmi arasında yapılan bir *ahid* sebebiyle, Yahudi bir anneden doğduktan veya sonradan Yahudiliğe geçip manevî olarak tam bir yahudi olduktan sonra, kişinin din değiştirmesi imkansızdır. Bu durum günah işlemesi ya da başka bir dine geçmesi ile de değişmez, o kişi yine yahudidir. Ancak bu, irtidat etmiş bir yahudinin, diğer günah işlememiş mümin yahudiler gibi muamele göreceği anlamına gelmemektedir. Mürted kişiye, dinin öngördüğü malî ve bedenî cezalar uygulanır, diğer yahudilerin sahip olduğu pekçok haklardan da mahrum bırakılır. İsrail devletinin kurulmasının ardından "*Yahudi*" kavramı yeniden yorumlanır ve bir kişinin İsrail'e "*Dönüş Hukuku*"ndan faydalanabilmesi için, Yahudi doğması veya Yahudiliği din olarak kabul etmesi yeterli görülmeyip Yahudilik'ten hiç ayrılmamış olması şartı getirilir. Böylece, Yahudilik'ten ayrılmış bir kişinin yine Yahudi sayılacağı ancak, asla Yahudi (İsrail) vatandaşı olamayacağı hükme bağlanır. Hıristiyanlık ve İslâm dinlerinde, din ve milliyet aynılığı söz konusu olmadığı için, bu iki dinden irtidat etmek, o kişinin otomatik olarak "*Hıristiyan*" ve "*Müslüman*" ismini kaybetmesi anlamına gelmektedir.

Dinlerde mürted için dinî yasalarda öngörülen hükümler ile pratikteki uygulamalar arasında uyumsuzluklar görülmektedir. Bunun böyle olması, dinin yaptırım gücüyle doğru orantılıdır. Dinî yasaların devlete egemen olduğu toplumlarda, irtidat en büyük suç kabul edilirken, tersi bir durumda irtidat suç kapsamı dışında tutulmuştur. Her üç dinde de, irtidatın hukukî boyutu incelenirken bu durum gözden uzak tutulmaması gerekir. Tarihte, İsrail devleti kuruluncaya kadar, gerçek anlamda bir devlet kurup dinî yasalarını uygulama fırsatı bulamamış Yahudilikle, kurucusunun ölümünden dört asır sonra devlet desteğini arkasına almış Hıristiyanlığın veya kurucusu ile birlikte devletine de kavuşan İslâm dininin mürtede karşı takındığı tavrı karşılaştırmak ve bir sonuca varmak oldukça zordur. Aynı şekilde başlangıçtan beri devlet talebi olmayan ve kurulu bir devlet tarafından

benimsenip o devletin kanunlarıyla uyum içine sokulan Hıristiyanlıkla, daima yasalarını uygulayabileceği bir devlet talebiyle ortaya çıkmış, kentine ait müstakil hukuku bulunan Yahudilik ve İslâm'ın irtidata yaklaşımını karşılaştırmak da bir o kadar zordur.

Yahudilerin irtidata bakışları ve irtidat anlayışlarında, Rönesans ve Reform hareketlerinden sonra önemli değişiklikler göze çarpar. XVIII. Yüzyılın sonlarında ki olaylarla Hıristiyanlığın başlangıcında var olup Orta Çağda da kısmen devam eden dinden çıkmaya sebep olan esaslarla ilgili anlayış yıkılır. Artık bu aşamadan sonra, Yahudi olmayan Avrupa kültürüne doğru kayan toplumda Yahudi birliğinin sağlanmasının imkansızlığı anlaşılır. Çünkü toplumsal birliktelik kavramının, artık bireylerin Yahudi toplumunu terk etmelerini engelleyecek veya rabbînik öğretileri gözardı etmemelerini sağlayacak potansiyele sahip olmadığı görülür. Daha da ötesi modern ulus-devletin ve onun getirdiği bireysel vatandaşlık kavramlarının yükselişi, dinî otoritelerin baskıcı güçlerini kaybetmelerine ve Yahudilerin politik özgürlüğüne izin verilmesine yol açar. Kültürel anlamda dışı açıklığın ve politik özgürlüğün gelişmesi sonucunda oluşan dinî çoğulculuğun artması ile, sürekliliğini ve kimliğini korumaya çalışan Yahudi toplumu için dinden çıkmanın sürekli artan bir olgu olduğu gerçeğinin kabullenilmesini zorunlu kılar.

Yahudilikten ayrılmak, özellikle diaspora dönemlerinde bir takım özel kişilik hakların kaybedilmesine, ekonomik serbestlik ve bazı toplumsal paye ve sembollerin yasaklanmasına sebep olmakta iken, sonraları dinden ayrılmaların önüne geçmek, her fırsatta kolayca din değiştirmeleri engellemek ve toplumsal birlik ve beraberliği sağlamak amacıyla, dinden çıkanlar "ölü" kabul edilmeye ve buna göre hüküm verilmeye başlanmıştır. Günümüzde, *halakhahda* ifadesini bulan bir çok katı hükümler yumuşatılmıştır.

Tarih içerisinde çok farklı süreçlerden geçmiş olan Hıristiyanlık, içinde doğduğu Roma İmparatorluğu ile sırasıyla çatışma, tâbi olma, hükmetme ve ayrılma süreçlerini yaşamıştır. Her dönemde de bu süreçleri yasallaştıran bir teolojik anlayış geliştirmiştir. Kendisine ait müstakil bir şeriatı bulunmayan Hıristiyanlık, mürtedlere ve din içi heretiklere karşı takınacağı tavrını, kimi zaman kilise konsilleri ile kimi zaman da miras aldığı Roma kanunları veya içinde bulunduğu ülkenin kanunları ile belirlemeye çalışmıştır. Bu sebeple Hıristiyanlıkta dinden çıkanların durumu tam net değildir. Din değiştirenlere farklı dönemlerde farklı muameleler yapılmıştır.

İlk üç asır boyunca dinden çıkanlara karşı manevî yaptırım dışında bir cezaya rastlanmaz. Zaten çoğunluğunu Yahudi asıllıların oluşturduğu ilk Hıristiyanlar, Yahudi Kutsal Yasası'na göre dinî yaşantılarını sürdürmüşler ve kendilerini Yahudilerden ayrı görmemişlerdir. Pavlus'un Hıristiyanlığı kabulü sonrasında gelişen olaylar, Hıristiyanlığın Yahudilikten kesin kopuşunu sağlamıştır. Bu tarihten itibaren Kilise, Yahudi ibadet ve geleneklerine göre yaşamayı irtidat olarak değerlendirmeye başlamıştır. Patristik ve Orta Çağ dönemlerinde kilise babaları ve Papa'nın aşırı hakimiyeti, kilise dogmalarına aykırı olan her türlü öğretinin irtidat kabul edilmesi ve en şiddetli şekilde cezalandırılması sonucunu doğurmuştur.

Ancak Hıristiyanlık'ta din devlet ilişkisi açısından gelinen son süreçte kilise aldığı bu önleyici tedbirlere rağmen insanları din içerisinde tutmakta başarılı olamamıştır. Sonunda farklılıklarıyla birlikte inanan inanmayan herkesi kabullenmek zorunda kalmıştır. Artık Kilise sadece din işleriyle uğraşacak, devletin yetkili olduğu alana müdahale edemeyecektir. Kilisenin devletle olan bu ilişkisi Sekülerizasyon (dünyevileşme) olarak adlandırılmıştır. Geleneksel kiliseyle bağları olanlar kavramı, "*Hıristiyanlıktan uzaklaşma*", "*dinsizleşme*" olarak algılarken, kilise karşıtı çevreler dinî bağlardan modern insanın kurtuluşu olarak algılamışlardır. Protestanlığın büyük katkılarıyla ibadete ilişkin ritüeller asgariye indirilmiş, onlarda saygınlıklarını kaybetmişlerdir. Protestan müminin hayatından artık kutsal varlıklar ve güçler tamamen tecrit edilmiştir. Protestanlık bununla da kalmayıp Katoliklerin kabul ettiği Tanrı ile olan bütün bağları koparmıştır. Tanrı ile insan arasında sadece lütf kanalından başka bir bağ bırakmamıştır. Durum böyle olunca, bu dönemde din değiştirme olaylarından ve din değiştirenlere verilecek cezalardan bahsetmek oldukça güçtür. Zira dinin ancak vicdanlarda yaşayan bir olgu haline getirildiği bu aşamada dinden çıkma, din değiştirme gibi kavramların fazla bir önemi kalmamıştır.

İslâm dininde irtidat suçunun kaynağı Kur'an ve Peygamber (sav)'in hadisleridir. Kur'an'daki irtidatla ilgili âyetlerin tümü göz önüne alındığında, irtidatın dünya ve âhirette kınanmış bir fiil olduğu, amelleri boşa çıkaracağı ve nihayet dinden dönenin âhirette şiddetli bir azaba çarptırılacağı ısrarla vurgulanırken, mürtedin dünyada nasıl ve ne şekilde cezalandırılacağı ile ilgili açık bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte bazı hukukçular, Kur'an'da mürtedin öldürülmesi ile ilgili emrin varlığını savunmuşlarsa da, pek çoğu bu cezanın âyetle değil, Hz. Peygamber'in sünneti ve sahabenin icması ile sabit olduğunu söylemiştir.

İrtidat suçunun had mi yoksa tazir niteliğinde bir suç mu olduğu konusu ihtilaflıdır. Klasik yaklaşımda irtidatın haddi gerektiren bir suç olduğu ve cezasının tövbe etmemesi halinde ölüm olacağı söylenmektedir. Son dönemde bir kısım alimler, klasik görüşten farklı olarak, irtidat suç ve cezasını, din ve vicdan hürriyeti bağlamında ele alıp, “*dinde zorlama yoktur*” prensibinin İslâm’a girerken olduğu gibi çıkarken de geçerli olması gerektiği yönünde görüş belirtmektedirler. Bu düşüncede olanlardan bazıları mürtedin ölüm dışında bir ceza ile cezalandırılması gerektiğini savunurken, bazıları da hiçbir ceza verilmemesini savunmaktadır. Başka bir ifadeyle bir mürtedin İslâm’ı terk etmesi, devletin düzensizliğine sebep olmuyor, bunu İslâm hukukuna karşı gelmekte siyasi araç olarak kullanmıyor veya İslâm toplumuna yönelik hainlik etmiyorsa, kişisel İslâmî sorumluluklarını tamamen terk etmiş olması ölüm cezasına çarptırmak için yeter sebep olamayacağı söylenmektedir. Ayrıca günümüzde bir kısım İslâm hukukçularının irtidat suçunu, devlet ve toplum düzenine baş kaldırma ve vatan ihaneti gibi değerlendirdikleri görülmektedir. Bu farklı yaklaşımlara rağmen bütün alimler, her ne şekilde olursa olsun mürtedi cezalandırmanın gayesinin yer yüzünde fesada mâni olma gayesi taşıması noktasında birleşirler.

Mürtede verilecek ceza konusunda söz söylerken şu hususun gözden uzak tutulmaması gerekir kanaatindeyiz. İradenin tercihine ve gönülün benimseyişine dayanmayan dindarlık görünümü, din açısından inkârla eşit tutulan nifak anlamına geldiği için, insanları zorla İslâm dini içerisinde tutmak, çıkanları ağır bir şekilde cezalandırmak, toplumda öldürmekten daha kötü olan fitnenin yaygınlaşıp münafıkların sayısının çoğalması gibi bir tehlikeyi de beraberinde getirebilir. Aynı şekilde insanların din seçme hürriyetleri bulunmadığında, dünyanın imtihan olma özelliği de kaybolacaktır.

İslâm tarihinde Hz. Muhammed’in peygamberliği süresince münferit olaylar dışında çok az bir kesim üzerinde etkili olan mütenebbîler (sahte peygamberler) olayından sonra asıl irtidat olayları Hz. Peygamber’in vefatı takip eden günlerde artmış, kabile düzeyine ulaşmıştır. Hz. Peygamber’in vefatıyla birlikte bazı kabilelerin kitlesel olarak irtidat edip eski dinlerine dönmekte tereddüt etmemelerinin sebebi olarak, Hz. Peygamber ve sonrası dönem fetihleri sonucu mağlup olan, diğer kabilelere üstünlük sağlamak isteyen veya yalnız kalan bazı Arap kabilelerinin siyasî, askerî ve ekonomik sebeplerle yüzeysel ve şekli müslüman olmaları gösterilmiştir. Bilindiği gibi bazı kabileler Hz. Peygamber’e

siyasî bağılıklarını bildirdikleri için, geleneklerine uyarak, bu bağılılığı Hz. Peygamber'in vefatıyla sona eren kişisel bir anlaşma olarak değerlendirip, girdikleri Medine hegemonyasından ve Medine'ye verdikleri *itâvetten* (haraç), O'nun vefatıyla birlikte kurtulduklarını düşünmüşlerdir. Bu durumda olanları irtidat suçu kapsamında değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü irtidat İslâm dinini kabul ettikten sonra ayrılmak anlamında olup İslâm'a hiç girmemiş veya İslâm devleti ile ittifak anlaşması yapmış bir topluluğun anlaşmayı bozup isyan ve ayaklanması irtidat sayılamaz. Hz. Ebû Bekir'e zekat ödemeyi reddederek, onun zekat toplamasına mani olmak için güçlerini harekete geçirenlere karşı savaşılmıştır. Çünkü bunlar, açıkça İslâm otoritesine karşı gelmek ve İslâm hukukuna riayet etmeyi reddetmişlerdir. Böylece bu kişileri karşı yapılan bu savaş hukuku yerine getirmek için yapılan savaş olarak dikkate alınabilir. Oysa bir kimsenin kendi kamu sorumluluklarından birini, mesela İslâm otoritesine zekât ödemeyi, yerine getirmeyi reddetmesi halinde, İslâm hukukçularının çoğunluğunun fikrine göre o kişi zekât ödemeye zorlanır, fakat savaşılmaz veya öldürülmez. Ancak o kimse, İslâm otoritesine şiddetle karşı durur, onların vazifelerini yerine getirmelerini ve kanunları uygulamalarını önlemek için silahlı kuvvet kullanırsa, ona karşı savaşılabılır.

İslâm'ın ilk dönemlerinde meydana gelen irtidat olayları, yeni teşekkül etmeye başlayan İslâm toplumuna karşı tehdit oluşturan, onu yıkmaya ve parçalamaya yönelik girişimlerdir. Dolayısıyla bunlara verilen cezalar da o nispette ağır olmaktadır. Dinin aleyhinde propaganda yapıldığı, düşman saflarına katılma olduğu, devlete karşı güç oluşturulduğu veya müslümanlar için tehlike oluşturduğu durumlarda irtidat cezalandırılan bir suç olmaktadır. Küfrü sebebiyle kimseye zarar vermeyen, müslümanların dinî vecibelerini yerine getirmesine engel olmayan birisinin inkârı kendisinedir.

Ayrıca her üç dinde de *apokaliptik irtidat* üzerinde ısrarla durulmaktadır. *Apokaliptik* ya da *Fiten* konusu, dünyanın son zamanlarında ahlaksızlıkların ve kötülüklerin yaygınlaşacağı, adaletsizliğin hüküm süreceği ve din değiştirmelerin hiç olmadığından daha çok artacağı ile ilgili haberlerdir. Hıristiyanlık'ta İsa Mesih'in ikinci kez gelişi, din değiştirmelerin çoğalmasına bağlanmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Darü'l-Fikr), Beyrut, 1991.
- ADAM, Baki, "*Tevrat'ın Tahrifi Meselesine Müslüman ve Yahudi Cephesinden Bir Bakış*", *A.Ü.İ.F.D*, XXXVI, Ankara, 1997.
-, "*Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslâm'a Bakışı*", *A.Ü.İ.F.D*, XXXVII, Ankara, 1997.
-, "*Yahudiliğin Hıristiyanlığa ve İslâm'a Bakışı*", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, Ankara, 8-9 Kasım 1996.
-, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, (Seba Yay), Ankara, 1997.
- AKDEMİR, Salih, *Hıristiyan Kaynaklara ve Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz. İsa*, (Basılmamış doktora tezi), (A.Ü.S.B.E), Ankara, 1992.
- AKMAN, Mehmet, "*Önceki Hukukumuzda İsyân Suçu*", *Hukuk Araştırmaları*, (M.Ü. Hukuk Fakültesi), IX, sa: 1-3, İstanbul, 1996.
- ALBAYRAK, Kadir, *Keldanîler ve Nasturîler*, (Vadi Yay.), Ankara, 1997.
- ALTINTAŞ, Ramazan, *Kur'an'da Hidayet ve Dalâlet*, (Pınar Yay.), İstanbul, 1995.
- ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fadl Şihabuddin es-Seyyid Mahmud, *Ruhu'l-Meâni fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sebi'l-Mesâni*, II, (Dâru'l-Fikr), Beyrut, 1994.
- ANGELES, Peter A., *A Dictionary of Philosophy*, New South Wales, 1981.
- ARMAĞAN, Servet, *İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler*, (D.İ.B), Ank., 1992.
- ATAY, Hüseyin, *Kur'ana Göre Araştırmalar I, II, III*, Yersiz, Ankara, 1993.
- ATEŞ, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâlî*, (Yeni Ufuklar Neşriyat), İst., Yersiz.
- el-ATTAS, M. Nakib, *İslâm ve Laisizm*, (çev: Selahattin Ayaz), Pınar Yay., İst. 1994.
- AYDIN, Mehmet, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, (D.İ.B), Ankara, 1995.
-, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*, (T.D.V.), Ankara, 1998.
- el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezid, *Ehlü'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zanâdika ve Târiku's-Sâlât ve'l-Farâiz min Kitâbi'l-câmi' li'l-Hallal*, II, (Mektebetü'l-Meârif), Riyad, 1996.
- el-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdu'l-Kâhir b. Tahir et-Temimî, *Usûlü'd-Dîn*, (Matbaatü'd-Devle), İstanbul, 1928.
- BAİNBRIDGE, William Sims, *The Sociology of Relegius Movements*, New York, 1997.
- BARKER, G., *O'nun İzinde (Hıristiyanlık ve Laiklik Tarihi)*, (Zafer Matbaası), İstanbul, 1985.
- BAYET, Albert, *Dine Karşı Düşünce Tarihi*, (çev: Cemal Süreyya), (Broy Yay.), İstanbul, 1991.

- BEARDSLE, William A., *"Incarnation"*, *The Oxford Companion To The Bible*, New York, 1993.
- el-BEHNESÂVÎ, Salim, *el-Hukmü ve Kadiyyetü Tekfiri'l-Müslim*, (Darü'l-Buhûsü'l-İlmiyye), Kuveyt, 1985.
- el-BEHNÎSÎ, Ahmed Fethi, *el-Mevsûatü'l-Cinâiyye fi'l-Fıkhı'l-İslâmî*, III, (Dârü'n-Nahdatü'l-Arabiyye), Beyrut, 1991.
- BERGER, Peter L., *Dinin Sosyal Gerçekliği*, (İnsan Yay), İstanbul, 1993.
- BESNARD, Albert M., *Hıristiyan İlahiyatı (Katolik Mezhebi)*, (çev: Mehmet Aydın), Arı Basımevi, Ankara, 1983.
- BETZ, Otto, *"Apostle"*, *The Oxford Companion to The Bible*, (Ed. Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993.
- BIRNBAUM, Philip, *Encyclopedia of Jewish Concepts*, (Hebrew Publishing Company), New York, 1991.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslâmiyye ve İstilahât-ı Fıkhiyye Kamusu*, IV, (Bilmen Yay), İstanbul, Tarihsiz.
- BOLAY, Sülayman Hayri, *Felsefi Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, (Akçağ Yay.), Ankara, 1997.
- BRIDE, A., *"Apostasie de la foi (Droit Canon)"*, *Catholicisme Hier-Aujourd'hui-Demain*, I, Paris, Tarihsiz.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Dâru'l-Fikr), Beyrut, 1991.
- CABİRÎ, Muhammed Âbid, *"Çağdaş Dünyada Şeriat'ın Tatbiki Problemi"*, *İslâmiyat - Şeriat Dosyası-*, (çev: Abdullah Şahin), sa: 4, Ankara, Aralık 1998.
-, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev: Vecdi Akyüz), Kitabevi, İstanbul, 1997.
- CANATAN, Kadir, *"Kilise-Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Türkiye'de Laiklik"*, *Bilgi ve Hikmet*, sa: 11, Yaz-1995.
- CELİ, Ahmet M. A., *Çağdaş Haricilik Düşüncesi*, (çev: Adnan Demircan), Beyan Yay., İstanbul, 1997.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, (Ekin Yay.), Ankara, 1997.
- CHADWICK, Henry, *The Early Church*, Penguin Books, New York, 1967.
- CHALLEYE, Felicien, *Dinler Tarihi*, (çev: Semih Tiryakioğlu), Varlık Yay., İst., 1960.
- CİLACI, Osman, *Dinler ve İnsanlar*, Damla Matbaacılık, Konya, 1990.
- CLEMENT, Olivier, *Hıristiyan İlahiyatı (Ortodoks Mezhebi)*, (çev: Mehmet Aydın), Arı Basımevi, Ankara, 1983.
- COHEN, Jeremy, *"The Mentality of The Medieval Jewish Apostate: Peter Alfonsi, Hermann of Cologne, and Pablo Christiani"*, *Jewish Apostasy in The Modern World*, (Ed: Todd M. Endelman), Holmes and Meier, New York, 1987.

- COOGAN, Michael D., "*Septuagint*", *The Oxford Companion To The Bible*, (Ed: Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993.
- CROSS, George, "*Christian Heresy*", *Encyclopedia of Religions and Ethics*, VI, (Ed. James Hastings), Edinburgh, 1908-1926.
- ÇELEBİ, Ahmet, *İslâm Düşüncesinde Cihad ve Savaş Siyaseti*, (çev: Abdullah Kahraman), İz Yay., İstanbul, 1994.
-, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, (çev: Ahmet M. Büyükçınar-Ö.Faruk Harman), (Kalem Yay), İstanbul, 1978.
- DALGIN, Nihat, "*İrtidat ve Cezası*", *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, (KUBA: Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı), sa: 10, 11, 12, Ağustos-Ekim 1998.
- DEMİRCİ, Kürşat, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, (İnsan Yay.), İstanbul, 1997.
-, *Dinlerin Dejenerasyonu*, (İnsan Yay), İstanbul, 1996.
- DENTAN, Robert C., "*Apocalyptic Literature*", *The Oxford Companion to The Bible*, New York, 1993.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 1970.
- DOĞRUL, Ömer Rıza, *Yeryüzündeki Dinler Tarihi*, (İnkılâp Kitabevi), İstanbul, 1963.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, I, II, (Komisyon), (Çağ Yay), İst., 1992.
- "*Dönmeler*", *Türk Ansiklopedisi*, XIV, (M.E.B), Ankara, 1966.
- DRANE, John W., "*Paul*", *The Oxford Companion to The Bible*, (Ed: Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993.
- DURANT, Will-Lambelin, Roger, *Yahudi Tarihi ve Siyonist Liderlerin Protokolleri*, (çev: Sami Sabit Karaman), İnkılâp Yay., İstanbul, 1941.
- DURÎ, A. Aziz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, (Endülüs Yay.), İstanbul, 1991.
- DVORNİK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev: Mehmet Aydın), (T.T.K), Ankara, 1990.
- EBÛ DAVÛD, Süleyman b. El-Eşas b. Es-Sicistanî, *Sünenü Ebî Davud*, (Dâru'l-Cinan), Beyrut, 1988.
- EBÛ YUSUF, Yâkub b. İbrahim, *Kitabü'l-Harac*, (Darü'l-Marife), Beyrut, Tarihsiz.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, *el-Cerîme ve'l-Ukûbe fi'l-Fıkhî'l-İslâmî*, (Dâru'l-Fikeri'l-Arabiyyi), Kahire, 1946.
- ELIADE, Mircea-Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Söziğü*, (çev: Ali Erbaş), (İnsan Yay), İstanbul, Aralık 1997.
- ELLENSON, David, "*The Orthodox Rabbinate and Apostasy in Nineteenth-Century Germany and Hungary*", *Jewish Apostasy in The Modern World*, (Ed: Todd M. Endelman), New York, 1987.
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, "*Ökümenik Hareketin Ortaya Çıkışı*", *Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I*, Ankara, 8-9 Kasım 1996.
- FAYDA, Mustafa, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, (Çağ Yay.), İstanbul, 1992.

-, **İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı**, (A.Ü.İ.F. Yay.), Ankara, 1982.
- FAZLUR RAHMAN, **İslâm**, (çev: Mehmet Dağ-Mehmet Aydın), Selçuk Yay., İst., 1980.
- FERRUH, Ömer, **Tarîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devletü'l-Emeviyye**, (Dâru'l-İlm), Beyrut, 1986.
- FOAKES, F. J-Jackson, "*Apostasy (Jewish and Christian)*", **Encyclopedia of Religions and Ethics**, I, (Ed. James Hastings), Edinburgh, 1908-1926.
- G. J. "*Apostasie*", **Catholicisme Hier-Aujourd'hui-Demain**, I, Paris, Tarihsiz.
- GAZALÎ, Ebû Hamid, **Tehâfütü'l-Felasife (Felsefecilere Cevap)**, (çev: Akif Nuri), Dâva Yay, İstanbul, 1969.
- GÖKBEL, Ahmet, **Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)**, (Baskıya Hazır Eser), Sivas, 1999.
- GUROCK, Jeffrey S., "*Jewish Communal Divisiveness in Response to Christian Influences on the Lower East Side, 1900-1910*", **Jewish Apostasy in The Modern World**, (Ed: Todd M. Endelman), New York, 1987.
- GÜLER, İlhami, "*İmân ve İnkârın Ahlâkî ve Bilişsel (Kognitif) Temelleri*", **İslâmiyât**, I, sa: 1, Ankara, Ocak-Mart 1998.
- GÜNAY, Nasuh, "*Şeytana Tapmada Modern Yol*", **Arayışlar**, (İ.B.A.), Isparta, 1992.
- GÜNAY, Ünver, **Din Sosyolojisi**, (İnsan Yay.), İstanbul, 1998.
-,-Harun Güngör-A. Vehbi Ecer, **Laiklik, Din ve Türkiye**, (Adım Yay.), Ankara, 1997.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, (Vadi Yay.), Ankara, 1998.
-, **Sâbîler (Son Gnostikler)**, (Vadi Yay.), Ankara, 1995.
- GÜNER, Osman, **Resûlullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri**, (Fecr Yay.), Ank., 1997.
- GÜNGÖR, Ali İsmail, **Vatikan, Misyon ve Diyalog**, (Töre Yay.), Ankara, 1997.
- GÜNGÖR, Harun, "*Maniheizm*", **E.Ü.İ.F.D**, sa: V, Kayseri, 1988.
- H. H. B.-S, "*Apostasy*", **Encyclopedia Judaica**, III, (Ed. Cecil Roth and Geoffrey Wigoder), Jarusselam and New York, 1971-1972.
- el-HALLAL, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed, **Ahkâmu Ehli'l-Milel (Mine'l-Câmii'l-Mesâil el-İmam Ahmed b. Hanbel)**, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1994.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İslâm Peygamberi**, I, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yay., İstanbul, 1991.
-, **İslâm Tarihine Giriş**, (çev: Ruhi Özcan), Beyan Yay., İst., 1994.
-, **İslâm'a Giriş**, (çev: Kemal Kuşçu), Nur Yay, Ankara, 1965.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Sözlüğü**, (Remzi Kitabevi), İstanbul, 1982.
- HARMAN, Ömer Faruk, "*Dalâlet*", **İslâm Ansiklopedisi**, VIII, (D.İ.B), İstanbul, 1993.
-, "*Evrensel Dinlerin İnsan Haklarına Bakışı*", **Diyanet İlmi Dergi**, (D.İ.B). XXXIV, sa: 3, Temmuz-Ağustos-Eylül 1998.
-, "*Katolik Kilisesi ve Teokrasi*", **Bilgi ve Hikmet**, sa: 11, Yaz-1995.

- HASAN, İbrahim Hasan, **İslâm Tarihi**, I, (çev: İsmail Yiğit-Sadrettin Gümü), Kayıhan Yay., İstanbul, 1983.
- HAYRAHEYKEL, Muhammed, **el-Cihad ve'l-Kıtâl fi's-Siyaseti's-Şeriyye**, I, Dâru'l-Beyârik, Beyrut, 1996.
- el-HÂZİN, Alauddin Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Bağdadî, **Tefsîru'l-Hâzin**, I, Beyrut, 1995.
- HEFFENİNG, W., "**Mürted**", **İslam Ansiklopedisi**, VIII, (M.E.B), İstanbul, 1993.
- el-HEYTEMÎ, Abdulhak, **Kur'an ve Sünnetten Delillerle İrtidat ve Mürtedin Hükümü**, (çev: Halil Müftüoğlu), Hak Yay, İstanbul, Tarihsiz.
- HİTTİ, Philip K., **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, I, (çev: Salih Tuğ), İFAV, İstanbul, 1995
- HODGSON, M.G.S, **İslam'ın Serüveni**, I, II, (çev: komisyon), İz Yay, İstanbul, 1995.
- HOULDEN, J. L., "**Conversion**", **The Oxford Companion to The Bible**, (Ed: Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993.
- HUSÂRÎ, Ahmed Muhammed, **es-Siyasetü'l-Cinâiyye**, I, Dâru'l-Cîl, Beyrut, 1993.
- I. H. Ma., "**Apostasy**", **New Dictionary of Theologi**, I, (Ed. Sinclair B. Ferguson-David F. Wright), Leicesteer, England, Tarihsiz.
- İBN A'RABÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh, **Ahkamü'l-Kur'an**, I, II, (tah: Muhammed Abdulkadir Atâ), Beyrut, 1988.
- İBN A'SEM, Ebû Muhammed Ahmed, **el-Fütûh**, I, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1986.
- İBN ABBAD, İsmail, "**er-Ridde**", **el-Muhît fi'l-Lüga**, IX, (Âlemu'l-Kütüb), Beyrut, 1994.
- İBN ÂBİDÎN, Muhammed Emin, **Mecmuatü'r-Resâil**, I, (Âlemu'l-Kütüb), Yersiz ve Tarihsiz.
- İBN ÂŞUR, Muhammed Tâhir, **Tefsîrüt-Tahrîr ve't-Tenvîr**, I-II, III-V, Yersiz ve Tarihsiz.
- İBN HANBEL, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, **Müsned**, I-VI, (Çağrı Yay), İst., 1992.
- İBN HAZM, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal**, I, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1996.
-, **el-Muhallâ**, XII, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1984.
- İBN KUDÂME, Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, **el-Muğni**, X, XII, (Dâru'l-Fiker), Beyrut, 1984.
- İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, **Sünen**, (Dâru'l-Hadis), Kahire, 1994.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem, "**er-Ridde**", **Lisanü'l-Arab**, III, (Dârü Sadr), Beyrut, 1994.

- İBN RÜŞD, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed, **Tehâfüt et-Tehâfüt (Tutarsızlığın Tutarsızlığı)**, (çev: Kemal Işık-Mehmet Dağ), (O.M.Ü. Yay), Samsun, 1986.
- İBN TEYMİYE, Takiyyüddin, **Siyaset**, (çev: Vecdi Akyüz), Dergah Yay., İstanbul, 1985.
- İBN-İ HİŞAM, Ebû Muhammed Abdu'l-Melik, **Muhtasarı Sîretü İbn-i Hişam**, I, (el-İ'lanatü's-Şarkiyye), Kahire, 1994.
- İBNÜ'L-ESİR, Muhammed b. Muhammed b. Abdi'l-Kerim b. Abdi'l-Vâhid eş-Şeybanî, **el-Kâmil fi't-Tarih**, II, (Dâru Sadır), Beyrut, 1979.
- el-ÎCÎ, Adudullah Abdurrahman b. Ahmed, **el-Mevâkif fi İlmi'l-Kelam**, (Alemu'l-Kutüb), Beyrut, Tarihsiz.
- İNCE, İrfan, **İslâm Hukukunda İrtidat Suçu ve Cezası**, (M.Ü.S.B.E), (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul, 1995.
- İncil (İncil'in Çağdaş Türkçe Çevirisi), (Yeni Yaşam Yayınları), İstanbul, 1997.
- İngilizce-Türkçe Redhouse Sözlüğü, (Sev Yay.), İstanbul, 1997.
- JACOB, P. Xavier-P. Luigi Iannitto-Nilay Hıdıroğlu, **Hıristiyan İnanç**, (çev: Leyla Alberti), İstanbul, 1994.
- JOMBART, E., "*Apostasie de l'etat religieux*", **Catholicisme Hier-Aujourd'hui-Demain**, I, Paris, Tarihsiz.
- JUYNBOLL, Th. W, "*Apostasy (Muhammadan)*", **Encyclopedia of Religions and Ethics**, I, (Ed. James Hastings), Edinburgh, 1908-1926.
- KAMİR, Yuhana, **et-Tehâfütân**, (Dâru'l-Meşrik), Beyrut, 1986.
- KARA, Necati, **Kur'an'a Göre Hz. Musa, Firavun ve Yahudiler**, (Seha Neşriyat), İstanbul, 1991.
- KÂSÂNÎ, Alauddin Ebî Bekir b. Mesûd, **Bedâiu's-Sanâi'**, IX, (Dârü'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1997.
- KAUFMANN, Francine-Josy Eisenberg, "*Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik*", **A.Ü.İ.F.D**, (çev: Mehmet Aydın), XXIX, Ankara, 1987.
- KESLER, Fatih, **Kur'an-ı Kerim'e Göre Yahudiler ve Hıristiyanlar**, (T.D.V.), Ankara, 1995.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, **Anahatlarıyla İslâm Akaidi ve Kelam'a Giriş**, (Ensar neşriyat), İstanbul, 1997.
-, **İman-Küfür Sınırı**, (Marifet Yay), İstanbul, 1990.
- KIPPENBERG, H. G, "*Apostasy*", **Encyclopediad of Religion**, I, (Ed. Mircea Eliade), New York, 1987.
- KIRCA, Celal, "*Hidâyet*", **İslâmi Kavramlar**, (S.Y.G.V. Yay), Ankara, 1997.
-, "*İmân*", **İslâmi Kavramlar**, (S.Y.G.V. Yay), Ankara, 1997.
- KIRMAN, M. Ali, "*Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dinî Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları*", **Dinî Araştırmalar**, II, sa: 4, Ankara, 1999.
- Kitab-ı Mukaddes -Eski ve Yeni Ahit-**, (Kitab-ı Mukaddes Şirketi), İstanbul, 1993.

- KÖSE, Ali, **Neden İslam'ı Seçiyorlar**, (İsam Yay), İstanbul, 1997.
- KUTLUAY, Yaşar, **İslâm ve Yahudi Mezhepleri**, (A.Ü.İ.F.), Ankara, 1965.
-, **Siyonizm ve Türkiye**, (Selçuk Yay.), İstanbul, 1967.
- KUTUP, Seyyid, **fi Zilâli'l-Kur'an**, I, (Hikmet Yay), İstanbul, Tarihsiz.
- KUZGUN, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, (Alıç matbaacılık), Ankara, 1993.
- KÜÇÜK, Abdurrahman, "*Gregoryen Hıristiyanlığı Üzerine*", **Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I**, Ankara 8-9 Kasım 1996.
-, **Dönmeler Tarihi**, (Hamle Yay), İstanbul, 1997.
- LAU, Franz, **Luther**, (çev: İhsan Sarı), E.Ü.E.F., İzmir, 1992.
- LAWLOR, F. X, "*Apostasy*", **New Catholice Encyclopedia**, I, Washington, 1966.
- LEGARD, Herve, "*Açılış Konuşması*", **Kültürlerarası Diyalog**, (İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yay), İstanbul, 7-8 Mart 1998.
- LEWIS, Bernard, **İslam Dünyasında Yahudiler**, (çev: Bahadır Sina Şener), İmge Kitabevi, İstanbul, Nisan 1996.
-, **Ortadoğu**, (çev: Mehmet Harmancı), Sabah Yay., İstanbul, 1995.
- LOCKYER, Herbet-Thomas Nelson (Ed.), "*Apostasy*", **The Liberty Flustared Bible Dictionary**, I, New York, Tarihsiz.
- LOEWE, H. Martin James, "*Judaism*", **Encyclopedia of Religions and Ethics**, VII, (Ed: James Hastings), Edinburgh, 1908-1926.
- MACARTHUR, John-JR., **Beware The Pretenders**, (Victor Books), New York, 1980.
- el-MAĞRİBÎ, Samuel b. Yahya, **Yahudiliği Anlamak**, (çev: Osman Cilacı), (İnsan Yay), İstanbul, 1995.
- el-MAVERDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, **Kitabu Hukmü'l-Mürted Mine'l-Hâvi'l-Kebîr**, (Matbaatü'l-Medenî), Kahire, 1987.
- Mc. CAGG, William O., "*Jewish Conversion in Hungary in Modern Times*", **Jewish Apostasy in The Modern World**, (Ed: Todd M. Endelman), Holmes and Meier, New York, 1987.
- MEHL, Roger, **Hıristiyan İlahiyatı (Protestanlık Mezhebi)**, (çev: Mehmet Aydın), Arı Basımevi, Ankara, 1983.
- el-MERGINÂNÎ, Burhanuddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl, **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî**, II, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1990.
- el-MERSEFÎ, Sa'd, **Hadîsü Haddî'r-Ridde**, (Mektebetü'l-Menâri'l-İslâmiyye), Beyrut, 1995.
- MEVDÛDÎ, Ebu'l-Âla, **Tefhîmu'l-Kur'an**, II, III), (çev: Komisyon), İnsan Yay, İst, 1991
- el-MEYDANÎ, Abdurrahman Hasan, **Mekâyidü Yahudiyye**, (Dâru'l-Kalem), Beyrut, 1982.
- MICHEL, Thomas, **Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş**, (Ohan Basımevi), İstanbul, 1992.

- MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin b. Haccac el-Kuşeyrî en-Nisaburî, **Sahîhu Müslim**, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, 1994.
- MYERS, Allen C. (Ed.), "*Apostasy*", **The Eardmans Bible Dictionary**, Michigan, 1987.
- en-NEDVÎ, Ebu'l-Hasan, **Rahmet Peygamberi**, (İz Yay.), İstanbul, 1993.
- NESÂÎ, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr b. Sinan, **es-Sünenü'l-Kübra**, (tah: Abdulfettah Ebû Gudde), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1994.
- NOCK, A. D, "*Apostasy (Folklore)*", **Encyclopedia Judaica**, III, (Ed: Cecil Roth and Geoffrey Wigoder), Jarusselam and New York, 1971-1972.
- NUSS, P. Xavier-Hakkı Demirel, **Hıristiyan Öğretisi**, (Müjde Yay.), İstanbul, 1994.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, (Tarih Vakfı Yurt Yay.), İstanbul, Temmuz 1998.
- ORTAYLI, İlber, "*Yahudiler'in-Müslümanlar'ın Şeriatları ve Hıristiyanlık*", **İslamiyât**, I, sa: 4, Ankara, Ekim-Aralık 1998.
- ÖMER, Muhammed, **Yahudu'd-Dönme**, Malezya, Tarihsiz.
- ÖRS, Hayrullah, **Musa ve Yahudilik**, (Remzi Kitabevi), İstanbul, 1966.
- ÖZCAN, Zeki, **Agustinus'ta Tanrı ve Yaratma**, (Alfa Yay.), Bursa, 1999.
- ÖZDEMİR, Mehmet, **Endülüs Müslümanları I**, (T.D.V), Ankara, 1994.
-, **Endülüs Müslümanları III (İlim ve Kültür Tarihi)**, (T.D.V), Ankara, 1997.
- ÖZEL, Ahmet, **İslâm Devletler Hukukunda Savaş Esirleri**, (T.D.V), Ankara, 1996.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur'an'ın Temel Kavramları**, (Yeni Boyut), İstanbul, 1997.
- PAÇACI, Mehmet, "*Hadis'te Apokaliptisizm veya Fiten Edebiyatı*", **İslâmiyât**, I, sa: 1, Ocak-Mart 1998.
- PEKER, Hüseyin, **Din Değiştirmede Psiko-Sosyolojik Etkenler**, (Basılmamış Doktora Tezi), (A.Ü.S.B.E.), Ankara, 1979.
- PERLMANN, M., "*Apostasy (Apostasy to İslâm)*", **Encyclopedia Judaica**, III, (Ed. Cecil Roth and Geoffrey Wigoder), Jarusselam and New York, 1971-1972.
- POLAT, Selahattin, "*Zındık*", **İslâmi Kavramlar**, (S.Y.G.V. Yay), Ankara, 1997.
- PONCIUS, Vicomte Leon De, **Judaism and The Vatican**, (Fransızcadan İngilizceye Çeviren: Timothy Tindal-Robertson; İngilizceden Türkçeye Çeviren: İsmail Çetin), (Basılmamış Lisans Tezi), A.Ü.İ.F., Ankara, 1986.
- er-REMLÎ, Şemsuddin Muhammed b. Ebi'l-Abbas Ahmed b. Hamza b. Şihabuddin, **Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc**, VII, (Dâru'l-Fiker), Beyrut, 1984.
- RENAN, Ernest, **İsa'nın Hayatı**, (Çev: Ziya İhsan), (M.E.B), Ankara, 1997.
- RIZA, Muhammed Reşid, **Tefsirü'l-Kurâni'l-Hakîm (Tefsirü'l-Menar)**, II, (Darü'l-Fiker), Yersiz ve Tarihsiz.
- ROTH, Cecil-Geoffrey Wigoder, "*Apostasy (In Jewish Law)*", **Encyclopedia Judaica**, III, (Ed. Cecil Roth and Geoffrey Wigoder), Jarusselam and New York, 1971-1972.

- ROTUREAU, G., *"Apostasie de la foi (Theologie)"*, **Catholicisme Hier-Aujourd'hui-Demain**, I, Paris, Tarihsiz.
- er-RÛDÂNÎ, Muhammed b. Muhammed b. Süleyman, **Büyük Hadis Külliyyatı**, III, (çev: Naim Erdoğan), İz Yay., İstanbul, 1996.
- RUDOLPH, Kurt, *"Heresy"*, **Encyclopaedia of Religion**, VI, (Ed: Mircea Eliade), New York, 1987.
- SADIK, Muhammed-Dudley Wright Phil. D., **Hıristiyanlık Karşısında İslâmiyet**, (çev: Şinasi Siber), (D.İ.B), Ankara, 1982.
- SÂFÎ, Louay M., *"İslâm'da Savaş ve Barış"*, **İslâmi Sosyal Bilimler Dergisi**, III, sa: 1, (İnkılab Yay), İstanbul, 1995.
- es-SAMERRAÎ, Numan Abdurrezzak, **Ahkâmu'l-Mürted fi's-Şer'atı'l-İslâmiyye**, (Dâru'l-Ulûm), Riyad, 1983.
-, **et-Tekfir**, (el-Menara), Riyad, 1984.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, (Kardelen Kitabevi), Isparta, 1999.
-, **Dinlerde Mehdi Tasavvurları**, (Sidre Yay.), Samsun, 1997.
-, **Lafayette Ron Hubbard ve Sayentoloji Mezhebi**, (Basılmamış Eser), Erzurum, 1983.
- SAYI, Ali, **Firavun, Hâmân ve Kârun Karşısında Hz. Musa**, (İz Yay.), İstanbul, 1992.
- SCHIMMEL, Annemarie, **Dinler Tarihine Giriş**, A.Ü.İ.F, Ankara, 1955.
- SELLEW, Philip, *"Vulgate"*, **The Oxford Companion to The Bible**, (Ed: Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993.
- es-SERAHSÎ, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, **el-Mebsût**, IX, X, (Dâru'l-Fiker), Beyrut, 1989.
- SEZEN, Yümni, **Sosyoloji Açısından Din**, (İFAV), İstanbul, 1993.
- SEZİKLİ, Ahmet, **Hız. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri**, (T. D. V.), Ankara, 1997
- STERN, Philip, *"Rabbi"*, **The Oxford Companion to The Bible**, (Oxford University Press), New York, 1993.
- es-SUYÛTÎ, Celaluddin Abdurrahman, **el-Câmiu's-Sagîr**, I, Beyrut, Tarihsiz.
- eş-ŞÂTİBÎ, İbrahim b. Mûsa b. Muhammed, **el-Muvafakât**, II, (çev: Mehmet Erdoğan), İz Yay., İstanbul, 1990.
- ŞELEBÎ, Ahmet, **Mukarenetü'l-Edyan (el-Yahudiyye)**, Kahire, 1986.
- ŞENAY, Bülent, **Dinî Cemaatler Sosyolojisi ve Hıristiyan Cemaatleri**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), (U.Ü.S.B.E), Bursa, 1991.
- ŞEVFANÎ, İlyas, **Hurûbü'r-Ridde**, (Dâru'l-Kunûzü'l-Edebiyye), Beyrut, 1995.
- eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Ali, **Fethu'l-Kadîr**, (el-Mektebetü'l-Asriyye), I, II, III, Beyrut, 1995.

- T. H., "Dönme", **İslam Ansiklopedisi**, III, (M.E.B), İstanbul, 1993.
- et-TABATABÂÎ, Muhammed Hüseyin, **el-Mizan fî Tefsiri'l-Kur'an**, II, (Müessesetü'l-A'lemî), Beyrut, 1991.
- et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, **Tarihu't-Taberî**, (Dâru'l-Meârif), III, Kahire, 1962.
- et-TAHÂVÎ, Ebu Câfer, **Âkîdetü't-Tahâviye (Akâid Risâleleri ismiyle çeviren: Ali Nar)**, (Beyan Yay.), İstanbul, 1998.
- TANYU, Hikmet, "**Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları, İlmî İnceleme ve Tenkidi**", **A.Ü.İ.F. Dergisi**, XIV, Ankara, 1967.
-, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, I, (Bilge Yay.), Yersiz, 1979.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, **Karşılaştırmalı Dinler Tarihi**, (Güneş matbaacılık), Ankara, 1996.
- et-TELLÛ, Abdullah, **Hataru'l-Yahudiyyetü'l-Alemiyye 'Ale'l-İslâm ve'l-Mesihîyye**, (el-Kutübü'l-İslâmî), Beyrut, 1979.
- TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, **Sünenü't-Tirmizi**, (Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye), Beyrut, Tarihsiz.
- TOPALOĞLU, Bekir, "**İslâm İnancı Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti**", **Din ve Vicdan Hürriyeti**, (Aydınlar Ocağı Yay.), İstanbul, 1991.
-, "**Zındık**", **İslâm Ansiklopedisi**, XIII, (M.E.B), Ankara, 1986.
- TÜMER, Günay, "**Bizans'ta Din-Devlet İlişkisi**", **Din-Devlet İlişkileri Sempozyumu (Bildiriler)**, (Beyan Yay.), İstanbul, 1996.
-, **Bîrûni'ye Göre Dinler ve İslâm Dini**, (D.İ.B.), Ankara, 1986.
-, **Hıristiyanlıkta ve İslâm'da Hz. Meryem**, (D.İ.B), Ankara, 1997.
-, **Abdurrahman Küçük, Dinler Tarihi**, (Ocak Yay.), Ankara, 1997.
- UDEH, Abdulkâdir, **et-Teşrîu'l-Cinâiyyi'l-İslâmî Mukarenen bi'l-Kanuni'l-Vaz'î**, I, II, (Müessesetü'r-Risale), Beyrut, 1994.
- ÜÇOK, Bahriye, **İslâm'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler**, (A.Ü.İ.F.), Ank., 1967.
- ÜNAL, Asife, **Yahudilik'te, Hıristiyanlık'ta ve İslâm'da Evlilik**, (Kültür Bakanlığı Yay.), Ankara, 1998.
- VAGLIERİ, Laura Veccia, "**Raşid Halifeler ve Emevî Halifeleri**", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, I, (çev: İlhan Kutluer), (Kitabevi), İstanbul, 1997.
- el-VÂKİDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkid, **Kitabu'r-Ridde**, (Daru'l-Furkan), Ürdün, 1991.
- VATANDAŞ, Celaledin, **Tevhid ve Değişim**, (Pınar Yay), İstanbul, 1992.
- WACHOLDER, Ben Zion, "**Day of Atonement**", **The Oxford Companion to The Bible**, (Ed. Bruce M. Metzger-Michael D. Coogan), America, 1993.
- WAND, J. W. C., **A History of The Early Church**, London, 1936.

- WATT, W. Montgomery, "*H. Muhammed*", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, I, (çev: İlhan Kutluer), (Kitabevi), İstanbul, 1997.
-, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (çev: Ethem Ruhi Fırlalı), Umran Yay., Ankara, 1981.
- WERBLOWSKY, R. J. Zwi-Geoffrey Wigoder (Ed.), *Apostasy*", **The Encyclopedia of The Jewish Religion**, I, Phoenix House, London, Tarihsiz.
- WICKWIRE, Daniel, **Yahudi, Hıristiyan ve İslâm Kaynaklarına Göre Kutsal Kitabın Değişmezliği**, (Lütuf Yay.), İstanbul, 1999.
- WILLIS, Timothy M., "*Lewirate Law*", **The Oxford Companion to The Bible**, (Oxford University Press), New York, 1993.
- WOOD, Ralph W., Bernard Spilka, Bruce Hunsberger and Richard Gorsuch, **The Psychology of Religion**, (The Guilford Press), New York, 1996.
- WYSCHOGROD, Michael, "*Musevilik Açısından İslâm ve Hıristiyanlık*", **İbrahîmî Dinlerin Diyalogu**, (Ed. İsmail R. Farukî), (çev: Mesut Kardeşhan), Pınar Yay., İstanbul, 1993.
- YAMAN, Ahmet, **İslam Devletler Hukukunda Savaş**, (Beyan Yay), İstanbul, 1998.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "*Dalâlet (Mezhepler Tarihi)*", **İslâm Ansiklopedisi**, VIII, (D.İ.A), İstanbul, 1993.
- YAZICIOĞLU, Hulusi, **Bir Din Politikası Laiklik**, (İfav Yay.), İstanbul, 1993.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, **Hak Dînî Kur'an Dili**, II-V, (Eser Yay), Yersiz, 1979.
- YILDIRIM, Suat, **Mevcut kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, (D.İ.B), Ankara, 1987.
- YİĞİT, Yaşar, "*İnanç ve Düşünce Özgürlüğü Perspektifinden İrtidat Suç ve Cezasına Bakış*", **İslâmiyât**, II, sa: 2, nisan-haziran 1999.
- YUNUS, Hüseyin, **Tekfir Meselesi**, Van, Tarihsiz.
- YURDAYDIN, Hüseyin G. -Mehmet Dağ, **Dinler Tarihi**, (Gündüz Matbası), Ank., 1978.
- ZALD, Mayer N. -John D. Mccarthy, **Social Movements in an Organizational Society**, London, 1994.
- ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza el-Huseynî el-Vâsitî, "*er-Ridde*", **Tacû'l-Arûs**, IV, (Dârü'l-Fiker), Beyrut, 1994.
- ZIPPERSTEIN, Steven J., "*Heresy, Apostasy, and the Transformation of Joseph Rabinovich*", "**Jewish Apostasy in The Modern World**, (Ed: Todd M. Endelman), Holmes and Meier, New York, 1987.
- ZUHAYLÎ, Vehbe, **Âsâru'l-Harb fi'l-Fıkhi'l-İslâmî**, (Dârü'l-Fiker), Dimeşk, 1992.